ΕΓΝΑΤΙΑ

5

1999 - 2000

Εικόνα εξωφύλλου: *Ανασκαφή Τούμπας στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης. Αγγεία από τον αρχαίο οικισμό.*

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΓΝΑΤΙΑ

5

1999 - 2000

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
2000

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, καθηγήτρια
ΜΠΑΡΜΠΑΡΑ ΣΜΙΤ-ΔΟΥΝΑ, αναπληρώτρια καθηγήτρια

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΣΙΑΦΑΚΗ

GR ISSN 0495 - 4742

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ,
Νεκρολογία: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος (1909-2000) 7

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΒΕΛΕΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Επιγραφική μαρτυρία για την κόρη του Ταρχανειώτη στη Θεσσαλονίκη 13

ΚΑΛΛΙΝΗ ΧΡΥΣΑΝΘΗ, Τυμφαία χώρα 33

ΚΩΤΙΔΗΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Εικόνα και αυτο-εικόνα της γυναίκας στην τέχνη του 20ου αιώνα 41

MENTZOS ARISTOTLE, Reflections of the interpretation and dating of the Rotunda of Thessaloniki 57

ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, Εργαλεία υφαντικής από το Σέσκλο 83

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ, Λουκάς Βενετούλιας (1930-1984) 169

ΣΕΜΟΓΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, Ο εντοίχιος διάκοσμος του καθολικού της Μονής Μυρτιάς στην Αιτωλία (φάση του 1539) και η θέση του στη ζωγραφική του α΄ μισού του 16ου αι. 185

ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ ΘΕΟΔΟΣΙΑ, Δύο πορτρέτα της εποχής των Σεβήρων από εργαστήριο της Θεσσαλονίκης 239

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ – ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

ΧΑΤΖΗΤΑΚΗ-ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ ΧΡΥΣΟΥΛΑ, Το εθνογραφικό έργο του John K. Campbell (΄Επαινος κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. στις 23 Μαρτίου 2000) 255

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΔΡΟΥΓΟΥ ΣΤΕΛΛΑ, Ανασκαφή Πολυνερίου Γρεβενών θέση Καστρί 269

ΔΡΟΥΓΟΥ ΣΤΕΛΛΑ, Βεργίνα 2000. Εργασίες στο αρχαίο θέατρο 277

ΑΚΑΜΑΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, Ανασκαφική έρευνα στην αγορά της Πέλλας το 2000 281

ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ - ΠΙΛΑΛΗ-ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ, Αρχοντικό 2000 307

ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ ΕΛΕΝΗ, Εντυπώσεις από μια αρχαιολογική εκδρομή στη Μικρά Ασία (Ιούνιος 2000) 317

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

Θέματα διατριβών υπό εκπόνηση στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. 355

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ - ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

267/268

ХРОНИКА

353/354

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

5	5
7	7
13	13
33	33
41	41
57	57
83	83
169	169
185	185
239	239
255	255
269	269
277	277
281	281
307	307
317	317
355	355

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

Νεκρολογία:

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος (1909-2000)

Πλήρης ημερών, αναγνωρισμένος και καταξιωμένος στη διεθνή επιστημονική κοινότητα, εγκατέλειψε τον παρόντα εφήμερο κόσμο ο Απόστολος Βακαλόπουλος. Επί 30 συναπτά χρόνια τίμησε τις αίθουσες διδασκαλίας και γενικά τον χώρο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: από το 1943 ως άμισθος υφηγητής της Ιστορίας της Νεοτέρας Ελλάδας, από το 1944 ως το 1951 ως εντεταλμένος υφηγητής, από το 1951 ως το 1956 ως έκτακτος και από το 1956 ως το 1974, που συνταξιοδοτήθηκε, ως τακτικός καθηγητής στο ίδιο γνωστικό αντικείμενο. Και πριν διορισθεί στο Πανεπιστήμιο, και κατά το διάστημα της υπηρεσίας του σ' αυτό, και στα 25 χρόνια του «συνταξιούχου», ο Βακαλόπουλος υπήρξε πρότυπο εργατικότητας, ρυθμισμένης ζωής, επιστημονικής και ηθικής δεοντολογίας.

Από τους λίγους πανεπιστημιακούς καθηγητές της εποχής του που σου χαμογελούσαν με ευγένεια, με κατανόηση, με κάποια παιδική αθωότητα, αλλά και από τους ελάχιστους πιστούς στην εκτέλεση του προγράμματος εργασίας, στη διαφύλαξη του προσωπικού χρόνου, του προσδιορισμένου για τη διδασκαλία, την έρευνα, τη συγγραφή. Σπάνια η αξιοπρέπειά του, η διακριτικότητά του, η συνέπεια ανάμεσα στα λόγια και στις πράξεις, η ηρεμία, η ανοχή και η διαλλακτικότητά του.

Για τη σύνταξη και έκδοση του τεράστιου έργου του αφιέρωσε τόσες ώρες δουλειάς, για τις οποίες δύσκολα θα τον συναγωνιζόταν άλλος συνάδελφός του. Ας σκεφθεί κανείς μόνο τους οκτώ ογκώδεις τόμους της *«Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού»*. Ανέρχονται σε 6200 τυπωμένες σελίδες. Ποσότητα εντυπωσιακή, ενώ για την ποιότητά τους οι κρίσεις των ειδικών είναι ιδιαίτερα

ευμενείς (βλ. συγκεντρωμένες τις βιβλιογραφικές ενδείξεις στου Π. Ι. Χονδρογιάννη, *Εργογραφία*, ήτοι δείκτης των εργασιών του καθηγητού Αποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, β΄ έκδοση, Θεσσαλονίκη 1997).

Το έργο αυτό απλώνεται χρονικά από το 1204, με αρκετές αναφορές στους προηγούμενους αιώνες, ως τον Σεπτέμβριο του 1831, από τότε δηλ. που συμβατικά, έστω, αρχίζει η διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης, ως τη δολοφονία του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας, του Ιωάννη Καποδίστρια. Πρόκειται για μεγαλειώδη, τεκμηριωμένη, σύνθεση. Παρόμοιά της νομίζω ότι δεν ανευρίσκεται στην ελληνική βιβλιογραφία κατά τον 20ό αι. Η ατομική αυτή προσπάθεια δεν μπορεί να παραβληθεί με συλλογικούς τόμους, οι οποίοι, ως γνωστόν, παρουσιάζουν σοβαρές αδυναμίες στην ομοιομορφία της σύνθεσης, στους εσωτερικούς αρμούς, στη διακειμενική ισορροπία, στην ενότητα γενικά της έμπνευσης.

Επί μισό και πλέον αιώνα ο Βακαλόπουλος αγωνίστηκε να εμπλουτίσει, παρά τις δύσκολες και αξεπέραστες κάποτε συγκυρίες, το βιβλιογραφικό του οπλοστάσιο, να θέσει στην υπηρεσία του τα δεδομένα των λεγομένων βοηθητικών επιστημών της Ιστορίας, δηλ. της Δημόσιας και Πολιτικής Οικονομίας, της Ψυχολογίας ατόμων και μαζών, της Κοινωνιολογίας, της Ανθρωπογεωγραφίας, του Συνταγματικού Δικαίου κ.ά. (βλ. στον όγδοο τόμο της *Ιστορίας* του τον «Επίλογο ή το τέλος του ταξιδιού μου στο παρελθόν», 727-734).

Αρκετά ενωρίς ο Βακαλόπουλος είχε ενδιατρίψει στη μελέτη θεωρητικών και μεθοδολογικών συγγραμμάτων για την ερμηνεία των ιστορικών φαινομένων. Η θεωρητική του συγκρότηση —άγνωστη ή δραματικά ελλιπής στους νεότερους ιστορικούς— τον βοήθησε να συνδυάσει τη συμβαντολογική αντίληψη με την προσέγγιση των θεσμών, των κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων, των δημογραφικών μεταλλαγών, των νοοτροπιών. Δεν παρασύρθηκε από τις ποικίλες θεωρίες που κυκλοφορούσαν (και κυκλοφορούν), δεν εφήρμοσε *a priori* καμιά από αυτές, απέφυγε συστηματικά τις αφηρημένες ή δύσληπτες γενικεύσεις, τους ψυχρούς στατιστικούς πίνακες, τα εντυπωσιακά συμπεράσματα. Έμεινε μακριά από κοινωνικές και πολιτικές προκαταλήψεις. Δεν υπηρέτησε εφήμερες σκοπιμότητες. Από την άλλη, δεν κατέληξε στη νοητική αποστείρωση και τον απομονωτισμό. Συχνά τα σύγχρονα γεγονότα, όπως το προσφυγικό ζήτημα, η κατασκευή και η διάδοση των φημών, η άτακτη μορφή του πολέμου (ο ανταρτοπόλεμος), η συμπεριφορά προς τους αιχμαλώτους, του έδιναν τα εναύσματα να διεισδύει στο παρελθόν και να αναστηλώνει την ανθρώπινη δραστηριότητα. Δεν έχασε ποτέ από τα μάτια του το κύριο αντικείμενο της ιστορίας: τον άνθρωπο (βλ. το αυτοβιογραφικό άρθρο του στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* 35-37 [Δεκέμβριος 1988] 72-79).

Τα προαναφερθέντα συγκροτούν τα θεμελιώδη γνωρίσματα, πιστεύω, της

ιστορικής σύνθεσης του Βακαλόπουλου, ενώ η οκτάτομη *Ιστορία* του στοιχειοθετεί ήδη ένα κεντρικό κεφάλαιο της ελληνικής ιστοριογραφίας του 20ού αι. Θα νόμιζε κανείς ότι οι άλλες εργασίες του Βακαλόπουλου έρχονται σε δευτερότερη μοίρα. Στην πραγματικότητα συμβαίνει το αντίθετο. Και τούτο, γιατί διατηρούν πλήρως την αξία και τη σημασία τους οι μονογραφίες «*Πρόσφυγες και προσφυγικό Ζήτημα κατά την Επανάσταση του 1821*» (διδακτορική διατρ. 1939, και φωτομηχ. επανέκδ. Ηρόδοτος, Θεσ/νίκη 2001), «*Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821*» (διατρ. επί υφηγεσίᾳ 1941 και φωτομηχ. επανέκδ. Ηρόδοτος, Θεσ/νίκη 2000), «*Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*» (Θεσ/νίκη 1948, φωτομηχ. επανέκδ. Καραγιάννη, Θεσ/νίκη 1970, και έκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 1991).

Μεγάλο και θαυμαστό χώρο εξάλλου στη συγγραφική παραγωγή του Βακαλόπουλου καλύπτουν, τόσο στον τομέα της ευρετικής όσο και στη σύνθεση, τα αυτοτελή δημοσιεύματα και οι μελέτες του για τη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία γενικότερα. Να υπενθυμίσω το πρωτοποριακό βιβλίο του (σε συνεργασία με τον Μ. Μαραβελάκη) «*Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*» (έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1955, φωτομηχ. επανέκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 1993) και τη σύνθεση για την «*Ιστορία της Θεσσαλονίκης (315 π.Χ.-1912)*» [έκδ. Εταιρείας Φίλων της Βυζαντινής Μακεδονίας, Θεσ/νίκη 1947, σε αγγλική μετάφραση: έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1972, και σε νέα επεξεργασία για την περίοδο 316 π.Χ.-1983, Θεσ/νίκη 1983]. Στα 1980 η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών κυκλοφόρησε ιδιαίτερα επιμελημένο τόμο 687 σελίδων με επανέκδοση 42 μελετών του Βακαλόπουλου, αναφερομένων στη Θεσσαλονίκη και τον ευρύτερο μακεδονικό Ελληνισμό (τίτλος: *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*). Επίσης άλλες 24 μελέτες του που δημοσιεύθηκαν από το 1981 ως το 1990 πάνω στην ίδια θεματική συμπεριελήφθησαν στον τόμο «*Θεσσαλονίκια και άλλα Μακεδονικά μελετήματα*» (έκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 1991).

Η συνεισφορά του μεθοδικού και ακαταπόνητου Βακαλόπουλου στην ακριβέστερη και ορθότερη γνώση των ιστορικών τυχών της Μακεδονίας υπήρξε πολύπλευρη και μακροχρόνια. Έτσι, κλασική παραμένει η «*Ιστορία της Θάσου*» (1453-1912) [στα γαλλικά, Παρίσι 1953, και ελληνικά, σε διαφοροποιημένη κάπως μορφή: έκδ. Εταιρείας Μακεδ. Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1984], ενώ οι προσπάθειές του επιστέφονται με το συνθετικό έργο «*Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833*» (Θεσ/νίκη 1969 και στα αγγλικά έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1973), που συνοδεύτηκε λίγο αργότερα από τη συλλογή και τον σχολιασμό εκδεδομένων πηγών (έκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1989).

Η ακοίμητη πάλι φροντίδα του για την ανεύρεση άγνωστων μαρτυριών εκδηλώνεται με τη μονογραφία την αφιερωμένη στον Εμμανουήλ Παπά και

το αρχείο της οικογένειάς του (έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1981).

Ανάμεσα στο πλήθος των δημοσιευμάτων του ας μου επιτραπεί να διακρίνω το πολύτιμο βοήθημα «*Πηγές της ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*» (1: 1204-1669, Θεσ/νίκη 1965, και 2: 1669-1812, Θεσ/νίκη 1977) και τη χρηστικότατη σύνθεση «*Νέα ελληνική ιστορία, 1204-1975*» (ή -1985), που γνώρισε διάφορες εκδόσεις (Βάνιας, Θεσ/νίκη 1979, 1987) και ανατυπώσεις. Το έργο αυτό, συνοπτικό και εύληπτο, κυκλοφόρησε και στο εξωτερικό, σε μετάφραση γαλλική (Παρίσι 1975), γερμανική (Κολονία 1985) και ισπανική (Χιλή 1995).

Τελευταίο άφησα να μνημονεύσω, λόγω της ιδιαιτερότητας και της σπουδαιότητάς του, τον «*Χαρακτήρα των Ελλήνων*» (Θεσ/νίκη 1983). Εδώ ο ιστορικός Βακαλόπουλος ξεφεύγει από τον συνήθη αφηγηματικό λόγο και σπεύδει να καταθέσει, στηριγμένος πάντα σε τεκμήρια του παρελθόντος και του παρόντος, ένα σπάνιο δοκίμιο κοινωνικο-ψυχολογικού περιεχομένου. Ερμηνεύει πειστικά και αποτυπώνει τα γνωρίσματα του νεοέλληνα, τα προτερήματα και τα ελαττώματά του. Για τα τελευταία ο πολύπειρος συγγραφέας χρησιμοποιεί σκληρή γλώσσα. Οι τεκμηριωμένες θέσεις του καταλήγουν σε ανελέητο μαστίγωμα του εγωισμού, της έπαρσης, της αλαζονείας, της πονηρίας, της δουλικότητας, της φιλαυτίας, της φιλοπρωτίας, της ματαιοδοξίας, του φθόνου, της διχόνοιας, της αχαριστίας κ.ά. Ορισμένες σελίδες παίρνουν αυτοβιογραφική χροιά, καθώς αναφέρονται σε πικρές εμπειρίες από τα πανεπιστημιακά δρώμενα.

Με τον σοφό καθηγητή είχα τη λαμπρή ευκαιρία να συνεργασθώ, στα πρώτα (και δύσκολα) χρόνια της σταδιοδρομίας μου, από το 1965 ως το 1972, ως βοηθός του Σπουδαστηρίου τότε της Ιστορίας Μέσων και Νεοτέρων Χρόνων και της Ιστορίας της Νεοτέρας Ελλάδας. Διδάχτηκα πολλά από τη συνεργασία μαζί του: την ιεραποστολική αφοσίωση στην ιστορική επιστήμη, την εμμονή στη διακρίβωση της αλήθειας, το πέταγμα από τη σχολαστική λεπτομέρεια στη γόνιμη εποπτεία, την καλή προαίρεση και την ανεξικακία, την ανοχή και την κατανόηση προς τη διαφορετικότητα, την υπομονή για την ωρίμαση καταστάσεων και ιδεών. Τι αφομοίωσα από όλα αυτά; Δύσκολο να απαντήσω. Δεν είναι άλλωστε και του παρόντος.

Στις νεκρολογίες βρίσκει κανείς συχνά την έκφραση-κλισέ: ο εκλιπών άφησε δυσαναπλήρωτο κενό. Ο Βακαλόπουλος δεν άφησε, κατά τη γνώμη μου, κανένα κενό. Έδωσε ό,τι είχε προγραμματίσει να δώσει. Το τεράστιο και πολύμοχθο έργο του κάλυψε πολλά κενά, καλλιέργησε αποδοτικά χέρσα χωράφια της ιστορίας, πρόσφερε προοπτική και όραμα στην ιστορική έρευνα. Αυτά καθόλου λίγα δεν είναι.

ΘΕΜΑΤΑ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ ΥΠΟ ΕΚΠΟΝΗΣΗ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ Α.Π.Θ.

Αρχαία και Βυζαντινή Ιστορία

Θ. Αλεξίου, Πολιτική και κοινωνική ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον 14 αιώνα.

Ε. Αναγνώστου, Το Βυζάντιο και το κράτος του Καρόλου Ντ'Ανζού. Συμβολή στην ιστορία των σχέσεων της βυζαντινής αυτοκρατορίας με τη Ν. Ιταλία και Σικελία κατά τον 13ο αιώνα.

Σ. Γεωργίου, Οι τιμητικοί τίτλοι επί Κομνηνών και Αγγέλων (1081-1204).

Α. Γκουτζιουκώστας, Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνας).

Ε. Ελευθεριάδης, Ο Λέων Α′ και η εποχή του.

Δ. Ζάννη, Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της έννοιας *felicitas* στη Ρώμη των αυτοκρατορικών χρόνων.

Ι. Καλπακίδης, Γεωργία και γεωργικά εργαλεία στο Βυζάντιο από τον 11ο έως τον 15ο αιώνα.

Ο. Καψούδα, Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.

Φ. Κονταργύρη, Η βυζαντινή ενδυμασία.

Α. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β′ (1282-1328). Η εσωτερική πολιτική.

Μ. Κουμπής, Ο ανταγωνισμός για την εξουσία και ο εμφύλιος πόλεμος 1341-1347.

Δ. Κουρμπέτης, Ο όρκος πίστεως στο βυζαντινό αυτοκράτορα.

Ν. Λάππας, Πολιτική ιστορία του κράτους της Ηπείρου τον 13ο αιώνα.

Ξ. Μονίαρος, Ο όρος «Άρχων» στη βυζαντινή πολιτική ιδεολογία και διοίκηση.

Ε. Μυρίδου, Ο ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης μέσα από το έργο του.

Κ. Παναγιωτίδης, Η οργάνωση του στρατού στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Ε. Παπαδημητρίου, Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία των αρχαίων ελληνικών πόλεων του δυτικού Εύξεινου Πόντου.

Κ. Παπαζέτης, Η παιδεία στο πρώιμο Βυζάντιο.

Α. Παπάζογλου, Η βυζαντινή Δημητριάδα.
Α. Ρεβάνογλου, Γεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία στο έργο του Προκοπίου Καισαρείας.
Γ. Τσακνιάς, Η παγανιστική θρησκεία των Σλάβων και επιβιώσεις της στη νεοελληνική παράδοση.
Ε. Ψυχογυιού, Προσωνυμία και χαρακτηρισμοί πολιτικών προσώπων στην Αθήνα του 5ου και 4ου αι. π.Χ. (Συμβολή στη μελέτη του πολιτικού ύφους στην αρχαία Ελλάδα).

Νεότερη ιστορία και Λαογραφία

Χ. Αραμπατζή, Προσφυγικοί οικισμοί στη Χαλκιδική κατά το α′ μισό του 20ου αιώνα.
Ε. Βέτσιος, Η οικονομική παρουσία της Βενετίας στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα.
Ε. Βόγλη, Έλληνες το γένος: Η ιθαγένεια στο εθνικό κράτος των Ελλήνων.
Ε. Γεωργανόπουλος, Οι προσπάθειες των Ελλήνων του Πόντου για αυτοδιάθεση κατά το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1917-1921.
Δ. Γιαννοπούλου, Η τεχνολογία των χειροποίητων αποθηκευτικών αγγείων στον ελλαδικό χώρο. Έρευνα της τεχνολογίας με βάση τα χειροποίητα αποθηκευτικά αγγεία στα νεότερα εργαστήρια του μεσσηνιακού κύκλου.
Μ. Γιώτα, Πολιτική συμπεριφορά προσφύγων κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου.
Δ. Γόλης, Το Μακεδονικό Επιστημονικό Ινστιτούτο της Σόφιας (1923-1947) ως όργανο του βουλγαρικού αναθεωρητισμού.
Β. Δαλκαβούκης, Πληθυσμιακή συγκρότηση της περιοχής του Ζαγορίου της Ηπείρου από τις αρχές του αιώνα μας έως τη δεκαετία του 1970.
Ε. Δορδανάς, Τα αντίποινα των γερμανικών δυνάμεων κατοχής στην κεντρική και δυτική Μακεδονία, 1941-1944.
Ε. Ζάγκα, Ο λαϊκός πολιτισμός στη νεοελληνική λογοτεχνία του 19ου αιώνα.
Χ. Ιωάννου, Οι μονές των Μετεώρων κατά την οθωμανική περίοδο.
Π. Καραμπάτη, Ο Γεώργιος Τσόντος-Βαρδάς και η εποχή του.
Α. Κονταξή, Μορφές συλλογικής οργάνωσης και δράσης στη σύγχρονη πόλη του Βόλου.
Α. Μήλιου, Οι Σποράδες μεταξύ δύο βενετοτουρκικών συνθηκών: 1454-1669.
Α. Μητσοπούλου, Η ιδέα του «εχθρού» στην Ελλάδα των ετών του ψυχρού πολέμου.
Β. Νάτσιου, Μια μεθοριακή ελληνική πόλη κατά τον 19ο αιώνα: Η Λαμία από το 1833 έως το 1881.
Σ. Ντάγιος, Η διαμάχη Τίτο-Χότζα και οι ελληνοαλβανικές σχέσεις.

Α. Παπαδοπούλου, Προσφυγικές εγκαταστάσεις από την Ανατολική Ρωμυλία στο χώρο της Θεσσαλίας.

Γ. Παπανδρώνου, Η ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα του μεσοπολέμου.

Α. Πέτσας, Οι Έλληνες στην εθνική ιδεολογία των Τούρκων.

Κ. Σερλέτη, Η Θεσσαλία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας μέσα από περιηγητικά κείμενα.

Δ. Σκενδέρης, Πολιτική και κοινωνία στη δυτική Μακεδονία (1912-1967).

Δ. Ταλιαδώρος, Προσφυγικά ρεύματα προς την Κύπρο κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και το πρώτο τέταρτο του 20ου αιώνα. Η άφιξη και η εγκατάσταση στην Κύπρο Αρμενίων-Ρώσων και Μικρασιατών προσφύγων.

Φ. Τολούδη, Οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου.

Ι. Τσεβρεμές, Από το χωράφι στο καπνομάγαζο. Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και ανθρώπινες νοοτροπίες στη μεσοπολεμική Βόρεια Ελλάδα.

Λ. Φλιτούρης, Ελλάδα και Γαλλία (1950-1967). Επάλληλες πραγματικότητες και διακρατικές σχέσεις.

Ε. Χαϊδιά, Το πρόβλημα του δοσιλογισμού κατά την κατοχή στη Βόρεια Ελλάδα (1941-1944).

Δ. Χατζηδημητρίου, Ο αγροτικός και αστικός χώρος της δυτικής Θράκης κατά την οθωμανική περίοδο. Δημογραφία, οικονομία και καθημερινή ζωή.

Κ. Χατζηκυριακίδης, Μεταλλουργικοί οικισμοί των Ελλήνων του Πόντου (18ος-αρχές του 20ου αιώνα).

Προϊστορική Αρχαιολογία

Α. Αλματζή, Λιμναίοι οικισμοί. Οι πολιτισμοί του νερού.

Κ. Αλματζή, Η αλιεία στην προϊστορική αρχαιότητα. Μέσα και μέθοδοι παραγωγής.

Α. Βασιλογαμβρού, Ο πρωτομυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στην Πελοπόννησο και την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου.

Λ. Βοκοτόπουλος, Μορφή και χαρακτήρας της κατοίκησης στην ενδοχώρα της νεοανακτορικής Κρήτης. Καρουμές Ζάκρου.

Π. Θανασούλια, Νεκροταφεία της 3ης χιλιετίας στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα. Η χωροταξική οργάνωση και η διαφαινόμενη κοινωνική διαφοροποίηση.

Ε. Καραγιάννη, Κοινωνικές διεργασίες στο νεολιθικό ενδοκοινοτικό χώρο. Προσεγγίσεις μέσα από τις συμβολικές διαστάσεις του υλικού πολιτισμού.

Π. Καρατάσιος, Η έναρξη της νεολιθικής στην Ανατολία και τα Βαλκάνια και η ερμηνεία της πολιτιστικής αλλαγής.
Ι. Καρλιάμπας, Ταφικές πρακτικές και κοινωνικές σχέσεις στη Βόρεια Πιερία κατά την πρώιμη εποχή του σιδήρου.
Κ. Κασβίκης, Η εικόνα της αρχαιολογίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Ανάλυση στα σχολικά εγχειρίδια του δημοτικού σχολείου.
Κ. Κουτρουμπάκης, Μινωϊκά λίθινα αγγεία.
Α. Λέκκα, Οι έννοιες της μόνιμης εγκατάστασης, του οικισμού και της πόλης στην ελληνική αρχαιολογία.
Α. Μαρή, Η νεολιθική περίοδος στα νησιά του Αργοσαρωνικού.
Ε. Νανόγλου, Η έννοια του δρώντος υποκειμένου και η σχέση του με τον υλικό πολιτισμό. Το παράδειγμα της νεολιθικής της Βόρειας Ελλάδας.
Ν. Ούρεμ, Νεολιθική κεραμική του Μακρύγιαλου: Διατροφικές συνήθειες και οι κοινωνικές διαστάσεις της κεραμικής.
Κ. Πηλείδου, Η νεολιθική ανθρωπόμορφη αγγειοπλαστική των Βαλκανίων.
Θ. Σαββοπούλου, Γυναικόκαστρο. Το νεκροταφείο των περιβόλων.
Α. Σμάγας, Κατοίκηση και ανθρώπινη παρουσία στη Σιθωνία.
Μ. Σωφρονίδου, Η θεωρία της πρόσληψης. Η αρχαιολογία και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης με βάση τη θεωρία της πρόσληψης.
Ε. Τσαγκαράκη, Συμβολή στη μελέτη των μινωϊκών σφραγισμάτων.
Ε. Φουρλίγκα, Αρχαιολογία, μουσείο και κοινό. Αρχαιολογικά μουσεία και αρχαιολογικοί χώροι της Βόρειας Ελλάδας.
Σ. Χατζητουλούσης, Το ξύλο στην προϊστορία: Είδη, προέλευση, επεξεργασία, εφαρμογές.
Κ. Ψαράκη, Η χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική της εποχής του χαλκού στην Κεντρική Μακεδονία.

Κλασική Αρχαιολογία

Χ. Αβρονιδάκη, Ο ερυθρόμορφος βοιωτικός κεραμεικός.
Α. Αρβανιτάκη, Θέματα από την κορινθιακή εικονογραφία.
Γ. Αριστοδήμου, Κρηναία γλυπτά της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου στην Ανατολή.
Φ. Γεωργιάδης, Σύνολα εισαγμένης και ντόπιας κεραμεικής από το βορειοελλαδικό χώρο.
Σ. Γιματζίδης, Οι οικισμοί της εποχής σιδήρου στο Θερμαϊκό Κόλπο.
Ε. Γούναρη, Η εικονογραφία της Ρώμης στην αρχαία τέχνη.
Ε. Ιωαννίδου, Εμπορική προπαγάνδα και διαφήμιση προιόντων από την αρχαία ελληνική εικονογραφία και την επιγραφική.

Χ. Καλλίνη, Ο ελληνιστικός κάνθαρος. Συμβολή στην ελληνιστική κεραμική.
Δ. Καπλανίδου, Το πορτρέτο της εποχής των Σεβήρων στην Ελλάδα.
Α. Κυριακού, «Η Στενόμακρη Τούμπα» της Βεργίνας. Συμβολή στη μελέτη της ταφικής διαδικασίας στη Μακεδονία των ύστερων κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.
Ε. Μανωλεδάκης, Νέκυια. Ερμηνευτική προσέγγιση με αφορμή τη σύνθεση του Πολυγνώτου.
Α. Μαρκουλίδου, Ο αγαλματικός τύπος της Pudicitia και οι παραλλαγές του.
Β. Μισαηλίδου, Χάλκινα σκεύη και κοσμήματα από το βορειοελλαδικό χώρο.
Ζ. Μπίλη, Η Πύδνα και η περιοχή της στους αρχαϊκούς και πρώιμους κλασικούς χρόνους.
Α. Παντή, Από τη ντόπια κεραμεική παραγωγή των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στη Μακεδονία.
Ε. Παπαγιάννη, Αττικές σαρκοφάγοι με γιρλάντες και ερωτιδείς.
Γ. Παπαζαφειρίου, Το αυτοκρατορικό άγαλμα. Οι ιδεαλιστικοί τύποι παράστασης στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας.
Α. Παπαναστασίου, Συγκριτική μελέτη της μορφολογίας των μελαμβαφών και ερυθρόμορφων αγγείων του 4ου αι. π.Χ.
Α. Παυλίδου-Γιαννικούρη, Υδρίες Hadra με λευκό βάθος: το ροδίτικο εργαστήριο.
Χ. Σγουροπούλου, Ο κόσμος της Ανατολής στην εικονογραφία της ύστερης κλασικής Ελλάδας. Μελέτη των σχέσεων Ελλάδας και Ανατολής πριν από την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου.
Β. Σταματοπούλου, Όπλον. Η σημασία και ο ρόλος της ασπίδας αργολικού τύπου στην πολεμική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων.
Β. Τζανακούλη, Η διείσδυση ξένων στοιχείων στο δωρικό ρυθμό.
Κ. Φίλης, Εμπορικές δραστηριότητες στον ελλαδικό χώρο με βάση κυρίως τα αρχαιολογικά ευρήματα.
Σ. Φριτζίλας, Από την εικονογραφία του αθηναϊκού κεραμεικού.
Κ. Χαβέλα, Η χωροχρονική διάσταση του πολίσματος στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
Μ. Χριστάκου-Τόλια, Αγγεία και σκεύη. Η λειτουργία τους στα αρχαία ελληνικά ιερά.
Δ. Χριστοδούλου, Οικοδομικά συγκροτήματα της περιόδου της τετραρχίας στα Βαλκάνια.

Βυζαντινή Αρχαιολογία

Δ. Αθανασούλης, Η ναοδομία της επισκοπής Ωλένης κατά τους μέσους και

ύστερους βυζαντινούς χρόνους.
Σ. Ακριβοπούλου, Το εξάγωνο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική.
Α. Αναστασιάδου, Η χορηγεία στις ανατολικές επαρχίες του Βυζαντίου. Η μαρτυρία των επιγραφών.
Ο. Δημητρίου, Αποχωρητήρια και σχετικά θέματα υγιεινής στην ελληνική κατοικία της αρχαίας βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής.
Δ. Καλλιγά, Τοιχοποιίες της παλαιοχριστιανικής εποχής στον ελλαδικό χώρο.
Φ. Καραγιάννη, Επισκοπικοί ναοί της μέσης βυζαντινής περιόδου.
Α. Πέτκος, Πολεοδομική εξέλιξη της βυζαντινής Βέροιας.
Β. Συθιακάκη, Η αρχιτεκτονική γλυπτική της Θεσσαλίας και Φθιώτιδας στα παλαιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια.
Α. Τσιλιπάκου, Η ζωγραφική του 17ου αιώνα στη Βέροια.
Γ. Φουστέρης, Εικονογραφικά προγράμματα σε σταυρεπίστεγους βυζαντινούς ναούς.
Π. Φωτιάδης, Μονόκλιτοι ναοί της Καστοριάς.

Ιστορία της Τέχνης

Ε. Αγαθονίκου, Η επίδραση της Μπελ Επόκ στην ελληνική ζωγραφική.
Γ. Αθανασιάδης, Φιάλες του Αγίου Όρους. Αρχιτεκτονική διαμόρφωση και διάκοσμος.
Α. Γιαννουδάκη, Η γλύπτρια Φρόσω Ευθυμιάδη-Μενεγάκη.
Χ.-Γ. Γκότση, Ο λόγος για τη γυναίκα και τη γυναικεία καλλιτεχνική δημιουργία στη Ελλάδα (τέλη 19ου-αρχές 20ου αιώνα).
Γ. Γουγάκης, Ο λόγος περί τέχνης στα Επτάνησα κατά το 19ο αιώνα.
Κ. Ιωαννίδης, Η ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα.
Α. Μάλαμα, Η μνημειακή ζωγραφική στην Αθήνα του 19ου αιώνα.
Ε. Μοιρασγέτη, Το γυμνό στην ελληνική ζωγραφική του 20ου αιώνα.
Π. Μπίκας, Η εικονογράφηση των ελληνικών περιοδικών του 19ου αιώνα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.
Ν. Μπονόβας, Εικονογραφικό πρόγραμμα Ιερού Ναού Τίμιας Ζώνης Μονής Βατοπεδίου.
Χ. Ξουβερούδη, Η προσωπογραφία στην ελληνική ζωγραφική του εικοστού αιώνα.
Ν. Παπαγεωργίου, Οι ναοί Αγ. Παρασκευής, Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σαμαρίνας Γρεβενών. Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη Δυτ. Μακεδονία.
Φ. Σιδερά, Συμβολή στη μελέτη του σύγχρονου ελληνικού κοσμήματος.
Α. Σπανοπούλου, Οι ελληνικές συμμετοχές στη Μπιενάλε της Αλεξάνδρειας

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΡΗ ΤΟΥ ΤΑΡΧΑΝΕΙΩΤΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Στη νοτιοανατολική γωνία της πεντάκλιτης βασιλικής του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης βρίσκεται προσαρτημένο το γνωστό παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου κτισμένο στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής (εικ. 1)[1]. Μνημείο ιδιαίτερα κομψό, με αρχαΐζοντα χαρακτηριστικά, όπως η μορφή της αψίδας του ιερού με τη γνωστή θλάση στη στάθμη του τεταρτοσφαιρίου, η παρουσία μικρών κογχαρίων πάνω από φαρδύτερα παράθυρα, το χαμηλό δίλοβο παράθυρο στη νότια πλευρά και η ιδιάζουσα μορφή των τόξων, τα οποία είναι κατασκευασμένα με μεγάλες πλίνθους χωρίς οριοθέτηση του εξωραχίου[2].

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία η ίδρυση του παρεκκλησιού μπορεί να τοποθετηθεί στη μέση βυζαντινή περίοδο[3] και ειδικότερα στο 10ο αιώνα[4], χωρίς να αποκλείεται μια πρωιμότερη χρονολόγηση στα τέλη του 9ου αιώνα[5]. Θεω-

---

1. Το εποπτικό υλικό που συνοδεύει την παρούσα μελέτη προέρχεται από το προσωπικό αρχείο του Γ. Φουστέρη, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση.

2. Η χρονολόγηση του παρεκκλησιού στο 10ο αι. είχε προταθεί, χωρίς συγκριτικά παράλληλα, από τον Γ. Σωτηρίου, «Από τα ερείπια του ναού του Αγίου Δημητρίου», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 2 (1918) 244. Για μια στενότερη χρονολόγηση, βασισμένη στα μορφολογικά στοιχεία του μνημείου βλ. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, 85, 131, 132 σημ. 1, όπου το παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου τοποθετείται πριν από την Παναγία των Χαλκέων και συγκρίνεται με μνημεία του α΄ μισού του 10ου αι.

3. Π. Βοκοτόπουλος, «Οι μεσαιωνικοί ναοί της Θεσσαλονίκης και η θέση τους στα πλαίσια της βυζαντινής ναοδομίας», στον τόμο: *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Πρακτικά Συμποσίου Τεσσαρακονταετηρίδος της ΕΜΣ (30/10 - 1/11/1980)*, Θεσσαλονίκη 1982, 100 (Βελένης, *ό.π.* 132 σημ. 1).

4. Βελένης, *ό.π.* (σημ. 2) 244 σημ. 1.

5. Ν. Μουτσόπουλος, «Το παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη βασιλική του Αγ. Δημητρίου», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Γ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο*, Θεσσαλονίκη 1991, 154-155.

Εικ. 1. Παρεκκλήσι Αγίου Ευθυμίου. Νοτιοανατολική άποψη.

ρείται χαρακτηριστικό παράδειγμα επιβίωσης του τύπου της τρίκλιτης κιονοστήρικτης βασιλικής σε μεσαίας και μικρής κλίμακας ναούς· ένας τύπος που απαντά διάσπαρτα και επιχωριάζει στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας[6].

Οι συνθήκες ανίδρυσης του παρεκκλησιού δεν είναι γνωστές. Θα πρέπει όμως να κτίστηκε σε μια περίοδο κατά την οποία έγιναν κάποιες αλλαγές στις προσβάσεις της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου. Στη θέση εκείνη υπήρχε μια μεγάλη είσοδος, στη συμβολή των οδών Αγίου Νικολάου και Αγίου Δημητρίου, η οποία οδηγούσε κατευθείαν στο νότιο πτερύγιο της πεντάκλιτης βασιλικής από την ανατολική πλευρά του όλου συγκροτήματος[7].

---

6. Π. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρο από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος*, Θεσσαλονίκη 1992, 95-105. Γ. Βελένης, «Η Αρχιτεκτονική Σχολή της Μακεδονίας», *Σύναξη* 63 (Ιούλ.-Σεπτ. 1997) 53-54.

7. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, 138-140, εικ. 58-59 και 144-146, εικ. 60, 61 (αντιστοίχως). Για τη σημασία εκείνης της εισόδου βλ. Α. Μέντζος, «Ο ναός του Αγ. Δημητρίου προ και μετά την πυρκαγιά του 7ου αιώνα», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. ΙΒ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο*, Θεσσαλονίκη 2001, 233-237 (σε ό,τι αφορά την ακριβή πορεία της πομπής στο εσωτερικό της μεγάλης βασιλικής διατηρώ ισχυρές επιφυλάξεις).

Η πρόσβαση στο παρεκκλήσι γίνεται σήμερα μόνο από το εσωτερικό της βασιλικής δια μέσου της άλλοτε εξωτερικής θύρας, η οποία διασώζει το παλαιοχριστιανικό μαρμάρινο πλαίσιο στη θέση του[8]. Για το λόγο αυτό, το θύρωμα είναι δυσανάλογα μεγάλο για την κλίμακα του έργου και καταλαμβάνει όλο το πλάτος του κεντρικού κλίτους της μικρής βασιλικής. Αυτό βέβαια είχε και ένα θετικό στοιχείο. Ο προσκυνητής μπορούσε να βλέπει από το μεγάλο άνοιγμα το σύνολο σχεδόν της εσωτερικής διακόσμησης του παρεκκλησιού.

Από την αρχική τοιχογράφηση σώζονται ελάχιστα σπαράγματα[9]. Ως εκ τούτου δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον άγιο στον οποίο είχε αφιερωθεί ο ναός κατά την ίδρυσή του[10]. Σε πολύ μεταγενέστερη εποχή, στις αρχές του 14ου αι., το παρεκκλήσι ανανεώθηκε και τοιχογραφήθηκε, αποκτώντας ένα ενδιαφέρον εικονογραφικό πρόγραμμα σχετικό με τον Ευθύμιο τον Μέγα[11]. Έτσι, το μνημείο σήμερα είναι γνωστό στο ευρύ κοινό ως παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου.

Η ταύτιση της ονομασίας έγινε από τον Uspenskij στις αρχές του 20ού αιώνα[12], ενώ προηγουμένως επικρατούσε η παράδοση ότι επρόκειτο για παρεκκλήσι αφιερωμένο στον Ιωάννη τον Πρόδρομο[13]. Ο Ρώσος ερευνητής στήριξε την άποψή του σε μια γραπτή επιγραφή του ναού, η οποία καθαρίστηκε το

8. Το παρεκκλήσι θα πρέπει να διέθετε και κατ' ευθείαν πρόσβαση από το εξωτερικό. Το μονόλοβο άνοιγμα που βρίσκεται δυτικά του δίλοβου παραθύρου δεν αποκλείεται να είναι η αναμενόμενη είσοδος με φραγμένο το κάτω τμήμα. Στην άποψη αυτή συνηγορεί και η κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών στο σημείο εκείνο από την εσωτερική πλευρά. Διαφορετικά δε δικαιολογείται η παρουσία ενός τόσο μεγάλου μονόλοβου ανοίγματος στη θέση εκείνη και μάλιστα δίπλα στο παράπλευρο δίλοβο παράθυρο.

9. Χ. Μακαρόνας, «Χρονικά Αρχαιολογικά», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 612.

10. Κατά τον Μουτσόπουλο, *ό.π.* (σημ. 5) 155-156 το παρεκκλήσι είχε αφιερωθεί αρχικά στον Όσιο Ευθύμιο της Μονής Περιστερών. Ο Απ. Γλαβίνας σε ανακοίνωσή του με τίτλο «Ο χρόνος ανίδρυσης του παρεκκλησιού του Αγίου Ευθυμίου στον Ιερό ναό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης» που έγινε στο 21ο Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (2000), υποστήριξε ότι η μικρή αυτή βασιλική ιδρύθηκε το έτος 1083 με αφορμή την επίσκεψη του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη και ότι εξαρχής είχε αφιερωθεί στον Ευθύμιο τον Μέγα (το σχετικό άρθρο δε συμπεριλαμβάνεται στα πρακτικά εκείνου του συνεδρίου αλλά πρόκειται να δημοσιευτεί στο περιοδικό *Βυζαντιακά*). Επισημαίνεται ότι τα μορφολογικά στοιχεία του μνημείου δεν ενθαρρύνουν μια τόσο όψιμη χρονολόγηση.

11. Th. Gouma-Peterson, «The Parecclesion of St. Euthymios in Thessaloniki. Art and Monastic Policy under Andronicos II», *Art Bulletin* 59 (1976) 168-183· *της ίδιας*, «Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Paleologan Program of 1303», *DOP* 32 (1978) 199-216· και *της ίδιας*, «The Frescoes of the Parekklesion of St. Euthymios in Thessaloniki: Patrons, Workshops and Style», στον τόμο: *The Twilight of Byzantium. Papers from the Colloquium Held at Princeton University, 8-9 May 1989*, Princeton Univ. 1991, 113-129.

12. Th. Uspenskij, *IRAIK* 14 (1909) 30.

13. Μουτσόπουλος, *ό.π.* (σημ. 5) 139-142, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

1908, αποκαλύφθηκε σχεδόν ολόκληρη και φάνηκε το όνομα του Ευθυμίου του πρεσβυτέρου. Φυσικά προέκυψαν και άλλα στοιχεία, για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

Η επιγραφή αναπτύσσεται σε μια σειρά και είναι γραμμένη με μαύρα γράμματα σε λευκό βάθος. Αρχίζει με σταυρό αμέσως μετά τον πρώτο κίονα του βόρειου κλίτους, κάμπτεται σε απόσταση 1,45 μ. (στη βορειοδυτική γω-

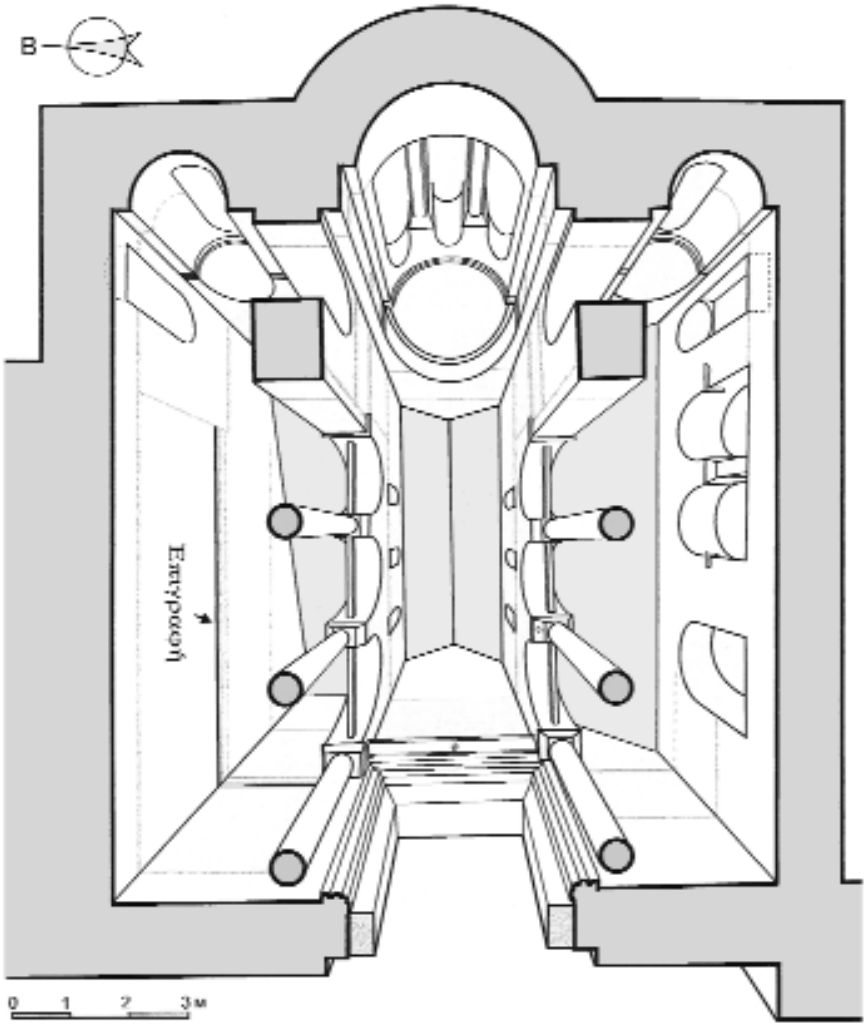

Εικ. 2. Παρεκκλήσι Αγίου Ευθυμίου. Θέση επιγραφής.

Εικ. 3. Παρεκκλήσι Αγίου Ευθυμίου. Εσωτερική άποψη βόρειου κλίτους.

νία), συνεχίζει στη βόρεια πλευρά σε μήκος 4,43 μ. και σταματά εκεί όπου θεωρητικά έπρεπε να υπάρχει το τέμπλο της πρόθεσης (εικ. 2). Το πλάτος της λευκής ταινίας κυμαίνεται μεταξύ 0,053 και 0,073 μ. Τα γράμματα εγγράφονται ανάμεσα σε δύο λεπτούς οδηγούς, οι οποίοι απέχουν μεταξύ τους 0,033-0,038 μ. Η επιγραφή υπογραμμίζεται με κόκκινη ταινία, πλάτους 0,025 μ., σε ύψος 2,10-2,25 μ. από το δάπεδο του παρεκκλησιού.

Κάτω από την επιγραφή εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι, ενώ ψηλότερα αναπτύσσεται ο εικονογραφικός κύκλος των θαυμάτων και του βίου του αγίου Ευθυμίου (εικ. 3)[14]. Η τελευταία σκηνή, όπου παριστάνεται η κοίμηση του τιμώμενου αγίου, εκτείνεται και πέραν της επιγραφής εισχωρώντας στο χώρο της πρόθεσης (εικ. 4). Ο εικαστικός αυτός χειρισμός θα μπορούσε να αποδοθεί σε έλλειψη επάρκειας χώρου. Δεν αποκλείεται όμως να πρόκειται για μια πολύ καλά μελετημένη οργάνωση του όλου εικονογραφικού προγράμματος και να αποτελεί ισχυρή ένδειξη των ικανοτήτων και της πνευματικής καλλι-

14. Με τις τοιχογραφίες του παρεκκλησιού του Αγίου Ευθυμίου ασχολήθηκε πρόσφατα ο Ευθ. Τσιγαρίδας, ο οποίος θεωρεί ότι μέρος του εικονογραφικού προγράμματος σχετίζεται με το εργαστήριο του Μ. Πανσελήνου (ανακοίνωση στο συμπόσιο που οργανώθηκε το έτος 2001 από το Dumb.Oaks).

Εικ. 4. Τμήμα της κτητορικής επιγραφής του παρεκκλησιού και η υπερκείμενη παράσταση της Κοίμησης του Αγίου Ευθυμίου.

έργειας του καλλιτέχνη. Με τον τρόπο αυτό ο εξαίρετος ζωγράφος του παρεκκλησιού ίσως ήθελε να δηλώσει το γεγονός ότι ο άγιος Ευθύμιος αμέσως μετά το θάνατό του περνούσε στην ομάδα όλων εκείνων των ιεραρχών που παριστάνονται στο χώρο του ιερού ως συλλειτουργούντες.

Με την επιγραφή ασχολήθηκε σημαντικός αριθμός ερευνητών[15]. Δόθηκαν δύο βασικές μεταγραφές, με μικρές παραλλαγές, από τις οποίες προκύπτει το ίδιο περιεχόμενο[16]. Στη σύγχρονη έρευνα χρησιμοποιείται το δημοσιευμένο πανομοιότυπο του Γ. και της Μ. Σωτηρίου που έγινε μετά την πυρκαγιά του 1917[17]. Το σχέδιο εκείνο αποδίδει πιστά την τότε κατάσταση της επιγραφής, η οποία δεν παρουσιάζει σημαντική αλλαγή (εικ. 5, 6). Στις σχετικές δημο-

15. Uspenskij, *ό.π.* (σημ. 12). Σωτηρίου, *ό.π.* (σημ. 2) 243· Γ. και Μ. Σωτηρίου, *ό.π.* (σημ. 7) 224-225· Γ. Θεοχαρίδης, «Μιχαήλ Δούκας Γλαβάς Ταρχανειώτης», *Επιστ. Επετ. Φιλοσοφικής Σχολής (Α.Π.Θ.)* 7 (1956) 183-206· J.-M. Spieser, «Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I. Les inscriptions de Thessalonique», *TravMem* 5 (1973) 167-168, όπου και η χρήση της επιγραφής στη βιβλιογραφία από άλλους ερευνητές.

16. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *ό.π.* (σημ. 7) 225· Spieser, *ό.π.* (σημ. 15) 168.

17. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *ό.π.* (σημ. 7) 224, εικ. 88. Στο πανομοιότυπο του ζεύγους Σωτηρίου προτείνονται συμπληρώσεις, με διακεκομμένες γραμμές, οι οποίες προκαταβάλλουν τον ερευνητή και ως εκ τούτου δε θα πρέπει να θεωρούνται δεσμευτικές.

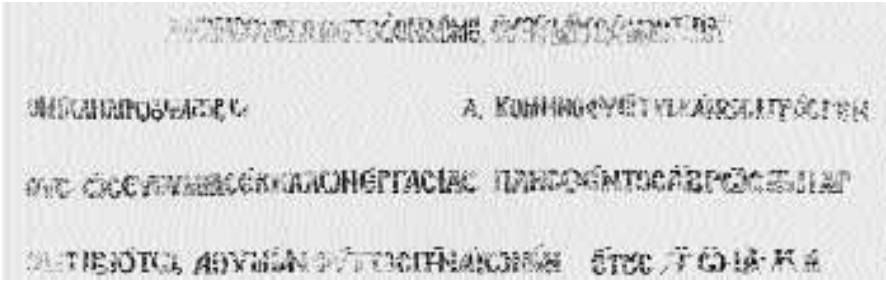

Εικ. 5. Απόγραφο της κτητορικής επιγραφής του παρεκκλησιού κατά Γ. και Μ. Σωτηρίου.

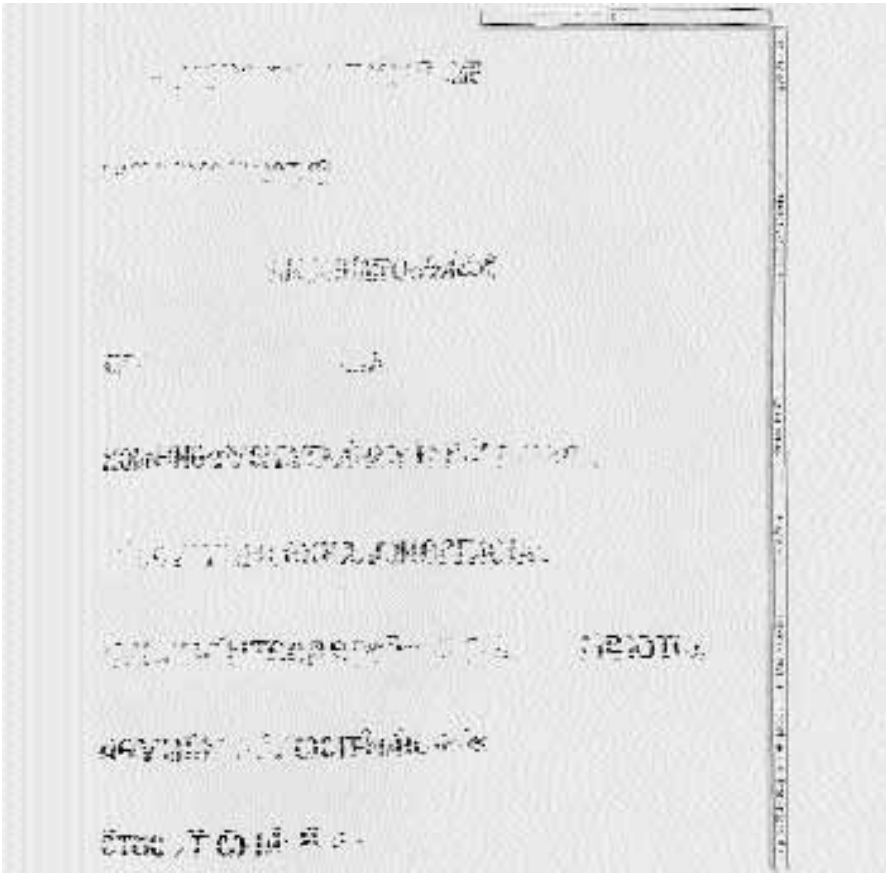

Εικ. 6. Απόγραφο της κτητορικής επιγραφής του παρεκκλησιού κατά στίχο και σε ανάπτυγμα (υπάρχουσα κατάσταση).

σιεύσεις, καθώς το πανομοιότυπο αναπτύσσεται σε επάλληλες σειρές για τυπογραφικούς καθαρά λόγους, δίνεται η ψευδής εντύπωση ότι πρόκειται για επιγραφή με μικρά χάσματα. Η μεταγραφή του J.-M. Spieser διαφέρει σημειακά από εκείνη του ζεύγους Σωτηρίου. Για λόγους διευκόλυνσης του αναγνώστη παρατίθενται οι δύο δημοσιευμένες μεταγραφές[18]:

Μεταγραφή Γ. και Μ. Σωτηρίου

1. *Ἀνανεοῦσι τόνδε τὸν θεῖον δόμον*
2. *Εὐθυμίου θαυμαστοῦ τοῦ πρε(σβυτέρου)*
3. *ὁ Μιχαὴλ πρωτοστράτωρ σὺν [συμβίᾳ ..... Μαρί;]ᾳ*
4. *Κομνηνοφυεῖ τυγχανούσῃ πρὸς γένους.*
5. *Ὡς εὐθυμίας ἐκ καλῶν ἐργασίας*
6. *πλησθέντες ἄβρῶς τῷ παρόντι βιότῳ*
7. *ἀθυμίαν φύγωσι τὴν αἰωνίαν.*

Ἔτους ςΩΙΑ΄ ἰνδ. Α.

Μεταγραφή J.- M. Spieser

Ἀνανεοῦσιν τόδε τὸ θεῖον δόμον
Εὐθυμίου θαυμαστοῦ τοῦ πρ[εσβυτέρου]
ὁ Μιχαὴλ πρωτοστράτωρ σὺν [Μαρί]ᾳ
Κομνηνοφυεῖ τυγχανούσι πρὸς γένους.
Ὡς εὐθυμίας ἐκ καλῶν ἐργασίας
πλησθέντες ἄβρῶς τῷ παρόντι βιότῳ
ἀθυμίαν φύγωσι τὴν αἰωνίαν.
ἔτους ϛωια ἰνδ(ικτιῶνος) α΄.

Ο J.-M. Spieser αποδίδει το επίγραμμα στη γαλλική με τον ακόλουθο τρόπο:

La restauration de cette divine demeure du merveilleux prêtre Euthyme est due au prôtostratôr Michel avec Maria qui est de la race des Comnène. Comblés d'une joie surabondante dans leur vie présente grâce à la beauté de leures oeuvres, puissent-ils ainsi échapper au désespoir dans l' Éternité.

Année 6811, indiction 1 (septembre 1302 - août 1303).

---

18. Ο J.-M. Spieser μεταγράφει με βάση το συμπληρωμένο απόγραφο του ζεύγους Σωτηρίου χωρίς να λαμβάνει υπόψη τα μεγάλα χάσματα που παρατηρούνται στην πρωτότυπη γραπτή επιγραφή. Το ίδιο είχαν κάνει και οι προηγούμενοι εκδότες. Συνεπέστερη και πιο κοντά στη μεταγραφή του Spieser είναι η αρχική πρόταση του Γ. Σωτηρίου, «Έκθεσις περί των εργασιών των εκτελεσθείσων εν τη ερειπωμένη εκ της πυρκαϊάς βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης κατά τα έτη 1917-1918», Συμπλήρωμα Αρχαιολογικού Δελτίου 4 (1918) 29, όπου στον πρώτο στίχο: *«τό(ν)δε τὸ(ν)»*, όπως προτείνει και ο Spieser στα σχόλιά του. Στο δεύτερο στίχο, ο Σωτηρίου μεταγράφει συνεπέστερα *«θαυμαστ(τοῦ;)»*. Ας σημειωθεί όμως ότι το ταυ της τελευταίας λέξης δεν υπάρχει στο πρωτότυπο.

Εικ. 7. Λεπτομέρεια της βορειοδυτικής γωνίας του παρεκκλησιού στο ύψος της επιγραφής. Αριστερά τα σβησμένα επίθετα και το καταληκτήριο σίγμα πριν το όνομα «Μιχαήλ».

Αντιπαραβάλλοντας τις μεταγραφές που προτάθηκαν έως τώρα με το πρωτότυπο παρατηρεί κανείς ότι ορισμένα στοιχεία διέλαθαν της προσοχής των ερευνητών (εικ. 7-9). Αξιοποιώντας όλες τις επιγραφικές μαρτυρίες προκύπτει διαφορετική ανάγνωση και ένα πληρέστερο περιεχόμενο. Πρόκειται για ένα επίγραμμα γραμμένο σε ιαμβικό τρίμετρο, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί από τους προηγούμενους εκδότες, αλλά με κάποιες παρεκκλίσεις από το γνωστό βασικό σχήμα:

× — ∪ — × — ∪ — × — ∪́ —

Στο ποιητικό αυτό σχήμα δεν πειθαρχεί η λέξη *θαυμαστοῦ* στο δεύτερο στίχο[19]. Αντ' αυτής έρχεται σε απόλυτη συμφωνία η λέξη *θαύμασι* (δοτική χαριστική)[20]. Ο τρίτος στίχος έχει παρανοηθεί εντελώς. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για έναν αλλά για δύο στίχους, από τους οποίους ο πρώτος μπορεί να αποκατασταθεί ως εξής: *«Γλαβᾶς ὁ Δούκας Μιχαὴλ πρωτο-*

19. Η συλλαβή *«τοῦ»* πριν από τη λέξη *«πρεσβυτέρου»* είναι το άρθρο της επόμενης και όχι η κατάληξη της προηγούμενης λέξης. Σε αντίθετη περίπτωση θα πρέπει να εκληφθεί ως διττογραφία και μάλιστα με την επιπλέον παραδοχή ότι ο συγκεκριμένος στίχος παρεκκλίνει από τον κανόνα του ιαμβικού τριμέτρου.

20. Ως θαύματα, μπορούν να θεωρηθούν η σύλληψη και η γέννηση. Η περίπτωση αφιέρωσης του ναού στα «θαύματα του Αγίου Ευθυμίου» (γενικά) είναι η λιγότερο πιθανή, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται (ως ποιητική έκφραση).

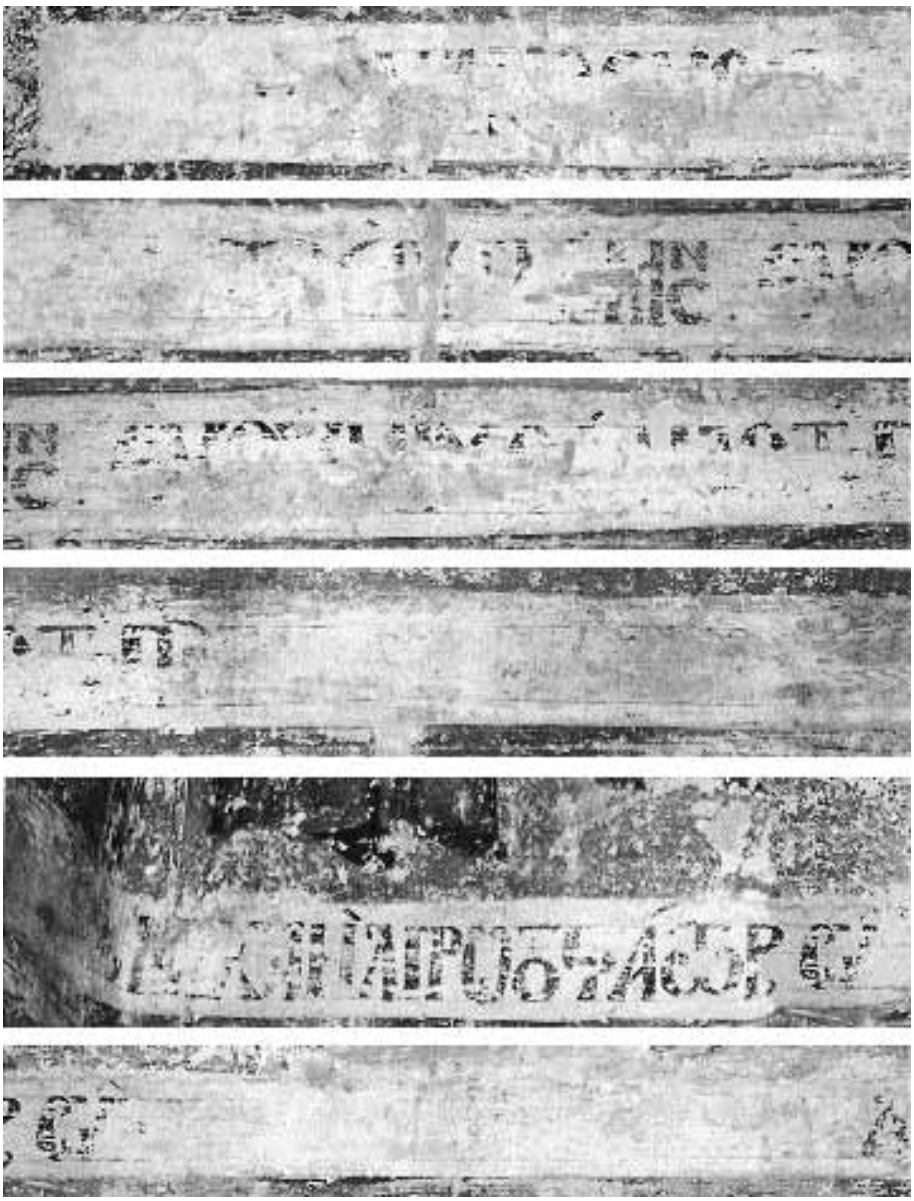

Εικ. 8α. Τμηματική φωτογράφηση της κτητορικής επιγραφής.

Εικ. 8β. Τμηματική φωτογράφηση της κτητορικής επιγραφής (συνέχεια της Εικ. 8α).

Εικ. 8γ. Τμηματική φωτογράφηση της επιγραφής (συνέχεια της Εικ. 8β).

στράτωρ» ή *«Ταρχανεώτης Μιχαὴλ πρωτοστράτωρ»* (εικ. 7)[21]. Από τον επόμενο στίχο σώζονται μόνο η πρόθεση *«σὺν»* και μετά από ένα μεγάλο χάσμα το καταληκτήριο γράμμα *ᾳ* (εικ. 8). Εδώ υπήρχαν δύο γυναικεία ονόματα, όπως προκύπτει από τον στίχο που ακολουθεί: *«κομνηνοφυεῖ τυγχάνουσι πρὸς γένους»* (ο γραμματικός τύπος *κομνηνοφυεῖ* αντιστοιχεί σε δυϊκό αριθμό). Οι επόμενοι τέσσερις στίχοι δεν παρουσιάζουν πρόβλημα αποκατάστασης. Με βάση λοιπόν το μετρικό σχήμα του επιγράμματος, το κείμενο της επιγραφής θα μπορούσε, καταρχήν, να αποδοθεί με την ακόλουθη μορφή:

+ Ἀνανεοῦσι τόνδε τὸν θεῖον δόμον
Εὐθυμίου θαύμασι τοῦ πρ [× — ∪ —
× — ∪ — ×] ς Μιχαὴλ πρωτοστράτωρ
σὺν [— ∪ — × — ∪ — × — ∪] ᾳ,
κομνηνοφυεῖ τυγχάνουσι πρὸς γένους,
ὡς εὐθυμίας ἐκ καλῶν ἐργασίας
πλησθέντες ἁβρῶς τῷ παρόντι βιότῳ
ἀθυμίαν φύγωσι τὴν αἰωνίαν.

Ἔτους ˏ ϛωια΄ ἰνδ(ικτιῶνος) α΄ [1302/3]

Το όνομα του πρώτου από τα δύο γυναικεία πρόσωπα αποκαθίσταται με ασφάλεια, επειδή γνωρίζουμε το όνομα της συζύγου του Μιχαήλ Ταρχανειώτη. Είναι η δεύτερη κτητόρισσα του παρεκκλησιού της Παμμακαρίστου στην Κωνσταντινούπολη, η γνωστή Μαρία και μετέπειτα μοναχή Μάρθα[22]. Το δεύτερο γυναικείο πρόσωπο δεν μπορεί να' ναι άλλο από τη μονάκριβη κόρη που απέκτησε το άτεκνο έως τότε ζευγάρι, μετά από παράκληση προς τον Άγιο Ευθύμιο, τον άγιο της γονιμότητας[23].

Επισημαίνεται ότι οι ερευνητές συνέδεαν, έως πρόσφατα, την τοιχογράφηση του παρεκκλησιού με τη σφοδρή επιθυμία του άτεκνου ζευγαριού για απόκτηση τέκνου. Θεωρούσαν, δηλαδή, ότι η κόρη αποκτήθηκε μετά την ολοκλήρωση της διακόσμησης του παρεκκλησιού[24]. Ο C. Mango, μάλιστα, πι-

21. Το άρθρο *ό* που προτείνεται στις προηγούμενες μεταγραφές, πριν από το όνομα Μιχαήλ, δεν υπάρχει στο πρωτότυπο. Πρόκειται για ένα σίγμα το οποίο διακρίνεται καθαρά πριν από το όνομα.

22. G. Vélénis, «L'église Panagia Olympiotissa et la chapelle de Pammacaristos», *Zograf* 27 (1998-99) 103-112, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

23. Όπως γνωρίζουμε, οι γονείς του Ευθυμίου ήταν για πολλά χρόνια άτεκνοι και απέκτησαν το γιο τους σε προχωρημένη ηλικία (*PG* 114, 595-733).

24. Θεοχαρίδης, *ό.π.* (σημ. 15) 197-198.

στεύοντας ότι ο Ταρχανειώτης ήταν ήδη 65 ετών στις αρχές του 14ου αι., αμφισβητεί την πιθανότητα απόκτησης τέκνου σε τόσο προχωρημένη ηλικία[25].

Μέσα από την προτεινόμενη μεταγραφή προκύπτει ότι ανάμεσα στους κτήτορες Μιχαήλ Ταρχανειώτη και Μαρία Κομνηνή συμπεριλαμβάνεται και η κόρη τους, την οποία απέκτησαν πριν από το 1302/3. Η γέννηση του μονάκριβου παιδιού συνδέεται με την περίοδο κατά την οποία ο Μιχαήλ Ταρχανειώτης μετακόμισε για λίγα χρόνια στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να φέρει σε πέρας μια δύσκολη αποστολή. Η άφιξή του τοποθετείται στο έτος 1297, κατά το οποίο δεν είχε λάβει ακόμη το αξίωμα του πρωτοστράτορος. Στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη ως μέγας κοντόσταβλος με εντολή να αντιμετωπίσει τους Σέρβους, οι οποίοι απειλούσαν από βόρεια το βυζαντινό κράτος. Από τις διαπραγματεύσεις που έγιναν λίγο αργότερα προέκυψε ο γάμος του 40χρονου κράλη Μιλούτιν με την πεντάχρονη κόρη του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄, τη γνωστή Σιμωνίδα, το έτος 1299[26].

Μετά τα παραπάνω, το έτος γέννησης της κόρης του Ταρχανειώτη θα μπορούσε να τοποθετηθεί κατά την περίοδο διαμονής του ζεύγους στη Θεσσαλονίκη, δηλαδή στα λίγα χρόνια που μεσολαβούν ανάμεσα στην άφιξή του και την ολοκλήρωση της τοιχογράφησης του παρεκκλησιού (1297-1302/3). Φυσικά, δεν αποκλείεται η γέννηση της παιδίσκης να είχε προηγηθεί του ταξιδιού, όπως έχει ήδη υποστηριχτεί[27]. Το βέβαιο είναι ότι η ανανέωση του παρεκκλησιού έπεται της τεκνοποιίας, η οποία αποτέλεσε και την αφορμή για την τοιχογράφηση του ναού, μια πράξη που δήλωνε τις ευχαριστίες του ζεύγους προς το θαυματουργό άγιο και ταυτόχρονα την πολιτική παρουσία της οικογένειας του Ταρχανειώτη στη Θεσσαλονίκη[28].

Το μικρό όνομα της Θεσσαλονικιάς, όπως πιστεύω, Ταρχανειώτισσας-Κο-

---

25. C. Mango, «The Monument and its History», στον τόμο: H. Belting – C. Mango – D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, DOS* 15 (1978) 11-22.

26. Για τη σταδιοδρομία και τις δραστηριότητες του Μιχαήλ Γλαβά Ταρχανειώτη στη Θεσσαλονίκη βλ. Θεοχαρίδης, *ό.π.* (σημ. 15) 198-206· Mango, *ό.π.* 13-14. Για τη μετέπειτα δράση του βλ. A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambrige-Mass. 1972, 160-161.

27. Mango, *ό.π.* (σημ. 25) 17.

28. Για τους Ταρχανειώτες γενικά, βλ. Θεοχαρίδης, *ό.π.* (σημ. 15) 183-206. Για την παρουσία προσώπων με το ίδιο επίθετο στη Θεσσαλονίκη βλ. Μ. Καμπούρη–Βαμβούκου, «Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου από τη Θεσσαλονίκη», στον τόμο: *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 99-106, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 32 και 153-154.

μνηνής παραμένει άγνωστο στα σχετικά γενεαλογικά δένδρα. Στην επιγραφή του Αγίου Ευθυμίου σώζεται μόνον το καταληκτήριο γράμμα *α*, το οποίο θα ταίριαζε σε δεκάδες γυναικεία ονόματα. Λαμβάνοντας όμως υπόψη το μετρικό σχήμα του στιχουργήματος, θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε όλα εκείνα τα ονόματα που δεν πειθαρχούν στον τύπο × — ⏑ —, όπως Μάρθα, Ευγενία, Ευδοκία, Θεοδώρα και άλλα πολλά. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τις ελάχιστες έστω παρεκκλίσεις που παρατηρούνται στο ιαμβικό τρίμετρο, όλα είναι πιθανά[29]. Ενδεχομένως, εκείνο που θα βοηθούσε στην επιλογή κάποιου ονόματος είναι η δομή και τα συμφραζόμενα του ποιητικού κειμένου.

Το επίγραμμα αποτελείται από οκτώ έμμετρους στίχους, δηλαδή από τέσσερα δίστιχα. Το πρώτο, το τρίτο και το τέταρτο δίστιχο περιέχουν σε κάθε δεύτερο στίχο λέξη σύνθετη με κύριο συνθετικό τη λέξη *θυμός* (*Εὐθυμίου*, *εὐθυμίας*, *ἀθυμίαν*). Είναι εύλογο να υπήρχε μια ανάλογη λέξη και στον ελλιπή τέταρτο στίχο με τα σβησμένα γυναικεία ονόματα. Έτσι, το πρώτο που θα σκεφτόταν κανείς είναι το θηλυκό του ονόματος *Εὐθύμιος*, δηλαδή *Εὐθυμία*· πλην όμως, το γυναικείο αυτό όνομα, ενώ είναι σύνηθες στα νεότερα χρόνια, απαντά σπάνια στις βυζαντινές πηγές[30]. Εκείνο που θα ταίριαζε περισσότερο από κάθε άλλο όνομα είναι το ομόηχο *Εὐφημία*, το οποίο πειθαρχεί απόλυτα στις απαιτήσεις του μέτρου (× — ⏑ —). Επιχειρώντας λοιπόν την αποκατάσταση των χασμάτων της επιγραφής θα πρότεινα την παρακάτω φιλολογική μεταγραφή[31]:

---

29. Παρέκκλιση παρατηρείται στον έκτο στίχο, όπου, στη δεύτερη συλλαβή της λέξης *«εὐθυμίας»*, το δίχρονο ύψιλον εκλαμβάνεται βραχύ σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στις ομόρριζες λέξεις του δεύτερου και όγδοου στίχου. Επίσης, στην τελευταία λέξη του έβδομου στίχου *(«βιότῳ»)* το δίχρονο γιώτα εκλαμβάνεται ως μακρό. Επισημαίνεται όμως ότι τέτοιου είδους χειρισμοί στη χρήση των διχρόνων αποτελούν κοινό τόπο σε ιαμβικά τρίμετρα της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

30. E. Trapp, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Wien 1978, no. 90328, όπου το όνομα *Ευθυμία* απαντά μία και μοναδική φορά, ενώ το *Ευφημία* κατ' επανάληψη. Για τα δύο αυτά ονόματα βλ. J. Psichari, «Sainte Euthymie ou les tribulations d'un linguiste», *Byzantion* 1 (1924) 505-517.

31. Τα σύμβολα του Leiden χρησιμοποιούνται κατ' εξαίρεση στη λέξη πρ(εσβυτέρου) καθώς και στα μεγάλα χάσματα του τρίτου και τέταρτου στίχου. Την παρουσία τελείας κάτω από κάθε ημικατεστραμμένο γράμμα θα τη θεωρούσα υπερβολική στην προκειμένη περίπτωση, δεδομένου ότι τα περισσότερα γράμματα έχουν τις κεραίες τους ελλιπείς (βλ. σχέδιο υπάρχουσας κατάστασης). Για τις λέξεις *«τόνδε»* και *«τὸν»* του πρώτου στίχου πιστεύω ότι τα γράμματα Ο και Ν θα βρίσκονταν το ένα πάνω από το άλλο, όπως συμβαίνει και σε άλλη θέση της ίδιας επιγραφής (βλ. τη διπλανή λέξη *«δόμον»*).

+ Ἀνανεοῦσι τόνδε τὸν θεῖον δόμον
Εὐθυμίου θαύμασι τοῦ πρ(εσβυτέρου)
[Γ]λαβᾶς ὁ Δούκα]ς Μιχαὴλ πρωτοστράτωρ ἡ [Ταρχανεώτη]ς
σὺν [Μαρίᾳ γε καὶ κόρῃ Εὐφημί]ᾳ,
κομνηνοφυεῖ τυγχάνουσι πρὸς γένους,
ὡς εὐθυμίας ἐκ καλῶν ἐργασίας
πλησθέντες ἁβρῶς τῷ παρόντι βιότῳ
ἀθυμίαν φύγωσι τὴν αἰωνίαν.

Ἔτους ˏϛωια΄ ἰνδ(ικτιῶνος) α΄ [1302/3]

Στην προτεινόμενη αποκατάσταση παρατηρείται σε κάθε δεύτερο στίχο η παρουσία ομόηχων λέξεων (*Εὐθυμίου, Εὐφημία, εὐθυμίας, ἀθυμίαν*). Με τον τρόπο αυτό, το επίγραμμα εκτός των άλλων αρετών αποκτά συνεκτικότητα και εννοιολογική ενότητα η οποία συνηγορεί στην προτεινόμενη αποκατάσταση του κειμένου. Εξάλλου τα ονόματα *Εὐθύμιος - Εὐφημία* δεν είναι απλώς ομόηχα, αλλά εμπεριέχουν και μία αξιολογική αντιστοιχία μεταξύ ανδρός και γυναικός. Το πρώτο παραπέμπει στην ορθή σκέψη, το δεύτερο στην καλή φήμη. Δύο χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τα πλέον σημαντικά στην ορθόδοξη χριστιανική οικογένεια: ο συνετός άνδρας, η καλόφημη γυναίκα.

Σύμφωνα με ένα ποίημα του Φιλή, η κόρη του Ταρχανειώτη πέθανε σε νεαρή ηλικία, ενόσω ζούσε ο πατέρας της[32]. Πρόφθασε όμως να την καλοπαντρέψει με έναν πολύ στενό συγγενή του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου και να τη συνδέσει με την αυτοκρατορική οικογένεια. Η ταύτιση του συζύγου της νεαρής Ταρχανειώτισσας, ο οποίος έφερε επίσης το όνομα Ανδρόνικος, απασχόλησε την έρευνα επανειλημμένα. Αρχικά συσχετίστηκε με τον Ανδρόνικο Ασάνη Παλαιολόγο, το δευτερότοκο γιο του Βούλγαρου τσάρου Ιωάννη Γ΄ Ασάνη και της Ειρήνης Παλαιολογίνης. Στη συνέχεια η συγγενική αυτή σχέση αμφισβητήθηκε και αντιπροτάθηκε ως σύζυγος ο δευτερότοκος γιος του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου, δηλαδή ο πρωτοξάδελφος του αυτοκράτορα, ο γνωστός Ανδρόνικος Παλαιολόγος και συντάκτης του έργου «Καλλίμαχος και Χρυσορρόη»[33].

Η επικρατέστερη αυτή άποψη ενισχύθηκε και από τον Ivan Božilov στη γνωστή μονογραφία του για τους Ασάνηδες όπου συνοψίζει ως εξής: «săprug na dăšterjata na protostratora Michail Duka Glava Tarchaniot e bil Andronik Paleolog, sin na sevastokrator Konstantin. Săprugata na Andronik Asen ostava

32. Man. Philae, *Carm. inedita*, αρ. 54.
33. Mango, *ό.π.* (σημ. 25) 17, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

neizvestna» (= σύζυγος της κόρης του πρωτοστράτορα Μιχαήλ Δούκα Γλαβά Ταρχανειώτη υπήρξε ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος, γιος του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου. Η σύζυγος του Ανδρονίκου Ασάνη παραμένει άγνωστη)[34].

Από την επιγραφή του παρεκκλησιού του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη προκύπτει ότι η κόρη του Ταρχανειώτη ήταν ήδη γεννημένη στις αρχές του 14ου αιώνα[35]. Με δεδομένο ότι ο θάνατος του πατέρα τοποθετείται μεταξύ 1304-1315[36], μπορούμε να πούμε ότι η ζωή της Ευφημίας υπήρξε εξαιρετικά σύντομη. Εάν πράγματι γεννήθηκε στα χρόνια παραμονής του ζευγαριού στη Θεσσαλονίκη θα πρέπει να παντρεύτηκε σε πολύ μικρή ηλικία και να πέθανε πριν κλείσει τα είκοσι χρόνια ζωής. Το στοιχείο αυτό ενισχύει ακόμη περισσότερο την άποψη ότι δεν πρόκειται για τη γυναίκα του Ανδρονίκου Ασάνη, ο οποίος, όπως είναι γνωστό, απέκτησε τέσσερα παιδιά[37].

Το όνομα της κόρης, όπως και της μητέρας, καθώς επίσης και τα επίθετα του πρωτοστράτορα Μιχαήλ λείπουν από την επιγραφή του παρεκκλησιού του Αγίου Ευθυμίου (εικ. 7, 9). Προφανώς πρόκειται για μια ενέργεια συνειδητή που έγινε στο μακρινό παρελθόν[38]. Το γεγονός δεν μπορεί να είναι τυ-

---

34. I. Božilov, *Familijata na Asenevci (1186-1460): Genealogija i prosopografija*, Σόφια 1994, 268-276, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Στη γνωστή μονογραφία A. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen (1259-1453)*, München 1938, αρ. 7, πιθανολογείται ότι η σύζυγος του Ανδρονίκου έφερε το όνομα Άννα, κόρη ενός συνώνυμου Ταρχανειώτη, άλλου από εκείνον που σχετίζεται με το παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου, όπως έδειξε ο Θεοχαρίδης, *ό.π.* (σημ. 15) 191. Για το ίδιο θέμα βλ. Mango, *ό.π.* (σημ. 25) 17, όπου δεν κατονομάζεται η σύζυγος του Ανδρονίκου. Πάντως, όπως και να έχει το θέμα, το όνομα Άννα θα μπορούσε να αποκλειστεί για δύο λόγους. Πρώτον επειδή δε θα ταίριαζε ως τελευταία λέξη στον τέταρτο στίχο (— — αντί του ορθού ⏑ —) και δεύτερον εξαιτίας της ασύμβατης δοτικής *(Ἄννῃ)* δεδομένου ότι σώζεται το καταληκτήριο άλφα. Όλα αυτά, βέβαια, με την προϋπόθεση ότι το όνομα της μητέρας δεν μπορεί να έπεται εκείνου της κόρης. Διαφορετικά θα πρέπει να δεχτούμε μια σοβαρή αδυναμία του στιχουργού, ο οποίος δεν αποκλείεται να ταυτίζεται με τον Μ. Φιλή, όπως υποστηρίχτηκε [Θεοχαρίδης, *ό.π.* (σημ. 15) 203]. Εξάλλου, παρατηρώντας κανείς προσεκτικά τα αποτυπώματα των γραμμάτων πάνω στη λευκή ταινία, διακρίνει τα απομεινάρια ενός Μ και ενός Ι, γεγονός που θα επέτρεπε μια πληρέστερη μεταγραφή του τύπου: *σὺν [Μαρίᾳ γε καὶ κόρῃ Εὐφη]μίᾳ*.

35. Ο Mango, *ό.π.* (σημ. 25) 17, τοποθετεί τη γέννηση της κόρης του Ταρχανειώτη πολύ νωρίτερα, γύρω στο έτος 1290.

36. Σχετικά με το πρόβλημα του έτους γέννησης και θανάτου του Ταρχανειώτη βλ. Mango, *ό.π.* (σημ. 25) 11-15, όπου και η σχετική βιβλιογραφία γύρω από το θέμα.

37. Božilov, *ό.π.* (σημ. 34) 275-276.

38. Από την υπάρχουσα κατάσταση της επιγραφής φαίνεται καθαρά ότι οι δράστες της απάλειψης των ονομάτων προσπάθησαν να εξαλείψουν ολόκληρη την επιγραφή με σκληρή βούρτσα, όπως προκύπτει από τις οριζόντιες χαραγές. Τελικά περιορίστηκαν στην πλήρη απόσβεση των κύριων γυναικείων ονομάτων και των επιθέτων του Μιχαήλ Γλαβά Δούκα Ταρχανειώτη.

Εικ. 9. Λεπτομέρεια του τέταρτου στίχου της κτητορικής επιγραφής με σβησμένα τα γυναικεία ονόματα.

χαίο. Πρόκειται ασφαλώς για μια πράξη απάλειψης της μνήμης των κτητόρων (*damnatio memoriae*), η οποία θα πρέπει να έλαβε χώρα σε μία περίοδο που η οικογένεια του Ταρχανειώτη είχε πέσει σε δυσμένεια. Ίσως έτσι να ερμηνεύεται ο διορισμός άλλου πρωτοστράτορα γύρω στο 1310 και η απόσυρση του Ταρχανειώτη από την πολιτική σκηνή[39].

39. Η άποψη του Mango, *ό.π.* (σημ. 25) 14-15, ότι το έτος θανάτου του Ταρχανειώτη θα μπορούσε να τοποθετηθεί λίγο μετά το 1304 δεν έχει ισχυρή βάση αλλά και δεν μπορεί να αποκλειστεί. Ωστόσο, το γεγονός ότι ένας άλλος πρωτοστράτορας διαδέχτηκε τον Ταρχανειώτη δε σημαίνει κατ' ανάγκη ότι ο προηγούμενος είχε ήδη πεθάνει. Η διατύπωση «τὸν τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπον ἐκεῖνον» (Pachymeres, II, 271) μπορεί να παραπέμπει σε μια άλλη κατάσταση ζωής, ενδεχομένως στη μοναστική.

TÉMOIGNAGE ÉPIGRAPHIQUE POUR LA FILLE DE TARCHANEIOTÈS À THESSALONIQUE

GEORGIOS VÉLÉNIS

Les anciennes publications de l'inscription dédicatoire de la chapelle de Saint Euthyme, accolée sur le mur sud-est de la basilique de Saint Démétrius à Thessalonique, présentent plusieurs problèmes de lecture; ceci est dû à son mauvais état de conservation ainsi qu'à de grandes lacunes auxquelles les chercheurs n'ont pas prêté l'attention nécessaire.

A la place des prénoms de la famille des donateurs, on remarque des grattages violents (damnatio memoriae), de sorte qu'on peut lire seulement le prénom de Michail Doukas Glavas Tarchaneiotès, alors que ceux des deux autres personnages de la famille y font défaut, comme il résulte de l'emploi du nombre duel dans le vers suivant. Il s'agit, en effet, de l'épouse du commanditaire, connue par les sources, Marie Comnène et de sa fille, que le couple a eue à un âge avancé. Pour des raisons relatives à la structure et au contexte du texte métrique nous proposons comme prénom de la fille, celui d'Euphémie.

La présence des trois personnages dans l'inscription nous entraîne vers la thèse que la décoration de la chapelle fut exécutée après la naissance de la fille, alors que la donation constitue une sorte d'offrande à saint Euthyme qui a répondu aux prières du couple. La date 1302-1303 transmise par l'inscription devient parconséquent un terminus ante quem pour la naissance de la fille de Tarchaneiotès au lieu d' un terminus post quem, comme le pensaient les chercheurs jusqu' à présent.

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΚΑΛΛΙΝΗ

ΤΥΜΦΑΙΑ ΧΩΡΑ

Η Τυμφαία χώρα είναι μία περιοχή του αρχαίου ελληνικού κόσμου η οποία μας είναι ελάχιστα γνωστή, ενώ ακόμη και στις αρχαίες γραπτές πηγές δεν αναφέρονται πολλές πληροφορίες σχετικά με την περιοχή. Πολλές φορές αναφέρεται ως περιοχή που ανήκε στην Ήπειρο, τουλάχιστον έως το 344 π.Χ., οπότε προσαρτήθηκε στη Μακεδονία από το Φίλιππο Β΄ μαζί με την Παραυαία και την Ορεστίδα[1]. Φαίνεται ότι οι Τυμφαίοι ήταν ένα φύλο μη μολοσσικό, που κατοικούσε στις ανατολικές παρυφές της Πίνδου και υποτάχθηκε σε μια ορισμένη χρονική στιγμή, πριν τον 4ο αι. π.Χ., στους Μολοσσούς. Ας σημειωθεί ότι ως Ηπειρώτες αναφέρει ο Στράβωνας επίσης τους Αθαμάνες, τους Αίθικες, τους Ορεστούς Παρωραίους και τους Ατιντάνες (Στράβων, VII, 7. 8: «*Ἠπειρῶται δ'εἰσὶ καὶ Ἀμφίλοχοι καὶ οἱ ὑπερκείμενοι καὶ συνάπτοντες τοῖς ἰλλυρικοῖς ὄρεσι, τραχεῖαν χώραν οἰκοῦντες, Μολοττοί τε καὶ Ἀθαμᾶνες καὶ Αἴθικες καὶ Τυμφαῖοι καὶ Ὀρέσται Παρωραῖοί τε καὶ Ἀτιντᾶνες, οἱ μὲν πλησιάζοντες τοῖς Μακεδόσι μᾶλλον οἱ δὲ τῷ ἰονίῳ κόλπῳ*». Από την εποχή του Αλεξάνδρου Α΄ του Φιλέλληνος τα έθνη στην περιοχή της Άνω Μακεδονίας θεωρούνται σύμμαχα και υποτελή στο μακεδονικό βασίλειο, καθώς ο Ξέρξης έδωσε στο Μακεδόνα βασιλιά εξουσία σε όλη την περιοχή μεταξύ Ολύμπου και Αίμου[2], αλλά διατήρησαν τους ηγεμόνες τους. Τον 4ο αι. π.Χ. (περί το 350 π.Χ.) ο Φίλιππος Β΄ προσαρτεί στη Μακεδονία τις περιοχές ανατολικά της Πίνδου και τα έθνη αυτά γίνονται επαρχίες του μακεδονικού κράτους και χάνουν την αυτονομία τους. Από την εποχή αυτή και κυρίως κατά την εποχή του Αλεξάνδρου Γ΄ η Τυμφαία θεωρείται περιοχή

1. Σ. Δάκαρης, «Συμβολή εις την τοπογραφία της αρχαίας Ηπείρου», *ΑΕ* 1957, 113.

2. *Ιστορικοί Ελληνικοί χώροι. Ήπειρος. 4000 χρόνια Ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, 56. J. C. Yardley, *Justin. Epitome of the Philippic history of Pompeius Trogus*, Oxford 1994, 77, 7.4.1.

του μακεδονικού κράτους[3]. Κατά την ελληνιστική εποχή (3ος αι. π.Χ.) την Τυμφαία, μαζί με την Παραυαία, προσαρτεί στην Ήπειρο ο τότε βασιλιάς της Ηπείρου Πύρρος (Πλούταρχος, *Βίοι*, *Πύρρος*, VI.2: «*Δημητρίου δὲ ὑπὸ ἀσχολιῶν βραδύνοντος ἐπελθὼν ὁ Πύρρος ᾔτησε μισθὸν τῆς συμμαχίας τήν τε Στυμφαίαν καὶ τὴν Παραυαίαν τῆς Μακεδονίας, καὶ τῶν ἐπικτήτων ἐθνῶν Ἀμβρακίαν, Ἀκαρνανίαν, Ἀμφιλοχίαν*»). Στο 2ο αι. π.Χ. και συγκεκριμένα μετά το 167 π.Χ. η Τυμφαία ανήκει στην 4η μακεδονική μερίδα μαζί με την Εορδαία, τη Λυγκηστίδα, την Πελαγονία, την Ατιντάνια και την Ελιμιώτιδα, σύμφωνα με την αναφορά του Τίτου Λιβίου (T. Livi, *Ab Urbe Condita*, XLV, 30, 6-7: «*Quartam regionem Eordaei et Lyncestae et Pelagones incolunt; iuncta his Atintania et Tymphaeis et Elimiotis*»).

Ο Πλούταρχος[4] αναφερόμενος στην περιοχή την αποκαλεί Στυμφαία, καθώς και ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (Διόδωρος ο Σικελιώτης, XX. 28.1: «*...Κάσσανδρος δὲ καταστρατοπεδεύσαντος αὐτοῦ περὶ τὴν καλουμένην Στυμφαίαν*») και ο Αρριανός (Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, I. 7. 5: «*... ἄγων δὴ παρὰ τὴν Ἐορδαίαν τε καὶ τὴν Ἐλιμιῶτιν καὶ παρὰ τὰ τῆς Στυμφαίας καὶ Παρ<α>υαίας ἄκρα ἑβδομαῖος ἀφικνεῖται ἐς Πέλλιναν τῆς Θετταλίας ...*»). Αναλόγως την αναφέρει και ο Ησύχιος[5]. Η ονομασία Τυμφαία συνδέεται πιθανώς με το όρος Τύμφη, το οποίο τοποθετείται στην περιοχή. Σχετικά με τη θέση του όρους Τύμφη αναφέρονται ποικίλες απόψεις· αναφέρεται ως «ὄρος Θεσπρωτικόν» (Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, λ. Τύμφη), ενώ ο Στράβων, VII 7.6 το συνδέει με τον Άρατθο (Άραχθο) ποταμό: «*…Ἄρατθος ποταμός, ..., ἀρχόμενος ἐκ Τύμφης ὄρους καὶ τῆς Παρωραίας*». Οι μελετητές το τοποθετούν είτε στο ανατολικό τμήμα της βόρειας Πίνδου[6], στις πηγές του Αράχθου, είτε μεταξύ του Αράχθου και του Αώου[7]. Στα σύγχρονα λεξικά το όρος Τύμφη αναφέρεται ως οροσειρά στην Ήπειρο, μεταξύ της Πίνδου και του Αώου, με μέγιστο υψόμετρο περί τα 2.500 μ.[8]

Από τα αρχαία κείμενα και συγκεκριμένα από το Στράβωνα προκύπτει ότι

3. F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine a l'époque romaine*, BCH suppl. 16 (1988), 229.

4. Πλούταρχος, *Βίοι*, *Πύρρος*, VI.2, βλ. το αντίστοιχο χωρίο παραπάνω.

5. K. Latte (επιμ.), *Hesychii Alexandrini Lexicon* I, Κοπεγχάγη 1953, 413 λ. Δειπάτυρος: «θεὸς παρὰ [Σ]τυμφαίοις».

6. N. G. L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967, 680.

7. Σχετική βιβλιογραφία και τις απόψεις αυτές αναφέρει ο Δάκαρης, *ό.π.* (σημ. 1) 102 σημ. 2 και Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόϊον – Νότια Ορεστίς, Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη 2000, 64-66.

8. *Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, 7A2 (1948) 1756-1757 λ. Tymphe (E. Oberhummer): «βουνό στα σύνορα Μακεδονίας και Θεσσαλίας, ανάμεσα στον Αώο και τον Άρατθο». *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια 'ΦΟΙΝΙΞ'*, 23, λ. Τύμφη.

η Τυμφαία συνόρευε με την Ορεστίδα, την Ελιμιώτιδα και την Παραυαία (Στράβων, VII, fr. 6: «*Ἡ δ᾽ Ὀρεστὶς πολλή, καὶ ὄρος ἔχει μέγα μέχρι τοῦ Κόρακος τῆς Αἰτωλίας καθῆκον καὶ τοῦ Παρνασσοῦ, περιοικοῦσι δ᾽ αὐτοί τε Ὀρέσται καὶ Τυμφαῖοι ...*»). Την άποψη αυτή δέχονται και πολλοί σύγχρονοι μελετητές[9]. Η Τυμφαία χώρα πρέπει λοιπόν να τοποθετηθεί στο δυτικό τμήμα του σημερινού νομού Γρεβενών και συγκεκριμένα ανατολικά της οροσειράς της Πίνδου, βόρεια των Χασίων, νότια του Βοΐου και δυτικά του ποταμού Αλιάκμονα (σημερινή πόλη των Γρεβενών). Μάλιστα στην Τυμφαία βρίσκονται οι πηγές του Βενέτικου, του μεγαλύτερου παραποτάμου του Αλιάκμονα[10]. Κατά την αρχαιότητα συνόρευε, δηλαδή, δυτικά με την Παραυαία, την Ατιντανία και την Ήπειρο, νότια με την Αιθικία, την Εστιαιώτιδα και τη Θεσσαλία, βόρεια με την Ορεστίδα και την Ελιμιώτιδα και ανατολικά με την Περραιβία και τμήμα της Ελίμειας[11]. Φαίνεται λοιπόν ότι η Τυμφαία ήταν κατά την αρχαιότητα το σταυροδρόμι ανάμεσα στη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία και για το λόγο αυτό τη διεκδικούσε άλλοτε η Ήπειρος κι άλλοτε η Μακεδονία, ενώ από την περιοχή πέρασε ο Αλέξανδρος Γ΄[12] και ο Κάσσανδρος[13]. Είναι γνωστό επίσης ότι οι Μακεδόνες διατηρούσαν σχέσεις με τους Τυμφαίους και μάλιστα ότι ο Σίρρας, κατά μία άποψη βασιλιάς της Τυμφαίας, ήταν ο παππούς του Φιλίππου Β΄[14]. Ακόμη, είναι γνωστό ότι μία από τις τρεις τάξεις της φάλαγγας του Αλεξάνδρου Γ΄ κατά την εκστρατεία του στην Ανατολή αποτελούνταν από Τυμφαίους, ενώ από την περιοχή αυτή καταγόταν και ο στρατηγός Πολυπέρχων[15] και ο Άτταλος[16].

Σχετικά με πόλεις της Τυμφαίας ο Στράβωνας αναφέρει το Αιγίνιον, την Τρίκκη και την Αιθικία (Στράβων, VII, 7.9: «*... Αἰγίνιον δὲ Τυμφαίων, ὅμορον Αἰθικίαι καὶ Τρίκκηι·*»). Λίγο πιο κάτω όμως στο ίδιο χωρίο αναφέρει τους Αίθικες ως ξεχωριστό φύλο να κατοικούν στις πηγές του Πηνειού, για τις

9. Hammond, *ό.π.* (σημ. 6) 680. Δάκαρης, *ό.π.* (σημ. 1) 102. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ό.π.* (σημ. 7) 64. Θ. Σαράντης, «Τα Γρεβενά», *Μακεδονικά* 26 (1987/1988) 243.

10. Hammond, *ό.π.*

11. Για το χάρτη βλ. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia* I, Oxford 1972, 112-113, map II.

12. Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, Ι. 7: βλ. το αντίστοιχο χωρίο στη σ. 34.

13. Διόδωρος ο Σικελιώτης, XX 28.

14. Βρέθηκε επιγραφή στο ιερό της Εύκλειας στη Βεργίνα με την επιγραφή ΕΥΡΥΔΙΚΑ ΣΙΡΡΑ ΕΥΚΛΕΙΑΙ, βλ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Ευρυδίκα Σίρρα Ευκλείαι», *Αμητός* ΙΙ, Θεσσαλονίκη 1987, 733.

15. Papazoglou, *ό.π.* (σημ. 3) 229, σημ. 10, 11.

16. L. L. Gunderson, «The Tympheans in Curtius· Historiae Alexandri», *Αρχαία Μακεδονία* IV (1986) 231-237.

οποίες μάλιστα διαφιλονικούσαν με τους Τυμφαίους (Στράβων, VII, 7.9: «*... Αἰθικές τε καὶ τοῦ Πηνειοῦ πηγαί, ὧν ἀμφισβητοῦσι Τυμφαῖοί τε καὶ οἱ ὑπὸ τῇ Πίνδῳ Θετταλοί, ...*»). Αναλόγως ο Μαρσύας[17] αναφέρει την Αιθικία ως ξεχωριστή περιοχή και μάλιστα την τοποθετεί ανάμεσα στην Τυμφαία και την Αθαμανία (Marsyas Pellaeus: «*Aethiciam regionem Marsyas mediam inter Tymphaeam et Athamanian sitam esse dicit*»). Αναφορά στους Αίθικες απαντά κανείς ήδη στην Ιλιάδα (Β744: «*... τοὺς δ' ἐκ Πηλίου ὦσε καὶ Αἰθίκεσσι πέλασσεν·*»)[18]. Ανάλογες πληροφορίες αναφέρει και ο Στέφανος Βυζάντιος (Στέφανος Βυζάντιος, λ. Αιθικία: «*Αἰθικία, ὡς Κιλικία. Θεόπομπος τριακοστῇ ἑνάτῃ Φιλιππικῶν. τὸ ἐθνικὸν Αἴθικες, ὡς Κίλικες. ἐν Θετταλίᾳ δ' ᾤκουν ἐν τῷ Πίνδῳ ὄρει. Μαρσύας δὲ μέσον τῆς Τυμφαίας καὶ Ἀθαμανίας κεῖσθαι φησιν τὴν χώραν. τὸ δὲ ἔθνος [ἐπιεικῶς] παράβολόν τε καὶ βάρβαρον καὶ ληστείαις ἐπιεικῶς προσκείμενον*»). Σχετικά με το Αιγίνιο έχει υποστηριχθεί[19] ότι πρέπει να τοποθετείται στην περιοχή της σημερινής Καλαμπάκας, γιατί εκεί βρέθηκε μαρμάρινη επιγραφή σε δεύτερη χρήση που αναφέρει την πόλη Αιγινιέων. Ωστόσο, χωρίς άλλα αρχαιολογικά στοιχεία η άποψη αυτή αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη[20].

Με την Τυμφαία χώρα συνδέεται από την αρχαιότητα η «τυμφαία λίθος». Ο Θεόφραστος στο σχετικό χωρίο περιγράφει την «τυμφαϊκή ή γύψο» και αναφέρει ότι τη χρησιμοποιούσαν ως χρωστική ουσία για τη βαφή υφασμάτων, καθώς και στην τοιχοποιΐα (Θεόφραστος, *Περί λίθων*, IX, 62: «*... αἱ δ' αὐτοφυεῖς καὶ ἅμα τῷ περιττῷ τὸ χρήσιμον ἔχουσαι σχεδὸν τρεῖς εἰσιν ἢ τέτταρες, ἥ τε Μηλιὰς καὶ ἡ Κιμωλία καὶ ἡ Σαμία καὶ ἡ Τυμφαϊκὴ τετάρτη παρὰ ταύτας ἢ γύψος ...*» 64-65: «*...χρῶνται δὲ τῇ Τυμφαϊκῇ πρὸς τὰ ἱμάτια καὶ καλοῦσι γύψον οἱ περὶ Θετταλίαν τε καὶ τοὺς τόπους ἐκείνους. ἡ δὲ γύψος γίνεται πλείστη μὲν ἐν Κύπρῳ καὶ περιφανεστάτη. ...τρίτη δὲ ἡ περὶ Τυμφαίαν καὶ περὶ Περραιβίαν καὶ κατ' ἄλλους τόπους. λιθωδεστέρα γὰρ*

17. C. Müller (επιμ.), *Fragmenta Historicum Graecorum*, II, Paris 1846, 43 fr. 6.

18. Το γεγονός ότι οι Αίθικες αναφέρονται ως έθνος στην Ιλιάδα οδηγεί ορισμένους μελετητές να θεωρούν το έθνος αυτό 'προϊστορικό'. Ο Δάκαρης μάλιστα, *ό.π.* (σημ. 1), 102, αναφέρει ότι το έθνος αυτό πρέπει να εξαφανίστηκε τον 3ο αι. π.Χ. Αυτό θεωρείται πολύ πιθανό, καθώς δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικές με τη δράση τους μετά τον 3ο αι. π.Χ. (π.χ. δεν αναφέρονται από τον Λίβιο μαζί με τις περιοχές που συγκροτούν την 4η μακεδονική μερίδα).

19. W. M. Leake, *Travels in northern Greece* I, Amsterdam ^{2}1967, 421-422. A. J. B. Wace - A. M. Woodword, Inscriptions from Upper Macedonia, *BSA* 18 (1911/12) 181 σημ. 1.

20. Ο Hammond, *ό.π.* (σημ. 6) 681 υποστηρίζει ότι η επιγραφή μπορεί να μεταφέρθηκε εκεί, καθώς μάλιστα στην Καλαμπάκα δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη τειχών, κλπ. Άλλωστε ο Στέφανος Βυζάντιος αναφερόμενος στο Αιγίνιον αναφέρει: «πόλις Ιλλυριών».

Χάρτης της περιοχής της Τυμφαίας

μᾶλλόν ἐστιν ἢ γεώδης. ὁ δὲ λίθος ἐμφερὴς τῷ ἀλαβαστρίτῃ. μέγας δ' οὐ τέμνεται ἀλλὰ χαλικώδης. .... χρῶνται γὰρ πρός τε τὰ οἰκοδομήματα αὐτῷ τῷ λίθῳ περιχέοντες κἄν τι ἄλλο βούλωνται τοιοῦτο κολλῆσαι.»). Την «τυμφαία λίθο» αναφέρει και ο Πλίνιος ως γύψο (Pliny, *Naturalis Historiae*, XXXV, 198: «*…. Graecia pro cimolia Tymphaico utitur gypso.*»).

Στην περιοχή αναφέρεται η λατρεία του Διός Δειπάτυρου. Η αναφορά στη λατρεία αυτή απαντάται μόνο στον Ησύχιο[21], ενώ αυτό το επίθετο του Διός δεν είναι γνωστό σε άλλη περιοχή ή από άλλες γραπτές πηγές. Οι περισσότεροι μελετητές[22] θεωρούν ότι πρόκειται για μία πατρογονική θεότητα συνδεόμενη με το γένος των Τυμφαίων ('Δίας ο πατέρας'). Με τα μέχρι στιγμής γνωστά δεδομένα δεν μπορούν να ειπωθούν περισσότερα για αυτή τη λατρεία και γενικότερα για τις λατρευτικές συνήθειες στη χώρα των Τυμφαίων, καθώς η περιοχή αυτή αρχαιολογικά μας είναι ακόμη ελάχιστα γνωστή.

21. *Hesychii Alexadrini Lexicon*, *ό.π.* (σημ. 5): «Δειπάτυρος: θεός παρά [Σ]τυμφαίοις».

22. A. B. Cook, *Zeus. A Study in Ancient Religion* I, New York 1965, 681, σημ. 4. M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion* I, München 1967, 336, σημ. 3.

THE LAND OF THE TYMPHAEIANS

CHRYSANTHI KALLINI

Tymphaea (also called Stymphaea) is an area we know very little about from the historical as well as the archaeological evidence. Tymphaea lay on the eastern side of Mt. Pindus, on the northern side of Mt. Hasia, on the southern side of Mt. Voion and on the western side of the river Aliakmon. According to Strabon (book VII) the borders of Tymphaea could be defined as following: on the western side Parauaea, Antitania and Epirus, on the southern side Aethicia, Estiaeotis and Thessaly, on the eastern side Perrhaebia and a part of Elimeia, and on the northern side Orestis and the northern - western part of Elimeia.

Tymphaea was an area between Macedonia, Epirus and Thessaly that some time before the 4th century B.C. came under the Molossian domination (Epirus). In the 4th century B.C. (while Philip II was king of Macedonia) Tymphaea became part of the Macedonian kingdom. But its place —it is a crossroads, a passage between Macedonia, Epirus and Thessaly— made Tymphaea a very important canton and thus it was dominated sometimes by Macedonia and other times by Epirus.

The ancient historians mention the names of three Tymphaeian cities: Aeginium, Tricca and Aethicia. As regards the last one it is now said that it could be another tribal canton on the southern side of Tymphaea and not a city. Aeginium has been identified with Kalabaka because of an inscription mentioning the people of Aeginium found in Kalabaka, but now this opinion is considered doubtful.

As regards the religion of Tymphaei, we can only mention the worship of Zeus as Δειπάτυρος. We do not know anything else about this Zeus except that he was probably the most important god of Tymphaei and that the name 'Δειπάτυρος' might have meant 'Zeus the Father'.

Lastly it should be said that the name Tymphaea is linked with the 'Tymphaicum gypsum' —known from Theophrastus and Pliny— which was found on the surface of the earth and was used for scouring clothes and for painting.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΚΩΤΙΔΗΣ

ΕΙΚΟΝΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟ-ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ*

Μια ερμηνευτική προσέγγιση του θέματος της γυναίκας στην τέχνη είναι μονομερής αν δει κανείς τη γυναίκα μόνον ως *θέμα* της τέχνης και όχι συνάμα ως *δημιουργό*. Κάθε έργο με θέμα τη γυναίκα είναι φορτισμένο στο εκφραστικό του μέρος από τις πολιτισμικές εντάσεις ανάμεσα στα δύο φύλα και αυτή η φόρτιση κατά κανόνα επηρεάζει τη φυσιογνωμία του. Ειδικά όταν ο καλλιτέχνης είναι γυναίκα, το υποκείμενο (*δημιουργός*) και το αντικείμενο (*θέμα*) της καλλιτεχνικής δράσης ταυτίζονται, καθώς στο νοητικό υπόβαθρο της δημιουργού η υπο-κείμενη (και έσχατη) έννοια είναι ο άνθρωπος στη γυναικεία του υπόσταση. Γι' αυτό κάθε απόπειρα να διαχωρίσει κανείς την εξέταση του *θέματος* της γυναίκας στην τέχνη από το ρόλο της και ως *δημιουργού* δεν εξασφαλίζει την εγκυρότητα των συμπερασμάτων που υποτίθεται ότι υπόσχονται οι επιστημονικές προσεγγίσεις.

Μέχρι την ώρα που άρχισε να τίθεται το ζήτημα του φύλου σε συνάρτηση με τα ατομικά δικαιώματα, το φύλο *ως θέμα* εμμέσως μόνον είχε απασχολήσει την έρευνα σε μελέτες για το Γυμνό ή την εικονογραφία των Αλληγοριών κ.ο.κ. Δεν είναι επομένως χωρίς σημασία το ότι για την ιστορία της τέχνης η μελέτη της γυναικείας καλλιτεχνικής δημιουργίας προέκυψε μόνον ως επιγέννημα των κοινωνικών συγκρούσεων που προκάλεσε η έξαρση του γυναικείου ζητήματος σε δύο περιόδους, οι οποίες απέχουν περίπου έναν αιώνα μεταξύ τους. Κατά την πρώτη, στη βικτωριανή εποχή, γράφηκαν ελάχιστες αλλά θεμελιώδεις μελέτες μεταξύ 1860 και 1914[1]. Κατά τη δεύτερη, του φεμινιστικού κινήματος, από το 1970, δημιουργείται καταιγιστικά μια εντυπω-

---

* Οι απόψεις και η εικονογράφηση του κειμένου παρουσιάστηκαν στη συζήτηση στρογγυλής τραπέζης με θέμα «Η Γυναίκα στην τέχνη του 20ου αιώνα» που οργάνωσε το Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή με την ευκαιρία της έκθεσης Toulouse – Lautrec στην Άνδρο τον Ιούνιο 2001.

1. Η Griselda Pollock αναφέρει 11 τίτλους, όλους για γυναίκες καλλιτέχνιδες, που εκδόθηκαν μεταξύ 1858-1914, βλ. *Dictionary of Art* 33, London 1996, 314, λ. Women and Art History.

σιακή σε ποιότητα βιβλιογραφία, σχεδόν αποκλειστικά από γυναίκες θεωρητικούς[2]. Μεταξύ 1914 και 1970 το κενό που παρατηρείται στην έρευνα και τη μελέτη του ζητήματος είναι εντυπωσιακό. Είναι όμως και χαρακτηριστικό, καθώς συμπίπτει, διόλου τυχαία, με την επικράτηση του μοντερνισμού κατά το ίδιο χρονικό διάστημα.

Ευφάνταστοι όσο και ευαίσθητοι κριτικοί του 20ου αιώνα είδαν διαφοροποιήσεις στα γυμνά του Ντεγκά και του Ρενουάρ, θεωρώντας τα πρώτα ζωγραφισμένα με ένα βλέμμα συμπάθειας προς το ανθρώπινο πλάσμα, το οποίο απεικονίζουν σε ιδιωτικές στιγμές της καθημερινότητας μέσα στο σπίτι, και τα δεύτερα ζωγραφισμένα με ηδονοβλεπτικές προθέσεις από έναν voyeur που απευθυνόταν στους ομοίους του[3]. Το ότι ο Ντεγκά του ανθρωπιστικού βλέμματος πέρασε στην ιστορία ως μισογύνης[4], ενώ ο Ρενουάρ του ηδονοβλεπτικού αναφέρεται αδιάκοπα αφοσιωμένος στη γυναίκα στο σύνολο του βίου του[5] ή το ότι και για τους δύο ίσχυε το αυτονόητο πως ανάμεσα στην ανάγκη τους για έκφραση και στο τελειωμένο έργο υπήρχαν μόνο τα υλικά της ζωγραφικής και όχι δάνεια από τη φιλοσοφία, την ιδεολογία και την κοινωνιολογία, δε φαίνεται να απασχολεί τους εκπροσώπους τέτοιων διπολικών ερμηνειών. Αν δέχονται το αυτονόητο ότι η εικόνα της γυναίκας που προσφέρεται σε ερμηνείες με βάση το ερωτικό στοιχείο έχει τα χαρακτηριστικά του ανδρικού βλέμματος, πρέπει να δεχτούν το επίσης αυτονόητο ότι το ανδρικό βλέμμα δεν καθορίζει τη φυσιογνωμία του θέματος οπωσδήποτε από την ερωτική επιθυμία, έστω και αν ο Ντεγκά και άλλοι ομότεχνοί του ζωγραφίζουν γυναικεία γυμνά περισσότερο από οτιδήποτε άλλο.

---

2. Από τους περίπου 100 τίτλους που παραθέτει η Lisa Tickner στο *Dictionary of Art* 10, London 1996, 883, λ. Feminism and Art, μελετών ιστορίας της τέχνης από τη σκοπιά του φεμινιστικού κινήματος, μεταξύ 1970-1994, πάνω από τις μισές εκδίδονται στη δεκαετία του 1980.

3. Όπως η Eunice Lipton στο *Looking into Degas. Uneasy Images of Women and Modern Life*, London 1986, 182-183 και η Griselda Pollock στη συλλογική έκδοση *Dealing with Degas, Representations of Women and the Politics of Vision*, επιμ. Richard Kendall & Griselda Pollock, London 1991.

4. Ο μισογυνισμός του Degas διατυμπανιζόταν από τους σύγχρονούς του, όπως οι Joris-Karl Huysmans και Felix Feneon σε κριτικές τους που παραθέτει η Lipton, *ό.π.*, 182, ως η αιτία που έδινε στην εικονογραφία του την ωμή και σκληρή της φυσιογνωμία. Αντίθετα ο στενός του φίλος Vollard ισχυρίζεται ότι «κανείς δεν τις αγαπούσε όσο εκείνος» και ότι ο μισογυνισμός του ήταν στην πραγματικότητα ένα μείγμα φόβου και ντροπαλοσύνης, βλ. A. Vollard, *Degas, An Intimate Portrait*, New York 1937, μτφρ. Randolph Weaver, New York 1986, 34.

5. Βλ. J. Renoir, *Renoir, my Father*, Paris 1958, μτφρ. Randolph & Dorothy Weaver, London 1962.

Ορισμένα αξιοπρόσεχτα φαινόμενα διακρίνουν τον 20ο από τους προηγούμενους αιώνες σχετικά με το θέμα μας. Με τομή τη δεκαετία του '60 θα χωρίσω τη διάρκειά του σε δύο περιόδους: η πρώτη καλύπτει την περίοδο του μοντερνισμού ως το 1970 περίπου. Η δεύτερη, μεταξύ 1970 και σήμερα, ανήκει στη μεταμοντέρνα εποχή. Συνοπτικά οι διαφοροποιήσεις εντός του 20ου αιώνα έχουν ως εξής:

Μοντερνιστική περίοδος

Διόγκωση του αριθμού γυναικών καλλιτεχνών στο επίσημο θεσμικό πλαίσιο σπουδών.

Κατάργηση από τις γυναίκες δημιουργούς της γυναικείας θεματικής των νεότερων χρόνων που ίσχυσε κυρίως στους 18ο και 19ο αι.

Μετατόπιση του θέματος «γυναίκα» στην ανδρική καλλιτεχνική δημιουργία από τα στερεότυπα της μητέρας, της σαγηνεύτρας, της εργαζόμενης στη γυναίκα-υποκείμενο της μοντέρνας εποχής.

Κενά μελέτης και καταγραφής από την ιστορία της τέχνης.

Μεταμοντερνιστική περίοδος

Έξαρση της μελέτης της γυναικείας καλλιτεχνικής δημιουργίας και του θέματος του φύλου ως καλλιτεχνικό και ακαδημαϊκό επιγέννημα της επανατοποθέτησης του γυναικείου ζητήματος.

Επαναφορά από τις γυναίκες δημιουργούς της γυναικείας θεματικής με επίκεντρο την αυτο-εικόνα του φύλου.

Παράσταση αντί της αναπαράστασης - η διεύρυνση του πεπερασμένου ρεπερτορίου μορφολογίας και θεματικής με τις παρεμβάσεις στον χώρο.

Στην πρώτη, και μεγαλύτερη, περίοδο του 20ου αιώνα καταγράφονται δύο φαινόμενα στη σχέση καλλιτεχνικής δημιουργίας και του θέματός μας. Το πρώτο συναρτάται με τις διαφοροποιήσεις με άξονα τη γυναίκα δημιουργό και το δεύτερο με τον άνδρα. Ως προς τη γυναίκα δημιουργό επισημαίνω δύο διαφοροποιήσεις σε σχέση με το παρελθόν. Αυτές ασφαλώς δεν είναι ασήμαντες για τις γυναίκες, αλλά πάντως δεν παράγουν συνέπειες για την ιστορία της τέχνης. Έτσι, λοιπόν, η αλλαγή της θέσης της γυναίκας στο βίο του 20ου αιώνα συνεπέφερε μια ανάλογη αλλαγή της θέσης της στην τέχνη. Η πρώτη διαφοροποίηση συνίσταται στο ότι η νέα αυτή γυναίκα πέρασε πίσω από το καβαλέτο με θεσμικά κατοχυρωμένες σπουδές σε πολύ μεγαλύτερους αριθμούς από όσο ως τότε. Η δεύτερη έγκειται στην επιλογή της νέας αυτής γυναίκας να κάνει τη μοντέρνα τέχνη φυσικό χώρο της δράσης της. Αλλά η μο-

ντέρνα τέχνη είχε υποβαθμίσει το περιεχόμενο και αναγορεύσει τη μορφή και τα υλικά σε παράγοντες θεμελιώδεις του αισθητικού και ιδεολογικού της παραδείγματος. Έτσι η γυναίκα δημιουργός, διεκδικώντας τη θέση της στην κεντρική σκηνή των πρωτοποριών του 20ου αιώνα, διέλυσε και κατάργησε το γκέτο της λεγόμενης «γυναικείας» θεματικής. Οι ανθογραφίες, τα πορτρέτα, το παιδί, η μητρότητα που σε γενικές γραμμές όριζαν το πλαίσιο της θεματικής των γυναικών καλλιτεχνών εξοβελίστηκαν από τα εικαστικά πεδία της νέας γυναίκας δημιουργού. Για καλλιτέχνιδες του μοντέρνου ιδιώματος, όπως η Γκοντσάροβα, η Πόποβα (εικ. 1. *Σύνθεση*), η Έξτερ (εικ. 2. *Φλωρεντία*), η Τόυμπερ, η Μπελλ, η Ντελωνέ, η Ροζάνοβα κ.ά., η χαρακτηρισμένη από το φύλο θεματική όχι μόνο θεωρήθηκε οριστικά μια ιδιομορφία του παρελθόντος, αλλά αποτέλεσε ανάθεμα. Η ζωγραφική έγινε μια δράση χωρίς φύλο όχι μόνο για τις μοντερνίστριες. Ας σημειωθεί ότι αυτό δεν ισχύει στην περίπτωση καλλιτεχνών με ευρύτερη από τις παραπάνω λαϊκή απήχηση και με έντονο το στοιχείο της κοινωνικής καταγγελίας στη θεματική τους, όπως οι χα-

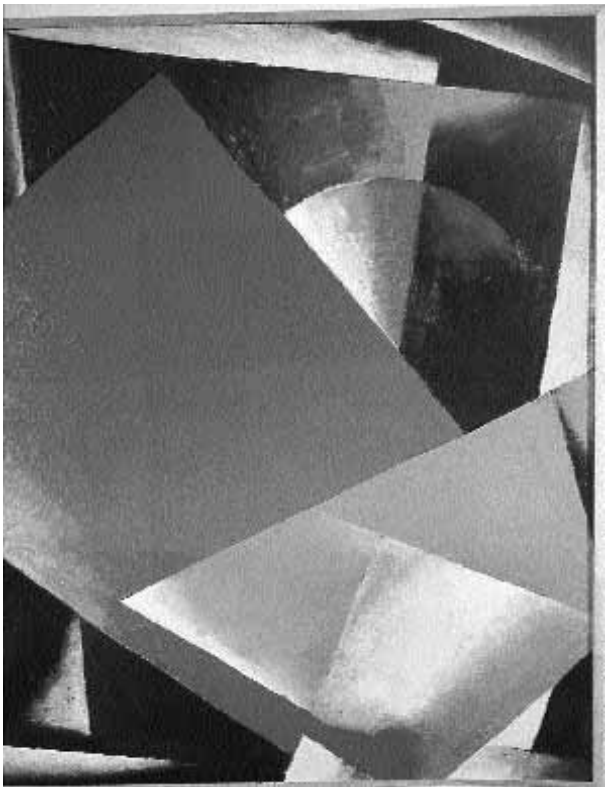

Εικ. 1.
Λιούμποβ Πόποβα,
Σύνθεση, 1911.

Εικ. 2. Αλεξάνδρα Έξτερ, Φλωρεντία, 1913.

ράκτριες Κόλβιτς στη Γερμανία και η Κατράκη στην Ελλάδα.

Ένα άλλο φαινόμενο που χαρακτηρίζει τον 20ο αιώνα, της πρώτης πάντοτε περιόδου, είναι η στάση των ανδρών καλλιτεχνών απέναντι στη νέα θέση της γυναίκας, οι οποίοι μετατοπίζουν τη γραφή και το βλέμμα τους από τα στερεότυπα που τους είχε κληροδοτήσει ο 19ος. Θα θυμίσω δύο από τις αναρίθμητες περιπτώσεις που αποδεικνύουν ότι ο ζωγράφος πριν να είναι άνδρας ή γυναίκα είναι καλλιτέχνης, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την έκφραση του ψυχολογικού του προσανατολισμού απέναντι στους κραδασμούς του περιβάλλοντος. Η *Καθιστή Γυναίκα* του 1909, του Πικάσο, είναι μια μορφή που φέρει ακέραιη τη φόρτιση της νέας εποχής. Για τη γυναίκα σημαίνει απελευθέρωση από τις κλασικές δουλείες του θεσμικού ρόλου της αλλά και διεύρυνση του ορίζοντα των ενοχών που εσωτερικεύει εντός του νέου: για ό,τι η γυναίκα του 20ου αιώνα αισθάνεται ελεύθερη, πληρώνει το ψυχολογικό αντίτιμο του να αντιμετωπίσει τον κόσμο χωρίς βοήθεια. Ο Ντυσάν από την άλλη θα παρουσιάσει μια οικειοποιημένη με άκρως αρνητικό τρόπο *Μόνα Λίζα* (εικ. 3) προσθέτοντας στη φωτογραφία του θρυλικού γυναικείου πορτρέτου το μουστακάκι του Νταλί, το μούσι και τα αρχικά μιας άσεμνης φράσης, και

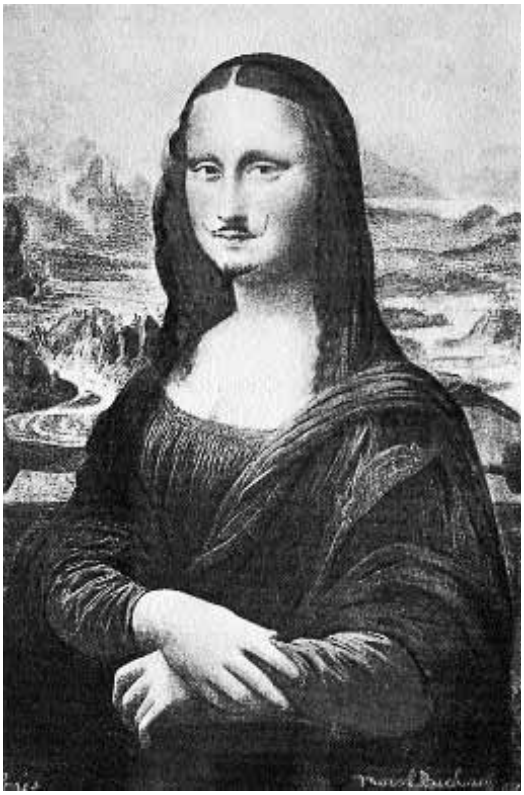

Εικ. 3. Μαρσέλ Ντυσάν, L.H.O.O.Q., 1919.

τα τρία στοιχεία της λεγόμενης «μάτσο» ανδροσύνης. Ο πρώτος καταγράφει, ο δεύτερος σαρκάζει. Ανεξάρτητα από τις ερμηνείες που μπορεί κανείς να δώσει στα έργα, δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε ότι ο υπερτροφικός ναρκισσισμός του Πικάσο πλοηγήθηκε σχεδόν αδιάκοπα από την ερωτική επιθυμία για τη γυναίκα, έστω και ενίοτε με τον ανθρωποφαγικό τρόπο του αρσενικού, αποδίδοντας όμως τη μορφή της όχι μόνο ως αντικείμενο της ερωτικής επιθυμίας όπως στα *Δύο Γυμνά* του 1920, αλλά και ως σχήμα του σπαραγμού του σύγχρονου ανθρώπου, στη *Γυναίκα που κλαίει* του 1937 (εικ. 4). Ενώ ο Ντυσάν, παρά την προπέτεια της Μόνα «Νταλίζα», έχει μια διαφορετικής τάξεως εμπλοκή με το γυναικείο ψυχισμό μέσα από τις τραβεστί φωτογραφίες της Rose Selavy, δηλαδή του άλλου εγώ με το οποίο παρουσιάστηκε στην τέχνη.

Και στην περίπτωση όμως καλλιτεχνών που δε διακρίνονται για την τεχνοτροπική πολυμορφία του Ντυσάν και του Πικάσο, δεν είναι χωρίς τη σημασία του το γεγονός ότι η γυναίκα λειτουργεί στο νοητικό τους υπόβαθρο σαν ένα αρχέτυπο με το οποίο εκφράζουν τόσο την κοσμοαντίληψη όσο και την καλλιτεχνική τους υπόσταση. Ας θυμηθούμε λοιπόν, ότι γυναίκα και χώρος ενοποιούνται αρρήκτως στο έργο τόσο του Μπουζιάνη, π.χ. το *Γυμνό* του 1952, οι *Φιγούρες* την ίδια χρονιά, κ.ά., όσο και του Ντε Κούνινγκ, π.χ. *Καθιστή Γυναίκα* του 1952, *Φιγούρες* 1952, κ.ά. Με κρίσιμο χαρακτηριστικό την εκτατική διαμόρφωση της γυναικείας φιγούρας: ο χώρος δεν περιέχει τη γυναίκα, αντίθετα περιέχεται εντός της. Παρά τις αντικειμενικά διαφορετικές συνθήκες καταβολών και περιβάλλοντος στην περίπτωση και των δύο, όπως

Εικ. 4. Πάμπλο Πικάσο, Γυναίκα που κλαίει, 1937.

και σε πάμπολλες ανάλογες περιπτώσεις, η γυναίκα αποτελεί συνειδητή και αμετακίνητη επιλογή του άνδρα, πέρα από τα στερεότυπα της σαγηνεύτρας ή της μάνας ή της εργαζόμενης που κληροδότησαν στον 20ο οι προηγούμενοι αιώνες και πέρα από τις μορφοκρατικές εμμονές του μοντερνισμού.

Με αδρές και αναγκαστικά λειψές γραμμές, αυτές θεωρώ ως τις σημαντικές διαφοροποιήσεις της πρώτης περιόδου του 20ου αιώνα στο ζήτημα της γυναίκας στην τέχνη του. Κλείνω το μέρος αυτό θυμίζοντας ότι οι δύο ιστορίες της τέχνης με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία παγκοσμίως, του Γκόμπριχ[6]

6. E. H. Gombrich, *The Story of Art*, London [5]1983.

και του Τζάνσον[7] δεν περιλαμβάνουν ούτε ένα όνομα γυναίκας δημιουργού. Αυτό σημαίνει πως ό,τι προχώρησε στην ίδια την τέχνη μέσα στον 20ο αιώνα έμεινε ακατάγραφο σε δύο σημαντικής επιρροής ιστορικές αφηγήσεις. Προχωρώ στη δεύτερη περίοδο, αυτήν που άνοιξε με την έκρηξη του φεμινιστικού κινήματος στη δεκαετία του '60 και εκφράστηκε από το '70 και δώθε στην τέχνη.

Δύο είναι οι κρίσιμες διαφορές της δεύτερης περιόδου από την πρώτη: η μία είναι πως ό,τι απέβαλαν οι μοντερνίστριες το επανακαθιέρωσαν οι φεμινίστριες. Η γυναικεία θεματική, ριζικά όμως διαφοροποιημένη, επανήλθε στο κέντρο της καλλιτεχνικής δράσης. Χαρακτήρισα την κατάργηση αυτής της θεματικής από τις μοντερνίστριες του πρώτου κεφαλαίου ως μικρής σημασίας εξέλιξη για την τέχνη, αφού την εγκατέλειψαν προκειμένου να εισέλθουν στο πεδίο της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας ως ίσες αλλά και όμοιες με τους άνδρες ομοτέχνους τους, διαχωρίζοντας το βιολογικό-κοινωνικό υποκείμενο από την καλλιτεχνική τους persona. Αντίθετα θεωρώ μείζονα εξέλιξη την επαναφορά της, όχι μόνο λόγω του πολεμικού της χαρακτήρα, αλλά κυρίως επειδή γίνεται σύμβολο μιας συνείδησης διαφοράς και προβολή μιας αυτο-εικόνας αποφασιστικά διαφορετικής από την κυρίαρχη ως τότε, την φιλοτεχνημένη από τους άνδρες και ποτέ αμφισβητημένη από τις γυναίκες της μοντέρνας τέχνης. Η δεύτερη διαφορά που θεωρώ ιδιαίτερα σημαντική συνίσταται στο πέρασμα από την αναπαράσταση στην παράσταση. Η γυναίκα υποκείμενο και αντικείμενο της εικαστικής δημιουργίας εισβάλλει μετά το '70 στο ίδιο το εικαστικό πεδίο ως φυσική παρουσία.

Ασφαλώς κανένα από τα κεφάλαια που αντιστοιχούν στις δύο περιόδους του 20ου αιώνα δε θα μπορούσε να γραφεί χωρίς τις εξωκαλλιτεχνικές προϋποθέσεις οι οποίες σημαδεύουν και απελευθερώνουν την καλλιτεχνική δράση. Τόσο η θεματική της αυτο-εικόνας όσο και η παράσταση στη θέση της αναπαράστασης στην τέχνη του '70, έρχονται ως φυσική συνέπεια της απελευθερωτικής έκρηξης κοινωνικοπολιτισμικών κινημάτων με προθέσεις τροποποίησης του ορίζοντα προσδοκιών όχι απλώς από την τέχνη αλλά από το ίδιο το νοητικό υπόβαθρο του σύγχρονου ανθρώπου. Μέσα στην έξαρση της ουσιαστικά πολεμικής διεκδίκησης ατομικών δικαιωμάτων των παιδιών από τους γονείς, των μαθητών από τους δασκάλους, των εγχρώμων από τους λευκούς, των γυναικών από τους άνδρες, των αυτοχθόνων ανά την υφήλιο από τις έσχατες αποικιοκρατικές δυνάμεις, κ.ο.κ., γιγαντώθηκαν τα λεγόμενα κινήματα των μειονοτήτων και ένα από τα πιο μαχητικά υπήρξε το φεμινιστικό.

7. H. W. Janson, *History of Art,* New York 1991.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η έξοδος στο χώρο των δράσεων, των περιβαλλόντων και των επεισοδίων με ανοιχτή έκβαση (χάπενινγκ) στηρίχθηκε στην πεποίθηση ενός αριθμού καλλιτεχνών ότι το αναπαραστατικό ρεπερτόριο ήταν πεπερασμένο και ανήμπορο, στην περίπτωσή τους, να εκφράσει με τον προσήκοντα δυναμισμό την τέχνη και να τη δικαιώσει στον κοινωνικά διαμορφωτικό της ρόλο. Γι' αυτό και στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι παρεμβάσεις στο χώρο είχαν καταγγελτικό περιεχόμενο.

Το 1972, στη *Δράση* των Αμερικανίδων καλλιτεχνών Σικάγο, Λέησυ, Όργκελ και Ραμάνι με τίτλο *Το Νίψιμο* (εικ. 5) μία γυναίκα με τυλιγμένο ολόκληρο το σώμα της σε ταινίες υφίσταται πολλαπλή πρόσδεση σε διάφορα σημεία του δωματίου, αφού προηγουμένως την έχουν περιλούσει με αυγά, αίμα και χώματα. Το ηχητικό μέρος της Δράσης αποτελούσαν μαγνητοφωνημένες

Εικ. 5.
Σικάγο, Λέησυ, ΄Οργκελ και Ραμάνι, Το Νίψιμο, 1972.

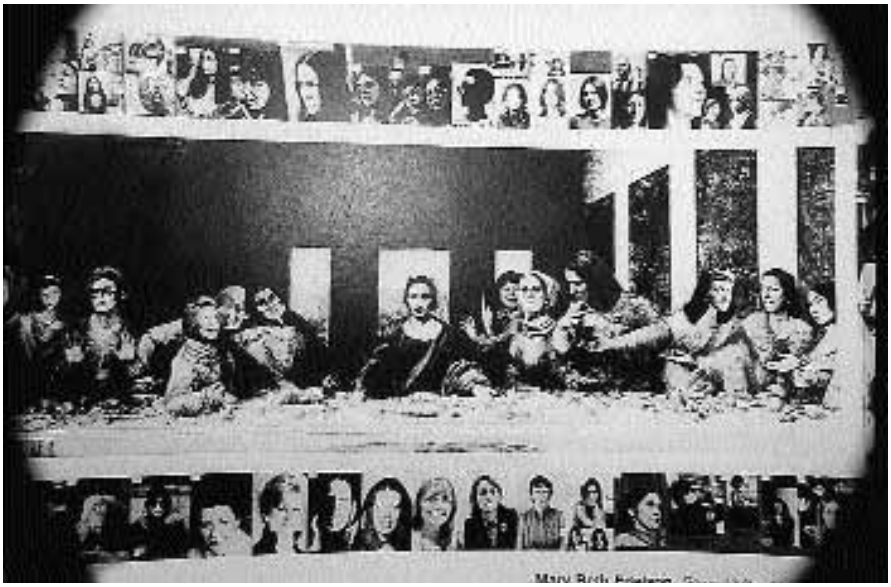

Εικ. 6. Μαίρη Μπεθ Έντελσον, Μερικές ζώσες Αμερικανίδες καλλιτέχνιδες - Ο Μυστικός Δείπνος, 1971.

αφηγήσεις γυναικών που είχαν υποστεί βιασμό[8].

Λίγο νωρίτερα, η Αμερικανίδα ζωγράφος Μαίρη Μπεθ Έντελσον είχε φιλοτεχνήσει μια αφίσα που έγινε από τα εμβληματικά έργα της φεμινιστικής τέχνης. Ο τίτλος της ήταν *Μερικές ζώσες Αμερικανίδες καλλιτέχνιδες - Ο Μυστικός Δείπνος* (εικ. 6), την οποία θα ήθελα να αντιπαραβάλω με την αρνητική οικειοποίηση της Μόνα Λίζα που είχε κάνει ο Ντυσάν. Η κεντρική παράσταση αντιγράφει πιστά τη σύνθεση του *Μυστικού Δείπνου* του Λεονάρδο με γυναίκες στη θέση των ανδρών. Στα πρόσωπα αναγνωρίζονται μερικές από τις γνωστότερες εικαστικές καλλιτέχνιδες των ΗΠΑ από τη Τζώρτζια Ο'Κηφ ως τη Γιόκο Όνο. Το πλαίσιο αποτελείται από τα φωτογραφικά πορτρέτα 67 ακόμη Αμερικανίδων καλλιτεχνών. Η μητριαρχική αυτή οικειοποίηση δε λοιδορεί το αναγεννησιακό έργο, ούτε υπονομεύει τις αντιλήψεις γι' αυτό. Η Έντελσον, αντίθετα από τον Ντυσάν, θέτει ένα κυρίαρχο εκείνη την εποχή εκφραστικό μέσο στην υπηρεσία του ιδεολογικού της στόχου. Εδώ η υπαγωγή του υποκειμένου στη συλλογικότητα ενός ιδεολογήματος είναι πλήρης και ακολουθήθηκε από πολλά έργα με ανάλογο περιεχόμενο.

8. *The Power of Feminist Art*, επιμ. N. Broude – M. D. Garrard, New York 1994, 168-169.

Είναι η δεκαετία που οι φεμινίστριες καλλιτέχνιδες καθιερώνουν τη νέα γυναικεία θεματική, με συνθέσεις βιόμορφων ή γεωμετρικών μοτίβων που έχουν πάντοτε το στοιχείο του κεντρικού πυρήνα, συμβολικής αναγωγής και συχνά ρητά δηλωτικό του αιδοίου[9], όπως της Φαίηθ Γουάιλντινγκ τα *Σάρκινα πέταλα,* 1970 (εικ. 7), της Μπάφι Τζόνσον *Λάβρυς,* 1972 (εικ. 8), της Τζούντι Σικάγο *Το Κουϊντέτο της απόρριψης,* 1974 (εικ. 9), της Μίριαμ Σαπίρο *Το Μεγάλο ΟΧ*, 1968 (εικ. 10). Ακόμα, συνθέσεων με μοτίβα υπομνηστικά της γυναικείας γονιμότητας κατά την *Εφεσία Αρτέμιδα* του 2ου αι. π.Χ. (εικ. 11), όπως το *Λάτεξ* της Λουίζ Μπουρζουά, 1970 (εικ. 12). Τέλος, κάθε είδους εγκαταστά-

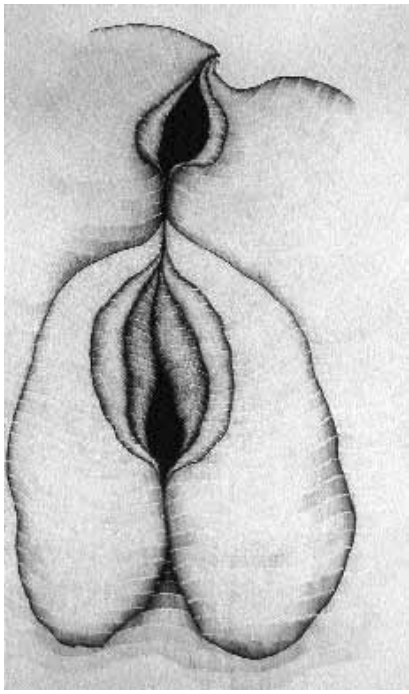

Εικ. 7. Φαίηθ Γουάιλντινγκ, Σάρκινα Πέταλα, 1970.

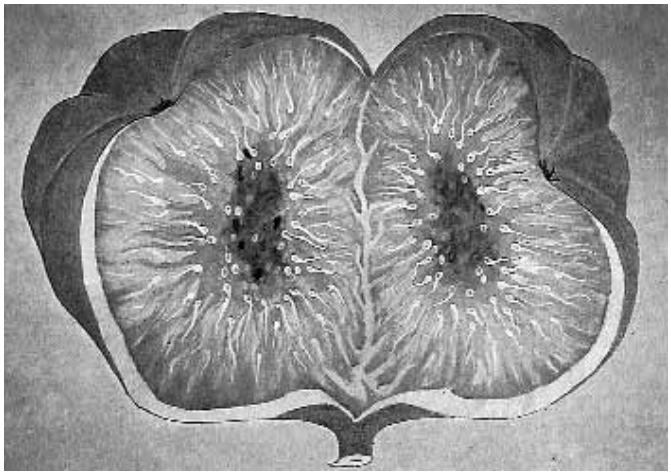

Εικ. 8. Μπάφι Τζόνσον, Λάβρυς, 1972.

9. Για τη νέα γυναικεία θεματική, *ό.π.*, 174-207.

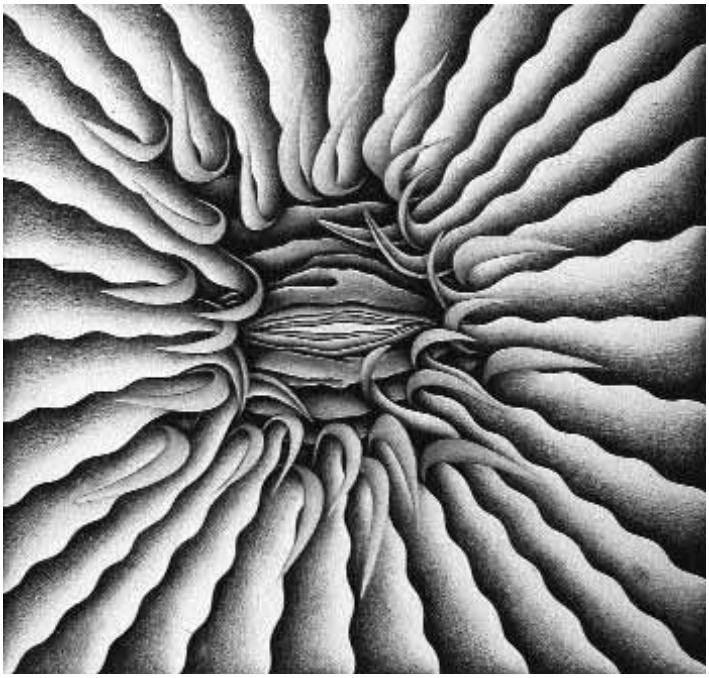

Εικ. 9. Τζούντι Σικάγο, Το Κουϊντέτο της απόρριψης, 1974.

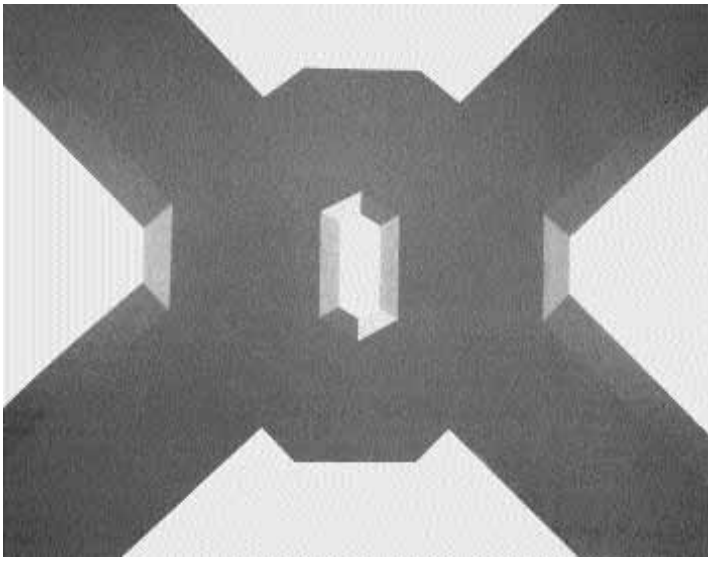

Εικ. 10. Μίριαμ Σαπίρο, Το Μεγάλο ΟΧ, 1968.

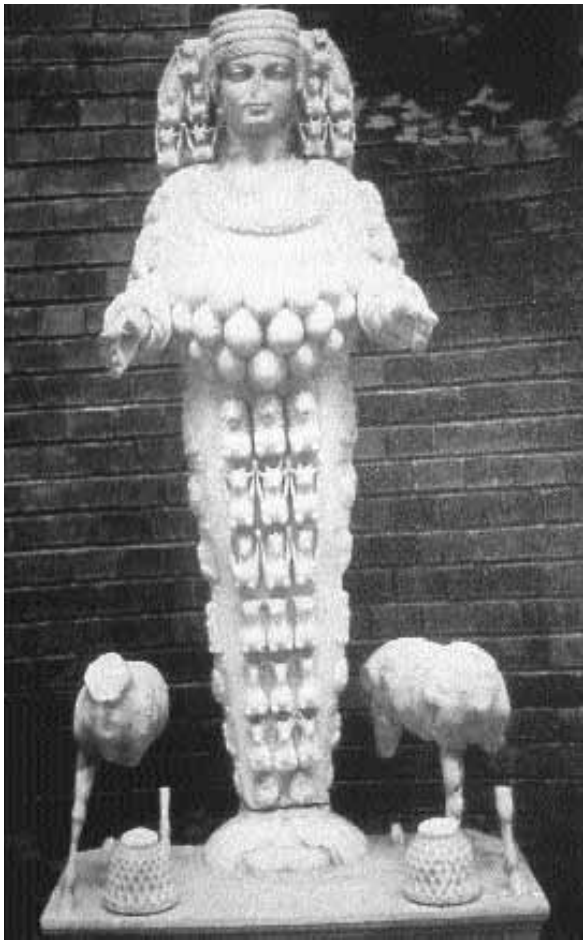

Εικ. 11.
Εφεσία Άρτεμις,
2ος αι. π.Χ.

σεις εστιασμένες, εκτός από το κεντρικό μοτίβο της γυναικείας σεξουαλικότητας, όπως η *Ψυχή* της Άνα Μεντιέτα, 1976, και σε ηρωοποιητικές, όπως της Τζούντι Σικάγο, *Σαπφώ,* 1979, ή μητριαρχικές εικόνες με ευδιάκριτες συμβολικές αναγωγές, όπως η *Αυτοπροσωπογραφία* της Σύνθια Μαίηλμαν το 1977 (εικ. 13).

Η καθιέρωση της νέας γυναικείας θεματικής άλλαξε ριζικά το τοπίο που είχαν δημιουργήσει οι προηγούμενοι αιώνες, όχι μόνο στις δεκαετίες της ακμής του φεμινιστικού κινήματος ’70 και ’80 αλλά και αργότερα. Στη Ντοκουμέντα του Κάσελ του 1992 η Ζόε Λέναρντ παρουσίασε μια Εγκατάσταση (εικ. 14) που συνίστατο στην αντιστικτική παράθεση ακαδημαϊκών γυναικείων

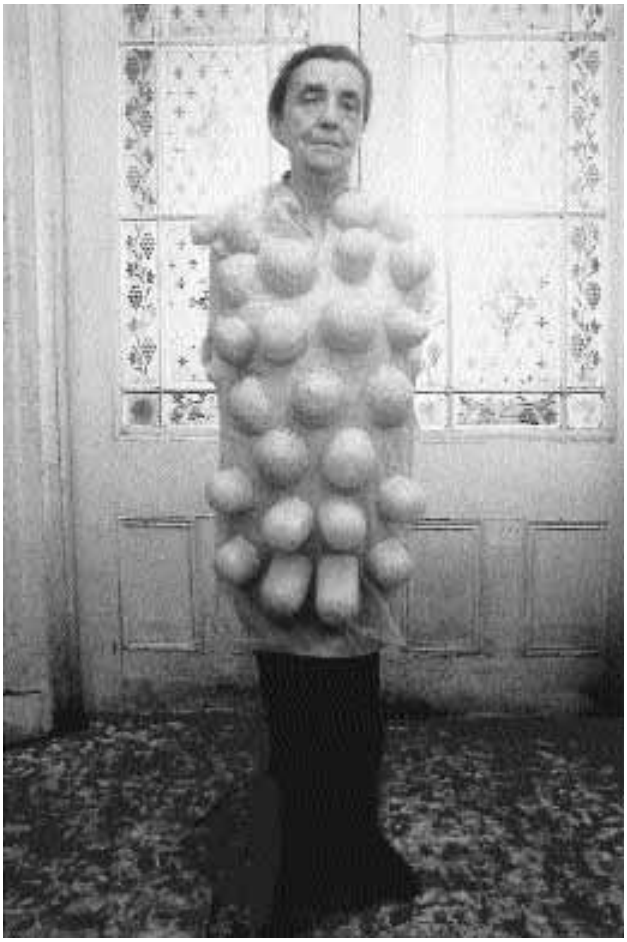

Εικ. 12.
Λουίζ Μπουρζουά,
Λάτεξ, 1970.

προσωπογραφιών με δικά της έργα, για να υπογραμμίσει τη σημασία της αλλαγής για την αυτο-εικόνα της γυναίκας του καιρού μας. Και ακόμα πρέπει να προσθέσω ότι δεν ήταν μόνον πολεμικά φεμινιστικές οι δράσεις στον πραγματικό χώρο. Ωστόσο συστηματοποίησαν και καθιέρωσαν μια νέα εικονογραφία της που επηρέασε το συνολικό τρόπο με τον οποίο βλέπουμε πλέον τη γυναίκα. Η επιρροή αυτή απλώθηκε και σε άλλες μορφές τέχνης όπως το θέατρο και ο κινηματογράφος. Η εικονογραφία αυτή διεκδικεί μια εικόνα της γυναίκας όχι σύμφωνα με τις προσδοκίες του άνδρα ή έστω κάτω από την επιρροή ενός κόσμου που παραμένει αμετακίνητα ανδροκρατούμενος. Νομίζω ότι η νέα αντίληψη πάνω στο θέμα *Γυναίκα* έχει σχηματιστεί χάρη στη δη-

Εικ. 13.
Σύνθια Μαίηλμαν,
Αυτοπροσωπογραφία, 1977.

Εικ. 14.
Ζόε Λέναρντ,
Εγκατάσταση,
Ντοκουμέντα του Κάσελ 1992.

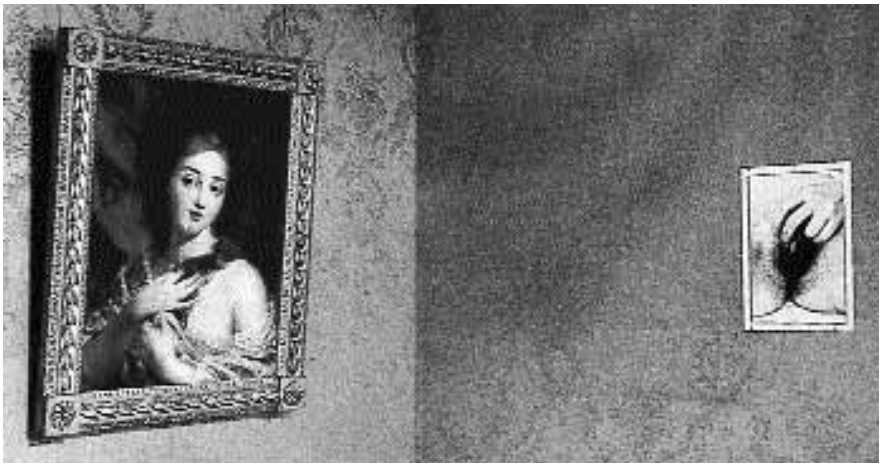

μιουργό *Γυναίκα* και η εικόνα της γυναικείας υπόστασης που δίνει στο έργο τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών καλλιτεχνών δεν μπορεί να είναι πλέον αυτή που υπήρξε στο παρελθόν.

WOMEN AS IMAGE AND SELF-IMAGE IN 20th CENTURY ART

ANTONIS KOTIDIS

In 20th century art the image of women as subject-matter has undergone a number of radical changes as a result of the shift in the position of women in society. One of the consequences of this shift has been an unprecedented increase in the number of women artists admitted to formal educational institutions. Women have thus established themselves in the position of subject-creator of images; this also marks a new era in the depiction of women by male artists.

There are two distinct periods that span the 20th century, roughly before and after the 1960s. These periods are marked by the consequences of these changes in the depiction of women in art and, significantly, they coincide with the modernist and the post-modernist modes of thought and representation.

The modernist period (1900-1960)

The abandoning of the «feminine subject-matter» stereotypes by women modernist artists; the transformation of the male artist image of women as subject matter from the (masculine) cliches of womenfolk as either maternal or working or siren-types to the depiction of the woman as subject in the era of modernity.

Very little study of women's art in art history and academic institutions.

The post-modernist period (1960-2000)

An enormous increase in the study of women's art as well as the study of women as subject-matter in art. This is the artistic and academic product of the emergence of feminism in the 60s and 70s.

The re-establishment by feminist artists of the «feminine subject-matter» in terms of the self-image of gender.

The growth of performance in place of representation—the expansion of a hitherto finite repertoire of form and content by means of the appropriation of real space.

ARISTOTLE MENTZOS

REFLECTIONS OF THE INTERPRETATION AND DATING OF THE ROTUNDA OF THESSALONIKI

Introduction

The Rotunda of Thessaloniki (fig. 1) was built during the reign of the tetrarchic Emperor Valerius Galerius Maximianus, between 298/299 and 311, the year of that emperor's death[1]. The Rotunda was built on the higher ground of a smooth elevation at the north-eastern part of the city[2]. According to the incomplete archaeological investigation of 1939, directed by E. Dyggve, the Rotunda lay on a previously uninhabited, sparsely built area, at the north-eastern end of the part added to the city by the third century fortification[3]. This area was found empty of buildings and played the role of a temenos to the Rotunda[4]. At the south end of this area stood a monumental tetrapylon consisting of four marble clad piers with a narrative in relief of Galerius' *res gestae*[5]. The southernmost of

1. A summary of the history of the building in Kleinbauer, «Rotunda of Galerius», no. 107, 199 ff. Cf. also Th. Pazaras, *The Rotunda of St. George in Thessaloniki*, Thessaloniki 1985.

2. Cf. Vitti, *Η εξέλιξη*, 106. This high ground was limited to the east by a stream which crossed the area before the building of the Wall and covered much of the ground that was later occupied by the palace complex.

3. The walls were hastily erected c. 260 following the danger of the Gothic invasion; cf. G. Velenis, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Thessaloniki 1998, 162. The area included in the walls was, until that time, probably used as a site of military encampment (*campus martius*); hence the name *Κάμπος* of the neighbourhood in modern times. Cf. Spieser, *Thessalonique*, 53, n.155.

4. Dyggve, «Bericht», 66.

5. Laubscher, *Galeriusbogen*. H. Meyer, «Die Frieszyklen am sogennanten Triumphbogen des Galerius in Thessaloniki», *JdI* 95 (1980) 374 f. M. S. Pond Rothman, *The Arch of Galerius. A Sculptural Record of the Age of the Tetrarchies*, Univ. of Michigan 1970.

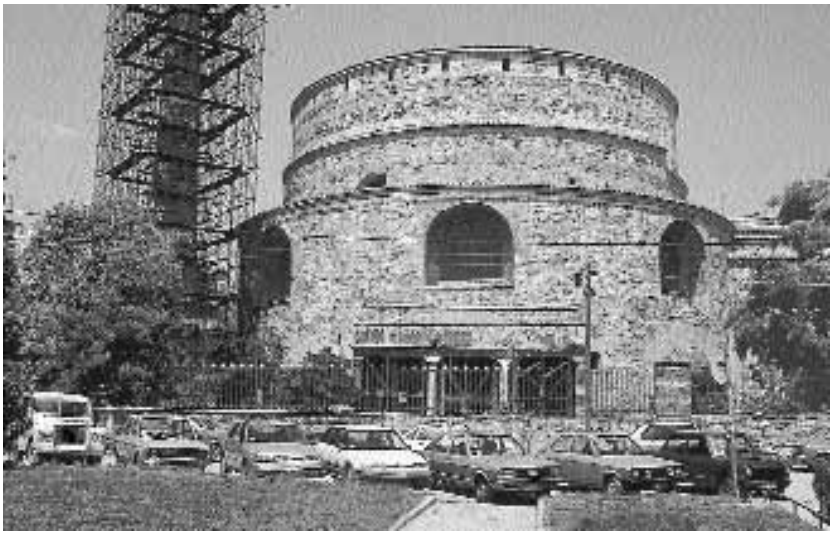

Fig. 1. View of the Rotunda (author).

the city's decumani, later known as the *Λεωφόρος*[6], originally passed at a certain distance and at a considerably lower level than that of the Arch. E. Dyggve[7] suggested the existence of an octagonal peribolos wall around the Rotunda, with two semicircular exedrae opening towards the building on its East-West axis[8]. G. Velenis, on the other hand, proposed that there existed a quadrilateral court with four pairs of semicircular exedrae, which ended to the south-west, toward the street, in a portico[9]. Both suggestions are purely hypothetical. The sturdy two-tiered apse unearthed before the Rotunda's west entrance[10], as well as its pendant outside the eastern end of the building, are most probably Early Christian burial chambers[11]. They bear no similarity to the exedrae opening on enclosure

6. Cf. *Ο Βίος της Οσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας*, S. Paschalidis (ed.), Thessaloniki 1991, 82, 9. 3-5: «*…τὸ πρὸς τῇ λεωφόρῳ τῇ ἐπὶ τὴν Κασσανδρεωτικὴν ἰούσῃ πύλην,...*».

7. Dyggve, «Bericht», 65-66.

8. Dyggve, «Bericht», 65-66 for both east and west niches.

9. Velenis, «Probleme», 262 f.

10. Hébrard, «Les travaux», 28. Dyggve, «Bericht», 66.

11. Dyggve, *loc. cit.*, considers the exedrae as «galerian». Later, in «La région palatiale», 356, he claims that they were remodelled as burial chambers in Theodosian times. There is, though, no evidence of such a transformation. In Dyggve's plan of the roman Rotunda, as well as in Velenis', «Probleme», the roman exedrae are rendered as different from the excavated niches. On the contrary, fig. 4 in Curcic, *Observations*, shows the hypothetical exedrae in the same manner as the excavated niches.

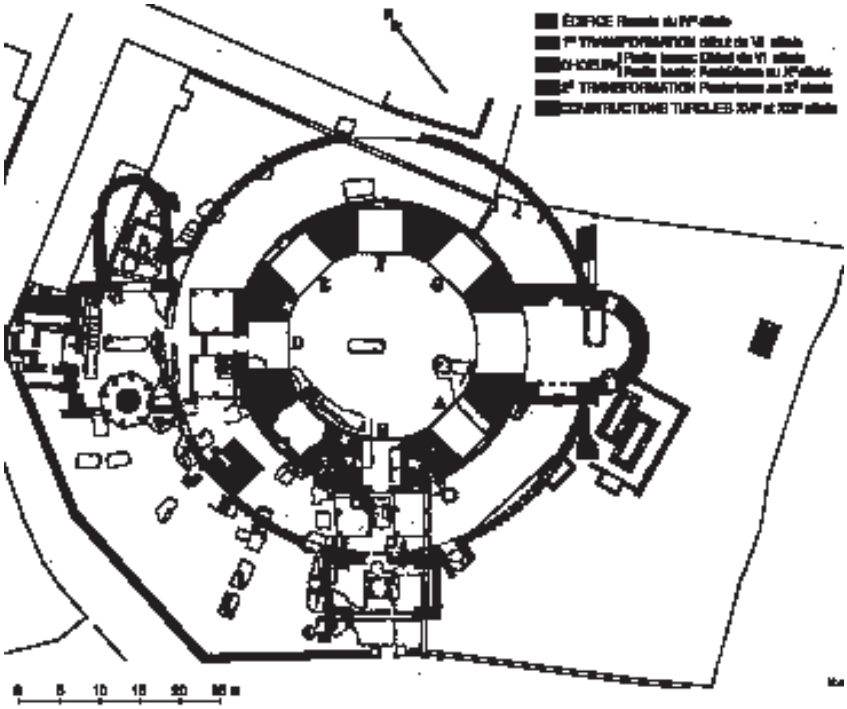

Fig. 2. Plan of the Rotunda complex according to the excavations by Hébrard (Spieser).

walls like, e.g., those of the temples of Peace and the Sun in Rome, or the Hadrianic gymnasium in Athens[12]. The meagre traces of the supposedly octagonal peribolos wall are connected with exactly these Early Christian burial chambers[13] (fig. 2); its proposed restoration follows partly the line of the later mosque outer wall. It is equally doubtful whether there was a stoa outside the temenos' southern limit towards the street, on either side of the Arch. The traces of arch springs at the sides of the Arch which indicate a stoa[14] belong actually to the Early Byzantine phase. In its original form the Arch probably stood completely

12. Cf. J. B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture,* Harmondsworth 1994, 66, fig. 30 (Templum Pacis), 417, fig. 281 (Templum Solis) and J. Travlos, *A Pictorial Dictionary of Ancient Athens,* New York 1973, 244, fig. 316.

13. Hébrard, «Les travaux», pl. III-IV.

14. H. Johannes, in: Laubscher, *Galeriusbogen*, 160 f. Velenis, «Probleme», 255 f.

free of appendages[15] and was obviously conceived as a processional starting point, marking the entrance to the sacred precinct of the temple, the Rotunda[16].

Although conceived and built in conjunction with Galerius' palace the Rotunda complex belonged to a separate construction project; still, the original, Galerian planning did treat the landscape of both temenos and palace as a unified perception: it is notable that the axis connecting the south gate and propylon of the Rotunda with the centre of the Arch, beneath the dome, if prolonged towards the south, meets the apse centre of the palace basilica[17]. It has been confirmed that the palace constructions discovered between the basilica and the Arch had been added in later periods[18]. It becomes obvious, considering their axial placement —the centre of the Arch being aligned with the centre of the Rotunda propylon and the temple's vertical axis— that the Arch was primarily related to the Rotunda and not to the palace, though this actually happened later[19]. Although the Arch is axially linked with the Rotunda, originally the two buildings did not seem to be connected in whatever way. The traces of the colonnaded passageway leading from the Rotunda to the Arch, discovered in the sixties of the twentieth century, are contemporary with the Early Byzantine interventions to the Rotunda; the via colonnata proposed here by Dyggve is purely imaginary[20].

The Roman Rotunda

On the basis of what has been said above, the Rotunda must have predated the Arch, which was erected by the city of Thessaloniki[21] in honour of Galerius. There is no scholarly consensus regarding the original function of the Rotunda but the most widely accepted opinion, supported by recent archaeological find-

15. See about it my paper «Το ανάκτορο και η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέες προτάσεις για την ιστορία του συγκροτήματος», *Byzantina* 18 (1995-96) 339-364, esp. 342. It is suggested there that in the Galerian planning the temple was independent from the palace, the street, *η Λεωφόρος*, passing in front and at a certain distance from the Arch.

16. Vitti, *Η εξέλιξη,* 65, explains the Arch as marking the entrance to Galerius' new «polis», in analogy with the Hadrianic Arch in Athens.

17. Vitti, *Η εξέλιξη*, 108 f.

18. Cf. Mentzos, «Rotunda», 350.

19. *Ibid.*

20. Dyggve, «Bericht», 68, interprets the two parallel modern streets Apostolou Pavlou and Agiou Georgiou leading from the Arch up to the Rotunda as traces of stoas along an imposing late antique processional street.

21. It is the scholarly *opinio communis*; Cf. Laubscher, *Galeriusbogen,* and recently, F. Kolb, *Diocletian und die erste Tetrarchie,* Berlin - N. York 1987, 159.

ings[22], favours its interpretation as a pagan temple rather than as a mausoleum, which had been suggested by earlier scholars[23]. The mausoleum interpretation was recently revived in an interesting paper by Sl. Curcic[24] who, among others, proposes that the Rotunda was built by Constantine rather than Galerius, with the purpose of serving as Constantine's mausoleum. Although carefully structured, this explanation cannot be accepted for the following reasons: As mentioned above, p. 60, the Rotunda, together with the palace nucleus and the Arch, belonged to the same architectural concept, the association of which with Galerius is undeniable. The Arch was clearly put in this place because of the Rotunda. It is, therefore, very difficult to disassociate the Rotunda from Galerius. Furthermore, the building could not have been a pagan mausoleum for the following reasons: It was built *intra muros*[25], its size exceeded by far that of all other mausoleums in Rome or elsewhere and no subterranean tomb chamber or any burial arrangement was found inside it. Apart from the size, it is a direct imitation of the Roman Pantheon, not only in its general architectural characteristics, but also as regards its interior arrangement[26]. There is only one major difference from the Pantheon, a row of eight large windows above the big groundfloor niches. It has recently been argued that these windows are a proof of the Constantinian date of the Rotunda[27]. Still, the existence of the windows may be explained as a general feature of contemporary buildings, mausolea or not, centrally planned or otherwise, since it appears timidly in the Tor de' Sciavi Mausoleum and it is also met in centrally planned pagan temples, like the so-called Minerva Medica[28], or

22. The mausoleum of Galerius has been recently identified with the tumulus and burial site outside Gamzigrad in southern Serbia, which in turn has been associated with Romuliana, Galerius native town; see D. Srejovic, *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia: Sirmium, Romuliana, Naissus,* Belgrade 1992, 46 ff.

23. As for example Dyggve, «La région palatiale», 361; still, in his last reference to the Rotunda Dyggve balances between the mausoleum and temple theories. On the original function of the Rotunda see Spieser, *Thessalonique*, 117.

24. Curcic, *Observations.*

25. The only other known *intra muros* mausolea were Constantine's mausoleum at the Apostoleion in Constantinople and Diocletian's mausoleum in Split. Constantine was rightfully buried *intra muros* as *conditor urbis.* Split, on the other hand, was not a city, nor a palace either; it was rather a private fortified residence of a retired emperor. See on this subject, Spieser, *Thessalonique*, 117.

26. There were in the Roman phase of the Rotunda colonnaded screens dividing the niches from the central space, as well as smaller aedicules between the niches; cf. Velenis, «Observations». Also, Theocharidou, «The Rotunda», 67, fig. 13.

27. Curcic, *Observations,* 12.

28. Ward-Perkins, *op. cit.* (note 12) 426 and fig. 287 (Tor de' Sciavi), 433 f., figs. 294-295 (Minerva Medica).

in basilicas as that of Trier and the Basilica of Maxentius in Rome[29].

It has been noted in the past, in comments on the plans of the building[30] that the dome consists of two distinctly different curvatures which divide it in two zones, roughly equal in height. The lower zone has a regular hemispheric curvature centered on the level of the dome springing line, while the upper part follows a slightly steeper curvature. It has been proven through comparison of the building material, that the two parts of the dome belong to separate construction periods, an earlier «Galerian» and a later Early Christian, contemporary with the mosaic decoration[31]. The dome phases have been recently explained by the theory that the building was left unfinished at the time of Galerius' death in 311 and it remained in this condition for about 80 to 100 years, until its transformation into a church by the end of the century[32].

This theory is hard to accept for several reasons: It is generally admitted that the building of the Rotunda started in the earlier period of Galerius' residence in Thessaloniki, between 298/299 and 303/304[33]; there was, therefore, plenty of time until Galerius' death, in 311, for the completion of the building, given that the temple, as part of the imperial building program, would be a project of high priority. Even in the case that the Rotunda had been left unfinished at the time of Galerius' death, there is no reason whatsoever to assume that its construction was not continued after that event: recent archaeological investigations have shown that small scale adjustments in the palace decoration were done during the reign of Licinius[34]. Works in the palace complex, particularly the octagonal hall, went on after Galerius' death, up to at least until the middle reign of Constantine, around AD 320/325[35]. Finally, indications on the dome itself speak

29. *Ibid.*, 426 f., figs. 289-290 (Rome) and 442 f., fig. 297 (Trier).

30. Hébrard, «Les travaux», 5-40. Hébrard, who was the first to observe the double curvature of the dome, considered the structure as belonging to one phase. With him agreed Ward-Perkins, *op. cit.* (note 12) 454, who, after Dyggve, supports that the dome curvature in Hebrard's plan was slightly exaggerated.

31. Torp, *Mosaikkene*, based on close observation attributed the two parts to different phases and supported the contemporaneity of the mosaics with the upper part of the dome. In a later paper, «The Date», 13 ff., he introduced the theory of the unfinished building; this was repeated and elaborated by Theocharidou, «The Rotunda», 63 ff.

32. Torp, «The Date», 15 and Theocharidou, *op. cit.*, 66.

33. See Kleinbauer, «Rotunda of Galerius», 119 note 1. This dating is also supported by the dating of the Arch of Galerius, since the latter functioned as a porch to the Rotunda precinct.

34. Licinius installed a small marble arch with reliefs; cf. Th. Stefanidou-Tiveriou, *Το μικρό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη,* Athens 1995.

35. Stefanidou-Tiveriou, *op. cit.*, 101 f. It is argued there, that at least a part of the complex, where the small arch was found, was completed after 311 and the octagonal hall, probably a

against the «unfinished» assumption: the masonry line dividing the two phases is irregular; if the dome was left unfinished the line would be even and at the same distance from the dome base.

On the other hand, if the Rotunda had remained exposed for almost a century with a gaping hole about 20 meters wide in its roof, it would certainly have suffered serious structural damage, which would have necessitated a major rebuilding, about which there is no evidence. There is, on the contrary, evidence for the installation in the original building of the interior *opus sectile* decoration which imitates the Pantheon interior, including the architectural facades on the front ends of the eight great niches and the marble decoration of the *aedicules* among the niches[36]. All this would have been impossible in a roofless building, since in the process of construction interior decoration and floors normally come last. It is more probable that an earthquake, among those which often strike the city, was responsible for the partial collapse of the Roman dome, in such a way that a large scale repair be deemed necessary. This hypothesis is corroborated by the observation that the steeper dome curvature and the high external tympanum of the repairs aim exactly at increasing the dome structural strength[37].

The Early Byzantine Rotunda

Some time after the erection of the Arch a large rectangular hall with apsidal short sides was constructed adjacent to the Arch's south facade. The two buildings were linked by a wide brick arch on a pair of pilasters attached to the hall's northern wall[38]. The other end of the arch was inserted in the south pair of the marble clad pillars. This addition made it possible to link the Arch with the palace, but at the same time it blocked the earlier course of the *Μέση*, which ne-

---

throne room, was finished by c. 320. This view is corroborated by the fact that the octagonal hall has undergone structural changes during the early stages of its construction, namely the enlargement of the north niche, opposite the entrance (Cf. F. Athanasiou et.al., «Νέα στοιχεία για το Οκτάγωνο του Γαλεριανού Συγκροτήματος», *AErgoMak* 8 (1994) 174 ff. That could be explained by a change of opinion of one of Galerius' successors, Licinius or Constantine.

36. Velenis, «Observations», 300 ff. The findings were confirmed by Theocharidou, «The Rotunda». The failure of Hébrard and Dyggve to locate the roman floor has been interpreted by Curcic as absence of such a floor, therefore as a proof that the roman building had not been completed. It does not need to be so, since it is possible that the roman floor, especially if it had been in large slabs, had been removed to be reused, probably in the same building.

37. Moutsopoulos, «The Early Christian Phase», 362.

38. The hall, referred to as *«vestibulum»,* was first discovered in 1935 and later (1939) investigated by Dyggve; cf. recently, P. Asimakopoulou-Atzaka, *Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης,* Thessaloniki 1998, 183.

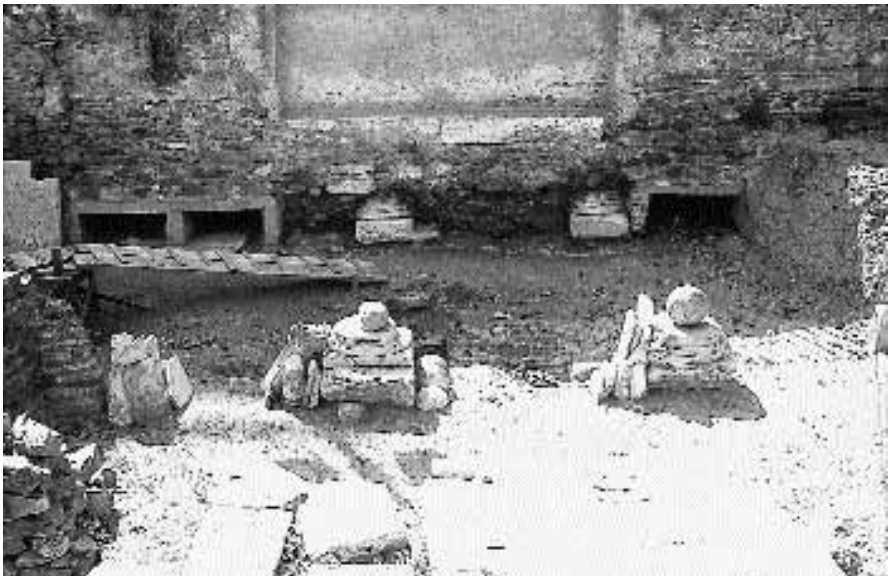

Fig. 3. Photo of the colonnaded passageway from the Rotunda south entrance (author).

cessitated the deviation of the street, the course of which now passed under the Arch[39]. This arrangement was maintained until the early fifties of the twentieth century.

The relationship of the Rotunda with the Arch was also emphasised in the Early Byzantine period[40]: another pair of secondary piers was then added to the north facade of the Arch[41] and a gate with door-wings led, via the columnar passageway, to the vestibule attached to the south of the Rotunda ambulatory wall[42]. The Early Christian modifications in the original building included the piercing of the niche back walls and the building of a continuous ambulatory around the

39. G. Velenis, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Thessaloniki 1998, 110, fig. 18, has shown that the street followed originally an almost straight course as it approached the Wall, which it met originally a little to the south of the later, byzantine, Kalamaria Gate.

40. Velenis, «Probleme», 249-263.

41. G. Velenis, «Nachträgliche Beobachtungen am Oberbau des Galeriusbogens in Thessaloniki», *AA* 1983, 273-275. Velenis has modified Dyggve's theory about the columnar way in «Bericht», 67, by ascribing it to the early christian times. I have suggested in «Rotunda», that this ceremonial way was more likely a *via tecta,* than a *via colonnata*, as Dyggve had suggested.

42. Dyggve, «Bericht», 68. The actual width of the passage, with an intercolumnation of 2.70 m, was considerably less than the width of the Arch.

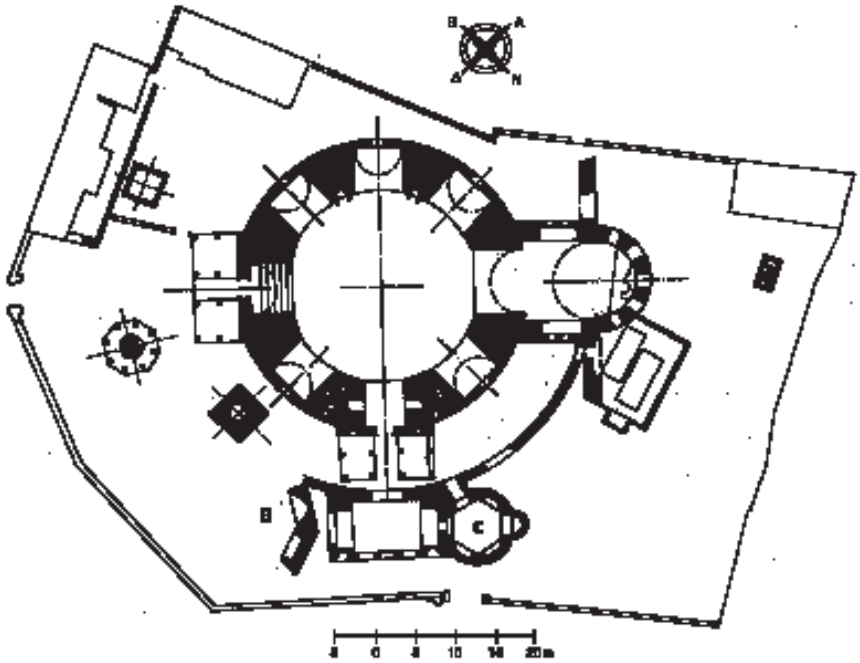

Fig. 4. Plan of the Rotunda complex according to the excavations after 1978 (Pazaras).

roman core, a deep U-shaped barrel-vaulted chancel with a semicircular apse, a monumental entrance to the South consisting of a vestibule abutting to a tribelon (fig. 3), whose centre is on the same alignment with the Arch's north - south axis, as well as three annexes, annex A (fig. 2) by the west entrance and annexes B, C by the south entrance[43] (fig. 4). A door on the eastern wall of the vestibule led to a small, circular hall C, ending in an apse to the east, with internal shallow niches. At some later time it was used as a funerary chapel; off-hand burials were arranged in the niches and an altar was set in the apse[44]. A larger, octagonal hall B, was partly excavated at a small distance and to the west of the vestibule. This room communicates with the ambulatory and has been interpreted as a baptiste-

43. The southern annexes were investigated during the restoration works in the monument after the 1978 earthquake. Cf. Moutsopoulos, «The Early Christian Phase», 369 ff.

44. The tombs are probably dated to the late byzantine period; I owe this information to J. Kanonidis, archaeologist of the 9th Ephoreia of Byzantine Antiquities.

ry[45]. Its interior remains still unexplored, but no traces of a baptismal font were found inside it. The annexes discovered on the west side of the Christian building consist of: an irregular four-sided, probably hypaethral hall that communicates with the ambulatory; a spacious rectangular hall which ends in a broad apse to the north and is joined to the north of the hypaethral hall[46]. None of these annexes fits the description of an atrium or a narthex. Interestingly, the whole complex of the Early Byzantine Rotunda, including the annexes described above, has no access other than that through the south vestibule. In fact, if the published plans are to be trusted, this only access through the south vestibule led further —via the stoic way and the north gate of the Arch— to the palace.

Although it has never been argued upon, these alterations have traditionally been attributed to the same construction phase; they have been linked to the dome mosaics on the assumption that all Christian interventions to the Roman building were realised at the same time and served one and the same purpose, the transformation of the Rotunda into a church. Though this assumption seems logical, it remains unfounded and, as we are going to see, by no means evident. A preliminary discussion of the bricks used in the Early Christian interventions, including the dome repairs, has shown the presence of several types of bricks, one of which predominates in the dome repairs[47], whereas others predominate in other Early Christian parts of the building[48]. The addition of the ambulatory and the deep and spacious chancel ending in a big apse suggest that this conversion was probably realised later than the prevalent dating of the dome mosaics, at a time when the Mass ceremonial had already made a substantial progress within the Eastern Church[49].

As regards architectural typology too, the church may be classified among

45. Moutsopoulos, «The Early Christian Phase», 370.

46. The excavation was conducted by Hébrard, «Les travaux», 6-35.

47. Hébrard, «Les travaux», 64.

48. Theocharidou, «The Rotunda», 65 f., and Hébrard, *op. cit.*, 31. It must be noted that when Hébrard wrote about early christian bricks he meant only those discovered in the excavations of the ambulatory; he didn't examine the upper part of the dome because he considered the dome as belonging to one and the same phase (*ibid.*, 24). The same bricks have been the object of comparisons with those in other Early Christian buildings of Thessaloniki, cf. Vickers, «The Date», 183 ff., Kleinbauer, «The Iconography», 95 ff. Going through Kleinbauer's text is especially instructive of the difficulties in such an undertaking, considering that the author took pains to establish, with the help of the bricks, a 5th century dating for the church of Acheiropoietos, which he later rejected.

49. The eastern Mass rite becomes fixed in the period between the end of the sixth century and the end of Iconoclasm; cf. R. Taft, *The Byzantine Rite. A Short History,* Collegeville, Minnesota 1992, 28 ff.

the centrally planned double-shell monuments of the later fifth and sixth centuries[50]. Still, the structural evidence at our disposal does not necessarily imply that the remodelling of the pagan building occurred as late as the sixth century[51]. Although a detailed study relating the story of the architectural interventions to the Rotunda has yet to appear, it has been noticed that there are traces of an earlier, lower and obviously shallower apse before the present one[52]. If this is true, then the ambulatory and the present chancel were features of another, later, Christian intervention to the Rotunda; according to this hypothesis the Rotunda of the dome mosaic would actually comprise solely of the Roman nucleus with the Roman south porch and a shallow apse at the east, accommodated in the width of the eastern niche[53]. This, in turn, raises the question regarding the chronological relation of the niche mosaics to those of the dome, since it has been noticed too, that the mosaics of the south and west niche barrel-vaults are also related to those of the dome[54]. Still, this does not suggest the simultaneity of the dome and niche decorations, since the barrel-vaults of the two niches, as entrances to the Christian building would have been opened up and decorated independently of the building of the ambulatory[55].

Thus far, two interpretations of the Christian Rotunda have been put forward: the first holds that the building served as a church, notably a palace church[56], the other that it was a martyrium[57]. The martyrium theory presumes that martyr relics were deposited, either inside the building, in the «enkainion», the reliquary pit underneath the altar[58], or in the external exedrae bordering the monument at its east and west sides[59] (fig. 4). The upper part of the apse wall, above the sills

50. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth ^{4}1986, 228 f.

51. This is, though, Spieser's view: Cf. *Thessalonique*, 11.

52. See Moutsopoulos, «The Early Christian Phase», 365.

53. This is deduced by the observations made by Torp, «The Date», 16 f., fig. 5. There Torp shows what, in his opinion, are the marks of four consecutive phases in the building of the Bema arch: a small beginning of arch phase III, between two sections of wall phase II, is rather the remnant of the outer, third ring of the Roman niche vault.

54. Spieser, *Thessalonique*, 135 ff.

55. E. Nikolaidou-Kourkoutidou,«Τα ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης και ο Γιάννης Κολέφας», in: *Γιάννης Κολέφας*, Αθήνα 1990, 45 f.

56. The relation of the remodelled building with the palace was suggested by E. Dyggve, mainly in «La région palatiale», 356 and was subsequently adopted by Torp, *Mosaikenne*, Kleinbauer, «The Iconography» and others.

57. Dyggve, «Recherches», 66 f., Moutsopoulos, «The Early Christian Phase», 362.

58. Dyggve, «La région palatiale», 357 and figs. 4, 7.

59. Dyggve, «Recherches», 67.

of the large windows, together with the semi-dome and the sanctuary barrel vault were again rebuilt after a collapse, either at the 7th, or at the 9th-10th centuries AD[60]; the enkainion pit must have originated in the post-iconoclastic rearrangement of the Rotunda, which followed the collapse of the eastern part of the dome and the half-cylinder of the sanctuary. The last investigations by Dyggve (1953), have revealed parts of large slabs from the sanctuary pavement, together with four dissimilar column bases embedded in the pavement, that belonged to the altar canopy (*ciborium*)[61]. Both features are characteristic of a Middle Byzantine construction, which is corroborated by the dating of the Ascension painting of the sanctuary apse[62]. As regards the outside exedrae and their presumed use as burial chambers[63], the fact that they are not directly accessible from the main church building is evidence against their function as sites of martyr pilgrimage. Indeed, the translation of relics was a rare practice in the early period of the fourth and fifth centuries, limited only to a few important sanctuaries, usually imperial pilgrimage foundations, like the Apostoleion or the Blachernae church in Constantinople. Another objection to this theory is provided by the fact that none of the martyrs depicted on the dome is known to have come from or be related in any way with Thessaloniki[64], nor is there any common element connecting all these martyrs. Finally, if the Rotunda had been a multiple martyrium, especially such an imposing building as it was, it would have left its impression on the civic life and history of Thessaloniki and the fact would be commemorated either in contemporary or in later sources. It would have also survived in local cult practices and it would certainly have left a reminiscence in the church dedication.

On the contrary, there is absolutely no written information about the Rotunda from the moment it was built or in the centuries that followed; here, indeed, we are again in absolute darkness. Its dedication to the Celestial Powers is inferred only from much later sources: the earliest, though indirect, reference to a church by the name of the *Asomatoi* (body-less creatures, angels), or church of

60. The 7th c. dating is proposed by Theocharidou, «The Rotunda», 65 and 67, while the later dating by Hébrard, «Les travaux», 37 (10th c.) and Moutsopoulos, «The Early Christian Phase», 371 and 373.

61. Cf. fig. 4 in Dyggve, «La région palatiale».

62. A. Xyngopoulos, «Η τοιχογραφία της Αναλήψεως εν τη αψίδι του Αγ. Γεωργίου της Θεσσαλονίκης», *AE* 1938, 32 ff.

63. Graves were found everywhere in the church yard, but it seems that they belong to the late byzantine period (cf. note 44); information provided by J. Kanonidis.

64. G. Gounaris, «Αι εορταστικαί επιγραφαί των ψηφιδωτών του τρούλλου του Αγ. Γεωργίου (Rotonda) Θεσσαλονίκης», *Makedonika* 12 (1972) 201-227.

the Angels, comes from the late 11th century[65], without any specific clue, which would enable us to securely identify that church with the Rotunda[66]. The Asomatoi church is positively identified with the Rotunda only in a description of Thessaloniki included in a diary of a Venetian soldier from the end of the 16th century[67]. Therefore, none of the theories proposed until now offer a fully convincing explanation for the choice of the martyrs depicted in the frieze, an issue still open to future research.

The absence of any mention of the Rotunda in Middle Byzantine sources meant probably that it was inaccessible to the public. In fact, there is evidence that the area of the former temenos was included in the palace enclave[68]. Furthermore, Dyggve's theory that the Rotunda had served as a palace church[69] is corroborated by a series of indications: even after the construction of the ambulatory, the southern main entrance of the Rotunda was not only preserved but further emphasised with a vestibule and the monumental colonnaded way (*via tecta, διαβατικόν*), leading to the Arch of Galerius, which in these times had been transformed into a monumental gateway to the palace[70]. The Early Byzantine additions to the ambulatory, though not easy to interpret, can be related reasonably with the two processional axes of the Christian complex, one east-west, another north-south: annex A, situated to the left (north) of the western entrance was probably related to the ecclesiastic ceremonial, while annex C, to the right of the south vestibule, was probably destined as a station of the imperial retinue (as a *metatorium*?) on its way from the palace; it was therefore related with the imperial ceremonial[71]. We can conclude that these Byzantine interven-

65. They mention the Asomatoi neighbourhood, which as has been shown, lies in the vicinity of the Rotunda church; cf. Mentzos, «Rotunda», 37 ff. This information is corroborated by Eustathius of Thessaloniki who, in his narration of the city siege by the Normans, mentions a wall gate in the same area called «Gate of the Asomatoi»" (Eustathius Thessalonicensis, *La espugnazione di Thessalonica,* S. Kyriakides (ed.), Palermo 1961, 94, 6-7).

66. G. Velenis believes that the Asomatoi church could be identified with the monastery whose gate he investigated in «Γύρω από ένα κατεστραμμένο βυζαντινό κτίριο της Θεσσαλονίκης», in: *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Thessaloniki 1987, 119 ff.

67. *Ibid.*, 48. Also, Spieser, *Thessalonique,* 52.

68. Cf. Mentzos, «Rotunda», 361 ff.

69. Dyggve, «Recherches», 402 ff. This view was accepted by the majority of scholars; cf. Th. Pazaras, *The Rotunda of St. George in Thessaloniki,* Thessaloniki 1985, 28.

70. Dyggve, «Recherches», 404; Mentzos, «Rotunda», 347 ff.

71. The existence of a metatorium octagonal cubicle (*κουβούκλιον*) before the entrance of the palatine church of Constantinople is inferred in the *Book of Ceremonies,* I. Reiske (ed.), 1. 7 and 8. The Emperor changed there before entering the church of St. Stephen in the Great Palace.

tions to the Roman building aimed at the same end, namely, to connect the Rotunda with the palace by means of an imposing processional way and to adapt the originally undivided space of the Roman building to the necessities of a complex ceremonial, such as that of the imperial court. All this leaves us with only one theory for the interpretation of the Byzantine Rotunda, that of a palatine church.

The dome mosaic of the Rotunda: interpretation and dating.

In addition to its restoration the dome of the Rotunda was covered with mosaics on an impressive scale and «...of a quality barely equalled and certainly not surpassed by any other relic of Byzantine decoration...»[72]. The decorative program of the dome mosaic has been generally recognised as a masterpiece of the period, in concept, as well as in execution. It consists of three wide concentric zones, of which only the lower one is today in a fairly good state of preservation. The central medallion at the dome apex, partly preserved, consists of a starred band, a rich vegetation garland and a rainbow ring; inside it, set on an East-West direction, stood a striding cloaked figure of youthful Christ, now mostly lost (fig. 5), as if descending towards the apse. The clipeus is carried by four flying angels, whose heads and wings are only partly preserved. On the same level with the angels, one can discern on the north the head of the mythical bird Phoenix, and on the south rays emitted probably from a radiating cross. This intermediate zone is now for the most part lost, except for a meagre band at its bottom, showing a greenish ground with a few pairs of sandaled feet and occasional hems of long white garments, which seem to belong to a group of about 24 to 36 briskly moving figures[73]. The unity of this zone has been questioned[74]; there is a change in the colour of the background from bright green to gold between the standing and the flying figures. The moving figures have been identified with prophets, saints or, more possibly, the twenty-four Elders or angels[75]. The third zone is

72. E. Kitzinger, «Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasm», in: *The Art of Byzantium & the Medieval West. Selected Studies,* W. E. Kleinbauer (ed.), Bloomington/London 1976, 184.

73. Sotiriou, «Problèmes», 220.

74. N. Gioles, «Ένα εικονογραφικό παράλληλο των μωσαϊκών του τρούλλου της Ροτόντας της Θεσσαλονίκης», *Παρουσία* Α′ (1982) 123 ff., amends Torp's and Sotiriou's restitution by proposing the omission of the palm-trees in the interval between the flying angels and the acclaiming figures.

75. Sotiriou, «Problèmes», 221 f. A comprehensive account of the proposed interpretations in: Gioles, *loc. cit.* To the discussion may be included a passage in Germanus, Patriarch of Constantinople, *Hist. eccl.*; cf. F. E. Brightman, «The *Historia Mystagogica* and Other

divided perpendicularly in eight panels, coupled in four similar pairs. The whole stands upon a mosaic console frieze, that serves at the same time as a crowning of the lower *opus sectile* marble revetment; its upper end is also crowned by a mosaic cornice with a sima. The centre of each panel is dominated by an intricate tripartite imaginary architectural facade, in front of which stand orant or, more probably, acclaiming saints in groups of two or three. In two panel pairs the centre of the facade is occupied by a bema or a baldachin containing either a monumental cross or a closed book upon a table inside a railing. This zone has been interpreted by the majority of scholars as a representation of Heavenly Jerusalem[76]. A recent theory of W. E. Kleinbauer attempts to interpret the figures on the lower mosaic frieze as donors, living or recently deceased persons, who have actually contributed to the remodelling of the Rotunda and the decoration of its dome. The architectural background in which they stand is interpreted as realistic church fittings, rejecting, thus, the interpretation of the frieze as Heavenly Jerusalem[77].

As a result of the 1953 cleaning works a charcoal preliminary drawing of the figures of Christ and the four flying angels carrying the clipeus, has been revealed. The drawing was not intended merely as a guideline for the mosaicist, since at least two coats of mortar would be applied on the bricks covering the drawing, before the final application of the mosaic tesserae. It would rather have served as an indicative setting of the composition schedule, since the figures of Christ and the angels were drawn clearly bigger than their actual size in the mosaic, and the intermediate decorative bands seem to have been omitted. It is worth noting that this preliminary drawing was limited to the central medallion; it did not extend to the intermediate group of figures and probably did not extend to the lower zone either. It is therefore probable that the entire decoration project was the result of an original conception, created expressly for the Rotunda dome, in which the master artist probably collaborated with some other person of a thorough theological education, who could have sponsored the work, but had definitely provided the theological guidelines for the iconography.

Greek Commentaries on the Byzantine Liturgy», *Journal of Theological Studies* 9 (1908) 261, 16: «Πόσοι Πρεσβύτεροι τῆς ἄνω τάξεως. Ἐν ταῖς ἄνω λαμπρότησι τῶν νοερῶν οὐρανίων λειτουργῶν καὶ ἱεραρχῶν εἰσι πρεσβύτεροι εἴκοσι τέσσαρες καὶ διάκονοι ἑπτά. Οἱ μὲν πρεσβύτεροι κατὰ μίμησιν τῶν σεραφεικῶν δυνάμεων εἰσι, ταῖς μὲν στολαῖς δίκην πτερύγων».

76. Sotiriou, «Problèmes», 222, and A. Lidov, «Heavenly Jerusalem: the Byzantine Approach», in: *The Real and Ideal Jerusalem in Jewish, Christian and Islamic Art*, *Jewish Art* 23/24 (1997/98) 340 ff. I owe the reference to G. Velenis.

77. Kleinbauer, «The Orants», 25-45, mainly 33 ff.; the proposed interpretation is equally hard to be accepted and shows the impasse at which is the research in this matter.

Fig. 5. Rotunda, the summit of the Dome.
Drawing of the central medallion (Torp).

The date of the mosaic decoration has not been decided yet. Opinions vary from the late fourth to the early sixth century[78]. The advocates of the early, «theodosian», dating, the «scandinavian» school, Dyggve, L'Orange and Torp[79], base their argument mainly on stylistic and iconographic observations, as well as on technical details. While some of these observations are valid, as the relationship of the Christian Rotunda with the palace and the execution of the dome reconstruction in the same campaign as the mosaics, they do not necessarily point toward an early dating; the stylistic arguments in favour of an early dating are not convincing, since there is practically no ground for stylistic comparisons[80]. The same holds true as regards the early sixth century dating, which is represented by E. Weigand[81] and, more recently, by Brenk, Christern and Spieser[82]. The more generally accepted approach on the chronology of the mosaics supports a dating around the middle of the fifth century; Although none of these theories has proven a decisive advantage over the other two, the 5th century dating is likely to be more widely accepted[83].

Even more perplexing is the problem of the interpretation of the dome mosaic. Even though it is a matter of consensus that the dome composition represents heaven[84], the interpretations proposed differ in details[85]. These interpre-

78. Kleinbauer, «The Iconography», 68 ff. For a review of the proposed chronologies see, Spieser, *Thessalonique,* 127 ff.

79. Dyggve, «Recherches». Torp, *Mosaikkene,* 71 ff. H. P. L'Orange has accepted this dating in: H. P. L'Orange and H. Torp, «Il tempietto longobardo di Cividale», in: *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* VII. 2, Rome 1977, 238.

80. Recently Curcic, *Observations*, 15 f., offered new arguments in favour of a theodosian dating for the mosaics, based mainly on the abundance of classical architectural elements in the decoration and the originality of the composition. The discussion about classicism in byzantine pictorial art is actually a very long one; here it must be stressed that the architectural forms in the composition are precisely a feature of a date later than the fourth century. As regards originality, it is owed rather to the sophistication of the theological concept behind the composition and it is again an indication of an advanced dating.

81. «Der Kalenderfries von Hagios Georgios in Thessalonike», *ByzZ* 39 (1939) 116-145, a thorough, but now mostly outdated study.

82. B. Brenk, *Die frühchristlichen Mosaiken in S. Maria Maggiore zu Rom,* Wiesbaden 1975, 154. J. Christern, in: *Spätantike u. frühes Christentum, PKG* Suppl. Band I, Berlin 1977, no. 153. Spieser, *Thessalonique,* 133 ff.

83. Kleinbauer, «Rotunda of Galerius», 491, 547. Cf. also, N. Gioles, *Παλαιοχριστιανική τέχνη. Μνημειακή ζωγραφική,* Athens 1991, 50 ff.

84. Already in earlier, pre-Christian works the spherical form of the dome has been used for the representation of heaven, c.f. K. Lehmann, «The Dome of Heaven», *Art Bulletin* 27 (1945) 1-27.

85. A summary of the interpretations in: Sotiriou, «Problèmes», 223 f. and G. Tomasevic', «Représentations du Cosmos sphérique», in: *Hommage à Henri Stern,* Paris 1983, 330 f.

tations include the Ascension[86], an eschatological Second Coming of Christ, or an Eucharistic version, which sees Christ as presiding in the Celestial Mass[87]. Apart from a generic identification with Christ's glorious presence in Heaven, the composition does not conform to any particular known compositional scheme: it cannot be interpreted either as an Ascension, or as a Last Judgement. Instead, as Kleinbauer has pointedly put it, «it drew upon various accounts of the Parousia and selectively integrated them into a unified program»[88].

The eschatological aspect of this heavenly apparition may be considered under several restrictions[89]: it is a fact that the judgmental element has developed gradually in Christian iconography and typical medieval pictorial examples have little in common with the triumphal optimism of the early centuries; furthermore, there are a few traits here which prevent us from citing the composition among the eschatological representations: the youthful Christ, striding from Heaven towards the two superimposed groups of heavenly acclaiming figures, has neither the age nor the solemnity of the enthroned Christ-Judge in scenes of this subject in the Ravennatic and Roman mosaics[90]. The acclaiming angels and the exalting martyrs of the two lower zones do not fit well into the sober atmosphere of the Last Judgement either. Finally, the fact that the whole composition is located in Heaven —even the lower zone of Heavenly Jerusalem, set somewhat apart, denotes an intermediate stage of Heaven[91]— and the earthly world is totally absent, provides the composition with a distinctive air of exaltation and rejoicing.

The redemptive, eucharistic aspect, inherent in a representation of Christ King of Heaven is, in my opinion, subordinate to the triumphal elements of the composition. The cross-staff carried by Christ alludes both to His sacrifice as to the imperial staff. As regards the imaginary architectural facades of the martyr frieze that have been interpreted by some scholars as church sanctuaries, one observes that only in two of the four facade patterns of the dome there are any Christian symbols at all[92]; the big, gem-studded, golden cross, which stands out

86. Grabar, «À propos», 59, has rejected this assumption.

87. Grabar, *loc. cit.*, and Kleinbauer, «The Iconography», 54 f.

88. Kleinbauer, *op. cit.*, 29.

89. Cf. B. Brenk, «Die Anfänge der byzantinischen Weltgerichtsdarstellung», *ByzZ* 57 (1964) 106 ff.

90. As for example Christ amid the apostles in the apse mosaic of Sta Pudenziana at Rome (early 5th c.) and the enthroned Christ, flanked by angels, in the mosaics of S. Apollinare Nuovo in Ravenna (around 500).

91. Contrary to what Grabar believes: «À propos», 66.

92. Cf. the folding plan, drawn by M. Corres in: Sotiriou, «Problèmes», fig. 1.

in front of, or beneath, the central baldachin in one pair of the third zone mosaic compartments alludes to the (mosaic?) cross set by Constantine on top of the palace gate in Constantinople[93], or to the undoubtedly triumphal cross of gold with gems pitched on the hill of Golgotha by Eudoxia, the wife of Theodosius the second[94]. Indeed, the religious elements in the lower zone of the decoration are, as a whole, meagre[95]. As a result, it can be stated that the whole iconography derives directly from the «classical» graeco-roman artistic tradition, but, especially in the lower zone, in contrast to what happened in the upper zones, whole existing iconographic subjects were freely applied[96] with the *a posteriori* addition, whenever it was convenient, of the appropriate Christian symbolism[97]. The composition shows a lot of features common in the imperial Adventus iconography and its later Christian derivations, such as the triumphal cross-staff in Christ's shoulder, the hailing figures beneath Him, the candelabra and incense burners among the imaginary buildings in the lower zone and the official dress of the acclaiming martyrs[98]. In their interpretations of the mosaics, several scholars have repeatedly stressed the recurrence of analogies with imperial iconography, court practices and imperial attributes[99]. The triumphal elements, present in the staff, the vegetal garland and the starred ring that surround Christ are borrowed from the vocabulary of the imperial representation[100]. Particularly the element of motion in Christ's figure, as well as in the figures of the second zone, suggest a triumphal arrival, an *adventus*, broadly inspired from *Matthew, xxiv*, but iconographically based on the Late Roman court ceremony[101]. This is also suggested in the Sermons of St. John Chrysostome, where Celestial Jerusa-

93. Eusebius, *Vita Const.,* III 49.

94. As in the representation of Celestial Jerusalem in the apse of Sta Pudenziana; cf. Grabar, «À Propos», 73. The cross on the Golgotha hill has been interpreted as a *tropaion*, a triumphal trophy, in the battle against death: E. Dinkler, «Bemerkungen zum Kreuz als 'Tropaeum'», in: *Mullus.* Festschrift Theodor Klauser, Münster 1964, 71-78. Here, again, the interpretation supports the fifth century date for the mosaics.

95. Grabar, «À propos», 69.

96. Sotiriou, «Problèmes», 223.

97. There is a general scholarly accordance on this subject; cf. Sotiriou, *op. cit.*, 223 f.; Kleinbauer, «The Iconography», 58 ff.

98. See H. P. L. L'Orange, «The Adventus Ceremony and the Slaying of Pentheus as represented in two Mosaics of about A. D. 300», in: *Likeness and Icon*, Odense 1973, 175 ff.

99. Cf. Kleinbauer, «The Iconography», 63 ff. (The Imperial Character of the Mosaics).

100. H. P. L'Orange and P. J. Nordhagen, *Mosaik von der Antike bis zum Mittelalter*, München 1960, 27.

101. Cf. a relevant remark of Kleinbauer, «The Orants», 32: «Thus the figures appear garbed for a notable festal occasion».

lem is described in terms of idealised palace architecture, as consisting exclusively of palaces made wholly of gold, with gem-studded architectural members[102]. An indirect relation with the mosaic can also be established with the *De hierarchia coeleste* of pseudo-Denys the Areopagite[103]; it may be supposed in the same way that the hierarchical organisation of the Cosmos in the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes drew upon similar concepts[104].

As we have seen, the dome decoration is full of imperial court connotations and its most manifest element is the triumphal one. In fact, for all its obvious religious significance, the decoration may not even be destined for ordinary ecclesiastic use. As we know from contemporary and later sources, it was not unusual for important halls of Byzantine palaces to be decorated with representations of a complex religious content[105]. If to all this be added that, as it is proposed above, the dome decoration was probably anterior to the construction of the ambulatory and the Bema, that there was an earlier, lower and more shallow apse than the present, the theory that the Rotunda was right from the beginning transformed into a typical church becomes even more questionable.

It is, therefore, requisite that we look for a historic event or a series of events connected with imperial activity in Thessaloniki, which would explain the undertaking of the Rotunda restoration and its mosaic decoration. It is rather surprising that during the late fourth and the first half of the fifth century the imperial presence in Thessaloniki was very frequent and that important developments took place in the city. In the late fourth century, from the summer of 387 until November 391, Valentinian II, his family, Theodosius and his family, resided for fairly long intervals in Thessaloniki. In the winter of 387-388 Theodosius married Galla, Valentinian's sister, in Thessaloniki[106]. The marriage took place hastily and the emperor set off almost immediately against the usurper Maximus. Theodosius, being a widower, was unlikely to opt for a pompous marriage and, since both parties were concerned with the expulsion of the usurper, they would have neither the time nor the means for the restoration of the Rotunda.

---

102. *PG* 57, 24. The analogies between Chrysostome's text and the lower zone of the Rotunda mosaics have been already noticed by Kleinbauer, «The Iconography», 52.

103. *PG* 3, Kap. X ff.

104. The analogy was noticed by Grabar, «À propos», 64. Kleinbauer in «The Iconography» rejected it, but it still remains a fact that the same hierarchical concept underlies both compositions.

105. Cf. R. Janin, *Constantinople byzantine,* Paris 1964, 112 and 115, concerning the images of Christ on the domes of the *Oaton* and the *Chrysotriclinos* in the imperial palace.

106. S. I. Oost, *Galla Placidia Augusta,* Chicago-London 1968, 46 f.

The second period of imperial residence in Thessaloniki, starting at the end of 423, is marked by some extraordinary circumstances: when, after the death of Honorius, the usurper John seized the throne of the West, Theodosius II decided to enthrone his nephew Valentinian instead. For this reason he dispatched Valentinian and his mother, Galla Placidia, in early spring of 424 to Thessaloniki with army, in order to prepare an expedition to the West, with this city as a probable rear base of operations. There, in 23 October 424, Valentinian was vested the purple of Caesar by Helion, Master of the Offices in Theodosius' court[107]. Together with his elevation Valentinian was betrothed to Licinia Eudoxia, Theodosius' daughter.

In fulfillment of these agreements, which included the transfer of a part or the whole of Illyrium to the East[108], negotiations started the summer of 436 in Constantinople for the realization of the marriage[109]. It was decided, among other things, that it would take place in Thessaloniki, which was conveniently in middistance between the two capitals. Things had progressed when Valentinian, either in deference to Theodosius, or because the latter didn't feel well, offered to make the journey to Constantinople himself; so, he arrived in Constantinople on October 21 of 437, probably via Thessaloniki. But it still remains a fact that preparations had already been made in Thessaloniki, because after the marriage on October 29, the new imperial couple sailed to this city, where they spent the winter until the middle of March, when they sailed for Ravenna[110].

In theory, conditions were most favourable for the matrimony: peace reigned in both parts of the empire and the memory of the undivided Imperium was still alive in people's mind. The dignities involved in the ceremony were the highest; both bride and groom were augusti, the ceremony was to take place in the presence of the senior emperor, Theodosius, and at least one empress, Galla Placidia. The prospects of this union were most propitious: Theodosius had no male successor and his prospect of obtaining one had, by that time, actually va-

107. *Olympiodorus Thebaeus, FHG,* IV, K. Mueller (ed.), Paris 1928, 68.

108. The province was alloted by Theodosius I to his younger son Honorius; it is probable that despite all the troubles during the early years of the 5th c., the Illyricum had remained in Honorius' jurisdiction, or that, even if it was snatched from Honorius, it was returned to him after the death of Arcadius. See E. Stein, «Der Verzicht der Galla Placidia auf die Praefectur Illyricum», *Wiener Studien* 36 (1914) 344-347.

109. The negotiator on the groom's part was the Roman senator Volusianus; we find information on his mission in the Life of Saint Melanie the Roman: H. Delehaye, «Sanctae Melaniae junioris acta graeca», *AnalBol* 22 (1903) 7 ff.

110. O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.,* Stuttgart 1919, 366 f.

nished[111]. The new imperial couple could rightly aspire to the inheritance of a unified empire, an aspiration suitably reflected, in my opinion, on the iconography of the Rotunda dome.

In the light of the above, it is reasonable to suggest that the series of the events between 424 and 436 AD can justify both the building activity in the palace area and the dome repair and decoration of the Rotunda. As it belonged to the imperial property and was suitably situated near the palace, the Rotunda was linked to it through a monumental access with the Arch as intermediate station and was refurbished so as to accommodate the imperial ceremony. As we have seen, the iconography of the dome mosaics is perfectly suitable for the occasion. It is my contention that it would not be too risky to relate the circumstances of the decoration with the activity of Galla Placidia; she is known as a strong willed, but also pious and cultivated princess and a caring mother. She combined religious devotion with a taste for building projects and did not lack the financial means for realising them. It is worth noting, in this respect, that the closest iconographic analogy to the decoration of the Rotunda dome is on the dome of the Cathedral Baptistery in Ravenna, executed around the middle of the fifth century AD, while the figure of Christ in the Rotunda central medallion (fig. 5), bears an iconographic analogy to the figure of St. Laurence in the lunette mosaic of the mausoleum of Galla Placidia in Ravenna[112]. This is an additional indication that the presence of Theodosius' daughter in Thessaloniki was the motive force of this undertaking. It is interesting that also a series of major projects in Thessaloniki have been dated in the middle of the 5th c.; Vickers has convincingly argued that works in the Rotunda were included in a major program of building activities in Thessaloniki around the middle or in the second quarter of the 5th century[113] and this view has been confirmed by recent research in the palace of Thessaloniki[114].

In conclusion, we can state that on the dome mosaic of the Rotunda is painted an Adventus, a ceremonial appearance of Christ-King in heaven, where the celestial court is represented as choruses of dignitaries in a hierarchical order, with the celestial Jerusalem, or the celestial church of the deceased martyrs as the

111. See J. J. Norwich, *Byzantium. The Early Centuries,* London 1990, 440 f.

112. The analogies are stressed by E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making,* London 1977, 56.

113. M. Vickers, «Fifth Century Brickstamps from Thessaloniki», *BSA* 68 (1973) 285 ff.

114. M. Karamperi et. al., «Το ανασκαφικό έργο στο Γαλεριανό συγκρότημα», *AErgoMak* 10 (1996) 539.

lower stage[115]. In this purely celestial image the eschatological aspect, even though not altogether absent, is subordinate to that of the triumphal Advent in the style of the imperial Advent. The whole may be, therefore, explained as a manifestation of the reciprocation, both in the patron's and the artist's eye, of the earthly and heavenly kingdoms: the triumphant Christ, lord of the heavenly world, as conceived in terms of imperial iconography, was reflected upon the Christian Roman emperor among his court, just as the late Roman Empire was the earthly copy, «typos», of the celestial Kingdom. In this period of intense activity in the city, the imperial marriage is, in my opinion, a most probable focal point around which the rebuilding and decoration of the Rotunda could be placed. It is true that an undertaking of this size could not be completed in a short time; if, though, we adopt the idea that the initiative of the wedding belonged to Galla Placidia, we can also assume that the preparations began in 424, the year of the betrothals.

An earlier form of this paper was read at the symposium on Byzantine Thessaloniki, organized by the Institute for Balkan Studies in December 1995. A revised version was read by Prof. Slobodan Curcic, who commented on it in his paper «Some Observations and Questions Regarding Early Christian Architecture in Thessaloniki», published by the Ephoreia of Byzantine Antiquities of Thessaloniki.

Abbreviations - Bibliography

Curcic, *Observations*: S. Curcic, *Some Observations and Questions Regarding Early Christian Architecture in Thessaloniki,* Thessaloniki 2000.

Dyggve, «Bericht»: E. Dyggve, «Kurzer, vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen im Palastviertel von Thessaloniki», in: *Laureae Aquincences memoriae Kuzsinsky dicatae,* Budapest 1941, 63-71.

Dyggve, «Recherches»: E. Dyggve, «Recherches sur le palais impériale de Thessalonique», in: *Studia Orientalia*, Copenhague 1953, 59-70.

Dyggve, «La région palatiale»: E. Dyggve, «La région palatiale de Thessalonique», in: *Acta congressus Madvigiani* I, Copenhagen 1958, 353-365.

Grabar, «À propos»: A. Grabar «À propos des mosaiques de la coupole de Saint Georges à Salonique», *CArch* 17 (1967) 59-81.

Hébrard, «Les travaux»: E. Hébrard, «Les travaux du Service Archéologique de l'Armée d'Orient à l' arc de triomphe de 'Galère' et à l'église de Saint-Georges à Salonique»,

115. Here the third zone occupies the place of the earth in contemporary cosmologic iconography; cf. Cosmas Indicopleustes, in: C. Stornajolo, *Le miniature della topografia cristiana di Cosma Indicopleuste*, Milano 1908, pl. 49.

BCH 44 (1920) 5-40.

Kleinbauer, «Rotunda of Galerius»: W. E. Kleinbauer, «Rotunda of Galerius», in: *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art*, K. Weitzmann (ed.), New York 1977, no. 107, 199 ff.

Kleinbauer, «The Iconography»: W. E. Kleinbauer, «The Iconography and the Date of the Conversion of the Rotunda of Hagios Georgios, Thessaloniki», *Viator* 3 (1972) 68 ff.

Kleinbauer, «The Orants»: W. E. Kleinbauer, «The Orants in the Mosaic Decoration of the Rotunda at Thessaloniki: Martyr Saints or Donors?», *CArch* 30 (1982) 25-45.

Laubscher, *Galeriusbogen*: H. P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogen in Thessaloniki,* Berlin 1975.

Mentzos, «Rotunda»: A. Mentzos, «Το ανάκτορο και η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέες προτάσεις για την ιστορία του συγκροτήματος», *Βυζαντινά* 18 (1995-1996) 339-364.

Moutsopoulos, «The Early Christian Phase»: N. Moutsopoulos, «Η παλαιοχριστιανική φάση της Ροτόντας του Αγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης», in: *Actes du Xe Congrès International d' Archéologie Chrétienne* (Thessalonique 28 Septembre - 4 Octobre 1980) II, Thessaloniki-Rome 1984, 355 ff.

Sotiriou, «Problèmes»: M. Sotiriou, «Sur quelques problèmes de l' iconographie de la cupole de Saint-Georges de Thessalonique» in: *In memoriam Panayotis A. Michelis,* Athens 1972, 218-230.

Spieser, *Thessalonique*: J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle,* Paris 1984.

Theocharidou, «The Rotunda»: K. Theocharidou, «Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέα στοιχεία και αποσαφηνίσεις με αφορμή τις αναστηλωτικές εργασίες», *DeltChrA* 16 (1991-92) 57-75.

Torp, *Mosaikkene*: H. Torp, *Mosaikkene i St. Georg-Rotunden i Thessaloniki*, Oslo 1963.

Torp, «The Date»: H. Torp, «The Date of the Conversion of the Rotunda at Thessaloniki into a Church» in: *The Norwegian Institute at Athens. The First Five Lectures,* Athens 1991, 13 ff.

Velenis, «Observations»: G. Velenis, «Some Observations on the Original Form of the Rotunda in Thessaloniki», *Balkan Studies* 15/2 (1974) 298 ff.

Velenis, «Probleme»: G. Velenis, «Architektonishe Probleme des Galeriusbogens in Thessaloniki», *AA* 1979, 249-263.

Vickers, «The Date»: M. Vickers, «The Date of the Mosaics of the Rotunda at Thessaloniki», *PBSR* 38 (1970) 183-187.

Vitti, *Η εξέλιξη*: M. Vitti, *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της έως τον Γαλέριο*, Αθήνα 1996.

ΣΚΕΨΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΡΟΤΟΝΤΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Αριστοτελης Μεντζος

Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης κτίστηκε ανάμεσα στο 298/299 και στο 311 σ' ένα χαμηλό έξαρμα του εδάφους, στην περιοχή που περιλήφθηκε στην πόλη με την οχύρωση των μέσων του 3ου αιώνα μ.Χ. Το νότιο πέρας του χώρου οριζόταν από ένα μαρμαρεπένδυτο τετράπυλο, το Τόξο του Γαλερίου και στα νότια διερχόταν η νοτιότερη decumanus του υστερορωμαϊκού πολεοδομικού ιστού. Το μνημείο περιβαλλόταν πιθανώς από περίβολο, η ακριβής μορφή του οποίου μας διαφεύγει. Η Ροτόντα εντασσόταν, μαζί με το Τόξο, σε ενιαίο με το ανάκτορο πολεοδομικό σχεδιασμό, δε φαίνεται ωστόσο, να ανήκαν στο ίδιο οικοδομικό πρόγραμμα. Το Τόξο πρέπει να ακολούθησε την οικοδόμηση της Ροτόντας, διότι τοποθετήθηκε σε σχέση με τον κύριο άξονα του κτιρίου αυτού.

Ο αρχικός προορισμός της Ροτόντας ήταν μάλλον αυτός του ναού και όχι του μαυσωλείου. Αυτό στηρίζεται στην απουσία ταφικών ευρημάτων, στη θέση του κτιρίου εντός του τείχους και, κυρίως, στην αναλογία του με το Πάνθεον της Ρώμης. Το ίδιο απίθανος φαίνεται ο συσχετισμός του μνημείου με αυτοκράτορα άλλον από το Γαλέριο. Το κτίριο έχασε το ανώτερο τμήμα του θόλου του, πιθανώς από σεισμό, και επισκευάστηκε μαζί με την ψηφιδωτή διακόσμηση του θόλου. Στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο η Ροτόντα συνδέθηκε με το Τόξο μέσω ενός κιονοστήρικτου διαβατικού, που ξεκινούσε από ένα μικρότερο ζεύγος πεσσών, που συνδέονταν με το κυρίως Τόξο στη βόρεια πλευρά του. Η Ροτόντα περιβλήθηκε επίσης με έναν κυκλικό δακτύλιο που απέληγε στα ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα. Στη νότια πλευρά του δακτυλίου υπήρχε παραλληλόγραμμος προθάλαμος που συνέδεε το ναό με το κιονοστήρικτο διαβατικό που ξεκινούσε από το Τόξο. Άλλα προσκτίσματα στο νότιο και στο δυτικό μέρος του κτιρίου φαινεται ότι εξυπηρετούσαν το θρησκευτικό και κοσμικό ρόλο της Ροτόντας. Τόσο τα προσκτίσματα, όσο και ο δακτύλιος με την αψίδα, ανήκουν πιθανώς σε μετασκευή μεταγενέστερη από αυτήν του διακόσμου του θόλου. Ο ναός δεν ήταν μαρτύριο, διότι δε διαθέτει τα χαρακτηριστικά του μαρτυρίου και δεν υπάρχουν γραπτές πληροφορίες για μαρτυριακή λατρεία σ' αυτόν. Η σύνδεσή του στα βυζαντινά χρόνια με το Τόξο και, μέσω αυτού, με το ανάκτορο υποδεικνύουν ότι στην τελική μορφή του χρησιμοποιήθηκε ως ανακτορικός ναός.

Όσον αφορά τον ψηφιδωτό διάκοσμο του θόλου, αποτελεί την αρχαιότερη απόπειρα να καλυφθεί μια τόσο μεγάλη επιφάνεια με ένα ενιαίο εικονογραφικό πρόγραμμα με αμιγώς συμβολικό περιεχόμενο, πράγμα που προϋποθέτει την ανάπτυξη της χριστιανικής θεολογίας, αλλά και την ύπαρξη ενός

χορηγού με ανεπτυγμένη θεολογική παιδεία. Το θέμα του διακόσμου είναι η θριαμβική εμφάνιση, «προέλευσις» του Χριστού-Βασιλέα του Παραδείσου, αλλά τα επιμέρους στοιχεία του διακόσμου δεν εντάσσονται σε ένα συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο. Τονίζεται ο θριαμβικός χαρακτήρας της Έλευσης με έμφαση στην ιεραρχική οργάνωση της σύνθεσης και με αναλογίες από το αυτοκρατορικό τυπικό και στοιχεία ανακτορικού διακόσμου. Τα ιδιαίτερα αυτά στοιχεία του διακόσμου σε συνδυασμό με την πρωτοτυπία της έμπνευσης και το γεγονός ότι το κτίριο περιλαμβανόταν στην αυτοκρατορική ιδιοκτησία, οδηγούν στη σύνδεσή του με την αυτοκρατορική οικογένεια και ένα σημαντικό γεγονός της επίσημης ιστορίας, που σχετίζεται με τη Θεσσαλονίκη, στο διάστημα γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα μ.Χ. Στην πόλη αυτή τελέστηκαν το 424 οι αρραβώνες και σχεδιάστηκαν επίσης για το 437 οι γάμοι του Βαλεντινιανού Γ′ με τη Λικινία Ευδοξία, κόρη του Θεοδοσίου Β′ —οι οποίοι έγιναν τελικά στην Κωνσταντινούπολη— και ο χώρος της τελετής ήταν πιθανώς η Ροτόντα. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί το μέγεθος του έργου της επισκευής και διακόσμησης του θόλου και το υψηλό επίπεδο της εικονογραφικής σύνθεσης και εκτέλεσης του έργου.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ

ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΥΦΑΝΤΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΕΣΚΛΟ*

Οι ανασκαφές του αείμνηστου καθηγητή Δ. Ρ. Θεοχάρη στο νεολιθικό οικισμό του Σέσκλου είναι γεγονός ότι άνοιξαν μια καινούργια σελίδα για την ελληνική προϊστορία, ιδιαίτερα για τη Νεολιθική της Περίοδο. Η συστηματική παρακολούθηση της στρωματογραφίας, η επέκταση του ανασκαφικού έργου στο Σέσκλο Β, είχαν ως αποτέλεσμα να έρθει στο φως ένα πλουσιότατο υλικό, που άνοιξε νέους δρόμους στη μελέτη τόσο της θεσσαλικής Νεολιθικής όσο και γενικότερα του βαλκανικού χώρου. Ένα μέρος του υλικού αυτού, ιδιαίτερα η κεραμική και τα ειδώλια, έγινε γνωστό στους ειδικούς επιστήμονες και στο ευρύτερο κοινό από τις μελέτες του Δ. Ρ. Θεοχάρη. Ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας στο σημαντικότατο αυτό οικισμό δεν είδε το φως της δημοσιότητας, γιατί ο θάνατος άρπαξε αναπάντεχα τον ακούραστο ερευνητή. Τη βαριά ευθύνη της δημοσίευσης των ανασκαφικών δεδομένων και του υλικού ανέλαβε ομάδα συνεργατών του Δ. Ρ. Θεοχάρη. Αλλά και η προσπάθεια αυτή για διαφόρους λόγους δεν ολοκληρώθηκε ακόμα.

Η εργασία που παρουσιάζεται εδώ αποτελεί τμήμα της συνολικής δημοσίευσης του προϊστορικού οικισμού στο Σέσκλο και αφορά τα εργαλεία της υφαντικής (σφοντύλια, υφαντικά βάρη, πηνία). Πρόκειται για εργαλεία που βρίσκονται σ' όλες σχεδόν τις ανασκαφές προϊστορικών οικισμών και τα οποία εντάσσονται μέσα στο γενικότερο κεφάλαιο της νεολιθικής οικονομίας, αντιπροσωπεύοντας τομείς της οικοτεχνίας με ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

---

* ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ: ΑΝ=Αρχαιότερη Νεολιθική, ΜΝ=Μέση Νεολιθική, ΝΑΝ=Νεότερη Αιγαιακή Νεολιθική, ΝΝ=Νεότερη Νεολιθική, ΠΚ=Προκεραμική, ΠΣ=Πρωτοσέσκλο.

Ι. ΤΑ ΣΦΟΝΤΥΛΙΑ[1]

Η μελέτη της ιστορίας της υφαντικής στους προϊστορικούς χρόνους δεν είναι εύκολη δουλειά για τον ερευνητή, αφού δεν έχει διασωθεί το προϊόν της τέχνης αυτής, το ύφασμα[2]. Την πρώιμη ωστόσο ενασχόληση του ανθρώπου με την υφαντική μαρτυρούν τρεις κυρίως κατηγορίες, πήλινων συνήθως, εργαλείων που έρχονται στο φως με τις ανασκαφές: τα σφοντύλια, τα υφαντικά βάρη και τα πηνία (καρούλια). Οι ανασκαφές στο Σέσκλο πλούτισαν τις γνώσεις μας στον τομέα αυτό, αφού αποκάλυψαν έναν αξιολογότατο αριθμό τέτοιων εργαλείων, που μας επιτρέπουν να συγκρίνουμε με βάση τα μέχρι τώρα δεδομένα και να προχωρήσουμε σε παραπέρα εκτιμήσεις και παρατηρήσεις.

Τα σφοντύλια διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες α) σ' εκείνα που είναι κατασκευασμένα από όστρακα αγγείων —πρόκειται δηλ. για πελεκημένα σε κυκλικό σχήμα όστρακα με διαμπερή τρύπα στο κέντρο[3]— και β) σ' εκείνα που κατασκευάζονταν ειδικά για το γνέσιμο και ήταν συνήθως από πηλό, καλά ψημένα και καμιά φορά διακοσμημένα. Τα σφοντύλια της β′ κατηγορίας μπορούμε να τα κατατάξουμε σε τέσσερις ομάδες: δισκοειδή, αμφικωνικά, κωνικά και σφαιροειδή.

α) Σφοντύλια από όστρακα αγγείων (εικ. 1, 2, 3)

Από τα σφοντύλια της κατηγορίας αυτής στο Σέσκλο οχτώ ανήκουν σε στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής (πίν. Ι), με διάμετρο που κυμαίνεται από 2,5 ως 6 εκ., με μέσο όρο 4,4 εκ., και βάρος από 8 ως 45 γρ., με μέσο όρο

1. Κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν και τα ευρήματα της διερευνητικής ανασκαφής του 1978, που έκανε ο συνάδελφος Κ. Κωτσάκης μετά το θάνατο του Δ. Θεοχάρη στους χώρους των οικημάτων Α, Γ και Ζ (ανασκαφή Θεοχάρη 1971-72). Του ιδίου η βοήθεια ήταν πολύτιμη στο κεφάλαιο του προσδιορισμού των περιόδων της Νεολιθικής. Για το λόγο αυτό του οφείλονται θερμές ευχαριστίες.

2. C. Renfrew, «Εμπόριο και τεχνική εξειδίκευση», στον τόμο: *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα 1973, 189. J. C. Smith, «Cloth and Mat Impressions», στον τόμο: J. E. Coleman – J. L. Caskey, *Keos 1. Kephala. A late neolithic settlement and cemetery*, Princeton 1977, 116.

3. Καμιά φορά τα σφοντύλια αυτά ήταν πολύ πρόχειρα κατασκευασμένα. Τρυπούσαν δηλ. μόνο στο κέντρο τα όστρακα χωρίς να επεξεργάζονται καθόλου τα άκρα τους. Η J. C. Smith στη διδακτορική της διατριβή *Spinning, Weaving and Textile Manufacture in Prehistoric Greece*, University of Tasmania, Hobart 1975, 120 επισημαίνει ότι δυσκολότερη ήταν η κατασκευή σφοντυλιών από όστρακα παρά εκείνη των σφοντυλιών που πλάθονταν από πηλό και ψήνονταν, γιατί το όστρακο έσπαζε εύκολα στην προσπάθεια διάτρησής του. Η παρατήρηση αυτή οφείλεται, όπως βεβαιώνει η ερευνήτρια, σε πειράματα που έγιναν πάνω σε όστρακα.

24,6 γρ.[4] Τρία σφοντύλια δεν είναι σίγουρο αν ανήκουν στην περίοδο αυτή ή στη Μέση Νεολιθική (πίν. ΙΙ).

Πίν. Ι. Σφοντύλια από όστρακα αγγείων της ΑΝ

Α/α	*Αρ. ΜΒ*[5]	*Αρ. ΚΣ*[6]	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*	
1	3302	17	3,4 εκ.	13 γρ.	—	—
2	3315	11	6 εκ.	38 γρ.	—	Φάση ΠΣ
3	3233	10	4,8 εκ.	22 γρ.	—	—
4	3855	25	4,1 εκ.	11 γρ.	Σώζεται το μισό περίπου	—
5	2278	1	5,6 εκ.	45 γρ.	—	—
6	4185	26	2,5 εκ.	4 γρ.	Σώζεται το μισό περίπου	—
7	4633	27	—	4 γρ.	Σώζεται ένα τμήμα	—
8	—	4	—	5 γρ.	Σώζεται ένα τμήμα	Φάση ΠΣ

Σ’ αυτά ο μέσος όρος της διαμέτρου είναι 4,8 εκ. και του βάρους 22,3 γρ.

Πίν. ΙΙ. Σφοντύλια από όστρακα αγγείων της ΑΝ/ΜΝ

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	2280	2	5,9 εκ.	16 γρ.	Σώζεται το μισό περίπου ΑΝΙΙΙ/ΜΝΙ
2	2627	13	5 εκ.	25 γρ.	ΑΝ/ΜΝ
3	—	12	3,5 εκ.	10 γρ.	ΑΝ;

Όστρακα-σφοντύλια χρησιμοποιήθηκαν και σε άλλες νεολιθικές θέσεις κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική, όπως π.χ. στη Ν. Νικομήδεια, στα Σέρβια, στην Οτζάκι Μαγούλα, στην Πύρασο, στην Ελάτεια, στη Ν. Μάκρη, στην Κόρινθο, στο σπήλαιο Φράγχθι, όπου το μοναδικό δείγμα ήταν από μεταβατικό στρώμα της Αρχαιότερης Νεολιθικής και της Μέσης[7]. Ο αριθμός τους συνή-

4. Στις μετρήσεις αυτές, καθώς και στις μετρήσεις των υπολοίπων σφοντυλιών, παίρνονται υπόψη εκτός βέβαια από τα δείγματα που διασώθηκαν ακέραια, και εκείνα που διασώθηκαν κατά το ήμισυ, γιατί σ’ αυτά μπορούμε να υπολογίσουμε με μεγάλη προσέγγιση τα μεγέθη που μας ενδιαφέρουν και ιδιαίτερα το βάρος τους.

5. ΜΒ=Αριθμός ευρετηρίου Μουσείου Βόλου.

6. ΚΣ=Αύξων αριθμός του καταλόγου σφοντυλιών που ακολουθεί.

7. R. J. Rodden, «Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 season)», ProcPrehistSoc 28 (1962) 285. J. Milojčić-v. Zumbusch und V. Milojčić, *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magula in Thessalien I. Das Früihe Neolithikum* I, Bonn 1971, 26, και II, Bonn 1971, 9 αρ. 89, πίν. Χ 23. Δ. Ρ. Θεοχάρης, «Πύρασος», *Θεσσαλικά* 1959, 66. S. S. Weinberg, «Excavations at prehistoric Elateia, 1959», *Hesperia* 31 (1962) 204, πίν. 69 c. D. R. Theocharis, «Nea Makri. Eine grosse neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon», *AM* 71 (1956) 26. L. Walker-Kosmopoulos, *The Prehistoric Inhabita-*

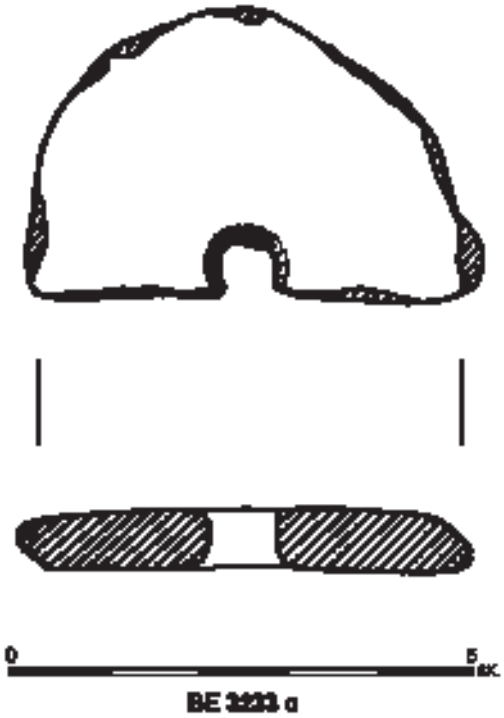

Εικ. 1.
Σέσκλο. Σφοντύλι από όστρακο αγγείου της ΑΝ.

θως είναι μικρός: δύο βρέθηκαν στη Ν. Νικομήδεια, τρία προέρχονται από μικρή τομή στα Σέρβια, τρία από την Ελάτεια, ένα από την Οτζάκι και ένα από το Φράγχθι. Το ίδιο φαίνεται ότι ισχύει και για τη νεολιθική Κνωσό, όπου στο στρώμα VI της Αρχαιότερης Νεολιθικής ένα δισκοειδές όστρακο ήταν τρυπημένο στο κέντρο, ενώ στο επόμενο στρώμα V της ίδιας περιόδου ήταν τρυπημένα τέσσερα όστρακα[8]. Δισκοειδή όστρακα βρέθηκαν και στο στρώμα VII της Κνωσού, αλλά τα περισσότερα δεν είχαν τρύπα στο κέντρο τους. Ίσως δεν τα είχαν επεξεργαστεί ακόμα τελείως, ίσως όμως να είχαν κάποια άλλη χρήση[9].

---

tion of Corinth, Munich 1948, 41, εικ. 16. Για δείγματα Σερβίων βλ. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 120, 121, πίν. XII α και *της ίδιας*, «The small finds: clay spinning and weaving implements. Servia I», *BSA* Suppl. 32 (2000) 207 κε. Διάτρητα όστρακα αγγείων βρέθηκαν και στο Αχίλλειο σε στρώματα της ΑΝ και ΜΝ. Θεωρούνται όμως μάλλον ως υφαντικά βάρη, βλ. M. Gimbutas – S. Winn – D. Shimabuku, *Achilleion*, L. Angeles 1989, 254, εικ. 8.12.

8. J. Evans, «Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos 1957-60, Part I», *BSA* 59 (1964) 157, 164.

9. *Ό.π.*, 235.

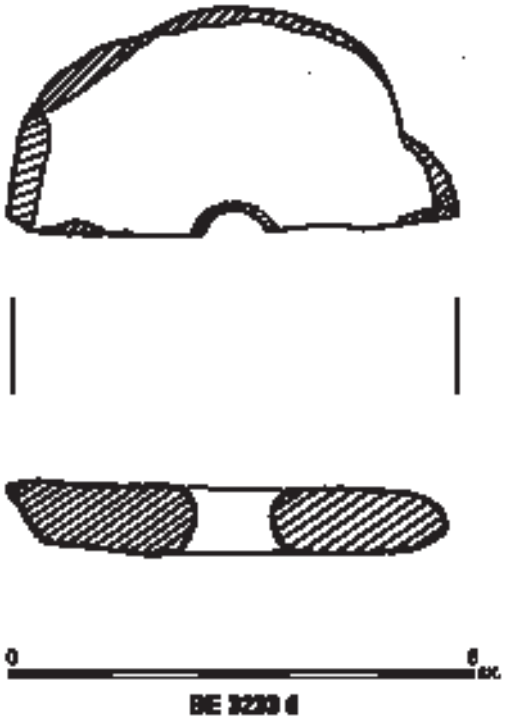

Εικ. 2.
Σέσκλο. Σφοντύλι από όστρακο αγγείου της ΑΝ.

Σφοντύλια από όστρακα εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται στο Σέσκλο και στη Μέση Νεολιθική. Εφτά σφοντύλια ανήκουν σε στρώματα της περιόδου αυτής (πίν. ΙΙΙ), ενώ για άλλα δύο υπάρχει ερωτηματικό (πίν. IV). Η διάμετρος αυτών των σφοντυλιών της Μέσης Νεολιθικής κυμαίνεται από 3,4 ως 7,6 εκ., με μέσο όρο 4,4 εκ., και το βάρος τους από 7 ως 82 γρ. περίπου, με μέσο όρο 24,8 γρ.[10]. Σε σχέση με τα σφοντύλια της προηγούμενης περιόδου παρουσιάζουν μικρή αύξηση του βάρους τους, ενώ η διάμετρος μένει σχεδόν η ίδια. Όστρακα-σφοντύλια της Μέσης Νεολιθικής υπάρχουν και σε άλλους προϊστορικούς οικισμούς, όπως π.χ. στα Σέρβια, στο Τσαγγλί, στην Κνωσό[11].

10. Στις μετρήσεις αυτές δεν παίρνονται υπόψη τα δύο σφοντύλια του πίν. IV, τα οποία με ερωτηματικό αποδίδονται στη ΜΝ.

11. W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, 65, 139 εικ. 7κ. Smith, *ό.π.* (σημ. 7) (2000). Στο Τσαγγλί βρέθηκαν εφτά σφοντύλια από όστρακα αγγείων χωρίς να αναφέρεται η χρονολόγησή τους. Μερικά από αυτά πιθανότατα ανήκουν στη ΜΝ, βλ. A. Wace – M. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912, 125. Έξι διάτρητα όστρακα-σφοντύλια βρέθηκαν στο Στρώμα ΙΙΙ της Κνωσού, της ΜΝ. Πρόκειται για στρώμα που αποδείχτηκε ιδιαίτερα πλούσιο σε εργαλεία υφαντικής, ανάμεσά τους και μια πήλινη «σαΐτα». Βλ.

Πίν. ΙΙΙ. Σφοντύλια από όστρακα αγγείων της ΜΝ

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*	
1	3279	19	3,7 εκ.	12 γρ.	—	—
2	3284	20	4,4 εκ.	18 γρ.	—	ΜΝΙΙΙΒ
3	3285	21	3,9 εκ.	12 γρ.	—	ΜΝΙΙΙΒ
4	3278	18	4,7 εκ.	9 γρ.	Σώζεται το μισό περίπου	—
5	3358	23	3,4 εκ.	7 γρ.	—	ΜΝΙΙΙΒ
6	4288	35	7,6 εκ.	41 γρ.	Σώζεται το μισό περίπου	ΜΝΙΙΙΒ
7	4295	36	3,5 εκ.	—	—	ΜΝΙΙΙΒ

Πίν. ΙV. Σφοντύλια από όστρακα αγγείων της ΜΝ;

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	4645	28	—	9 γρ.	Σώζεται ένα μικρό τμήμα
2	4654	29	—	3 γρ.	Σώζεται ένα μικρό τμήμα

Στη Νεότερη Νεολιθική, αν και η κατηγορία αυτών των σφοντυλιών εκτοπίζεται από τα κατασκευασμένα από πηλό σφοντύλια, συνεχίστηκε η χρήση τους. Έτσι αναφέρονται δείγματα από την Πολιόχνη, το Ραχμάνι, την Κόρινθο, το Σάλιαγγο, την Ασέα[12]. Στο Σέσκλο δε γνωρίζουμε αν υπήρξε μια παρόμοια συνέχεια. Υπάρχει ένας αριθμός οστράκων-σφοντυλιών που δυστυχώς δεν μπορούν να χρονολογηθούν. Έτσι παραμένει η πιθανότητα να συγκαταλέγονται ανάμεσά τους και δείγματα της Νεότερης Νεολιθικής. Η διάμετρος των σφοντυλιών της ομάδας αυτής (πίν. V) κυμαίνεται από 3,2 ως 7,1 εκ., με μέσο όρο 4,9 εκ., και το βάρος τους από 3 ως 62 γρ., με μέσο όρο 26,25 γρ.

Evans, *ό.π.* (σημ. 8) 180-182, 233, εικ. 56.1, 61.13, πίν. 56.1,2, 57.1,2. Αυτό δεν είναι το μοναδικό δείγμα «σαΐτας». Εμφανίστηκαν στην Κρήτη από την ΑΝ ΙΙ. Πρόκειται για μικρές πήλινες ράβδους με αυλακιά ή με κερατόσχημες προεξοχές σε κάθε άκρο για να κρατιέται η κλωστή. Τα αντικείμενα αυτά είναι συνήθως καλά ψημένα και διακοσμούνται με εγχάρακτες γραμμές ή στιγμές ή συνδυασμό και των δύο. Το σχήμα τους πραγματικά είναι πολύ κατάλληλο για σαΐτα αργαλειού. Ο Evans, *ό.π.* (σημ. 8) 233 κε., υπογραμμίζει το γεγονός ότι οι «σαΐτες» έκαναν την εμφάνισή τους συγχρόνως με τα πρώτα κατασκευασμένα από πηλό σφοντύλια και μόνο λίγο νωρίτερα από τα πρώτα υφαντικά βάρη. Αυτό ευνοεί τη σύνδεσή τους με την υφαντική.

12. L. Bernabò-Brea, *Poliochni. Città preistorica nell'isola di Lemnos* I, Roma 1964, 547, 588, πίν. III g, LXXXIV a-m. Wace – Thompson, *ό.π.*, 42. Walker-Kosmopoulos, *ό.π.* (σημ. 7) 53. J. Evans – C. Renfrew, «Excavations at Saliagos near Antiparos», *BSA* Suppl. 5 (1968) 70, εικ. 84, πίν. LI. E. Holmberg, *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia*, Göteborg 1944, 117, εικ. 113,4-5.

Πίν. V. Σφοντύλια από όστρακα αγγείων αχρονολόγητα[13]

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*	
1	3222	15	6,4 εκ.	27 γρ.	Σώζεται το μισό	—
2	4627	30	4,3 εκ.	21 γρ.	—	Επιφανειακό
3	4629	31	6,1 εκ.	21 γρ.	Σώζεται το μισό	Επιφανειακό
4	3280	22	4,1 εκ.	10 γρ.	—	—
5	3359	24	6 εκ.	62 γρ.	—	—
6	2615	14	2,6 εκ.	3 γρ.	—	—
7	3224	16	3,8 εκ.	10 γρ.	Σώζεται το μισό	—
8	2281	6	5,5 εκ.	26 γρ.	—	—
9	2282	7	4,8 εκ.	13 γρ.	—	—
10	2283	8	3,3 εκ.	12 γρ.	—	—
11	2103	5	7,1 εκ.	—	Σώζεται το μισό περίπου	—
12	2279	3	4,5 εκ.	12 γρ.	—	—
13	—	9	—	10 γρ.	Σώζεται τμήμα	—
14	4602	32	5,5 εκ.	40 γρ.	—	—
15	4603	33	—	31 γρ.	Σώζεται τμήμα	—
16	4604	34	—	5 γρ.	Σώζεται τμήμα	—

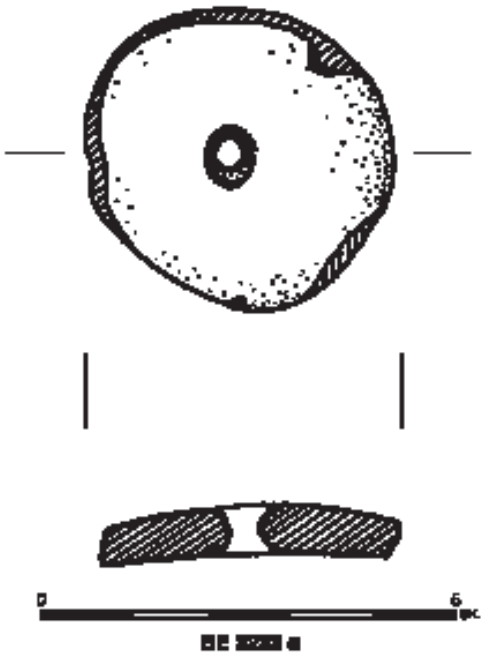

Εικ. 3. Σέσκλο. Διισκοειδές σφοντύλι από όστρακο αγγείου.

13. Περιλαμβάνονται τρεις κατηγορίες αντικειμένων: 1) τα επιφανειακά ευρήματα 2) όσα προέρχονται από διαταραγμένα στρώματα 3) όσα δεν έχουν σαφείς ανασκαφικές ενδείξεις.

β) Σφοντύλια κατασκευασμένα από πηλό

β.1. Δισκοειδή (εικ. 4)

Η κατηγορία των δισκοειδών σφοντυλιών αντιπροσωπεύεται στο Σέσκλο από δέκα δείγματα. Ένα από αυτά ανήκει στην υποκατηγορία των επιπεδόκυρτων. Από το σύνολο αυτό ένα χρονολογείται στην Αρχαιότερη Νεολιθική (πίν. VI), δύο στη Μέση Νεολιθική (πίν. VII), ενώ το επιπεδόκυρτο σφοντύλι μπορεί με επιφύλαξη να αποδοθεί στη Μέση Νεολιθική (πίν. VIII).

Πίν. VI. Δισκοειδές σφοντύλι της ΑΝ

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	—	38	4,3 εκ.	22 γρ.	—

Πίν. VII. Δισκοειδή σφοντύλια της ΜΝ

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	3583α	39	4,1 εκ.	15 γρ.	—
2	4337	45	2,6 εκ.	9 γρ.	ΜΝΙΙΙΒ

Πίν. VIII. Επιπεδόκυρτο σφοντύλι της ΜΝ;

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	4632	46	—	9 γρ.	Σώζεται τμήμα

Η διάμετρος στα σφοντύλια της Μέσης Νεολιθικής κυμαίνεται από 2,6 ως 4,1 εκ., με μέσο όρο 3,3 εκ., και το βάρος από 9 ως 15 γρ., με μέσο όρο 12 γρ., ενώ για τα αχρονολόγητα δείγματα (πίν. IX) έχουμε διάμετρο από 3 ως 5,6 εκ., με μέσο όρο 4,1 εκ., και βάρος από 13 ως 60 γρ. με μέσο όρο 26,5 γρ.

Πίν. IX. Δισκοειδή σφοντύλια αχρονολόγητα

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	2277	37	3,6 εκ.	18 γρ.	—
2	Κ 3682	44	4 εκ.	15 γρ.	Συμπληρωμένο κατά το 1/3 περίπου
3	Κ 3680	42	3,7 εκ.	17 γρ.	—
4	Κ 3678	40	5,6 εκ.	60 γρ.	—
5	Κ 3681	43	3 εκ.	13 γρ.	—
6	Κ 3679	41	4,8 εκ.	36 γρ.	—

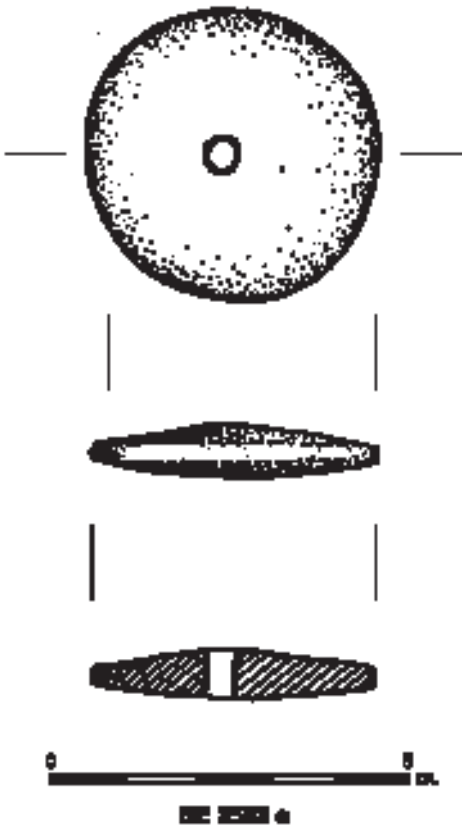

Εικ. 4.
Σέσκλο.
Ακέραιο δισκοειδές σφοντύλι.

Τα δισκοειδή σφοντύλια που αποκάλυψαν στο Σέσκλο οι ανασκαφές Θεοχάρη είναι τελείως επίπεδα και στις δύο επιφάνειές τους[14]. Ένα από αυτά (πίν. IX 2), συμπληρωμένο σήμερα κατά το 1/3 περίπου, φέρει χαράγματα και στις δύο πλευρές του, ενώ λεπτό περιχείλωμα εμφανίζεται γύρω από την τρύπα ενός άλλου σφοντυλιού (πίν. IX 6).

Τον ίδιο τύπο σφοντυλιών συναντούμε και ανάμεσα στα ευρήματα των ανασκαφών του Χρ. Τσούντα στο Σέσκλο και στο Διμήνι[15]. Τα περισσότερα μάλιστα από τα διακοσμημένα σφοντύλια που βρήκε ο Χρ. Τσούντας στις έρευνές του ανήκουν στην κατηγορία των δισκοειδών. Ωστόσο δε γνωρίζουμε

14. H Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 135 παρατηρεί ότι τα επίπεδα σφοντύλια ίσως έγιναν κατ' απομίμηση των διάτρητων οστράκων-σφοντυλιών.

15. Χρ. Τσούντας, *Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήναι 1908, 343, πίν. 44,1-11.

ακριβώς τον αριθμό που αναλογεί στο Σέσκλο, αφού τα ευρήματα των δύο θέσεων δε διαχωρίζονται. Υπάρχει ακόμα και η δυσκολία της χρονολόγησής τους. Φαίνεται όμως ότι μερικά ανήκαν στην Αρχαιότερη ή στη Μέση Νεολιθική[16]. Οι ανασκαφές Θεοχάρη έδειξαν ότι αυτή η κατηγορία σφοντυλιών υπάρχει σίγουρα στη Θεσσαλία κατά τις περιόδους αυτές[17].

Δισκοειδή σφοντύλια βρέθηκαν και σε άλλες θεσσαλικές θέσεις, όπως στο Τσαγγλί[18] (6 δείγματα), στην Τζάνη Μαγούλα[19], στα Ζερέλια[20] (22 δείγματα), χωρίς και εδώ να είναι δυνατός ο καθορισμός των περιόδων στις οποίες ανήκουν. Μερικά ωστόσο θα πρέπει να προέρχονται από τη Μέση Νεολιθική[21].

Δισκοειδή σφοντύλια βρέθηκαν και στην Κρήτη, στο στρώμα ΙΙΙ της Κνωσού (ΜΝ) καθώς και στο στρώμα ΙΙ, μεταβατικό ανάμεσα στη Μέση και στη Νεότερη Νεολιθική[22].

Στη Νεότερη Νεολιθική τα σφοντύλια αυτά εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται και πολύ χαρακτηριστικά δείγματά τους έγιναν γνωστά από το Ντικιλί Τας της Ανατολικής Μακεδονίας. Μερικά μάλιστα απ' αυτά φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση[23]. Μεγάλο αριθμό δισκοειδών σφοντυλιών, μερικών με στοιχειώδη εγχάρακτη διακόσμηση, αποκάλυψε και η ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό του Μάνδαλου, σε στρώματα κι εδώ της Νεότερης Νεολιθικής[24].

Ως υποδιαίρεση της κατηγορίας των δισκοειδών σφοντυλιών νομίζουμε ότι μπορούμε να θεωρήσουμε τα επιπεδόκυρτα (*plano-convex*), που στις ανα-

16. Ο Τσούντας, *ό.π.*, παρατήρησε ότι «…το σχήμα τούτο ανήκει εις τον λιθικόν αιώνα και κυρίως εις την νεωτέραν περίοδον αυτού», πράγμα που σημαίνει ότι μερικά από τα σφοντύλια αυτά ανήκαν στην Αρχαιότερη ή Μέση Νεολιθική.

17. Επομένως δεν ισχύει η διατύπωση της Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 135 ότι «…It is therefore possible that flat whorls were being used at some Middle Neolithic Thessalian sites…». Στο Σέσκλο είναι σίγουρη η χρήση δισκοειδών σφοντυλιών στη ΜΝ.

18. Η Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 134 αναφέρει για το Τσαγγλί «...thirteen flat…whorls». Ωστόσο οι Wace – Thompson, *ό.π.* (σημ. 11) 125 για το Τσαγγλί μεταξύ άλλων αναφέρουν «…whorls flat thirteen, one is very thick, another very wide, and seven made of pot-sherds». Επομένως από το Τσαγγλί έχουμε έξι δισκοειδή σφοντύλια κατασκευασμένα από πηλό.

19. Wace – Thompson, *ό.π.* (σημ. 11) 149.

20. *Ό.π.*, 166.

21. Βλ. και Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 134-135.

22. Evans, *ό.π.* (σημ. 8) 233 κε., εικ. 56,10, πίν. 57,3-4.

23. G. Daux, «Chronique des fouilles 1961», *BCH* 86 (1962) 919, εικ. 10 και R. Treuil, «Dikili Tash I», *BCH* Suppl. 24 (1992) 125.

24. Για τον προϊστορικό οικισμό του Μανδάλου βλ. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, «Οι προϊστορικοί οικισμοί στο Μάνδαλο και στο Αρχοντικό Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 143, σημ. 2.

σκαφές Θεοχάρη αντιπροσωπεύονται μόνο από ένα τμηματικά σωζόμενο δείγμα, στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω (πίν. VIII). Ανάλογα δείγματα ωστόσο προέρχονται από τις ανασκαφές του Χρ. Τσούντα στο Σέσκλο και στο Διμήνι[25], ενώ στην Κρήτη τα επιπεδόκυρτα σφοντύλια είναι τα πιο δημοφιλή μετά τα αμφικωνικά[26].

β.2. Αμφικωνικά (εικ. 5-11)

Η κατηγορία των αμφικωνικών σφοντυλιών αντιπροσωπεύεται στο Σέσκλο από ένα σημαντικό αριθμό δειγμάτων. Είναι η πολυπληθέστερη ομάδα και ίσως εμφανίζεται από την Αρχαιότερη Νεολιθική με το ασύμμετρο αμφικωνικό σφοντύλι αρ. ΜΒ 3579α (πίν. Χ). Η παρουσία τους ωστόσο γίνεται

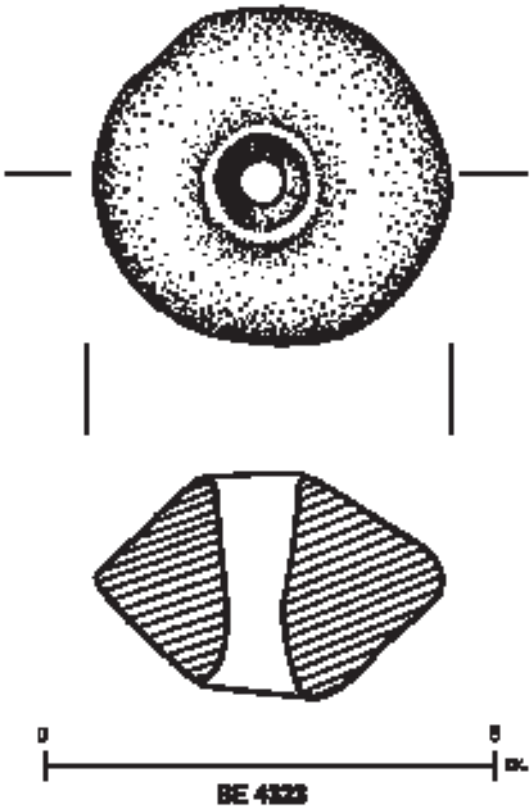

Εικ. 5. Σέσκλο. Ακέραιο αμφικωνικό σφοντύλι της ΜΝΙΙΙΒ.

25. Τσούντας, *ό.π.* (σημ. 15) 343.
26. Evans, *ό.π.* (σημ. 8) 235.

βέβαιη στη Μέση Νεολιθική, όπου εντοπίζεται και ο μεγαλύτερος αριθμός αμφικωνικών σφοντυλιών. Είκοσι οκτώ σφοντύλια προέρχονται από στρώματα της Μέσης Νεολιθικής (πίν. XI), ενώ άλλα δύο ακόμα ίσως ανήκουν στην ίδια περίοδο (πίν. XII). Από στρώματα της Νεότερης Νεολιθικής προέρχονται δύο αμφικωνικά σφοντύλια (πίν. XIII), ενώ εννέα δείγματα παραμένουν αχρονολόγητα (πίν. XIV).

Πίν. X. Αμφικωνικό σφοντύλι της ΑΝ;

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Ύψος*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	3579α	51	1,7 εκ.	1,4 εκ.	4 γρ.	—

Πίν. XI. Αμφικωνικά σφοντύλια της ΜΝ

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Ύψος*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*	
1	2274	47	4 εκ.	3,1 εκ.	39 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ/Γ
2	2275	48	2,9 εκ.	2,3 εκ.	14 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ/Γ
3	2276	49	3,8 εκ.	3 εκ.	32 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ/Γ
4	2284	54	4,1 εκ.	2,9 εκ.	41 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
5	2286	56	3,3 εκ.	2,7 εκ.	25 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
6	2287	57	3,1 εκ.	2,4 εκ.	19 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
7	3361	67	2,9 εκ.	2,6 εκ.	12 γρ.	Σώζεται το μισό	ΜΝΙΙΙΒ
8	3357	66	3,4 εκ.	2,1 εκ.	14 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
9	3355	65	3,9 εκ.	2,7 εκ.	33 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
10	4312	81	3 εκ.	2,9 εκ.	23 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
11	4330	84	3,8 εκ.	1,6 εκ.	7 γρ.	Σώζεται το μισό	ΜΝΙΙΙΒ
12	4305	78	3,1 εκ.	1,5 εκ.	15 γρ.	ΜΝ	ΙΙ/ΙΙΙΑ
13	4301	77	3 εκ.	2,5 εκ.	20 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
14	4310	80	2,7 εκ.	2,1 εκ.	17 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
15	4307	79	2,1 εκ.	1,1 εκ.	5 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
16	4292	76	5,3 εκ.	3,5 εκ.	70 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΑ
17	4335	86	3,3 εκ.	2,3 εκ.	25 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
18	4316	82	3,1 εκ.	2,7 εκ.	26 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
19	4333	85	2,9 εκ.	2,2 εκ.	19 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
20	4323	83	3,8 εκ.	2,7 εκ.	35 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
21	4636	72	2,1 εκ.	1,2 εκ.	5 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙΒ
22	—	50	2,9 εκ.	1,6 εκ.	—	ΜΝ	ΙΙΙΒ/Γ
23	—	63	3,5 εκ.	2,5 εκ.	25 γρ.	ΜΝ	ΙΙΙ
24	—	60	3,2 εκ.	1,9 εκ.	—	—	—
25	—	58	3,2 εκ.	2,1 εκ.	17 γρ.	—	—
26	—	59	2,7 εκ.	2,3 εκ.	16 γρ.	—	—
27	—	61	3,1 εκ.	3,1 εκ.	22 γρ.	—	—
28	—	62	3 εκ.	2,2 εκ.	19 γρ.	—	—

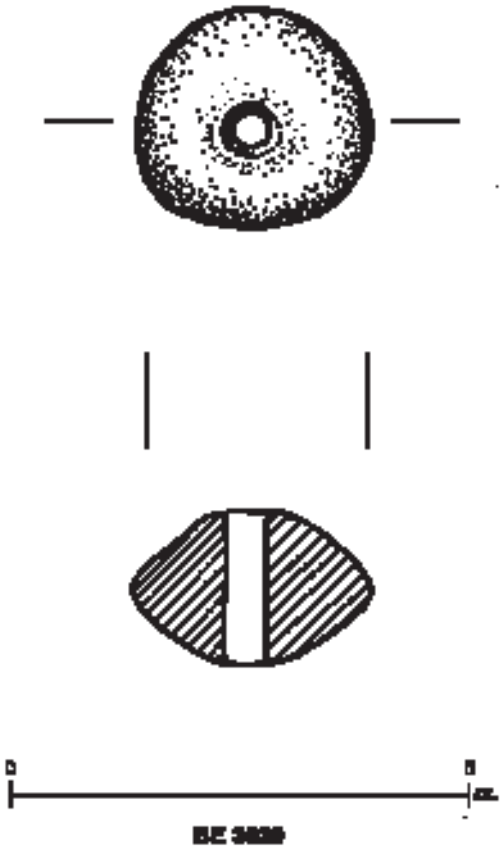

Εικ. 6. Σέσκλο. Μικρό, ακέραιο αμφικωνικό σφοντύλι.

Πίν. XII. Αμφικωνικά σφοντύλια της ΜΝ;

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Ύψος*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	4637	73	2,1 εκ.	1,3 εκ.	5 γρ.	—
2	4634	71	2,2 εκ.	1,5 εκ.	6 γρ.	—

Πίν. XIII. Αμφικωνικά σφοντύλια της ΝΝ

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Ύψος*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	2285	55	3,7 εκ.	2,5 εκ.	30 γρ.	—
2	3578	52	4 εκ.	2,8 εκ.	37 γρ.	—

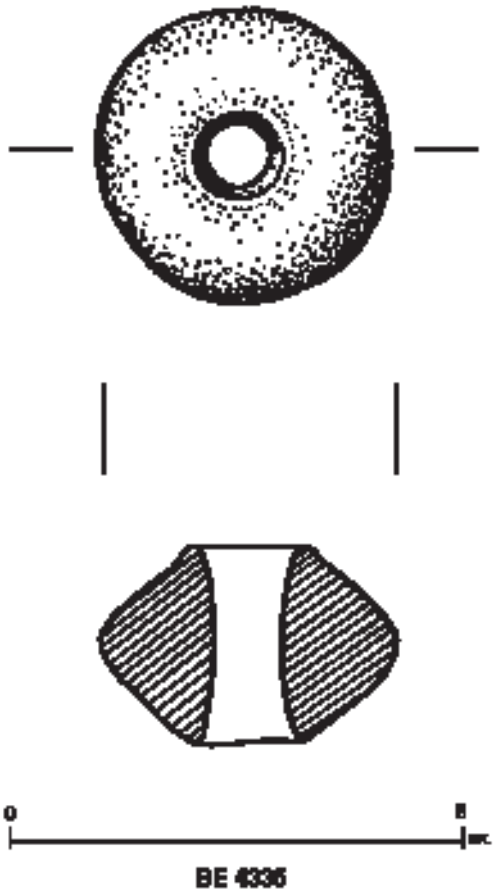

Εικ. 7. Σέσκλο. Ακέραιο αμφικωνικό σφοντύλι.

Πίν. XIV. Αμφικωνικά σφοντύλια αχρονολόγητα

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Ύψος*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*	
1	2102	53	3,5 εκ.	2,7 εκ.	—	Σώζεται το μισό	—
2	3277	64	3,4 εκ.	3,8 εκ.	34 γρ.	—	—
3	3214	68	2,1 εκ.	1,6 εκ.	6 γρ.	—	—
4	3629	70	3,2 εκ.	2,4 εκ.	20 γρ.	—	—
5	3620	69	2,5 εκ.	1,7 εκ.	10 γρ.	—	—
6	4331	87	3 εκ.	2,6 εκ.	23 γρ.	—	—
7	4283	88	3,3 εκ.	3 εκ.	34 γρ.	—	—
8	4640	75	2,7 εκ.	1,9 εκ.	11 γρ.	—	Επιφανειακό
9	4635	74	2,4 εκ.	1,4 εκ.	11 γρ.	—	—

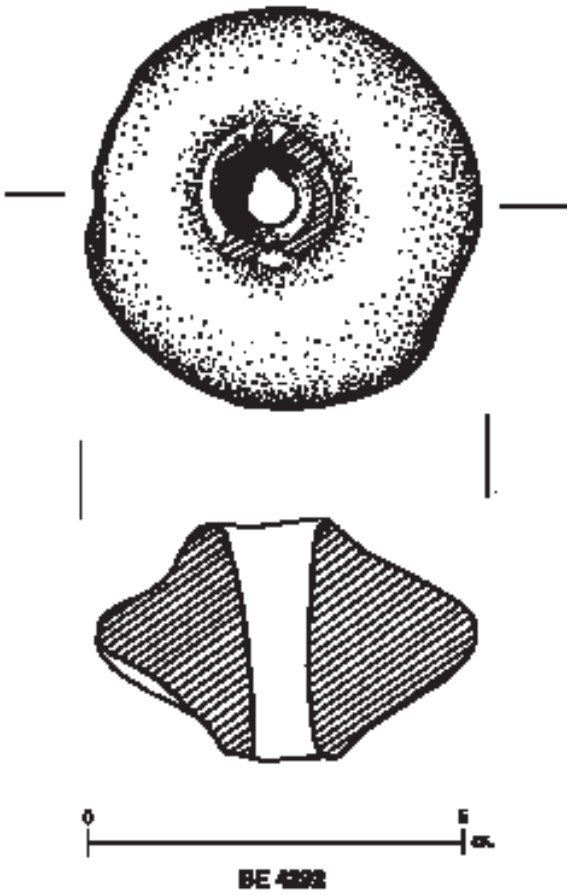

Εικ. 8. Σέσκλο. Ακέραιο αμφικωνικό σφοντύλι της ΜΝΙΙΙΑ.

Η διάμετρος των σφοντυλιών της Μέσης Νεολιθικής κυμαίνεται από 2,1 ως 5,3 εκ., με μέσο όρο 3,25 εκ., και το βάρος από 5 ως 70 γρ., με μέσο όρο 23,6 γρ. Για τα αχρονολόγητα δείγματα τα αντίστοιχα μεγέθη κυμαίνονται από 2,1 ως 3,5 εκ., με μέσο όρο 2,9 εκ., και 6 ως 34 γρ., με μέσο όρο 18,6 γρ. Τα σφοντύλια της κατηγορίας αυτής είναι συνήθως καλά διαμορφωμένα και ψημένα, με διαμπερή τρύπα στο κέντρο τους. Ξεχωρίζουν ωστόσο επιμέρους παραλλαγές, με βάση κυρίως τη διαφορετική σχέση διαμέτρου και ύψους (βλ. π.χ. εικ. 9). Σε ορισμένα τονίζεται χαρακτηριστικά το μήκος του ενός ημίτομου (π.χ. πίν. XIV 2), ενώ άλλα είναι πεπλατυσμένα (π.χ. πίν. XI 12). Μερικά έχουν και περιχείλωμα γύρω από την τρύπα (π.χ. πίν. XI 6). Μοναδικό μέ-

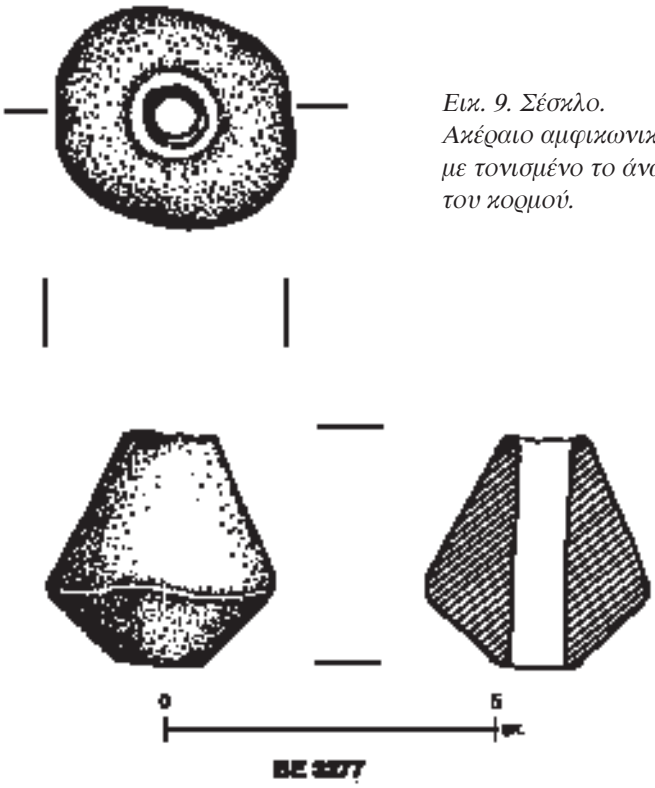

Εικ. 9. Σέσκλο. Ακέραιο αμφικωνικό σφοντύλι με τονισμένο το άνω τμήμα του κορμού.

σα στην ευρύτερη κατηγορία των αμφικωνικών σφοντυλιών είναι το σφοντύλι με αρ. ΜΒ 4283 (πίν. XIV 7 και εικ. 10), στο οποίο προεξέχουν μικρά μαστίδια σταυρωτά στο κέντρο του. Από λανθασμένη προφανώς ένδειξη της χρονιάς που βρέθηκε δεν είναι δυνατή η σίγουρη χρονολόγησή του.

Τα αμφικωνικά σφοντύλια εμφανίζονται κυρίως από τη Μέση Νεολιθική[27]. Ένα ασύμμετρο αμφικωνικό σφοντύλι από τα Σέρβια της Δ. Μακεδονίας χρονολογείται στην αρχή της Μέσης Νεολιθικής[28], ενώ στους θεσσαλικούς οικισμούς της περιόδου αυτής χρησιμοποιήθηκαν σφοντύλια αμφικωνι-

27. Αν το σφοντύλι ΜΒ 3579α (πίν. X) ανήκει πραγματικά στην ΑΝ, τότε θα είναι ίσως το αρχαιότερο του τύπου αυτού.

28. Το σφοντύλι προέρχεται από τις νεότερες ανασκαφές που έγιναν στον οικισμό αυτό και όπως αναφέρεται ήταν άψητο και θα ζύγιζε περίπου 40 γρ.: Smith, *ό.π.* (σημ. 7) (2000) 215.

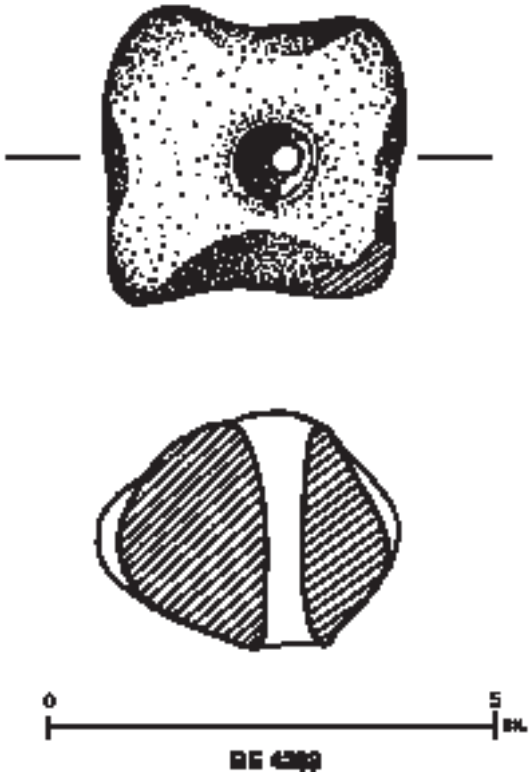

Εικ. 10. Σέσκλο. Ακέραιο αμφικωνικό σφοντύλι από την οικία Γ.

κά, ανάλογα μ' αυτά που αποκάλυψαν στο Σέσκλο οι ανασκαφές Θεοχάρη[29]. Στην Κνωσό υπήρξαν τα πιο δημοφιλή[30]. Η χρήση τους εξακολούθησε και στην επόμενη περίοδο, κατά την οποία βρίσκονται σε όλο τον αιγαιακό χώρο[31].

29. Wace – Thompson, *ό.π.* (σημ. 11). Στο Τσαγγλί μερικά από τα έντεκα αμφικωνικά σφοντύλια προέρχονται από οικήματα της ΜΝ (125, 130). Στην Τζάνη Μαγούλα βρέθηκαν οχτώ αμφικωνικά σφοντύλια (149) αλλά δεν είναι εύκολο να καταλάβει κανείς ποια ανήκουν στη ΜΝ.

30. Evans, *ό.π.* (σημ. 8) 235.

31. Αμφικωνικά σφοντύλια αναφέρονται από τα Σέρβια, Heurtley, ό.π. (σημ. 11) 78, την Πολιόχνη, Bernabò-Brea, ό.π. (σημ. 12) 588, πίν. LXXXII g-i, από την Όλυνθο, δύο διακοσμημένα, G. Mylonas, *Excavations at Olynthus I. The Neolithic Settlement*, Baltimore 1929, 80 κε., πίν. 91α-β. Ακόμα από τις ανασκαφές Τσούντα στο Διμήνι και στο Σέσκλο προέρχονται δύο διακοσμημένα αμφικωνικά σφοντύλια, Τσούντας, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 44, 14-15, επίσης από το Ραχμάνι, το Τσαγγλί και την Τζάνη Μαγούλα, Wace – Thompson, *ό.π.* (σημ.

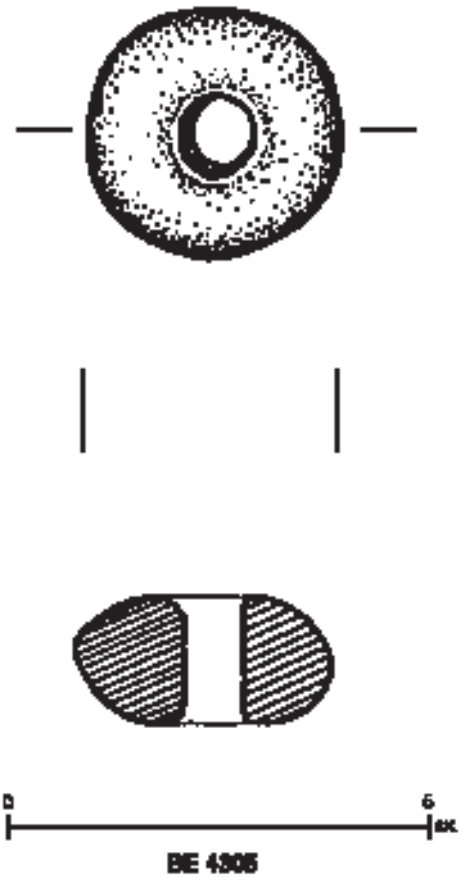

Εικ. 11. Σέσκλο. Ακέραιο αμφικωνικό σφοντύλι από την οικία Α.

11) 53, 125, 149 και εικ. 28. Η Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 149 αναφέρει ένα ασύμμετρο αμφικωνικό σφοντύλι της Τελικής Νεολιθικής από την Κεφάλα της Κέας. Αμφικωνικά σφοντύλια βρέθηκαν και στην Κόρινθο, Walker-Kosmopoulos, *ό.π.* (σημ. 7) 53 αλλά και στο σπήλαιο Φράγχθι. Στο σπήλαιο αυτό βρέθηκε ένας αξιοσημείωτος αριθμός σφοντυλιών, μεταξύ αυτών και αμφικωνικά, T. Jacobsen, «Excavations at Porto Cheli and Vicinity. Prelim. report, II: The Franchthi Cave, 1967-1968», *Hesperia* 38 (1969) 372 και Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 150 κε. Αμφικωνικά σφοντύλια βρέθηκαν και στις ανασκαφές Καλυθιών Ρόδου της ΝΑΝ, Α. Σάμψων, *Η νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1987, 55, σχ. 73: 926, 929.

β.3. Κωνικά (εικ. 12)

Τα κωνικά σφοντύλια αντιπροσωπεύονται στο Σέσκλο από τέσσερα μόνο δείγματα. Από αυτά μόνο ένα (πίν. XV) μπορεί πιθανόν ν' αποδοθεί στη Μέση Νεολιθική. Από τα υπόλοιπα (πίν. XVI) ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αρ. 2 και 3. Το πρώτο έχει καλά στιλβωμένες επιφάνειες και φέρει χαράγματα στη βάση του καθώς και ελαφρό περιχείλωμα γύρω από την τρύπα και στην περίμετρο της βάσης, ενώ το δεύτερο διακοσμείται με δύο στικτές γραμμές στην κορυφή και στη βάση του.

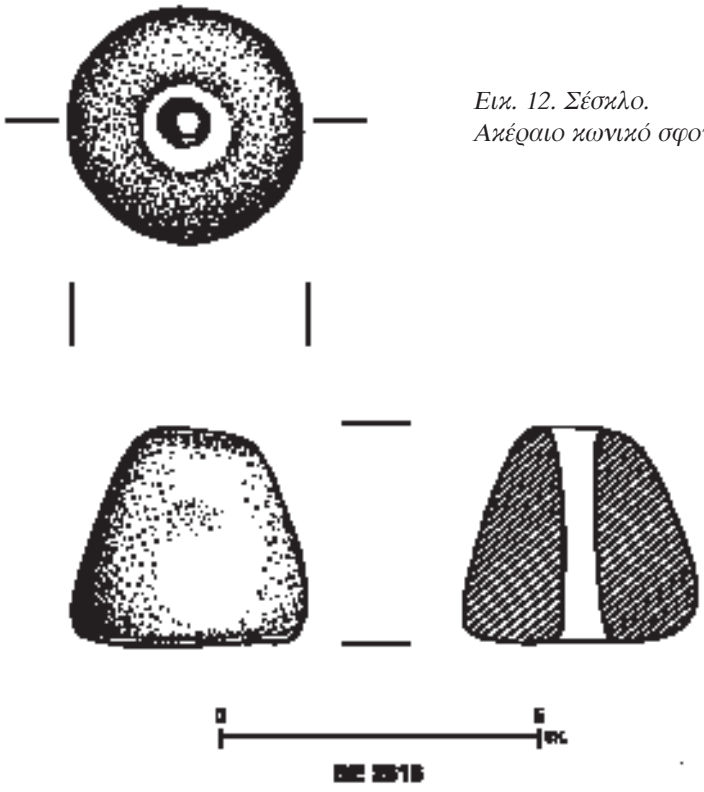

Εικ. 12. Σέσκλο.
Ακέραιο κωνικό σφοντύλι.

Πίν. XV. Κωνικό σφοντύλι της ΜΝ;

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Μέγ. διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	2628	89	1,6 εκ.	—	Σώζεται το μισό

Πίν. XVI. Κωνικά σφοντύλια αχρονολόγητα

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Μέγ. διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	2616	91	3,7 εκ.	45 γρ.	—
2	Κ3683	92	3,7 εκ.	15 γρ.	—
3	—	90	2,7 εκ.	10 γρ.	Σώζεται το μισό

Η κατηγορία των σφοντυλιών αυτών εμφανίστηκε κατά τη Μέση Νεολιθική, χωρίς να είναι πολύ διαδεδομένη[32]. Κέρδισε ωστόσο έδαφος στην επόμενη περίοδο. Έτσι κωνικά σφοντύλια εμφανίζονται στο Ντικιλί-Τας[33], τη Θεσσαλία[34], την Αττική[35] και την Πελοπόννησο, όπου ένας αξιολογότατος αριθμός κωνικών σφοντυλιών προήλθε από το σπήλαιο Φράγχθι[36]. Πρόκειται για μικρά και ελαφρά σφοντύλια, συνήθως καλά κατασκευασμένα και ψημένα και με προσεχτικά λειασμένες επιφάνειες. Δύο δείγματα με επίπεδη βάση βρέθηκαν και στις Καλυθιές της Ρόδου[37].

32. Στους θεσσαλικούς οικισμούς που αναφέρονται από τους Wace και Thompson, *ό.π.*, εμφανίζεται η κατηγορία των κωνικών σφοντυλιών χωρίς βέβαια και στην περίπτωση αυτή να είναι ξεκάθαρο σε ποια φάση ανήκουν. Ίσως μερικά απ' αυτά να είναι της ΜΝ. Από το Τσαγγλί προέρχονται δύο κωνικά σφοντύλια, *ό.π.*, 125, από την Τζάνη Μαγούλα δώδεκα, *ό.π.*, 149, από τα Ζερέλια δύο, *ό.π.*, 166. Χαμηλά κωνικά σφοντύλια της ΜΝ βρέθηκαν στην Κόρινθο, Walker-Kosmopoulos, *ό.π.*, 47. Χαμηλό επίσης κωνικό σφοντύλι της ΜΝ βρέθηκε και στο σπήλαιο Φράγχθι, Smith, *ό.π.*, 135, εικ. 15, πίν. XIII d.

33. G. Daux, «Chronique des fouilles, 1967», *BCH* 92 (1968) 1072, εικ. 15 στη σ. 1071. J. Deshayes, «Dikili Tash and the Origins of the Troadic Culture», *Archaeology* 25 (1972) 204. Treuil, *ό.π.* (σημ. 23) 125.

34. Τσούντας, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 44,13. Wace – Thompson, *ό.π.* (σημ. 11) 42, 125, 149. Στο Ραχμάνι βρέθηκαν 53 κωνικά σφοντύλια από τα οποία τα 3 έχουν εγχάρακτη διακόσμηση. Από το οίκημα Q της 3ης περιόδου προέρχονται 19 δείγματα, *ό.π.*, 53.

35. Τρία κωνικά σφοντύλια προέρχονται από τη σπηλιά του Κίτσου κοντά στο Λαύριο, G. Daux, «Chronique des fouilles et des travaux de l'école française d'Athènes en 1968», *BCH* 93 (1969), 963, εικ. 13 και *BCH* 95 (1971) 716, εικ. 30. Επίσης ένα μεγάλο κωνικό σφοντύλι της Τελικής Νεολιθικής προέρχεται από την Αθηναϊκή Αγορά, S. Immerwahr, *The Athenian Agora XIII: The Neolithic and Bronze Ages*, Princeton 1971, 18, 50 (236), πίν. 15.

36. Jacobsen, *ό.π.* (σημ. 31) 372. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 150 κε., εικ. 16: FC25, FC95, πίν. XIV e-f.

37. Σάμψων, *ό.π.* (σημ. 31) 55, σχ. 72.

β.4. Σφαιροειδή (εικ. 13, 14)

Η τέταρτη κατηγορία πήλινων σφοντυλιών από το Σέσκλο είναι αυτή που περιλαμβάνει τα σφαιροειδή και αντιπροσωπεύεται από δεκατέσσερα δείγματα. Εννέα από αυτά ανήκουν σε στρώματα της Μέσης Νεολιθικής (πίν. XVII), ενώ για τα υπόλοιπα υπάρχουν αμφιβολίες ως προς τη χρονολόγησή τους (πίν. XVIII). Το σχήμα των σφοντυλιών αυτής της κατηγορίας σπάνια είναι κανονικό. Μερικά εμφανίζονται αρκετά πεπλατυσμένα (π.χ. πίν. XVII 2, 5 και εικ. 13), άλλα πλησιάζουν περισσότερο το σχήμα της σφαίρας (πίν. XVIII 2), ενώ ορισμένα θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε δακτυλιοειδή (πίν. XVIII 4). Η διάμετρος των δειγμάτων της Μέσης Νεολιθικής κυμαίνεται από 2 ως 3,5 εκ., με μέσο όρο 2,7 εκ., και το βάρος τους από 10 ως 26 γρ., με μέσο όρο 16,5 γρ. Γενικά πρόκειται για μικρά και ελαφρά σφοντύλια. Τα σφαιροειδή σφοντύλια εμφανίζονται πρώιμα, με πολύ λίγα δείγματα στην Κόρινθο, όπου μαρτυρούνται ακανόνιστα σφαιροειδή σφοντύλια της Αρχαιότερης Νε-

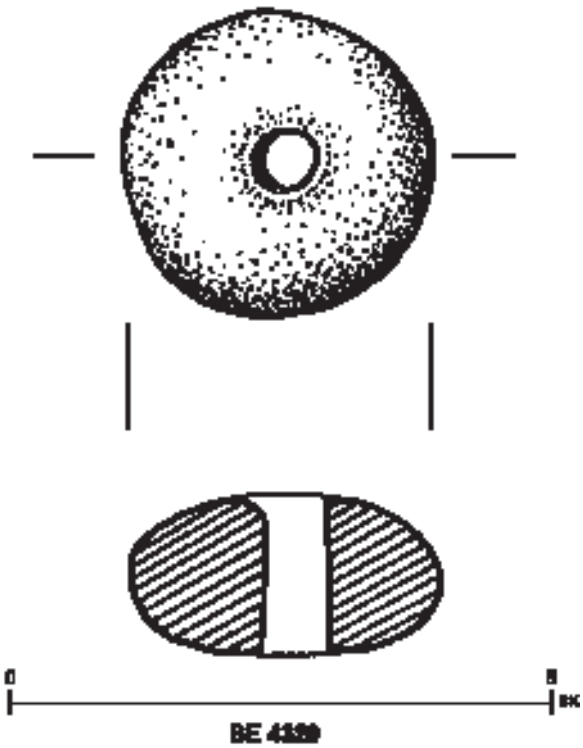

Εικ. 13. Σέσκλο. Ακέραιο σφαιροειδές σφοντύλι από την οικία Γ της ΜΝΙΙΙΒ.

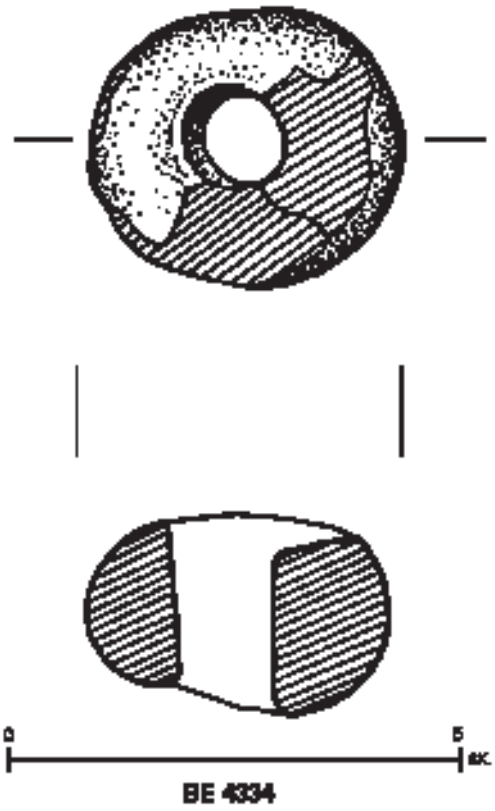

Εικ. 14. Σέσκλο. Ακέραιο σφαιροειδές σφοντύλι από την οικία Ζ της ΜΝΙΙΙΒ.

ολιθικής[38]. Η χρήση τους εξακολούθησε και στη Μέση Νεολιθική[39] καθώς και στη Νεότερη[40].

38. Walker-Kosmopoulos, *ό.π.* (σημ. 7) 41 και 42 αρ. 15.

39. Ο Heurtley, *ό.π.* (σημ. 11) 65, αναφέρει ότι στα Σέρβια βρέθηκαν τέσσερα σφαιροειδή σφοντύλια, όχι καλά κατασκευασμένα, για τα οποία χρησιμοποιεί τον όρο «*buttons*». Η Smith, *ό.π.* (σημ. 7) (2000) 223 κε., θεωρεί ότι τόσο τα αναφερόμενα από τον Heurtley, όσο και αυτά που βρέθηκαν στις ανασκαφές 1971-73 πρέπει να θεωρηθούν ως *ring-weights*. Σφαιροειδή σφοντύλια βρέθηκαν και στο Αχίλλειο, Gimbutas et al., *ό.π.* (σημ. 7) 254, εικ. 8.7 και πίν. 8.4.

40. Τσούντας, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 44,16. Απεικονίζεται διακοσμημένο σφαιροειδές σφοντύλι. Σφαιροειδή σφοντύλια προέρχονται και από το σπήλαιο Φράγχθι, Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 150, εικ. 16 FC103.

Πίν. XVII. Σφαιροειδή σφοντύλια της ΜΝ

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*	
1	4334	103	3,3 εκ.	20 γρ.	—	ΜΝΙΙΙ
2	4296	98	3,5 εκ.	26 γρ.	—	ΜΝΙΙΙ
3	4282	97	2,8 εκ.	—	Σώζεται το μισό περίπου	ΜΝΙΙΙ
4	4308	100	2,9 εκ.	17 γρ.	—	ΜΝΙΙΙ
5	4320	102	2,8 εκ.	13 γρ.	—	ΜΝΙΙΙ
6	4300	99	2,6 εκ.	13 γρ.	—	ΜΝΙΙΙ
7	4314	101	2 εκ.	—	Σώζεται το μισό περίπου	—
8	4336	104	2,2 εκ.	—	Σώζεται το μισό περίπου	—
9	—	93	2,5 εκ.	10 γρ.	—	ΜΝΙΙΙ

Πίν. XVIII. Σφαιροειδή σφοντύλια αχρονολόγητα

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	2288	94	2,9 εκ.	25 γρ.	—
2	3318	95	2,4 εκ.	14 γρ.	—
3	3343	96	3,1 εκ.	22 γρ.	—
4	4338	105	2,5 εκ.	—	Σώζεται περίπου το μισό
5	4289	106	2,9 εκ.	18 γρ.	—

β.5. Άλλες κατηγορίες πήλινων σφοντυλιών (εικ. 15)

Εκτός από τα σφοντύλια που ανήκουν στις τέσσερις κύριες κατηγορίες, στο Σέσκλο βρέθηκαν άλλα δύο, που δεν εντάσσονται σε καμία από αυτές. Το ένα είναι ένα μικρό ακέραιο σφοντύλι με ασυνήθιστο σχήμα. Είναι τετράπλευρο, με στρογγυλεμένες γωνίες, ελαφρά κοίλες πλευρές και αρκετά μεγάλη τρύπα στο κέντρο (αρ. ΚΣ 108 και εικ. 15). Το βάρος του είναι 20 γρ. Μοιάζει αρκετά με ανάλογο που δημοσίευσε ο Χρ. Τσούντας[41]. Πρόκειται όμως για επιφανειακό εύρημα, γεγονός που αποκλείει μια σίγουρη χρονολόγησή του. Το δεύτερο είναι ένα τριγωνικού σχήματος σφοντύλι (αρ. ΚΣ 107) με αρκετά μεγάλη και αυτό τρύπα στο κέντρο, που χρονολογείται στη Μέση Νεολιθική[42].

41. Τσούντας, *ό.π.* (σημ. 15) 344, πίν. 44, 19. Χαρακτηρίζεται ως τετράπλευρο με στρογγυλεμένες γωνίες.

42. Το σφοντύλι βρίσκεται σε προθήκη του Μουσείου Βόλου και απεικονίζεται στο έργο *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα 1973, εικ. 114, επάνω σειρά στο κέντρο, με την ένδειξη ότι ανήκει στη ΜΝ.

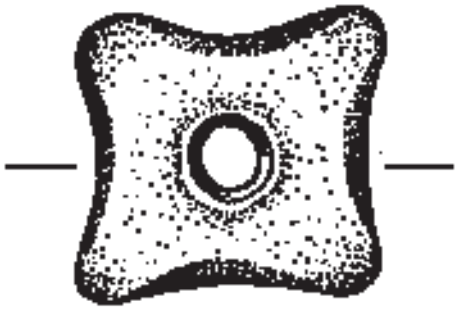

Εικ. 15. Σέσκλο. Ακέραιο τετράπλευρο σφοντύλι.

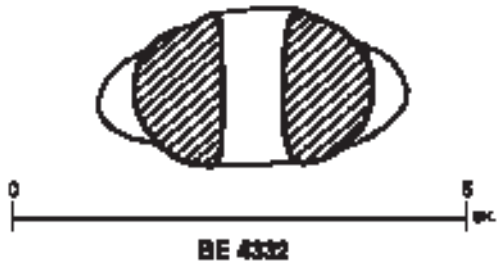

γ) Λίθινα σφοντύλια

Εκτός από τα πήλινα σφοντύλια, που αποτελούν βέβαια τη συντριπτική πλειονότητα στο Σέσκλο, όπως άλλωστε και σε όλους τους νεολιθικούς οικισμούς του αιγαιακού χώρου, έχουν βρεθεί και μερικά λίθινα. Πρόκειται για τέσσερα δείγματα (πίν. XIX), που ανήκουν στις κατηγορίες στις οποίες συνηθίζονται κυρίως τα πήλινα. Τα τρία από αυτά ανήκουν στη Μέση Νεολιθική, ενώ για το τέταρτο δεν υπάρχει χρονολογική ένδειξη.

Πίν. XIX. Λίθινα σφοντύλια

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΣ*	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*	
1	1832	112	3 εκ.	10 γρ.	Σώζεται το μισό	—
2	1845	109	5,9 εκ.	—	Σφαιροειδές Σώζεται τμήμα	ΜΝΙΙΙ
3	—	111	4,5 εκ.	30 γρ.	Αμφικωνικό	ΜΝ
4	—	110	2,8 εκ.	15 γρ.	Σφαιροειδές	ΜΝ

Το σφοντύλι αρ. 1 του πίν. XIX είναι δισκοειδές, σώζεται το μισό σχεδόν και είναι κατασκευασμένο από σχιστολιθική πέτρα. Δίσκοι λίθινοι, κατάλληλοι για σφοντύλια αναφέρονται από την Πολιόχνη[43] και το Σάλιαγγο[44] στη Νεότερη Νεολιθική, αλλά και από την Κρήτη[45], ενώ λίθινα δακτυλιοειδή σφοντύλια βρέθηκαν στην Όλυνθο[46]. Τα σφοντύλια αρ. 3 και 4 του πίν. XIX είναι από μαύρο στεατίτη, σώζονται ακέραια[47] και είναι θαυμάσια επεξεργασμένα. Το αρ. 3 είναι αμφικωνικό με επίπεδες επιφάνειες γύρω από την τρύπα που περνά από το κέντρο του. Το αρ. 4 είναι σφαιροειδές, όπως και το αρ. 2, με επίπεδη μια επιφάνειά του. Μπορεί κανείς να παρατηρήσει σ' αυτό με πόση προσοχή και μαστοριά ανοίχτηκε η τρύπα στο κέντρο. Τα τρία σφοντύλια (πίν. XIX 2, 3, 4) από το Σέσκλο αποτελούν μοναδικά δείγματα της Μέσης Νεολιθικής, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, στον αιγαιακό χώρο.

δ) Σφοντύλι(;) από όστρεο

Στους καταλόγους του Μουσείου του Βόλου είναι καταγραμμένο με αρ. 1848 ένα δισκοειδές, όπως αναφέρεται, σφοντύλι από όστρεο απολιθωμένο, στο κέντρο του οποίου διακρίνεται η προσπάθεια διάτρησης (αρ. ΚΣ 113). Το αντικείμενο αυτό δεν ταυτίστηκε στο Μουσείο, έτσι δεν μπορεί κανείς να συζητήσει γι' αυτό. Το μόνο που ίσως μπορεί να ειπωθεί είναι ότι σφοντύλια από όστρεο δεν είναι γνωστά. Η προσπάθεια διάτρησης πιθανό να σκόπευε σε κάποια άλλη χρήση του, π.χ. ως εξαρτήματος περιδεραίου.

II. ΤΑ ΠΗΝΊΑ (εικ. 16-19)

Ένας πολύ αξιόλογος αριθμός πήλινων πηνίων —κυλινδρικών αντικειμένων που παρουσιάζουν συνήθως μικρή μείωση στο μέσο περίπου του μήκους τους και άκρα που διαπλατύνονται και προεξέχουν από το κυλινδρικό στέλεχος— βρέθηκε στο Σέσκλο με τις ανασκαφές Θεοχάρη. Πενήντα δύο απ' αυτά προέρχονται από στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής και σχεδόν τα μισά ανήκουν στη φάση Πρωτοσέσκλο (πίν. XX). Άλλα τρία δεν είναι σίγουρο αν ανήκουν στην ίδια περίοδο (πίν. XXI).

43. Bernabò-Brea, *ό.π.* (σημ. 12) 606, πίν. CIII 1-12.

44. Evans – Renfrew, *ό.π.* (σημ. 12) 70, εικ. 84.4,8, πίν. LI 4.

45. Πρόκειται για πλατείς δίσκους με τρύπα στο κέντρο, που βρέθηκαν από το στρώμα VI και πάνω, Evans, *ό.π.* (σημ. 8) 157, 164, 188, 233.

46. Mylonas, *ό.π.* (σημ. 31) 80, εικ. 90 a, e.

47. *Νεολιθική Ελλάς*, *ό.π.* (σημ. 42) εικ. 114.

Πίν. XX. Πηνία της ΑΝ

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΠ*[48]	*Μήκος*	*Διάμετρ. στελέχους*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*	
1	—	7	3,3 εκ.	1,5 εκ.	15 γρ.	—	—
2	—	8	2,9 εκ.	1,3 εκ.	—	—	—
3	2621	9	4,1 εκ.	2,2 εκ.	23 γρ.	Σώζεται το μισό	—
4	2640	10	3,9 εκ.	1,4 εκ.	13 γρ.	—	Φάση ΠΣ
5	3206	11	4,6 εκ.	2 εκ.	24 γρ.	—	—
6	3226	12	3,3 εκ.	0,9 εκ.	8 γρ.	—	—
7	3319α	13	4,5 εκ.	1,5 εκ.	21 γρ.	—	—
8	3319β	14	3,9 εκ.	1,7 εκ.	15 γρ.	—	—
9	3319γ	15	3,4 εκ.	1,2 εκ.	10 γρ.	—	—
10	3319δ	16	2,9 εκ.	—	7 γρ.	Σπασμένο στο ένα άκρο	—
11	3323	17	3,7 εκ.	1,7 εκ.	15 γρ.	Σώζεται το μισό	—
12	3345	18	3,6 εκ.	1,4 εκ.	12,5 γρ.	—	—
13	3590	19	4,2 εκ.	2,3 εκ.	35 γρ.	Σπασμένο στο ένα άκρο	Φάση ΠΣ
14	3592α	20	2 εκ.	—	7 γρ.	Σώζεται το μισό	ΠΣ
15	3592β	21	4,1 εκ.	1,3 εκ.	15 γρ.	—	ΠΣ
16	3594γ	22	3,7 εκ.	1,4 εκ.	14 γρ.	—	ΠΣ
17	3594δ	23	4,3 εκ.	1,4 εκ.	20 γρ.	—	ΠΣ
18	3594α	24	1,4 εκ.	—	5 γρ.	Σώζεται τμήμα	ΠΣ
19	3594β	25	2,2 εκ.	1,1 εκ.	5 γρ.	Σώζεται τμήμα	ΠΣ
20	3595α	26	4,1 εκ.	1,3 εκ.	15 γρ.	—	ΠΣ
21	3595β	27	3,4 εκ.	1,5 εκ.	15 γρ.	—	ΠΣ
22	3595γ	28	3,7 εκ.	1,6 εκ.	13 γρ.	—	ΠΣ
23	3595δ	29	2,5 εκ.	1,6 εκ.	10 γρ.	Σώζεται το μισό	ΠΣ
24	3596	30	4,7 εκ.	2,3 εκ.	42 γρ.	—	—
25	3597	31	3,1 εκ.	1 εκ.	8 γρ.	—	—
26	3598	32	3,9 εκ.	1,7 εκ.	16 γρ.	—	—
27	3601α	33	3,2 εκ.	1,3 εκ.	14 γρ.	—	ΠΣ
28	3601β	34	3,4 εκ.	1,3 εκ.	10 γρ.	—	ΠΣ
29	3601γ	35	2,9 εκ.	1,3 εκ.	11 γρ.	—	ΠΣ
30	3601δ	36	2,6 εκ.	—	8 γρ.	Σώζεται το μισό	ΠΣ
31	3601ε	37	2,2 εκ.	—	7 γρ.	Σώζεται το μισό	ΠΣ
32	3602α	38	3,9 εκ.	1,5 εκ.	18 γρ.	—	ΠΣ
33	3602β	39	3,5 εκ.	1,5 εκ.	14 γρ.	—	ΠΣ
34	3602γ	40	3,1 εκ.	1,8 εκ.	18 γρ.	—	ΠΣ
35	3602δ	41	3,7 εκ.	1,3 εκ.	20 γρ.	—	ΠΣ
36	3602ε	42	3,3 εκ.	1,6 εκ.	18 γρ.	Σώζεται το μισό	ΠΣ
37	3602στ	43	2,1 εκ.	------	12 γρ.	Σώζεται το μισό	ΠΣ
38	3303	48	4,9 εκ.	2,9 εκ.	—	Σώζεται το μισό	ΠΣ
39	—	76	4,4 εκ.	1,9 εκ.	20 γρ.	—	—

48. Αριθμός καταλόγου πηνίων.

40	—	77	4,2 εκ.	1,9 εκ.	30 γρ.	—	—
41	—	78	3,4 εκ.	1,3 εκ.	10 γρ.	—	—
42	—	79	3,8 εκ.	2,8 εκ.	20 γρ.	—	—
43	—	80	4,1 εκ.	2,1 εκ.	24 γρ.	—	—
44	—	81	4,4 εκ.	1,7 εκ.	28 γρ.	—	—
45	—	82	3 εκ.	1,3 εκ.	10 γρ.	—	—
46	—	83	3,5 εκ.	1,8 εκ.	15 γρ.	—	—
47	—	84	4,1 εκ.	1,9 εκ.	22 γρ.	—	—
48	—	85	3,6 εκ.	1,2 εκ.	10 γρ.	—	—
49	—	86	4,2 εκ.	1,5 εκ.	30 γρ.	—	—
50	—	87	3,9 εκ.	1,2 εκ.	25 γρ.	—	—
51	—	88	4 εκ.	2,5 εκ.	28 γρ.	—	—
52	—	89	3,7 εκ.	1,9 εκ.	20 γρ.	—	—

Πίν. XXI. Πηνία της ΑΝ;

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΠ*	*Μήκος*	*Διάμετρ. στελέχους*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	3306	49	4,6 εκ.	1,6 εκ.	28 γρ.	ΠΣ;
2	4328	105	5,8 εκ.	3,1 εκ.	37 γρ.	ΜΝΙΙ;~ ΑΝ
3	4342	106	5,5 εκ.	1,9 εκ.	37 γρ.	ΜΝΙΙ; ΑΝ

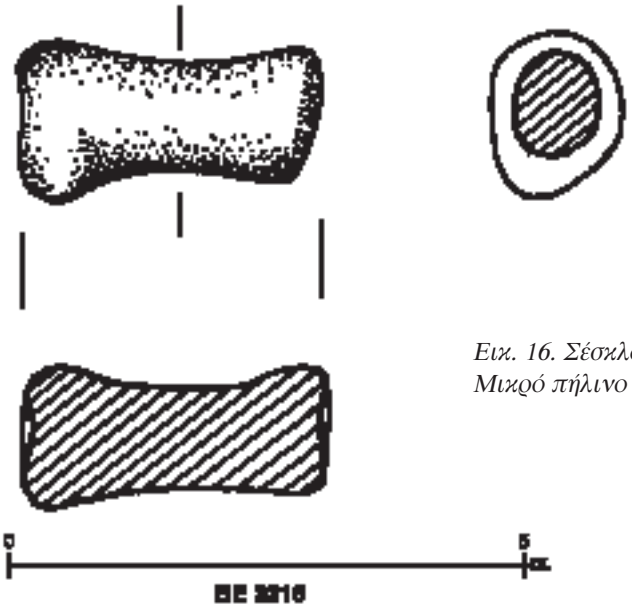

Εικ. 16. Σέσκλο. Μικρό πήλινο πηνίο.

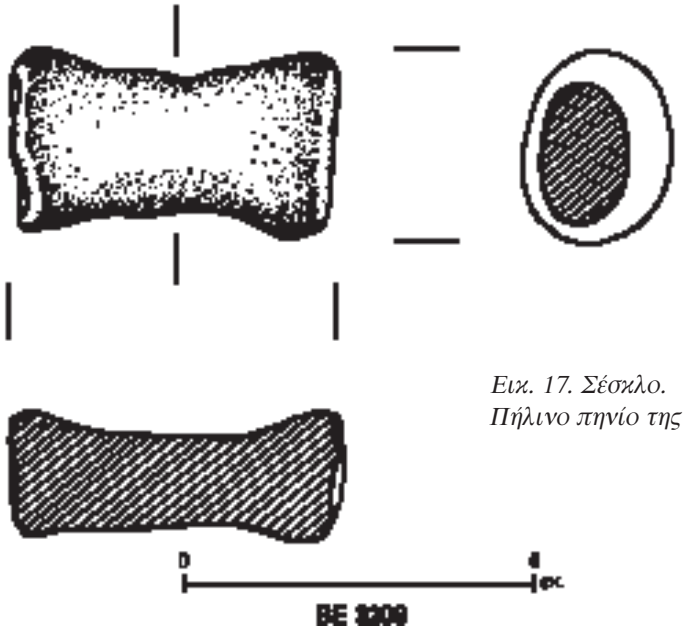

Εικ. 17. Σέσκλο.
Πήλινο πηνίο της ΑΝ.

Το μήκος των πηνίων του Σέσκλου, της Αρχαιότερης Νεολιθικής, κυμαίνεται από 2,9 ως 7,4 εκ. περίπου, με μέσο όρο 4 εκ., και το βάρος τους από 8 ως 46 γρ., με μέσο όρο 19,3 γρ. (πίν. XX). Στις μετρήσεις αυτές λαμβάνονται υπόψη και τα πηνία που διασώθηκαν κατά το ήμισυ, γιατί σ' αυτά μπορούμε να υπολογίσουμε με μεγάλη προσέγγιση το μήκος και το βάρος τους. Ορισμένα είναι ιδιαίτερα προσεγμένα στην κατασκευή τους (π.χ. πίν. XX 20), ενώ άλλα φανερώνουν μεγάλη αμέλεια στο πλάσιμό τους (π.χ. πίν. XX 27-29). Τα άκρα τους, που διαπλατύνονται ώστε να εξέχουν από το κυλινδρικό στέλεχος, παρουσιάζουν την εξωτερική τους επιφάνεια άλλοτε επίπεδη, άλλοτε κοίλη και άλλοτε κυρτή. Πηνία της ίδιας περιόδου μαρτυρούνται από διάφορους οικισμούς, τα Σέρβια, την Οτζάκι Μαγούλα, την Ελάτεια, το Αχίλλειο[49]. Πιθανολογείται επίσης η χρήση τους στη Ν. Νικομήδεια[50]. Η χρήση των πήλινων πηνίων συνεχίστηκε και στη Μέση Νεολιθική. Δώδεκα πηνία από το Σέσκλο αποδίδονται σ' αυτή (πίν. XXII).

49. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 125, σημ. 4, πίν. XVIII a. Milojčić-v. Zumbusch und Milojčić, *ό.π.* (σημ. 7) I, Bonn 1971, 26, 31 και II, Bonn 1971, 9 αρ. 90, 15 αρ. 148, 27 αρ. 262, πίν. D 13-15, X 25-27, XVI 20, XIX 23, XXIV 8-9. Weinberg, *ό.π.* (σημ. 7) 165, 203-204, πίν. 69 a, b. Gimbutas et al., *ό.π.* (σημ. 7) 252, πίν. 8.4.

50. S. Weinberg, «*The Stone Age in the Aegean*», CAH, I.X (^{3}1970) 582.

Πίν. XXII. Πηνία της ΜΝ

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΠ*	*Μήκος*	*Διάμετρ. στελέχους*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*	
1	—	3	4,5 εκ.	2,5 εκ.	40 γρ.	Σπασμένο μικρό τμήμα	ΜΝΙΙΙ
2	3576	4	2,2 εκ.	2,5 εκ.	12 γρ.	Σώζεται το μισό	ΜΝΙΙΙ
3	—	6	6 εκ.	2 εκ.	40 γρ.	—	—
4	3256	44	4,2 εκ.	2,2 εκ.	37 γρ.	—	ΜΝΙΙΙ;
5	3272	45	—	4,2 εκ.	—	Σώζεται τμήμα	ΜΝΙΙΙΒ
6	3282α	46	4,4 εκ.	2,2 εκ.	32 γρ.	—	ΜΝΙ
7	3282β	47	2,3 εκ.	—	18 γρ.	Σώζεται τμήμα	ΜΝΙ
8	—	90	4,1 εκ.	2,2 εκ.	30 γρ.	—	—
9	3631	97	2,6 εκ.	1,4 εκ.	—	—	ΜΝΙΙΙ
10	4614	98	3,5 εκ.	2,4 εκ.	23 γρ.	Σώζεται τμήμα	ΜΝΙΙΙΒ
11	4678	99	5,1 εκ.	2 εκ.	24 γρ.	—	ΜΝΙΙΙ
12	4343	104	3,6 εκ.	1,9 εκ.	26 γρ.	—	ΜΝΙΙΙΒ

Για το δείγμα αρ. 4 υπάρχουν ερωτηματικά ως προς την απόδοσή του στη φάση ΙΙΙ της περιόδου αυτής. Το μήκος των πηνίων αυτών κυμαίνεται από 2,6 ως 6 εκ., με μέσο όρο 31,6 γρ. Συγκρινόμενα τα μεγέθη αυτά με τα αντίστοιχα της προηγούμενης περιόδου παρουσιάζουν μια αύξηση, η οποία είναι ιδιαίτερα αισθητή στο μέσο όρο του βάρους τους. Θα πρέπει ωστόσο να έχουμε

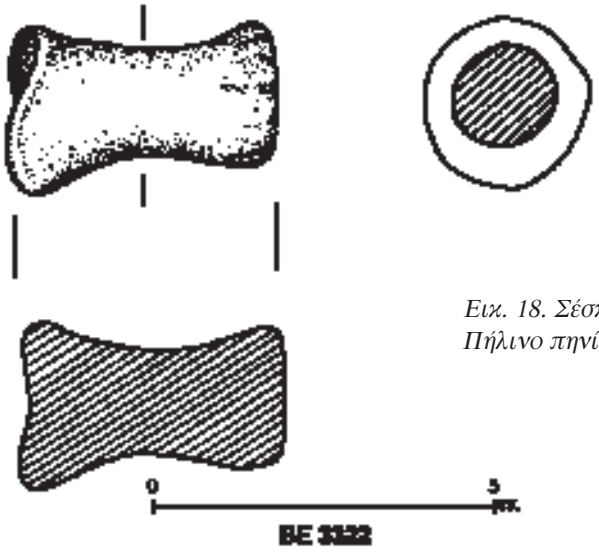

Εικ. 18. Σέσκλο. Πήλινο πηνίο.

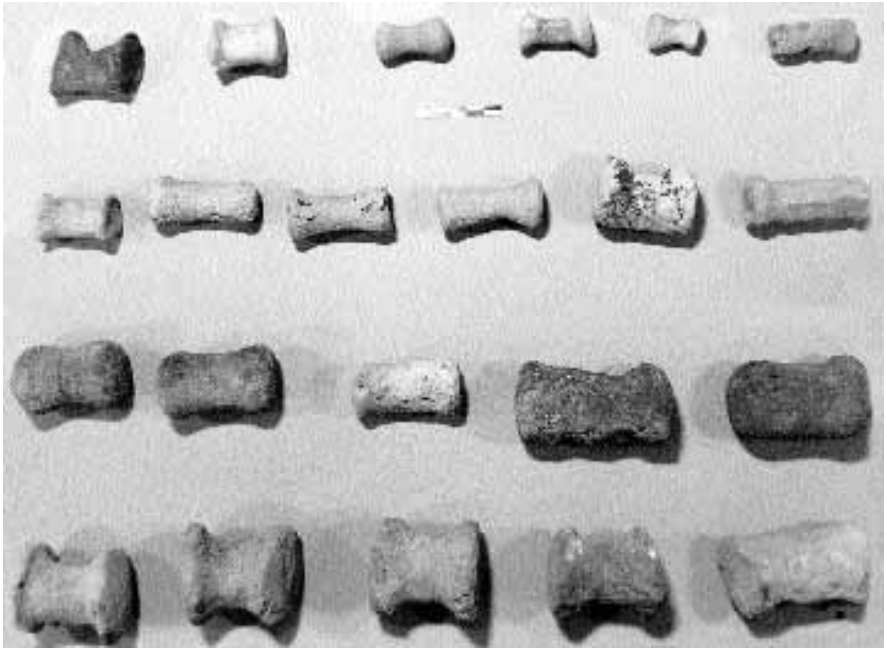

Εικ. 19. Σέσκλο. Πήλινα πηνία.

υπόψη μας ότι υπάρχει και ένας σημαντικός αριθμός πηνίων των οποίων τα στρώματα προέλευσης δεν είναι δυνατό να αναγνωριστούν, πράγμα που σημαίνει ότι θα ήταν πολύ πιθανή μια διαφοροποίηση των παραπάνω μεγεθών, τόσο στη Μέση όσο και στην Αρχαιότερη Νεολιθική. Ως προς το σχήμα τους τα πηνία της Μέσης Νεολιθικής από το Σέσκλο δε διαφέρουν καθόλου από εκείνα της προηγούμενης περιόδου. Μόνο τα δείγματα αρ. 3 και 11 του πίν. XXII παρουσιάζουν διάτρηση κατά μήκος του κυλινδρικού στελέχους τους, χαρακτηριστικό σπάνιο και στην ομάδα των πηνίων του Σέσκλου και στα πηνία των άλλων νεολιθικών οικισμών[51].

Πήλινα πηνία της Μέσης Νεολιθικής βρέθηκαν και σε άλλες θέσεις όπως π.χ. στην Ελάτεια, στα Σέρβια, στην Τζάνη Μαγούλα[52]. Αντίθετα δεν εμφανίζονται κατά τη Νεότερη Νεολιθική. Ο Χρ. Τσούντας μόνο επισημαίνει ότι

51. Στο Αχίλλειο, στη φάση ΙΙΙ μαρτυρείται η ύπαρξη μικρών διάτρητων πηνίων, Gimbutas et al., *ό.π.* (σημ. 7) 252, εικ. 8.6.

52. Weinberg, *ό.π.* (σημ. 7) 203. Smith, *ό.π.* (σημ. 7) (2000) 227. Από την Τζάνη Μαγούλα προέρχονται τέσσερα δείγματα, Wace – Thompson, *ό.π.* (σημ. 11) 149. Gimbutas et al., *ό.π.*

βρέθηκαν πολλές «κουβαρίστρες» στο Διμήνι και στο Σέσκλο «εις τα στρώματα της νεωτέρας περιόδου του λιθικού αιώνος» με μήκος που κυμαινόταν από 3 ως 9εκ.[53]. Μερικά απ'αυτά τα αντικείμενα ίσως ανήκουν στη Νεότερη Νεολιθική.

Από τις ανασκαφές Θεοχάρη στο Σέσκλο, όπως σημειώσαμε και παραπάνω, υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός πηνίων, τα οποία δεν μπορούμε με σιγουριά να προσδιορίσουμε χρονολογικά. Ίσως και στην περίπτωση αυτή μερικά από τα πηνία να προέρχονται από στρώματα της Νεότερης Νεολιθικής. Πρόκειται για 41 δείγματα (πίν. XXIII), που το μήκος τους κυμαίνεται από 2,2 ως 7,6 εκ., με μέσο όρο 4 εκ., και το βάρος τους από 3 ως 60 γρ., με μέσο όρο 22,2 γρ. Τα μεγέθη αυτά δε διαφέρουν σημαντικά από εκείνα που μετρήθηκαν σε πηνία στα οποία μπορούσαν να γίνουν τέτοιες μετρήσεις και που με σιγουριά αποδόθηκαν στις περιόδους της Νεολιθικής Εποχής.

Πίν. XXIII. Πηνία αχρονολόγητα

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*Αρ. ΚΠ*	*Μήκος*	*Διάμετρ. στελέχους*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*
1	Κμ.4527/604	1	4,4 εκ.	2,4 εκ.	42 γρ.	—
2	—	2	3,9 εκ.	1,8 εκ.	20 γρ.	—
3	2624	5	4,9 εκ.	2,3 εκ.	37 γρ.	—
4	2619	50	4 εκ.	2,5 εκ.	24 γρ.	—
5	5313	51	3,4 εκ.	1,6 εκ.	13 γρ.	—
6	3216α	52	2,6 εκ.	1 εκ.	5 γρ.	—
7	3216β	53	2,6 εκ.	1,4 εκ.	6 γρ.	—
8	3216γ	54	2,8 εκ.	1,1 εκ.	6 γρ.	—
9	3219	55	2,9 εκ.	1,2 εκ.	8 γρ.	—
10	3220	56	2,2 εκ.	—	14 γρ.	Σώζεται το μισό
11	3221	57	1,4 εκ.	—	—	Σώζεται τμήμα
12	3247	58	3,7 εκ.	0,8 εκ.	10 γρ.	—
13	3249	59	3,8 εκ.	1,2 εκ.	15 γρ.	—
14	3317	60	3,2 εκ.	1,5 εκ.	11 γρ.	Σώζεται το μισό
15	3321	61	2,3 εκ.	2,7 εκ.	13 γρ.	Σώζεται τμήμα
16	3322α	62	3,9 εκ.	1,4 εκ.	18 γρ.	—
17	3322β	63	3,9 εκ.	1,5 εκ.	22 γρ.	—
18	3344	64	3,9 εκ.	1,7 εκ.	24 γρ.	—
19	3346α	65	4 εκ.	2,1 εκ.	29 γρ.	—
20	3599	66	2,4 εκ.	1,2 εκ.	—	Σώζεται τμήμα
21	3606	67	6,7 εκ.	—	30 γρ.	Σώζεται το μισό
22	3257	68	3,3 εκ.	1,4 εκ.	12 γρ.	Σώζεται τμήμα

53. Τσούντας, *ό.π.* (σημ. 15) 346, εικ. 278-279.

23	3304	69	4,5 εκ.	2,1 εκ.	34 γρ.	—
24	3356	70	3,2 εκ.	1,4 εκ.	14 γρ.	—
25	3571	71	4 εκ.	1,8 εκ.	—	—
26	3591α	72	1,8 εκ.	—	5 γρ.	Σώζεται τμήμα
27	3591β	73	3,2 εκ.	—	10 γρ.	Σώζεται τμήμα
28	3591γ	74	2,3 εκ.	—	4 γρ.	Σώζεται τμήμα
29	3591δ	75	1,5 εκ.	—	3 γρ.	Σώζεται τμήμα
30	3314α	91	4 εκ.	1,9 εκ.	28 γρ.	—
31	3314β	92	3,1 εκ.	1 εκ.	9,5 γρ.	—
32	3561	93	3,2 εκ.	1,7 εκ.	22 γρ.	—
33	3563α	94	3,3 εκ.	1,7 εκ.	21 γρ.	—
34	3563β	95	4,1 εκ.	1,8 εκ.	28 γρ.	—
35	3570	96	2,2 εκ.	—	10 γρ.	Σώζεται το μισό
36	4615	100	3,8 εκ.	2 εκ.	23 γρ.	—
37	4643	101	3,1 εκ.	1,6 εκ.	15 γρ.	—
38	4644	102	2,2 εκ.	0,85 εκ.	3 γρ.	—
39	4690	103	3 εκ.	1,7 εκ.	16 γρ.	Σώζεται το μισό
40	Κμ.4599/662	107	3,9 εκ.	2 εκ.	—	—
41	Κ3684	108	7,6 εκ.	1,8 εκ.	50 γρ.	—

ΙΙΙ. ΤΑ ΥΦΑΝΤΙΚΆ ΒΆΡΗ (εικ. 20, 21)

Πήλινα υφαντικά βάρη μαρτυρούνται από την Αρχαιότερη Νεολιθική. Είναι πολύ λίγα και ως τόποι προέλευσής τους αναφέρονται η Κόρινθος και η Ν. Νικομήδεια[54]. Ο αριθμός τους μεγαλώνει στη Μέση Νεολιθική, χωρίς βέβαια να πλησιάζει εκείνον των σφοντυλιών και των πηνίων. Έτσι έχουμε τρυπημένα κατά μήκος κυλινδρικά υφαντικά βάρη από τους Σιταγρούς[55], επιμήκη με οριζόντια τρύπα στην κορυφή τους από την Τζάνη Μαγούλα, σφαιρικά

54. Το υφαντικό βάρος από την Κόρινθο είναι κωνικό, έχει οριζόντια διάτρηση κάτω από την κορυφή και διακοσμείται με οριζόντιες καστανές ταινίες, G. Davidson, *Corinth* XII. *The Minor objects*, Princeton 1952, 147-148, σημ. 8, πίν. 146 c. Ο R. Rodden, «A European Link with Çatal Hüyük: Uncovering a 7th Millenium Settlement in Macedonia. Part II», *Illustrated London News*, 18 April 1964, 604, αναφέρει υφαντικά βάρη από τη Ν. Νικομήδεια. Ωστόσο δε διευκρινίζεται η μορφή τους. Ίσως επρόκειτο για πηνία-υφαντικά βάρη, βλ. Weinberg, *ό.π.* (σημ. 50).

55. Στους Σιταγρούς (φάσεις I-IV) θεωρούνται υφαντικά βάρη διάτρητοι κατά μήκος κύλινδροι ψημένοι, μήκους 20 εκ. Πρόκειται για βαρείς κυλίνδρους στις τρύπες των οποίων διατηρήθηκαν σημάδια από χρήση σπάγκου, C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation*, London 1972, 353 και Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 136. Επίσης C. Renfrew – M. Gimbutas – E. Elster (επιμ.), *Excavations at Sitagroi* I, L. Angeles 1986, 205, πίν. XXXIV 1.

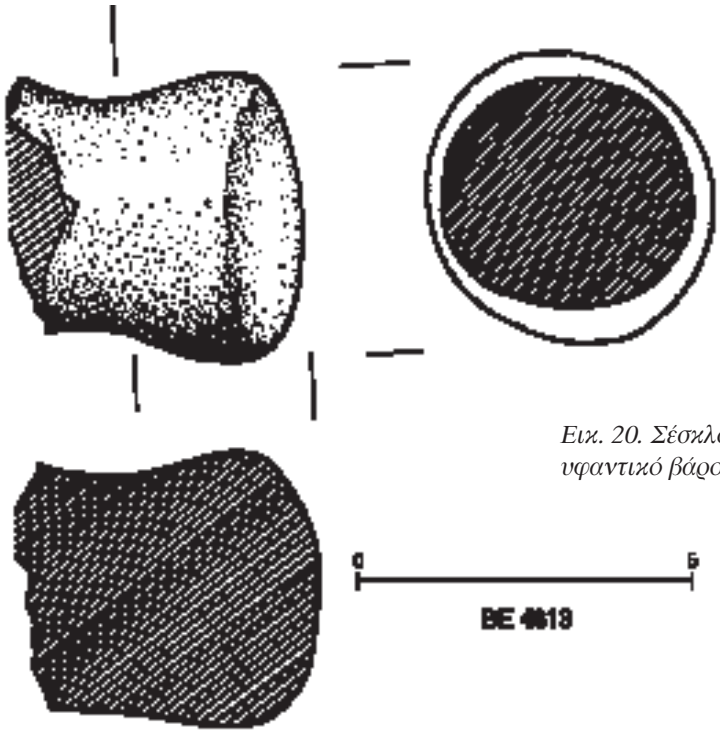

Εικ. 20. Σέσκλο. Πήλινο υφαντικό βάρος της ΜΝΙΙΙΒ.

από το Φράγχθι[56]. Στα Σέρβια και στο Σάλιαγγο ίσως να χρησιμοποιήθηκαν για τον ίδιο σκοπό αρκετά πλατιά χαλίκια με πελεκημένες τις μακριές πλευρές τους[57]. Στην Κνωσό επίσης βρέθηκαν ομάδες υφαντικών βαρών[58]. Υφα-

56. Επιμήκη βάρη με οριζόντια διάτρηση στην κορυφή βρέθηκαν στην Τζάνη Μαγούλα, Wace – Thompson, *ό.π.* (σημ. 11) 149 και Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 136. Στο σπήλαιο Φράγχθι βρέθηκαν ελαφρά ψημένες πήλινες σφαίρες με διάτρηση στο κέντρο που θεωρούνται υφαντικά βάρη, Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 137, πίν. XV c, d.

57. Heurtley, *ό.π.* (σημ. 11) 64, 86, εικ. 6 j, k στη σ.138. Στις πρόσφατες ανασκαφές των Σερβίων εντοπίστηκαν παραπάνω από 40 τέτοια αντικείμενα. Στα Σέρβια ως υφαντικά βάρη μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν και τα *ring weights*, ενώ αναφέρεται και ένα πήλινο σπασμένο κωνικό-πυραμιδοειδές, Smith, *ό.π.* (σημ. 7) (2000) 223, 233. Evans – Renfrew, *ό.π.* (σημ. 12) 71, εικ. 87, πίν. LI.

58. Πήλινα υφαντικά βάρη βρέθηκαν και στη νεολιθική Κνωσό. Στο στρώμα ΙΙΙ της ΜΝ από το οποίο προήλθε πλούσιο υλικό σχετικό με την υφαντική, βρέθηκαν τουλάχιστον δύο ομάδες υφαντικών βαρών, Evans, *ό.π.* (σημ. 8) 180, 235, εικ. 56 αρ. 11, πίν. 56.1, 2, 57.1. Η Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 185 κε., διατυπώνει ανεπιφύλακτα τη γνώμη ότι πρόκειται για υφαντικά βάρη, γιατί όλα εκτός από δύο βρέθηκαν σε ομάδες, όλα επίσης, εκτός από δύο που βρέ-

ντικά βάρη, ανάλογα μ' αυτά της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής που εντοπίστηκαν σε προϊστορικούς οικισμούς, δε μαρτυρούνται στο Σέσκλο[59]. Ωστόσο στην κατηγορία των αντικειμένων αυτών θα κατατάξουμε τρία πήλινα αντικείμενα, που με μοναδικό κριτήριο το σχήμα τους θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε ως πηνία. Νομίζουμε ότι οι παρατηρήσεις που ακολουθούν στο σχετικό κεφάλαιο μας επιτρέπουν να τα τοποθετήσουμε στην κατηγορία των υφαντικών βαρών. Πρόκειται για τρεις κυλίνδρους, από τους οποίους οι δύο προέρχονται από στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής και ο τρίτος από στρώμα της Μέσης Νεολιθικής (πίν. XXIV και εικ. 20, 21).

Πίν. XXIV. Πήλινα υφαντικά βάρη

Α/α	*Αρ. ΜΒ*	*ΚΥΒ*[60]	*Μήκος*	*Διάμετρ.*	*Βάρος*	*Άλλα στοιχεία*	
1	2635	1	9,4 εκ.	5 εκ.	280 γρ.	—	ΑΝ
2	—	2	6,5 εκ.	3,1 εκ.	82 γρ.	—	ΑΝ
3	4613	3	4,5 εκ.	3,7 εκ.	90 γρ.	Σώζεται το μισό	ΜΝΙΙΙΒ

Η παρουσία πήλινων υφαντικών βαρών διαπιστώνεται και στη Νεότερη Νεολιθική. Τρυπημένα κυλινδρικά βάρη εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται στους Σιταγρούς[61] σε όλη τη διάρκεια της Νεότερης Νεολιθικής, ενώ άλλα, κωνικά, πυραμιδοειδή και επιμήκη, προέρχονται από διάφορους προϊστορικούς οικισμούς, όπως την Όλυνθο, το Ντικιλί-Τας, την Τζάνη Μαγούλα, το Ραχμάνι[62]. Ομάδα υφαντικών βαρών, τόσο όμως θρυμματισμένων ώστε να μην μπορεί να εκτιμήσει κανείς τον αριθμό και το σχήμα τους, δια-

θηκαν χωριστά, είναι άψητα ή πολύ λίγο ψημένα και στις τρύπες όσων διατηρούνται καλύτερα υπάρχουν ξεκάθαρα ίχνη από χρήση κλωστής. Η μια ομάδα περιλαμβάνει σχεδόν ορθογώνια αντικείμενα με τρύπες σε μερικές ή και σε όλες τις γωνίες τους. Η δεύτερη ομάδα των υφαντικών βαρών του στρώματος ΙΙΙ περιλαμβάνει βαρύτερα από τα προηγούμενα αντικείμενα και κάπως διαφορετικά στο σχήμα. Είναι περίπου ορθογώνια με στρογγυλεμένο το άνω άκρο τους και πλατιές βάσεις.

59. Ανάμεσα στα πήλινα ευρήματα των ανασκαφών του Δ. Θεοχάρη στο Σέσκλο συμπεριλαμβάνεται και ένα κυλινδρικό σχεδόν, διάτρητο κατά μήκος αντικείμενο με πολύ αδρή επιφάνεια (ΜΒ 3701, Σέσκλο Β, 1971) μήκους 6,4 εκ., διαμέτρου 3,4 εκ. και βάρους 120 γρ. Ωστόσο δεν μπορεί κανείς να το θεωρήσει ως υφαντικό βάρος, γιατί είναι το μόνο τέτοιου είδους εύρημα από τον οικισμό και μάλιστα επιφανειακό.

60. Αριθμός καταλόγου υφαντικών βαρών.

61. Renfrew, *ό.π.* (σημ. 55) (1972).

62. Mylonas, *ό.π.* (σημ. 31) 80, εικ. 89 b, c. Daux, *ό.π.* (σημ. 33) 1063, εικ. 5. Treuil, *ό.π.* (σημ. 23) 131 κε. Wace – Thompson, *ό.π.* (σημ. 11) 43, 149.

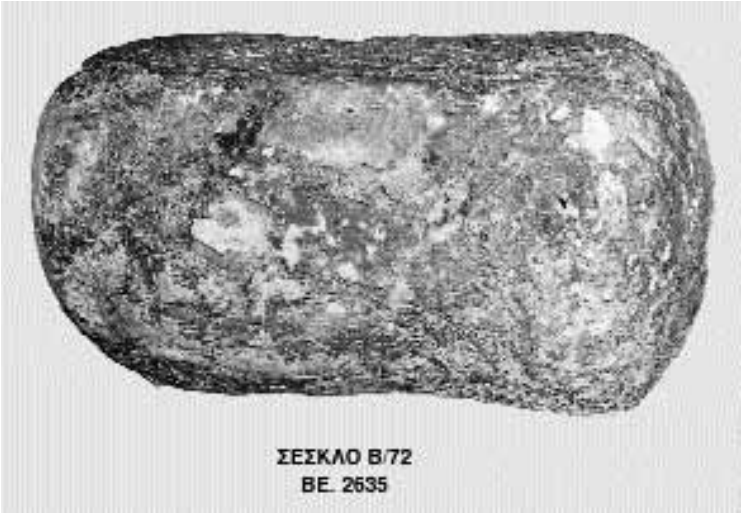

Εικ. 21. Σέσκλο. Πήλινο υφαντικό βάρος της ΑΝ.

πιστώθηκε και στην Κνωσό, στο στρώμα Ι της Νεότερης Νεολιθικής[63]. Πήλινο υφαντικό βάρος μεγάλου μεγέθους και κωνικού σχήματος βρέθηκε στις Καλυθιές της Ρόδου, όπου φαίνεται ότι για τον ίδιο σκοπό χρησιμοποιούσαν και πέτρες τρυπημένες[64].

IV. Η ΥΦΑΝΤΙΚΉ

Οι ρίζες της υφαντικής τέχνης είναι πολύ παλιές. Φαίνεται πως βυθίζονται μέσα στην Παλαιολιθική Εποχή, αλλά μόνο κατά τη διάρκεια της Μεσολιθικής Περιόδου μαρτυρείται με βεβαιότητα φυτική κλωστή σε αλιευτικά δίχτυα[65]. Στο Çatal Hüyük της Ανατολίας στην 7η χιλιετία π.Χ., υπολείμματα καλαθοπλεκτικής, κλωστής από τρεις διαφορετικούς τύπους υφάσματος,

63. Η χρήση υφαντικών βαρών διαπιστώθηκε και στο στρώμα Ι της ΝΝ στην Κνωσό, Evans, *ό.π.* (σημ. 8) 190. Πρόκειται για μια ομάδα υφαντικών βαρών που ήταν τόσο πολύ θρυμματισμένα ώστε δεν ήταν δυνατό να εκτιμηθεί ο αριθμός τους και το σχήμα τους. Φανερώνουν ωστόσο τη συνέχιση της χρήσης του αργαλειού με υφαντικά βάρη.

64. Σάμψων, *ό.π.* (σημ. 31) 55.

65. R. Forbes, *Studies in Ancient Technology* IV, Leiden ^{2}1964, 2. Gr. Crowfoot, *Textiles,Basketry and Mats, A History of Technology* I, Oxford ^{2}1955, 413. H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte* I, München 1966, πίν. 219 C.1,5. J. Hawkes, *Προϊστορία. Ιστορία της ανθρωπότητος*. Unesco I (1963) 278. Για την υφαντική τεχνική και εξέλιξη βλ. Ι. Τζαχίλη, *Υφαντική και υφάντρες στο προϊστορικό Αιγαίο*, Ηράκλειο 1997, 3 κε.

υφαντικών βαρών και σφοντυλιών δείχνουν μια πλήρη εξέλιξη της υφαντικής[66]. Στον αιγαιακό χώρο οι κλιματολογικές συνθήκες δεν ευνοούν συνήθως τη διατήρηση υφασμάτων. Άμεσες ενδείξεις για χρήση υφασμάτων κατά τη Νεολιθική Περίοδο αποτελούν αποτυπώματα υφάσματος π.χ. από τους Σιταγρούς[67], καθώς και τα αποτυπώματα υφασμάτων από την Κεφάλα[68]. Πολυπληθέστερες ωστόσο είναι οι έμμεσες ενδείξεις για την υφαντική από τις ανασκαφές στους προϊστορικούς αιγαιακούς οικισμούς, καθώς αποκαλύπτουν τα σύνεργα που χρησιμοποιούνταν για το γνέσιμο της κλωστής και την ύφανσή της: τα σφοντύλια, τα πηνία, τα υφαντικά βάρη.

α) Το γνέσιμο

Το γνέσιμο, δηλ. η τέχνη της παραγωγής κλωστής με το τέντωμα και το στρίψιμο ινών, απαραίτητο για το πέρασμα στην υφαντική, μαρτυρείται στους αιγαιακούς προϊστορικούς οικισμούς από τα σφοντύλια. Το γνέσιμο φαίνεται πως αρχικά γινόταν χωρίς τη βοήθεια εργαλείων[69]. Λίγες ίνες, φυτικές ή ζωικές, τραβιούνταν από ένα σωρό και στρίβονταν ανάμεσα στις παλάμες, ανάμεσα στην παλάμη και στο μηρό, ανάμεσα στην παλάμη και στο μάγουλο ή σε οποιοδήποτε άλλο κατάλληλο μέρος του σώματος. Όταν οι ίνες αυτές ήταν αρκετά στριμμένες, τραβιούνταν κι άλλες και, χωρίς να σπάσει το τμήμα που είχε προετοιμαστεί, στρίβονταν και αυτές και έτσι σχηματιζόταν μια μακριά συνεχής κλωστή. Αυτή η κλωστή θα έπρεπε κάπου να τυλιχτεί και για κάτι τέτοιο θα ήταν χρήσιμο ένα ραβδάκι. Αυτό πιθανότατα οδήγησε στην ανάπτυξη του αδραχτιού, που το χρησιμοποίησαν ακολούθως για το στρίψιμο της κλωστής, δένοντας επάνω του τις ίνες και γυρίζοντάς το πάνω στο μηρό[70]. Το επόμενο στάδιο ήταν σπουδαιότερο, γιατί ο άνθρωπος ανακάλυψε πως το αδράχτι μπορούσε να στρίβεται με το χέρι, ύστερα ν' αφήνεται κρεμασμένο και να εξακολουθεί να στριφογυρίζει στον αέρα[71]. Ίχνη του ξύλινου αδραχτιού, που πρέπει να είχε λεπτότερη τη μια του άκρη και να ήταν εφοδιασμένο μ' ένα άγκιστρο ή με μια αυλακιά στην άλλη για τη στερέωση της κλωστής κατά τη διάρκεια του γνεσίματος, δεν υπάρχουν στον αιγαιακό χώρο κατά τη Νεολιθική Περίοδο. Ένα άλλο εργαλείο που συνδέθηκε με το γνέσιμο είναι η ρόκα, ένα μακρύ διχαλωτό ραβδί, όπου η μάζα των ινών που δεν

66. J. Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*, London 1967, 218 κε.
67. Renfrew, *ό.π.* (σημ. 55) (1972) 351.
68. Smith, *ό.π.* (σημ. 2) 114 κε.
69. Hawkes, *ό.π.* (σημ. 65).
70. *Ό.π.*
71. *Ό.π.*

είχαν ακόμα κλωστεί μπορούσε να στερεωθεί. Η χρήση της στον αιγαιακό χώρο κατά τη Νεολιθική Περίοδο είναι πιθανή, ωστόσο ανασκαφικά δεν μπορεί να βεβαιωθεί. Παραστάσεις ρόκας υπάρχουν κατά τους ιστορικούς χρόνους[72]. Για τη ρόκα ωστόσο θα πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν ήταν αναγκαία για το γνέσιμο, αφού οι ίνες μπορούσαν να τυλιχτούν γύρω από τον καρπό του αριστερού χεριού, να κρεμαστούν πάνω στον αριστερό ώμο ή να κρατηθούν κάτω από το αριστερό μπράτσο[73]. Η εμπειρία, που σιγά σιγά συσσωρευόταν στην πρακτική του γνεσίματος, έδειξε ότι η διάρκεια του στροβιλίσματος του αδραχτιού μπορούσε να μεγαλώνει, αν κρεμούσαν στο κάτω μέρος του ένα μικρό, σαν τροχό, αντικείμενο, που του έδινε πρόσθετη ορμή και το απαραίτητο βάρος που χρειαζόταν, όταν ήταν ακόμα άδειο. Έτσι τα σφοντύλια έγιναν απαραίτητο[74] εξάρτημα του γνεσίματος και μάρτυράς του από τη Νεολιθική Περίοδο. Τα σφοντύλια που έρχονται στο φως στους προϊστορικούς οικισμούς είναι αποκλειστικά σχεδόν πήλινα με ελάχιστες εξαιρέσεις λίθινων. Το γνέσιμο με αδράχτι και σφοντύλι υπήρξε μια τόσο ικανοποιητική μέθοδος, που έμεινε αναλλοίωτη μέσα στις χιλιετηρίδες πιθανόν μέχρι τον 13ο αι. μ.Χ., με την εμφάνιση δηλ. του τροχού[75] (ροδάνι). Αλλά και πάλι η γνωστή από τη Νεολιθική τουλάχιστον Εποχή μέθοδος παραγωγής της κλωστής με αδράχτι και σφοντύλι συνεχίστηκε και στη σύγχρονη εποχή. Ακόμα και στη σημερινή Ελλάδα, μετά τη μηχανοποίηση της υφαντικής, μπορούμε να συναντήσουμε στην ύπαιθρο γυναίκες να γνέθουν με τη ρόκα, το αδράχτι και το σφοντύλι. Και έχει κανείς την εντύπωση πως οι μορφές αυτές ξεπήδησαν μέσα από τις αγγειογραφίες κλασικών αγγείων[76], όπου το γνέσιμο γίνεται με σφοντύλι που τοποθετείται στη βάση του αδραχτιού, και με ρόκα, που στη

72. C. Blinkenberg, *Lindos I. Les petits Objets*, Berlin 1931, πίν. 129 αρ. 2691.

73. S. Weir, *Spinning and Weaving in Palestine*, London 1970, 8 κε.

74. Φαίνεται ωστόσο ότι μερικοί λαοί δε χρησιμοποίησαν ποτέ σφοντύλια. Διαπιστώθηκε ότι οι εξαιρετικοί υφαντές της κοιλάδας Τσικάμα στο Περού δε χρησιμοποιούσαν ποτέ σφοντύλια. Ακόμα και σήμερα μερικοί Ινδιάνοι του Περού γνέθουν μ' ένα μικρό ραβδί χωρίς σφοντύλι. Βλ. Hawkes, *ό.π.* (σημ. 65).

75. Forbes, *ό.π.* (σημ. 65) 157 κε. Ο τροχός φαίνεται ότι εφευρέθηκε στην Ινδία και χρησιμοποιήθηκε εκεί και στην Κίνα πρώτα, ενώ στην Ευρώπη εμφανίστηκε το 13ο αι. μ.Χ. Στην Ελλάδα είναι γνωστός κυρίως σαν ροδάνι ή τσικρίκι. Είναι ένα απλό ξύλινο μηχάνημα, το οποίο αποτελείται από ένα μεγάλο τροχό που παίρνει κίνηση από χειροκίνητο μοχλό. Η κίνηση μεταδίδεται με σχοινί στα «μασούρια», που είναι σαν αδράχτια χωρίς σφοντύλι. Με το τσικρίκι γνέθεται το κοντότριχο μαλλί, βλ. Ε. Αγγελοπούλου-Βολφ, *Ο αργαλειός*, Αθήνα 1986, 33, 50. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, Αθήνα 1965, 12. *Υφαντά Θεσσαλίας*, ΕΟΕΧ 1961.

76. D. von Bothmer, *The Amasis Painter and his World*, N. York-London 1985, 185, 186 (αρ. 48).

λογοτεχνία μας πιστοποιείται από τον Όμηρο[77].

Για το κλώσιμο της κλωστής με αδράχτι και σφοντύλι χρησιμοποιήθηκαν από την αρχαιότητα διάφορες μέθοδοι. Η κυριότερη είναι αυτή που αφήνει το αδράχτι να πέφτει από το χέρι της κλώστριας. Χαρακτηρίζεται ως η πιο αποτελεσματική και πιο γρήγορη απ' όλες τις μεθόδους και παράγει μια λεπτή, ομαλή κλωστή[78]. Είναι η μέθοδος που απεικονίζεται στα ελληνικά αγγεία[79] από τον 6ο αι. π.Χ. και που επιβιώνει και στη σύγχρονη Ελλάδα. Έτσι μπορούμε να περιγράψουμε τη διαδικασία της. Το άκλωστο ακόμα νήμα τυλίγεται απαλά στη ρόκα. Κατόπιν τραβιέται λίγο νήμα και στρίβεται με το χέρι, μέχρις ότου δημιουργηθεί κλωστή 30 εκ. περίπου. Η κλωστή αυτή δένεται γύρω από το παχύτερο μέρος του αδραχτιού και αφού τυλιχτεί λίγο στερεώνεται στην κορυφή του, όπου για το σκοπό αυτό υπάρχει ένα μικρό άγγιστρο ή μια αυλακιά. Στην άλλη άκρη του αδραχτιού στερεώνεται το σφοντύλι. Με το αριστερό της χέρι η κλώστρια τραβάει συνεχώς μαλλί από τη ρόκα και με το δεξί χέρι βάζει σε περιστροφική κίνηση το αδράχτι, που το αφήνει ελεύθερο. Χάρη στο σφοντύλι η περιστροφική του κίνηση συνεχίζεται για λίγο. Όταν κλωστεί τόση κλωστή, που το αδράχτι κινδυνεύει να συρθεί στο έδαφος, διακόπτεται για λίγο το κλώσιμο, ώστε να τυλιχτεί η κλωστή στο αδράχτι[80]. Μ'αυτή τη μέθοδο του γνεσίματος η κλώστρια μπορεί να κάθεται, να στέκεται όρθια ή να περπατάει[81]. Ενδιαφέρουσες είναι και οι μέθοδοι γνεσίματος στην αρχαία Αίγυπτο, που απεικονίζονται και σε τοιχογραφίες αιγυπτιακών τάφων του Μέσου Βασιλείου[82]. Εδώ το αδράχτι στριφογυρίζεται κατά μήκος

77. Ομήρου *Οδύσσεια* Δ 131 κε., Ζ 306. Η Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.* (σημ. 75) 13, αναφέρεται στη σχέση της γυναίκας με το γνέσιμο της κλωστής, όπως αυτή φαίνεται πολύ καλά με αρχαίες και νεότερες συνήθειες. Έτσι, σύμφωνα με το αρχαίο έθιμο η αναγγελία της γέννησης κοριτσιού γινόταν με το κρέμασμα έξω από την πόρτα του σπιτιού μιας τουλούπας μαλλιού. Το νεότερο έθιμο ήταν να βάζουν αδράχτι και ρόκα γεμάτη βαμβάκι στο χέρι της νιόνυφης, όταν έμπαινε για πρώτη φορά στο καινούργιο σπιτικό της.

78. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 71. G. Crowfoot, *Methods of Hand Spinning in Egypt and the Sudan*, Halifax 1931, 20.

79. Βλ. σημ. 76.

80. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 71-72. Βλ. επίσης *Υφαντά Θεσσαλίας*, *ό.π.* (σημ. 75).

81. Όπως αναφέρει η Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 74-75, μια δεύτερη μέθοδος κλωσίματος, που χρησιμοποιείται και σήμερα στην Ελλάδα χωρίς ωστόσο να είναι τόσο δημοφιλής όσο η μέθοδος με το αδράχτι που αφήνεται ελεύθερο, είναι εκείνη με το οριζόντιο αδράχτι. Το αδράχτι δηλ. κρατιέται οριζόντια στη δεξιά παλάμη της κλώστριας με το σφοντύλι προς τα έξω και την κορυφή του αδραχτιού προς την κλώστρια και στριφογυρίζεται με συνδυασμό κινήσεων που δεν είναι εύκολο να τον μάθει κανείς τέλεια. Αυτή η μέθοδος είναι κατάλληλη για κοντές ίνες και ταιριάζει σε περιπτώσεις που η κλώστρια δε θέλει το αδράχτι να είναι ελεύθερο, π.χ. όταν ιππεύει.

82. P. Newberry, *Beni Hasan* I, London 1893, πίν. XXIX και II, πίν. XIII. Βλ. και Forbes, *ό.π.* (σημ. 65) εικ. 12, 13.

του μηρού, αντί να στριφογυρίζεται ανάμεσα στα δάχτυλα. Στις τοιχογραφίες μερικές από τις κλώστριες εμφανίζονται να δουλεύουν με δυο αδράχτια συγχρόνως, περιστρέφοντάς τα με τη σειρά. Σ' αυτό βοηθιούνταν από τουλούπες μαλλιού προετοιμασμένες και τοποθετημένες σε καλάθια ή σε κατάλληλα σκεύη με εσωτερικές λαβές, για να κρατούν στη θέση τους τις τουλούπες του μαλλιού. Μ' αυτό τον τρόπο μπορούσε να δουλέψει κανείς όρθιος, καθιστός ή γονατιστός. Μια άλλη μέθοδος κλωσίματος είναι το σφίξιμο και στριφογύρισμα του αδραχτιού και με τα δυο χέρια. Απαραίτητη για τη μέθοδο αυτή ήταν μια τουλούπα μαλλιού που συγκρατιόταν από ένα διχαλωτό ραβδί. Το γνέσιμο και το στριφογύρισμα του αδραχτιού κατά μήκος του μηρού χρησιμοποιείται ακόμη στην Αίγυπτο, στο Σουδάν και στην Παλαιστίνη[83]. Στις αιγυπτιακές τοιχογραφίες το σφοντύλι τοποθετείται στην επάνω άκρη του αδραχτιού και όχι στο κάτω άκρο του, όπως εμφανίζεται στις ελληνικές αγγειογραφίες και όπως συνηθίζεται και στη σύγχρονη Ελλάδα. Κάθε μια από τις παραπάνω μεθόδους δίνει και διαφορετικής ποιότητας κλωστή. Όταν π.χ. το αδράχτι στριφογυρίζεται κατά μήκος του μηρού, ενώ η κλώστρια είναι όρθια, παράγεται μια τραχιά κλωστή[84], ενώ, όταν η κλώστρια κάθεται ή είναι γονατισμένη, κλώθονται ίνες κοντές και κακής ποιότητας και η κλωστή που παράγεται δεν είναι γερή[85].

Για το προϊστορικό Αιγαίο —και ιδιαίτερα για τη Νεολιθική Περίοδο— δεν έχουμε καμιά μαρτυρία σχετική με τη μέθοδο κλωσίματος. Ίσως χρησιμοποιήθηκαν όλες οι προηγούμενες. Το γεγονός όμως ότι η μέθοδος που το αδράχτι πέφτει από το χέρι της κλώστριας απεικονίζεται σε αγγειογραφίες από τον 6ο αι. π.Χ. και πέρα και επιπλέον είναι ακόμα και τώρα η πιο διαδεδομένη στην Ελλάδα, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτή θα ήταν ίσως και τότε η πιο διαδεδομένη[86]. Οι αγγειογραφίες λοιπόν[87] συμφωνούν με τη μοντέρνα πρακτική, δείχνοντας το σφοντύλι να τοποθετείται στη βάση του αδραχτιού καθώς και τη χρησιμοποίηση της ρόκας. Η θέση όπου τοποθετείται το σφοντύλι μπορεί κι αυτή ακόμα ν' αποτελέσει μια ένδειξη για τη μέ-

83. Crowfoot, *ό.π.* (σημ. 78) 31, 38, 42, 43. Weir, *ό.π.* (σημ. 73) 8, 10.

84. *Ό.π.*

85. Crowfoot, *ό.π.* (σημ. 78) 17, 18, 45.

86. Η Crowfoot, *ό.π.* (σημ. 78) 30, 31, 35, 38 έδειξε ότι υπάρχει μεγάλος συντηρητισμός στην τεχνική του γνεσίματος. Έτσι κλώστριες του 20ου αι. από το Σουδάν και την Αίγυπτο ως προς την τεχνική του γνεσίματος δε διαφέρουν καθόλου από τις κλώστριες της αρχαίας Αιγύπτου. Όπως και εκείνες έτσι και οι σύγχρονες τοποθετούν σφοντύλια στην κορυφή του αδραχτιού, στριφογυρίζουν το αδράχτι κατά μήκος του μηρού και κλώθουν χωρίς ρόκα.

87. Βλ. σημ. 76.

θοδο γνεσίματος που χρησιμοποιείται. Αν το αδράχτι πρόκειται να στριφογυρνά κατά μήκος του μηρού, είναι προτιμότερο το σφοντύλι να βρίσκεται στην κορυφή, μακριά από το χέρι που στριφογυρίζει τον άξονα του αδραχτιού[88]. Όταν όμως το αδράχτι πέφτει ελεύθερο και τα δάχτυλα στριφογυρνούν την κορυφή του, είναι πιο βολικό το σφοντύλι να τοποθετείται στο κάτω άκρο[89]. Στο γνέσιμο κάποια σημασία φαίνεται πως έχει και η κατεύθυνση με την οποία κλώθεται η κλωστή. Έτσι η κλωστή που γνέθεται δεξιόστροφα παρουσιάζει μια κλίση στο στρίψιμό της, που μοιάζει με το κεντρικό τμήμα του γράμματος Z. Το στρίψιμο αυτό ονομάζεται δεξί ή Z. Η κλωστή που γνέθεται αντίστροφα παρουσιάζει κλίση όμοια περίπου με το κεντρικό τμήμα του γράμματος S. Εδώ το στρίψιμο ονομάζεται αριστερό ή S[90]. Η παρατήρηση έχει δείξει ότι λινάρι συνήθως περιστρέφεται σε μια κατεύθυνση S, ενώ αντίθετα το μαλλί κυρίως περιστρέφεται σε μια κατεύθυνση Z, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν εξαιρέσεις[91]. Οι πρώτες ύλες λοιπόν φαίνεται ότι μπορούσαν να επιδράσουν στις μεθόδους του γνεσίματος. Έτσι, οι αρχαίοι Αιγύπτιοι, που παρήγαν λεπτά, λινά υφάσματα σε πολύ πρώιμους χρόνους, χρησιμοποίησαν μεθόδους κλωσίματος κατάλληλες για να δίνουν ένα S στρίψιμο στην κλωστή, σε αντίθεση με τους Έλληνες των ιστορικών χρόνων αλλά —πολύ πιθανό— και με τους κατοίκους του προϊστορικού Αιγαίου, που χρησιμοποίησαν μέθοδο περισσότερο κατάλληλη για την επεξεργασία του μαλλιού[92].

β) Τα σφοντύλια

Τα σφοντύλια, όπως αναφέραμε και προηγουμένως, εμφανίστηκαν πολύ πρώιμα σαν ένα από τα κύρια εξαρτήματα για το γνέσιμο της κλωστής στο νεολιθικό Αιγαίο. Η ρόκα, που αναφέρεται στον Όμηρο, είναι πολύ πιθανό να χρησιμοποιήθηκε και αυτή πολύ πρώιμα. Επειδή όμως δε θα ήταν τίποτε περισσότερο από ένα ξύλινο διχαλωτό ίσως ραβδί, δεν άφησε ίχνη. Το ίδιο ισχύ-

88. Crowfoot, *ό.π.* (σημ. 78) 31.
89. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 76.
90. Forbes, *ό.π.* (σημ. 65) 152. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 77.
91. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 77, 78.
92. *Ό.π.*, 79. Στη σύγχρονη πρακτική του γνεσίματος στην Ελλάδα το μακρόινο μαλλί το γνέθουν με το αδράχτι κρεμασμένο, πράγμα που κάνει το μαλλί να στρίβει δεξιόστροφα, δηλ. από τ' αριστερά προς τα δεξιά. Το στρίψιμο αυτό ονομάζεται δεξί ή Z. Στρίψιμο αριστερόστροφο, που ονομάζεται αριστερό ή S, έχουμε όταν γνέθουν οι κλώστριες στη χούφτα και αυτό κυρίως γίνεται για το κοντότριχο μαλλί. Βλ. Αγγελοπούλου-Βολφ, *ό.π.* (σημ. 75) 50, 51.

ει και για το αδράχτι[93]. Έτσι, τα πήλινα —στην πλειονότητά τους— σφοντύλια είναι τα μόνα εξαρτήματα του γνεσίματος που έρχονται στο φως με τις ανασκαφές και που βεβαιώνουν για το γνέσιμο της κλωστής από την Αρχαιότερη Νεολιθική Περίοδο. Ωστόσο δεν είναι πάντα εύκολο να ισχυριστεί κανείς με βεβαιότητα ότι ένα πήλινο στρογγυλό αντικείμενο, τρυπημένο στο κέντρο, είναι ένα σφοντύλι ή μια μεγάλη χάντρα[94]. Φαίνεται όμως ότι μπορούν να χαραχτούν κάποια σταθερά όρια για την αναγνώριση ενός σφοντυλιού, πέρα βέβαια από τις συνθήκες ανεύρεσής του[95]. Δύο παράγοντες παίζουν ρόλο για την καλή λειτουργία ενός σφοντυλιού, το βάρος και η διάμετρός του. Έτσι παρατηρήθηκε ότι ένα κατάλληλα βέβαια διαμορφωμένο αντικείμενο δεν είναι αποτελεσματικό σαν σφοντύλι, αν δεν έχει βάρος τουλάχιστον 10 γρ. και διάμετρο τουλάχιστον 2 εκ. Επίσης διαπιστώθηκε ότι σφοντύλια που ζυγίζουν πάνω από 90 γρ. δεν ευκολύνουν την περιστροφή του αδραχτιού και σπάζουν εύκολα την κλωστή, αν και παρατηρήθηκε εδώ εξαίρεση στον κανόνα, γιατί είναι δυνατό να γνέθει κανείς και με σφοντύλια που ζυγίζουν ακόμα και 160 γρ. Το κλώσιμο δεν ευκολύνεται επίσης, όταν η διάμετρος του σφοντυλιού ξεπερνά τα 7-8 εκ.[96]. Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι το μέγεθος και το βάρος των σφοντυλιών που βρίσκονται στις ανασκαφές μπορούν να δώσουν κάποια ένδειξη για την πρώτη ύλη που χρησιμοποιήθηκε στην παραγωγή της κλωστής. Οι κοντές π.χ. ίνες του βαμβακιού χρειάζονται τα πολύ ελαφρά αδράχτια και σφοντύλια, ενώ οι μακριές, δυνατές ίνες του λιναριού απαιτούν ένα σχετικά βαρύ σφοντύλι και γι' αυτό δεν είναι τυχαίο γεγονός το ότι στην Αίγυπτο βρέθηκαν συχνά λίθινα σφοντύλια. Το μαλλί χρειάζεται ένα σφοντύλι με μέτριο βάρος, τόσο βαρύ δηλ., ώστε να ελέγχει τις ελαστικές ίνες του, αλλά συγχρόνως και να μην τις σπάζει[97]. Ωστόσο βασικό ρόλο φαί-

93. Στην Εποχή του Χαλκού ωστόσο υπάρχουν μερικές ενδείξεις για αδράχτια. Μερικοί λεπτοί κύλινδροι από φύλλο χρυσού που βρέθηκαν στον τρίτο βασιλικό κάθετο τάφο των Μυκηνών, ίσως να αποτελούσαν επένδυση ξύλινων αδραχτιών, G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai*, München 1930, 57 αρ. 93-96, πίν. XVII 93-96, 106. Ένα ελεφάντινο κυλινδρικό αντικείμενο από τους τάφους της Αγίας Τριάδας Φαιστού έχει το σχήμα και το μέγεθος αδραχτιού και κατά τη Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 272, ίσως να ήταν αδράχτι. Ο ανασκαφέας πιστεύει ότι μπορεί να ήταν λαβή καθρέφτη. Στο νεκροταφείο της Περατής βρέθηκαν δύο οστέινα αδράχτια με σφοντύλια, Σ. Ιακωβίδης, *Περατή*, Α′, Αθήναι 1969, 54, 56, 72-73, 76, 440. *Ο ίδιος, ό.π.,* Β′, Αθήναι 1970, 350-352, εικ. 155. *Ο ίδιος, ό.π.,* Γ′, Αθήναι 1969, πίν. 15α (Δ 212, Δ 211), 23β (Δ 108, Δ 112), 131α (Λ 247).

94. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 80.

95. *Ό.π.*

96. Η Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 81, σημειώνει ότι τα ξύλινα σφοντύλια που χρησιμοποιούνται στη σημερινή Ελλάδα για το κλώσιμο του μαλλιού έχουν διάμετρο 3,5-7 εκ. και ζυγίζουν από 11 ως 40 γρ.

97. Forbes, *ό.π.* (σημ. 65) 154.

νεται πως παίζει και το μήκος της κλωστής σε σχέση με το βάρος των σφοντυλιών[98]. Μια κοντή κλωστή είναι ευαίσθητη και σπάζει πιο εύκολα. Έτσι μια μακριά κλωστή μαλλιού ή λιναριού χρειάζεται βαρύ σφοντύλι, ενώ ακόμα βαρύτερο απαιτείται για διπλωμένες μάλλινες κλωστές. Για κοντές κλωστές μαλλιού, λιναριού ή βαμβακιού δε χρειάζεται βαρύ σφοντύλι[99]. Ακόμα η κλώστρια για να πετύχει λεπτή κλωστή θα προτιμήσει ένα ελαφρύτερο σφοντύλι και για βαριά κλωστή ένα βαρύτερο[100]. Αλλά και η διάμετρος, όπως ήδη σημειώθηκε, έχει ιδιαίτερη σημασία. Ένα σφοντύλι με μεγάλη διάμετρο παράγει χαλαρότερη κλωστή σε σχέση με σφοντύλι του ιδίου βάρους αλλά μικρής διαμέτρου, που παράγει σφιχτά κλωσμένη κλωστή[101]. Με το γνέσιμο που γίνεται στο χέρι αξίζει να σημειωθεί ότι μπορεί να παραχθεί λεπτή και ομαλή κλωστή, σαν εκείνη που παράγεται με το ροδάνι και τις σύγχρονες κλωστοϋφαντουργικές μηχανές, ιδιαίτερα αν έχει γίνει καλή προετοιμασία των ινών, πράγμα που διευκολύνει πολύ την κλώστρια. Τα υφαντά από το Çatal Hüyük και όλα τα λεπτά λινά της Αιγύπτου έχουν παραχθεί μ' αυτή τη μέθοδο, αφού άλλωστε δεν υπήρχε και άλλη[102].

γ) Ο αργαλειός

Το βασικότερο σύνεργο της υφαντικής είναι ο αργαλειός. Ο W. G. Childe χαρακτήρισε την εφεύρεσή του ως έναν από τους μεγαλύτερους θριάμβους της ανθρώπινης ευφυΐας και επεσήμανε ότι «….οι εφευρέτες του είναι ανώνυμοι, αλλά έκαναν μια ουσιαστική συνεισφορά στο βασικό κεφάλαιο της ανθρώπινης γνώσης, μιαν επιστημονική εφαρμογή τέτοια, που μόνο στον αστόχαστο μπορεί να φανεί ασήμαντη και ανάξια να εξαρθεί….»[103]. Η ύφανση στην πιο απλή της μορφή μπορούσε να γίνει και χωρίς τελάρο. Με σκληρά υλικά μπορούσε να γίνει και με τα δάχτυλα, χωρίς σαΐτα, αλλά τότε το προϊόν της ήταν μάλλον πλεχτό και όχι ύφασμα[104]. Στη συζήτηση γύρω από την καταγωγή της υφαντικής έχει γίνει προσπάθεια, για ν' αποδειχθεί ότι το πρώτο υφαντό προήλθε από διάφορους τύπους δικτυωτού και πλεξίματος[105].

98. E. Barber, *Prehistoric Textiles*, Princeton 1991, 52.
99. *Ό.π.*
100. *Ό.π.*
101. *Ό.π.*, 53.
102. Ένα κομμάτι λινού που βρέθηκε σε πρωτοδυναστικό τάφο της Αβύδου ήταν πάρα πολύ λεπτό, έχοντας 160Χ120 κλωστές ανά τετραγωνική ίντσα, Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 82.
103. G. Childe, *Ο άνθρωπος πλάθει τον εαυτό του*, Αθήνα 1971, 148.
104. Hawkes, *ό.π.* (σημ. 65) 278.
105. Forbes, *ό.π.* (σημ. 65) 175 κε., εικ. 18, 19.

Σχετικά με την ψαθοπλεχτική και την καλαθοπλεχτική δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι πρόκειται για παλιότερες χειροτεχνίες από εκείνη της υφαντικής, αν και η ψαθοπλεχτική εμφανίζεται σε πολλούς από τους παλιότερους οικισμούς, ακόμα και κατά την Προκεραμική Περίοδο[106]. Φαίνεται δε πιθανό ότι το πρώτο υφαντό ίσως ήταν ένα ψαθωτό χαλάκι, που για την κατασκευή του τα νήματα συμπλέχτηκαν επάνω στο έδαφος, χωρίς κανένα άλλο εργαλείο παρά μόνο με τα δάχτυλα[107]. Χωρίς τη χρήση ωστόσο ενός πλαισίου θα ήταν δύσκολο να κρατηθεί η πρώτη σειρά των νημάτων στη θέση της, τη στιγμή που θα υφαινόταν η δεύτερη σειρά, ιδίως όταν χρησιμοποιούνταν λεπτά υλικά. Το επόμενο βήμα ήταν η δημιουργία ενός πλαισίου που θα κρατούσε τα νήματα στη θέση τους. Ο πρώτος αργαλειός είχε γεννηθεί[108].

Στην περιοχή της Μεσογείου ανάμεσα στην 7η και 1η χιλ. π.Χ. φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν τρεις τύποι αργαλειών: ο οριζόντιος στο έδαφος αργαλειός, ο κάθετος με δύο αντιά αργαλειός και ο αργαλειός με υφαντικά βάρη[109]. Ο πρώτος τύπος εμφανίζεται στην προδυναστική Αίγυπτο[110]. Ήταν πολύ απλός στην κατασκευή του. Αποτελούνταν από δύο οριζόντιους πασσάλους στερεωμένους σε διχάλες, που ήταν σφηνωμένες στο έδαφος στην απόσταση που χρειαζόταν. Στους δύο αυτούς πασσάλους στερεώνονταν τα στημόνια. Το υφάδι θα πρέπει αρχικά να το περνούσαν με το χέρι, αλλά αργότερα πρέπει να χρησιμοποίησαν πρώτα το διχαλωτό ραβδί, για ν' ανασηκώνουν μια μια τις κλωστές από τα στημόνια και κατόπιν το μιτάρι[111]. Ο τύπος αυτού του αργαλειού απεικονίστηκε σε αιγυπτιακές τοιχογραφίες[112] και ομοιώματα μέχρι την εποχή του Νέου Βασιλείου, εποχή κατά την οποία φαίνεται ότι αντικαταστάθηκε από έναν καινούργιο τύπο. Ο οριζόντιος αργαλειός χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα από τους νομάδες Βεδουίνους καθώς και από χωρικούς του Ισραήλ, της περιοχής του Ιορδάνη και των γύρω χωρών[113]. Η J.

106. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 84.

107. Hawkes, *ό.π.* (σημ. 65) 278. Smith, *ό.π.*

108. Smith, *ό.π.*

109. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 87. Και σήμερα υπάρχουν πολλοί αργαλειοί με αρχαία καταγωγή, βλ. H. Roth, *Studies in Primitive Looms*, repr. by R. Bean, Carlton, Bedford 1977. Επίσης Barber, *ό.π.* (σημ. 98), όπου επιχειρείται η σύνδεση της μετάβασης από έναν τύπο αργαλειού σε άλλο με σειρά τεχνικών βελτιώσεων, ώστε να περνάμε από τις απλούστερες μορφές στις συνθετότερες.

110. Hawkes, *ό.π.* (σημ. 65) 278. Gr. Crowfoot, «Of the Warp-Weighted loom», *BSA* 37 (1936/37) 36.

111. Hawkes, *ό.π.* Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 87.

112. Forbes, *ό.π.* (σημ. 65) 160, 197, εικ. 28.

113. Weir, *ό.π.* (σημ. 73) 16 κε., πίν. 8-12.

C. Smith[114] παρατήρησε ότι δεν υπάρχει απόδειξη για χρησιμοποίηση αυτού του τύπου αργαλειού στην προϊστορική Ελλάδα, χωρίς όμως να αποκλείεται κάτι τέτοιο για τη Νεολιθική Περίοδο, επειδή κατά την εποχή αυτή τα υφαντικά βάρη δεν είναι πολλά. Το ίδιο ίσως να συνέβαινε και κατά τη Μεσοελλαδική Εποχή.

Ο δεύτερος τύπος αργαλειού, ο κατακόρυφος δηλ. με δύο αντιά (τα ξύλα στα οποία τυλίγεται το στημόνι, αρχ. ελλ. *ἀντίον*), φαίνεται πως αντικατέστησε τον προηγούμενο κατά το 16ο αι. π.Χ. στην Αίγυπτο[115]. Ο αργαλειός αυτός ως προς τον τρόπο λειτουργίας του δε διέφερε από τον προηγούμενο. Πρόκειται δηλ. ουσιαστικά για έναν οριζόντιο αργαλειό με τα δύο αντιά τοποθετημένα τώρα σ' έναν κάθετο σκελετό. Η ύφανση σ' αυτόν άρχιζε από κάτω προς τα πάνω και η υφάντρια θα μπορούσε να δουλεύει καθιστή. Δεν υπάρχει καμία ένδειξη για χρησιμοποίηση αυτού του τύπου στην προϊστορική Ελλάδα[116]. Επιζεί ακόμα και σήμερα σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης, αλλά και στη Συρία, στην Παλαιστίνη και στη Μ. Ασία. Στη σύγχρονη Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε περισσότερο από τους πρόσφυγες της Μ. Ασίας για την ύφανση κυρίως χαλιών κατά τον τρόπο της Ανατολής[117].

Ο τρίτος τύπος αργαλειού, όρθιος και αυτός αλλά με ένα αντί και υφαντικά βάρη (αγνύθες) για να τεντώνονται τα νήματα του στημονιού προς τα κάτω, μαρτυρείται πρώιμα στο προϊστορικό Αιγαίο από τα υφαντικά βάρη που αποκαλύπτονται με τις ανασκαφικές έρευνες οικισμών[118]. Από το τέλος της 5ης χιλ. π.Χ. ήταν σε χρήση στη Μεσοποταμία[119], ενώ από την 3η χιλ. μαρτυρείται και στην Ελβετία[120]. Η ύπαρξη πήλινων υφαντικών βαρών, έστω και λίγων, σε νεολιθικούς οικισμούς του Αιγαίου πιστοποιεί, όπως ήδη σημειώσαμε, πρώιμη χρήση αυτού του είδους αργαλειού στο χώρο αυτό. Η χρήση του συνεχίστηκε και στην Εποχή του Χαλκού, με κάποιες ίσως διακυμάνσεις, όπως φαίνεται από τον αριθμό των υφαντικών βαρών[121], και εξακολούθησε

114. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 89.

115. Hawkes, *ό.π.* (σημ. 65) 279. Crowfoot, *ό.π.* (σημ. 65) 439, εικ. 277. Barber, *ό.π.* (σημ. 98) 113 κε.

116. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 90.

117. Crowfoot, *ό.π.* (σημ. 110) 39, 40. *Εγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα»* 10, Αθήνα 1981, 320.

118. Στη Νέα Νικομήδεια γίνεται μνεία υφαντικών βαρών. Βλ. σημ. 54.

119. Sir. L. Woolley, *Excavations at Ur*, London 1954, 24.

120. Πρόκειται για τον πιο κοινό αργαλειό της προϊστορικής Ευρώπης. Forbes, *ό.π.* (σημ. 65) 203.

121. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 91. Στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ένα πολύ σημαντικό παράδειγμα αργαλειού με υφαντικά βάρη προέρχεται από την Τροία, όπου σε δάπεδο δωματίου διατηρήθηκαν οι τρύπες των κάθετων δοκαριών ενός τέτοιου αργαλειού και ανάμεσά τους σε κανονικές σειρές τα υφαντικά βάρη, C. Blegen et al., *Troy* I, Princeton 1950, 350, εικ. 333, 334.

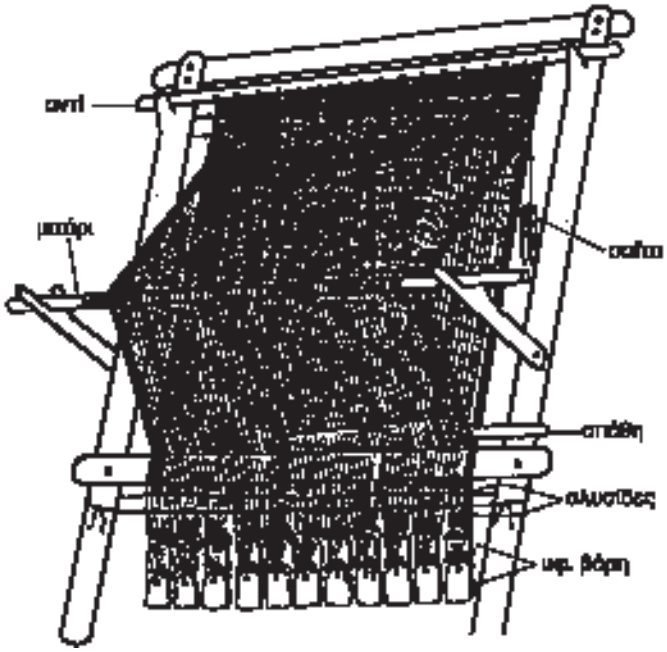

Εικ. 22. Αναπαράσταση αργαλειού με υφαντικά βάρη.

και στα ιστορικά χρόνια, όπου πια μαρτυρείται όχι μόνο από τα υφαντικά βάρη, αλλά από παραστάσεις σε αγγεία και από αναφορές σε αρχαία κείμενα. Πρόκειται για τον «ιστό» του Ομήρου[122]. Ο τύπος αυτός επιβιώνει και σήμερα σε μερικές περιοχές της Νορβηγίας, στη Λαπωνία και στη Φιλανδία[123]. Παρόλο που η λειτουργία αυτού του αργαλειού έχει περιγραφεί, πιστεύουμε ωστόσο ότι θα ήταν χρήσιμο να δούμε σύντομα τις βασικές αρχές του[124]. Ο αργαλειός (εικ. 22) έχει ως βάση του έναν ορθογώνιο σκελετό, που αποτελείται από δύο κάθετα δοκάρια τα οποία συγκρατούνταν από δύο σταυρωτά υποστηρίγματα, ένα στην κορυφή των κάθετων δοκαριών και ένα άλλο λίγο πιο κάτω από το μέσο τους[125]. Ο σκελετός αυτός στηριζόταν πάνω σ' έναν

122. von Bothmer, *ό.π.* (σημ. 76) 185, 186 (αρ. 48). *CVA*, U.S.A. 6, The Robinson Collection, Baltimore, 2 (1937) πίν. XLIII 31, 32. Ομήρου, *Οδύσσεια,* Ε 62, Κ 222, *Ιλιάδα*, Α 31, Ζ 456.

123. Crowfoot, *ό.π.* (σημ. 110) 36. M. Hoffmann, *The Warp-Weighted Loom*, Oslo 1964.

124. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 92 κε. Hoffmann, *ό.π.* (σημ. 123) 23 κε. Barber, *ό.π.* (σημ. 98) 91 κε.

125. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) πίν. VIII a, d.

τοίχο. Στην κορυφή περίπου των δύο κάθετων δοκαριών υπάρχουν δύο διχάλες, οι οποίες στηρίζουν το αντί από το οποίο εξαρτάται το στημόνι (στήμων). Το αντί μπορεί να περιστρέφεται, για να επιτρέπει στο ύφασμα να τυλίγεται καθώς προχωρά η δουλειά. Τα νήματα του στημονιού χωρίζονται σε δύο ομάδες, από τις οποίες η μια περνάει μπροστά από το χαμηλότερο σταυρωτό υποστήριγμα του σκελετού, ενώ η άλλη κρέμεται κάθετα πίσω από το σκελετό[126]. Ο τρόπος αυτός με τον οποίο χωρίζονται σε δύο ομάδες τα νήματα του στημονιού επιτρέπει να σχηματιστεί το πρώτο άνοιγμα, γνωστό σαν φυσικό άνοιγμα του στημονιού (εικ. 23α), απαραίτητο για την υφαντική. Και οι δύο ομάδες των νημάτων του στημονιού, στο ελεύθερο βέβαια άκρο τους, δένονται σε μικρές δέσμες, από τις οποίες κρέμονται τα υφαντικά βάρη. Έτσι δημιουργούνται δύο σειρές υφαντικών βαρών[127]. Η μιταρόβεργα βρίσκεται τοποθετημένη κάθετα ως προς την μπροστινή ομάδα των νημάτων του στημονιού, συνδεδεμένη βέβαια με θηλιές με την ομάδα των νημάτων που βρίσκεται πίσω[128] (πρόκειται για το μιτάρι). Όταν το μιτάρι τραβιέται προς τα μπρος και τα άκρα του τοποθετούνται σε δύο διχαλωτά στηρίγματα που υπάρχουν στο μισό περίπου του ύψους των δύο κάθετων δοκαριών του αργαλειού, τα πίσω νήματα του στημονιού σύρονται πιο μπροστά από τα άλλα (τα μπροστινά) και έτσι δημιουργείται το δεύτερο «ψεύτικο» ή «τεχνητό», όπως λέγεται, άνοιγμα του στημονιού[129] (εικ. 23β). Και τα δύο ανοίγματα μπορούν να γίνουν εύκολα και γρήγορα και έτσι η εργασία προχωρά ταχύτατα. Η ύφανση σ' αυτόν τον τύπο του αργαλειού γίνεται στο πάνω μέρος του τελάρου και όχι στο κάτω, όπως στον κάθετο αργαλειό με δύο αντιά. Η ύφανση γίνεται με το υφάδι (κρόκη), που περνάει διαδοχικά μέσα από το αληθινό και το τεχνητό άνοιγμα των νημάτων του στημονιού. Μετά από κάθε ρίξιμο του υφαδιού αυτό χτυπιέται μ' ένα ειδικό εργαλείο, τη σπάθη, για να γίνουν οι κλωστές ένα σώμα (πρόκειται δηλ. για τη δουλειά που γίνεται με το ξυλόχτενο στον καθιστό αργαλειό). Το ύφασμα που υφαίνεται μπορεί να τυλιχτεί στο αντί και καινούργια ποσότητα νημάτων του στημονιού ελευθερώνεται από το περίσσευμα, που είναι στερεωμένο στα υφαντικά βάρη. Ορισμένα άλλα εργαλεία φαίνεται πως ήταν πολύ χρήσιμα για τη λειτουργία αυτού του αργαλειού. Το ένα το αναφέραμε ήδη, ήταν εκείνο με το οποίο έπρεπε να χτυπηθεί το υφάδι, ώστε υφάδι και στημόνι να γίνουν ένα σώμα. Επρόκειτο,

126. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) πίν. VIII b, X d. Επίσης Hoffmann, *ό.π.* (σημ. 123) εικ. 2, 14.

127. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) πίν. VIII b. Hoffmann, *ό.π.* (σημ. 123) εικ. 2.

128. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) πίν. VIII a, XI d, X e. Hoffmann, *ό.π.* (σημ. 123) εικ. 2, 6, 14, 18, 20.

129. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) πίν. XI b. Hoffmann, *ό.π.* (σημ. 123) εικ. 2, 14.

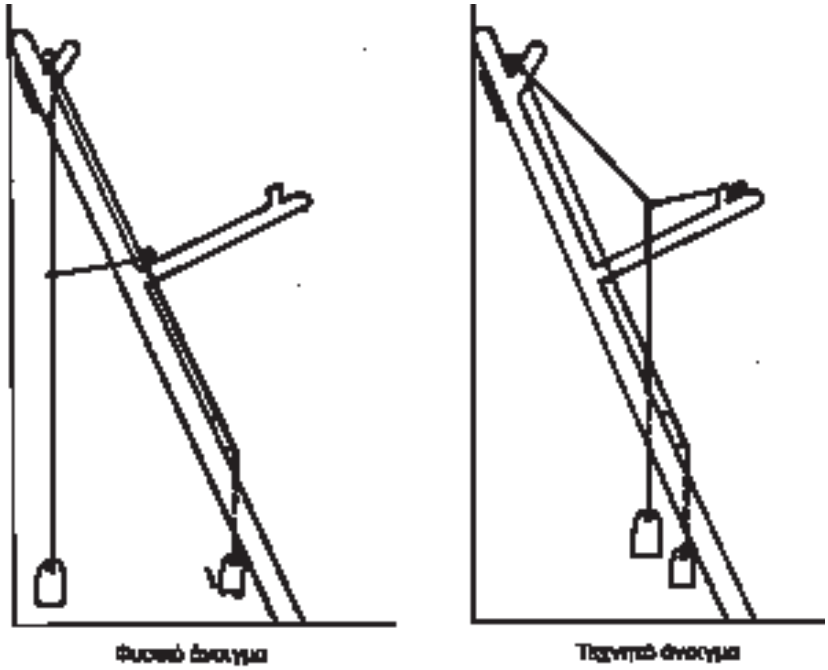

Εικ. 23α, β. Φυσικό και τεχνητό άνοιγμα αργαλειού με υφαντικά βάρη.

όπως φαίνεται, για ένα φαρδύ κομμάτι ξύλου[130], συνήθως κάπως κοντύτερου από το πλάτος του υφάσματος που θα υφαινόταν και που συχνά είχε το μέγεθος και το σχήμα ενός σπαθιού (σπάθη)[131]. Ένα μικρό μυτερό εργαλείο (κερκίς) ήταν χρήσιμο, για να ξεχωρίζει τα νήματα του στημονιού, όταν κολλούσαν, και για να διορθώνει κάθε ανωμαλία στο άπλωμα του υφαδιού[132]. Η σαΐτα, ειδικό εργαλείο για να κρατά το μασούρι με το υφάδι, παρόλο που δε φαίνεται εντελώς απαραίτητη, γιατί το υφάδι θα μπορούσε να τυλιχτεί σε κουβάρι ή επάνω σ' ένα ραβδάκι κι έτσι να περνά ανάμεσα στο στημόνι, ίσως να επινοήθηκε πρώιμα, όπως δείχνουν μικρά πήλινα αντικείμενα που βρέθηκαν στη Μεσονεολιθική Κνωσό και που θα ήταν δυνατό να είχαν χρησιμεύσει

130. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) πίν. VIII c, d, XI d.

131. Αισχύλος, *Χοηφόροι*, 232. Πλάτων, *Λύσις*, 208 D. Βλ. και Weir, *ό.π.* (σημ. 73) πίν. 11, 13. Παρόμοιο αντικείμενο χρησιμοποιούσαν και οι Ainu, βλ. Roth, *ό.π.* (σημ. 109) 13, εικ. 22, 15. Πολύ χαρακτηριστική η απεικόνισή του σε σύγχρονο αργαλειό με υφαντικά βάρη της Νορβηγίας, Hoffmann, *ό.π.* (σημ. 123) εικ. 14.

132. Πλάτων, *Λύσις*, 208 D. Βλ. και Weir, *ό.π.* (σημ. 73) πίν. 12, 14.

σε κάτι τέτοιο[133]. Αλλά και μερικά άλλα εξαρτήματα, που διευκόλυναν πολύ την εργασία στον όρθιο με υφαντικά βάρη αργαλειό, φαίνεται πως ήταν απαραίτητα. Ένα μυτερό στις άκρες ραβδί, που εισχωρούσε στις ούγιες του υφάσματος, είχε σαν αποτέλεσμα να διατηρείται το ίδιο πλάτος. Διαφορετικά το ύφασμα γινόταν βαθμιαία στενότερο[134]. Μια σειρά από αλυσίδες πλεγμένες με κροσέ γύρω από κάθε κλωστή του στημονιού, και στις δύο ομάδες, εμπόδιζε τις κλωστές αυτές να γίνονται δέσμες πάνω από κάθε υφαντικό βάρος, δημιουργώντας έτσι κενά στο ύφασμα[135]. Οι δύο σειρές των υφαντικών βαρών μπορούσαν να στερεωθούν σε ραβδιά, για να μη συστρέφονται[136]. Το ύφασμα που γίνεται στον αργαλειό με τα υφαντικά βάρη έχει μια πλεκτή αφετηρία, κάτι που φαίνεται μέσα από την ιστορία του αργαλειού αυτού[137]. Η περιγραφή της κατασκευής και λειτουργίας αυτού του τύπου αργαλειού βασίστηκε κυρίως σε παραστάσεις μερικών αρχαϊκών και κλασικών αγγείων σε συνδυασμό με τη σύγχρονη πρακτική που εφαρμόζεται σε μερικές περιοχές της Σκανδιναβίας, όπου ακόμα βρίσκεται σε χρήση[138]. Στις παραστάσεις αγγείων διακρίνονται διάφορες λεπτομέρειες, αρκετά διαφωτιστικές για ορισμένα σημεία λειτουργίας του αργαλειού. Οι σπουδαιότερες απεικονίσεις προέρχονται από τη λήκυθο της Ν. Υόρκης, από το σκύφο Chiusi και από δύο βοιωτικούς σκύφους, που συνδέονται με τα Καβείρια μυστήρια και βρίσκονται ο ένας στην Οξφόρδη και ο άλλος στο Βρετανικό Μουσείο[139]. Και στα

133. *Νεολιθική Ελλάς*, *ό.π.* (σημ. 2) εικ. 221. Οι σαΐτες διευκολύνουν το πέρασμα του υφαδιού μέσα από το στόμα του στημονιού και επιταχύνουν μ' αυτό τον τρόπο την ύφανση. Σύγχρονες σαΐτες που χρησιμοποιούνται σε διάφορα μέρη της Ελλάδας έχουν διάφορα σχήματα και μεγέθη, ανάλογα με το πάχος του υφαδιού που χρησιμοποιείται και το σκοπό που εξυπηρετούν. Βλ. Αγγελοπούλου-Βολφ, *ό.π.* (σημ. 75) 35 κε. Βλ. επίσης Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 86 και Weir, *ό.π.* (σημ. 73) πίν. 10, 11, 13 δεξιά.

134. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 93, πίν. VIII a, d, XI d.

135. Βλ. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) πίν. X f. Hoffmann, *ό.π.* (σημ. 123) εικ. 14.

136. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) πίν. VII d, X f, XI a, b.

137. Crowfoot, *ό.π.* (σημ. 65) 435, 436. Hoffmann, *ό.π.* (σημ. 123) 151 κε. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 94, εικ. 8 b.

138. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 95.

139. Η παράσταση της ληκύθου της Ν. Υόρκης, έργο του ζωγράφου του Άμαση, είναι από τις πιο ενδιαφέρουσες παραστάσεις, γιατί απεικονίζει μια σειρά εργασιών σχετικών με την υφαντική. Στο κέντρο παρουσιάζεται ο όρθιος με υφαντικά βάρη αργαλειός με τις δύο υφάντρες να δουλεύουν μπροστά σ' αυτόν, ενώ δεξιά και αριστερά υπάρχουν άλλες γυναίκες που γνέθουν και ζυγίζουν το μαλλί, διπλώνουν υφάσματα κλπ., von Bothmer, *ό.π.* (σημ. 76). Για το σκύφο Chiusi βλ. *CVA*, Italia LIX, Chiusi 2 (1981) 16-17, πίν. 35,1. Για το βοιωτικό σκύφο του 4ου αι. π.Χ. με την Κίρκη και τον Οδυσσέα που βρίσκεται στην Οξφόρδη βλ. H. Walters, «Odysseus and Kirke on a Boeotian Vase», *JHS* 13 (1892/93) 79 κε., εικ. 2 στη σ. 81 και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Γ2, Εκδοτική Αθηνών 1972, 422-423. Για το βοι-

τέσσερα αγγεία μπορεί να δει κανείς ένα περιστρεφόμενο αντί με μια ποσότητα υφάσματος τυλιγμένη σ' αυτό. Στα τρία —εκτός από τη λήκυθο της Ν. Υόρκης— διακρίνονται δύο σειρές υφαντικών βαρών, ενώ στη λήκυθο υπάρχει μόνο μία. Στα υφαντικά βάρη είναι δεμένα σε δέσμες τα στημόνια. Σαΐτες απεικονίζονται στο σκύφο της Οξφόρδης και στη λήκυθο της Ν. Υόρκης, ενώ ένα εργαλείο, κατάλληλο για να χτυπιέται το υφάδι, κρατά η υφάντρα που βρίσκεται στ' αριστερά της παράστασης στο ίδιο αυτό αγγείο. Ακόμα, στη λήκυθο της Ν. Υόρκης διακρίνεται πολύ καλά και το μιτάρι. Αυτός είναι ακόμα ο τύπος αργαλειού που τραγούδησε και ο Όμηρος, αφού στις πολυάριθμες αναφορές του βρίσκουμε τις ηρωίδες του να πηγαινοέρχονται μπροστά από τον αργαλειό, να υφαίνουν δηλ. όρθιες, ενώ στους άλλους τύπους πρώιμων αργαλειών η υφάντρα δούλευε καθιστή[140].

Τα πλεονεκτήματα του αργαλειού μ' ένα αντί και με υφαντικά βάρη ήταν πολλά[141]. Ένας τέτοιος αργαλειός εύκολα κατασκευάζεται και από υλικά που εύκολα επίσης τα προμηθεύεται κανείς. Επειδή ήταν όρθιος δε χρειαζόταν πολύτιμο οικιακό χώρο για να στηθεί και, όταν η δουλειά τελείωνε, εύκολα διαλυόταν και τα διάφορα εξαρτήματά του μπορούσαν ν' αποθηκευτούν. Εύκολη ακόμα ήταν και η μεταφορά του αλλού. Μπορούσαν να υφανθούν σ' αυτόν διπλόφαρδα υφάσματα, αλλά και στενά. Το στημόνι, αν και αρκετά τεντωμένο, ήταν πιο εύκαμπτο απ' ό,τι σε άλλους αργαλειούς. Παρατηρήθηκε[142] ακόμα ότι η προετοιμασία του αργαλειού, πριν αρχίσει η ύφανση, ήταν κουραστική, όπως σ' όλους τους αργαλειούς, ακόμα και στον καθιστό, που χρησιμοποιείται κυρίως σήμερα στην Ελλάδα. Όταν όμως άρχιζε η δουλειά, η χρήση του ήταν εύκολη και η εργασία προχωρούσε γρήγορα.

Σαν μειονεκτήματα στον όρθιο με υφαντικά βάρη αργαλειό θα μπορούσε

ωτικό σκύφο που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο βλ. Walters, *ό.π.*, 77 κε., πίν. IV. Όρθιοι αργαλειοί με υφαντικά βάρη απεικονίζονται και σε άλλα αγγεία, βλ. π.χ. *CVA*, USA 1, Hoppin and Gallatin Collections 3 (1926) πίν. 5 και Hoffmann, *ό.π.* (σημ. 123) εικ. 126, 127.

140. Βλ. σημ. 122. Η Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.* (σημ. 75) 15, επισημαίνει ότι η κόρη που υφαίνει είναι ένα στερεότυπο μοτίβο που συναντιέται στην ελληνική ποίηση από τον Όμηρο μέχρι το δημοτικό τραγούδι. Στην Οδύσσεια η Καλυψώ υφαίνει στον αργαλειό με χρυσή σαΐτα, ενώ στο δημοτικό τραγούδι ο ξενιτεμένος στο γυρισμό του στην πατρίδα βρίσκει την αγαπημένη του να υφαίνει με μαλαματένια σαΐτα. Ο Όμηρος μιλά για το «μεγάλο ιστό», τον πλατύ αργαλειό όπου το πλάτος του υφάσματος μπορούσε να είναι πολύ μεγάλο και έτσι η υφάντρα αναγκαστικά πηγαινοερχόταν μπροστά στον αργαλειό για να περάσει τη σαΐτα από τη μια μεριά στην άλλη, αλλά και για να μετακινήσει το μιτάρι όταν υπήρχαν ιδίως πολλά υφαντικά βάρη και επομένως και μεγάλο βάρος. Πολύ χαρακτηριστική η παράσταση της ληκύθου της Ν. Υόρκης που αναφέρθηκε, βλ. σημ. 139.

141. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 97 κε.

142. *Ό.π.*, 98.

κανείς να θεωρήσει α) ότι το χτύπημα του υφαδιού γινόταν με φορά από κάτω προς τα πάνω, ενάντια δηλ. στο νόμο της βαρύτητας, πράγμα που ήταν κουραστικό και δύσκολα έκανε το υφάδι πολύ πυκνό και β) το γεγονός ότι οι υφάντρες δεν μπορούσαν να κάθονται την ώρα της δουλειάς[143]. Αυτός σε πολύ γενικές γραμμές πρέπει να υπήρξε ο αργαλειός που χρησιμοποιήθηκε στο προϊστορικό Αιγαίο από τη Νεολιθική ακόμα Περίοδο και για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα από κει και πέρα. Το μόνο από τα εξαρτήματά του που μπορεί να μας «μιλήσει» για την περίοδο που δεν έχουμε τη βοήθεια του γραπτού λόγου ή των παραστάσεων, είναι τα πήλινα υφαντικά βάρη που έρχονται στο φως με τις ανασκαφές και στα οποία σύντομα αναφερθήκαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, όπου εξετάσαμε αυτά που αποκαλύφθηκαν με τις ανασκαφές του Δ. Ρ. Θεοχάρη στο Σέσκλο.

δ) Τα υφαντικά βάρη

Ακατέργαστες πέτρες, όπως βρίσκονται στη φύση, είναι πολύ πιθανό να υπήρξαν τα πρώτα υφαντικά βάρη. Αλλά και οι προσεκτικότερα ακόμα ως προς το σχήμα τους διαλεγμένες πέτρες είναι δύσκολο να συγκρατήσουν καλά το στημόνι και να μη γλιστρούν συνέχεια[144]. Στα λίθινα αυτά υφαντικά βάρη θα έπρεπε να δημιουργηθεί μια εγκοπή ή να γίνουν τρύπες, ώστε να κρατιέται η κλωστή, πράγμα που και στις δύο περιπτώσεις θα ήταν κουραστικό και χρονοβόρο. Γι' αυτό το λόγο πιθανό τα λίθινα υφαντικά βάρη αντικαταστάθηκαν από ένα πιο εύπλαστο και εύκολο στην κατεργασία του υλικό, όπως είναι ο πηλός. Ένας απλός κύλινδρος από άψητο πηλό, ελαφρά στενότερος στο μέσο, θα ήταν κατάλληλος γι' αυτή τη δουλειά[145], ενώ, αν ο πηλός ψηνόταν, θα μπορούσε θαυμάσια να προστεθεί μια τρύπα, για να κρατά με ασφάλεια τις κλωστές του στημονιού. Τα υφαντικά βάρη που αποκαλύφθηκαν στις ανασκαφές νεολιθικών αιγαιακών οικισμών, αλλά και εκείνων της Εποχής του Χαλκού είναι πήλινα ή λίθινα αντικείμενα, τρυπημένα τα πρώτα, με κατάλληλη επεξεργασία τα δεύτερα, για να συγκρατούν τις κλωστές, και με μεγάλη ποικιλία σχημάτων (κυλινδρικά, πυραμιδοειδή, κυβοειδή, κωνικά, δισκοειδή, σφαιρικά). Ο μέσος όρος του βάρους για τα αιγαιακά προϊστορικά

143. *Ό.π.*, 99. Διατυπώνεται ωστόσο και η άποψη ότι ίσως ήταν καλύτερα να περπατάει κανείς ελεύθερος μπροστά στον αργαλειό παρά να κάθεται στριμωγμένος με τα γόνατα στο στήθος, κάτι που ίσως φαίνεται στο τραγούδι των γυναικών που ύφαιναν και που μας περιγράφει ο Όμηρος, *Οδύσσεια*, Ε 61, Κ 221.

144. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 99 και σημ. 3.

145. *Ό.π.*, 99, 100.

βάρη κυμαίνεται από 200 ως 250 γρ.[146]. Ανασκαφικά ευρήματα, ιδιαίτερα διαφωτιστικά για τη χρήση αυτών των αντικειμένων και για τη λειτουργία γενικότερα του όρθιου αργαλειού, έχουμε από τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο κατά τη Χαλκολιθική περίοδο και από την Τροία. Στο Cascioarele, στο οίκημα IV, πλάι στην εστία βρέθηκαν πάνω από 100 πήλινα υφαντικά βάρη[147]. Επίσης, ομάδες από δέκα υφαντικά βάρη αποτελούσαν συχνό εύρημα μέσα στις υπόλοιπες κατασκευές του Cascioarele. Τα βάρη αυτά βρίσκονταν σε δύο παράλληλες σειρές, από πέντε στην κάθε μια, κατανομή που δείχνει τα υπολείμματα ενός αργαλειού με υφαντικά βάρη[148]. Ίδια κατανομή υφαντικών βαρών αναφέρεται και σε ένα οίκημα της Gumelniţa[149], ενώ μια ομάδα 14 βαρών προέρχεται από τη Gradeniştsa της ΒΔ Βουλγαρίας[150]. Αποθέτης με υφαντικά βάρη (28) εντοπίστηκε σ' ένα οίκημα της Salcuţa[151]. Το διαφωτιστικότερο ωστόσο παράδειγμα προέρχεται από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, από το εύρημα του C. Blegen στην Τροία[152]. Στο δωμάτιο 206 της Τροίας II g αποκαλύφθηκαν υφαντικά βάρη σε κανονικές σειρές καθώς και οι τρύπες που άφησαν τα δοκάρια του σκελετού του όρθιου αργαλειού στον οποίο ανήκαν αυτά τα βάρη. Εντοπισμένα σε μια γωνιά σπιτιού της Πρώιμης επίσης Εποχής του Χαλκού υφαντικά βάρη βρέθηκαν και στις ανασκαφές του προϊστορικού οικισμού στο Μάνδαλο Δ. Μακεδονίας, ενώ σημαντικά ευρήματα έχουμε και από τον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών[153]. Το εύρημα της Τροίας συνετέλεσε πολύ στην ορθή ερμηνεία των αντικειμένων αυτών, για τα οποία είχαν κατά καιρούς διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις[154].

---

146. *Ό.π.*, 103, σημ. 4. Υπάρχει ωστόσο υφαντικό βάρος από τα Σέρβια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού που ζυγίζει 52 γρ., Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 100, σημ. 1. Σε σύγχρονους αργαλειούς με υφαντικά βάρη, στη Νορβηγία, τα υφαντικά βάρη μπορούν να ζυγίζουν μέχρι 5 κιλά περίπου, Hoffmann, *ό.π.* (σημ. 123) 42, εικ. 9.

147. V. Dumitrescu, «Căscioarele, A Late Neolithic Settlement on the Lower Danube», *Archaeology* 18 (1965) 36. R. Evans, *Craft Specialization in the Chalcolithic Period of the Eastern Portion of the Balkan Peninsula*, Los Angeles 1973, 110.

148. Evans, *ό.π.*

149. *Ό.π.*, 111.

150. *Ό.π.*

151. *Ό.π.*

152. C. Blegen et al., *Troy* I, Princeton 1950, 350, εικ. 333, 334, 369, 461.

153. Για τον προϊστορικό οικισμό του Μάνδαλου βλ. σημ. 24. Για το Αρχοντικό βλ. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, «Η υφαντική στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού», στον τόμο: *Μνείας Χάριν, Τόμος αφιερωμένος στη μνήμη Μ. Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, 177 κε.

154. Βλ. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 100 και σημ. 4-7, 101 και σημ. 1-4.

ε) Τα υφάσματα

Οι κλιματολογικές συνθήκες στο προϊστορικό Αιγαίο δεν ευνόησαν τη διατήρηση υφασμάτων, που θα αποτελούσαν και τις άμεσες μαρτυρίες για την πρώτη ύλη που χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή τους. Έτσι, πολύ λίγες είναι οι ενδείξεις για τα υφάσματα στην περιοχή αυτή και ιδιαίτερα κατά τη Νεολιθική Περίοδο, αλλά αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού μας δίνουν κάποια εικόνα για τα πρωιμότερα υφαντά. Για τη Νεολιθική οι μαρτυρίες μας προέρχονται από αποτυπώματα υφασμάτων. Ένα βρέθηκε στους Σιταγρούς[155] (Μέση Νεολιθική) και μερικά άλλα στην Κεφάλα της Κέας[156] (Τελική Νεολιθική). Λίγες επίσης είναι και οι μαρτυρίες μας για τα υφάσματα στην Εποχή του Χαλκού[157].

Στα υφάσματα της Κεφάλας χρησιμοποιήθηκε απλή ύφανση[158], πράγμα που διαπιστώθηκε και στα πρωιμότερα υφαντά του κόσμου, εκείνα δηλ. από το Çatal Hüyük[159]. Απλές υφάνσεις διαπιστώθηκαν ακόμα και στα πρωιμότερα αιγυπτιακά υφαντά από το Fayum και Badari και σ' όλα τα λεπτά λινά της Αιγύπτου και της Ανατολής μέχρι το 2500 π.Χ. περίπου, όπως και σε μερικά από τα πρωιμότατα υπολείμματα υφασμάτων της Δ. Ευρώπης (λιμναίοι οικισμοί Ελβετίας)[160]. Το προτέρημα της απλής ύφανσης είναι ότι μπορεί εύκολα να μηχανοποιηθεί, γιατί απαιτείται μόνο ένα μιτάρι ή ένα μιτάρι και μια βέργα[161]. Παρόλο που τα υφάσματα της Κεφάλας είναι υφασμένα με απλή ύφανση, είναι πάρα πολύ λεπτά και πολύ καλά δουλεμένα στον αργαλειό και μπορούν να συγκριθούν με το κομμάτι υφάσματος από εγχειρίδιο της Αμοργού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και με τα λεπτότερα μυκηναϊκά υφάσματα[162]. Αναφέρεται[163] ότι τα νήματα ανά τετραγωνική ίντσα είναι όμοια μ'

155. Renfrew, *ό.π.* (σημ. 55) (1972) 351. Πρόκειται για αποτύπωμα στη βάση ενός οστράκου από τους Σιταγρούς.

156. Smith, *ό.π.* (σημ. 2) 114 κε.

157. Βλ. π.χ. Γ. Μυλωνάς, *Ο ταφικός κύκλος Β΄ των Μυκηνών*, Αθήναι 1973, 22, 32, 38, 49, 88, 171, 172, 314, 326, πίν. 20 β, 25, 148 β, 150 α, β. Karo, *ό.π.* (σημ. 93) 71, 142, 145, 251, πίν. CXLVI, CXLVII. A. Rersson, *The Royal Tombs at Dendra near Midea*, Lund 1931, 77, 94, πίν. XXXII 4. A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos* IV, London 1935, 866, εικ. 852. Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών (ανασκαφής Τσούντα, 1887-1898)*, Paris 1985, 77, 173, 216, 256, 260, πίν. 12, 128.

158. Smith, *ό.π.* (σημ. 2) 117.

159. Βλ. σημ. 66.

160. Βλ. σημ. 156 και Hawkes, *ό.π.* (σημ. 65) 280.

161. Βλ. σημ. 156.

162. *Ό.π.*

163. *Ό.π.*

εκείνα από το Fayum και Badari (20-25 Χ 25-30 κλωστές ανά τετραγωνική ίντσα). Θα μπορούσαν να υφανθούν σ' έναν από τους τρεις τύπους αργαλειών, που περιγράφηκαν παραπάνω. Σχετικά με την πρώτη ύλη που χρησιμοποιήθηκε στα υφαντά της Κεφάλας, αλλά και γενικότερα για την πρώτη ύλη των νεολιθικών υφαντών, δεν είναι εύκολο να δοθεί μια κατηγορηματική απάντηση. Το μαλλί και το λινάρι συγκεντρώνουν ίδιες πιθανότητες να χρησιμοποιήθηκαν ως πρώτο υλικό[164]. Αν το μαλλί χρησιμοποιήθηκε στα πιο παλιά υφαντά από το Çatal Hüyük[165], τότε η λεπτότητα της κλωστής και της ύφανσης των υφασμάτων της Κεφάλας δεν αποκλείει και εδώ τη χρήση μαλλιού, αφού τα δείγματα του Çatal Hüyük είναι εξίσου λεπτά[166].

Το λινάρι φαίνεται πως ήταν γνωστό από την 7η χιλ. π.Χ., όπως δείχνουν λινά υφάσματα που βρέθηκαν στο μικρό σπήλαιο Nahal-Hemar στο Ισραήλ[167]. Καλλιεργήθηκε στο Ιράν και στη Μεσοποταμία πρώιμα στην 6η χιλ. και στην Αίγυπτο στην αρχή της επομένης[168]. Από την 5η χιλ. και πέρα υπάρχουν υπολείμματα λινών υφασμάτων από την Αίγυπτο[169]. Λινά είναι επίσης τα υφά-

164. *Ό.π.*, 118.

165. Βλ. σημ. 66.

166. Smith, *ό.π.* (σημ. 2) 117. Η ίδια επίσης παρατηρεί ότι τα οστά προβάτων που βρέθηκαν στην Κεφάλα επιτρέπουν την υπόθεση ότι και το μαλλί των προβάτων θα ήταν διαθέσιμο και, αφού οι κάτοικοι του Çatal Hüyük από την 7η χιλ. π.Χ. χρησιμοποιούσαν μαλλί ή μοχαίρ στο γνέσιμο και στην υφαντική, γιατί να μην έκαναν το ίδιο και οι κάτοικοι της Κεφάλας στο τέλος της 4ης χιλ. Ο Renfrew, *ό.π.* (σημ. 2) 189, παρατηρεί επίσης ότι τα οστά προβάτων είναι κοινό εύρημα από τις αρχές ήδη της Νεολιθικής Εποχής στον αιγαιακό χώρο. Αλλά *ο ίδιος*, *ό.π.* (σημ. 55) 352, επισημαίνει ότι δεν είναι ολοφάνερο από πότε άρχισαν να εκτρέφονται τα πρόβατα για το μαλλί τους. Πειστική απάντηση θα δώσει η μελέτη των οστών των ζώων από διάφορες περιοχές. Ο P. Halstead, «Counting sheeps in Neolithic and Bronze Age Greece», στον τόμο: *Pattern of the Past. Studies in Honour of D. Clarke,* I. Hodder – G. Isaak and N. Hammond (επιμ.), Cambridge 1981, 328, 329, πιστοποιεί μια αυξανόμενη παραγωγή μαλλιού κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού. Ένας από τους παράγοντες γι' αυτή την αύξηση της παραγωγής μπορεί να υπήρξε, όπως σημειώνει, η εμφάνιση μιας νέας ράτσας προβάτου. Έτσι στην Άργισα, τα Πευκάκια και τους Σιταγρούς, στην 3η χιλ. π.Χ., αποδόθηκε κάποια αύξηση στο μέγεθος των προβάτων στην εμφάνιση μιας πιο μαλλιαρής ποικιλίας. Υποστηρίχτηκε ακόμα ότι από την εξημέρωση των προβάτων μέχρι τη διαμόρφωση της προβιάς τους με τις μακριές τρίχες μεσολαβεί ένα χρονικό διάστημα 3-4 χιλιετηρίδων και αυτή η μεταβολή δεν ολοκληρώθηκε πριν από την Εποχή του Χαλκού. Βλ. M. Ryder, «Early Technology and the Development of different fleece types in sheep», στον τόμο: *The Social and Economic Contexts of Technological Change.The World Archaeological Congress* (1986), Southampton and London 1986.

167. O. Bar Yosef, *A Cave in the Desert: Nahal-Hemar, 9000-years-old finds*, Jerusalem 1985, The Israel Museum, 9-10.

168. Forbes, *ό.π.* (σημ. 65) 27 κε. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 16.

169. Forbes, *ό.π.* Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 17. Hawkes, *ό.π.* (σημ. 65) 280.

σματα από τους λιμναίους οικισμούς της Ελβετίας, όπως και μερικά υφάσματα από την Κύπρο[170]. Στη νεολιθική Ελλάδα η αναγνώριση σπόρων λιναριού στα Σέρβια της Δ. Μακεδονίας και στη Λέρνα της Αργολίδας υποδηλώνει ότι το λινάρι ήταν γνωστό ήδη από την Πρώιμη Νεολιθική[171]. Έχει υπολογιστεί ακόμα[172] ότι η ποσότητα της κλωστής που θα χρειαζόταν για ρουχισμό ένα νεολιθικό χωριό από 100 ψυχές θα μπορούσε να αποκτηθεί από μια πολύ μικρή περιοχή καλλιέργειας λιναριού, που θα κυμαινόταν από 2 ως 5 εκτάρια. Έτσι θεωρείται το λινάρι σαν «μια ελκυστική πηγή κλωστής», εκεί βέβαια που υπήρχαν κατάλληλες συνθήκες και εδάφη. Στην περίπτωση όμως των μεγάλων οικισμών η σπανιότητα πλούσιων εδαφών για να μεγαλώσει η σοδειά, και νερού για διαβροχή δε θα έκαναν το λινάρι περιζήτητο υλικό για ρουχισμό. Η ποσότητα μαλλιού που θα χρειαζόταν μια νεολιθική κοινότητα 100 ατόμων για ρουχισμό υπολογίζεται σε 200-500 κιλά τη χρονιά[173]. Στην Κεφάλα της Κέας δε βρέθηκαν σπόροι λιναριού, αλλά εικάζεται ότι το ύφασμα που άφησε το αποτύπωμά του στο όστρακο 201 μπορεί να ήταν από λινό[174].

Το θέμα της πρώτης ύλης που χρησιμοποιήθηκε στα υφαντά της Νεολιθικής Εποχής στον αιγαιακό χώρο είναι ένα πρόβλημα που απασχολεί ακόμα την έρευνα. Ίσως από την αρχή της Νεολιθικής στον αιγαιακό χώρο να χρησιμοποιήθηκαν εξίσου το μαλλί και το λινάρι ως πρώτες ύλες στην υφαντική[175].

V. Η ΥΦΑΝΤΙΚΉ ΣΤΟ ΣΈΣΚΛΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

Η μελέτη αντικειμένων σχετικών με την υφαντική, που έφεραν στο φως οι ανασκαφές του καθηγητή Δ. Θεοχάρη στον προϊστορικό οικισμό του Σέσκλου, και η σύντομη επισκόπηση της υφαντικής, όπως αυτή φαίνεται να δια-

170. Forbes, *ό.π.* (σημ. 65) 34. P. Åström, «Remains of Ancient Cloth from Cyprus», *Opuscula Atheniensia* 5 (1964) 112. Hawkes, *ό.π.*

171. R. Hubbard, «Ancient Agriculture and Ecology at Servia», *BSA* 74 (1979) 227. M. Hopf, «Nutzpflanzen vom Lernäischen Golf», *JbRGZM* 9 (1962) 4 κε.

172. Halstead, *ό.π.* (σημ. 166) 328.

173. *Ό.π.*

174. Smith, *ό.π.* (σημ. 2) 118. Καταλήγει σ' αυτό με βάση τη λεπτότητα και ομαλότητα των ινών από τις οποίες μερικές φαίνεται πως παρουσιάζουν ένα «S» στρίψιμο. Αλλά και η μάλλον χαλαρή φύση του υφαντού με ίσο περίπου αριθμό κλωστών στο στημόνι και στο υφάδι είναι ένδειξη λινού. Ο Renfrew, *ό.π.* (σημ. 2) 189, επισημαίνει ότι το αποτύπωμα της Κεφάλας στην Κέα δείχνει ένα εξαιρετικά λεπτό υφαντό ύφασμα και προδίδει μεγάλη ειδίκευση στην υφαντουργία.

175. Βλ. σχετική συζήτηση, Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, *ό.π.* (σημ. 153) 181 κε. Επίσης Τζαχίλη, *ό.π.* (σημ. 65) 29 κε.

μορφώνεται μέσα στα πλαίσια της Νεολιθικής Περιόδου στον αιγαιακό χώρο, μας βοηθούν να προχωρήσουμε σε μια σειρά παρατηρήσεων για την εξέλιξη της υφαντικής στο Σέσκλο και για την εξειδίκευση στον τομέα αυτό.

Στη σειρά των νεολιθικών θέσεων στις οποίες διαπιστώθηκαν σφοντύλια, επομένως και γνέσιμο της κλωστής, από την Αρχαιότερη Νεολιθική μπορούμε τώρα να προσθέσουμε και το Σέσκλο. Και αυτό είναι σημαντικό, αφού οι μαρτυρίες για το γνέσιμο της κλωστής, αλλά και γενικότερα για την υφαντική στη φάση αυτή, δεν είναι πολλές. Λιγοστά σφοντύλια και υφαντικά βάρη είναι γνωστά και μόνο η Ν. Νικομήδεια[176] φαίνεται πως παρουσιάζει ιδιαίτερη δραστηριότητα στον τομέα αυτό. Στο Σέσκλο οκτώ σφοντύλια από όστρακα αγγείων (πίν. Ι) προήλθαν από στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής, ενώ είναι πιθανό ο αριθμός αυτός να ήταν μεγαλύτερος, αφού υπάρχουν όστρακα-σφοντύλια (πίν. V), για τα οποία δεν μπορεί να γίνει διάκριση των στρωμάτων από τα οποία προήλθαν. Έτσι, λοιπόν, μαρτυρείται στο Σέσκλο η παραγωγή κλωστής στη φάση αυτή και επαληθεύεται η άποψη ότι στην Αρχαιότερη Νεολιθική οι κλώστριες προτιμούσαν να χρησιμοποιούν για σφοντύλια όστρακα αγγείων τρυπημένα κατάλληλα, αφού το φαινόμενο αυτό παρατηρήθηκε και σε άλλους νεολιθικούς οικισμούς που έδωσαν σφοντύλια αυτής της εποχής[177]. Στο Σέσκλο τεκμηριώνεται και η χρήση σφοντυλιών κατασκευασμένων από πηλό στην Αρχαιότερη Νεολιθική μ' ένα δισκοειδές σφοντύλι (πίν. VI), ενώ ίσως στην ίδια φάση ανήκει και το αμφικωνικό σφοντύλι ΜΒ 3579α (πίν. Χ). Παρόλο επίσης που είναι δυνατό ν' ανήκουν στην Αρχαιότερη Νεολιθική και μερικά άλλα σφοντύλια κατασκευασμένα από πηλό, είναι γεγονός ότι η κατηγορία αυτή σπανίζει.

Στη Μέση Νεολιθική σφοντύλια από όστρακα αγγείων εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται στο Σέσκλο. Συγχρόνως όμως παρατηρείται μια μεγάλη ποικιλία πήλινων σφοντυλιών, που διακρίνονται, όπως διαπιστώσαμε, σε τέσσερις κύριες κατηγορίες: δισκοειδή, κωνικά, αμφικωνικά και σφαιροειδή. Δημοφιλέστερα είναι τα αμφικωνικά, δείγματα των οποίων βρέθηκαν και σε στρώματα της Νεότερης Νεολιθικής (πίν. XIII). Ο τύπος αυτός είναι ο πιο διαδεδομένος κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής όχι μόνο στον αιγαιακό χώρο, αλλά γενικότερα σε όλη τη Βαλκανική[178]. Τα πήλινα σφοντύλια της Μέσης Νεολιθικής, αλλά και γενικότερα όλα τα σφοντύλια που βρέθηκαν στο Σέσκλο, είναι μετρίου μεγέθους και βάρους, γεγονός που διαπιστώνεται και

176. Βλ. σημ. 7 και 54.
177. Βλ. σημ. 7.
178. R. Treuil et al., *Le Néolithique et le Bronze Ancien Égéens*, Paris 1983, 203.

στους άλλους αιγαιακούς νεολιθικούς οικισμούς[179]. Όπως φαίνεται από τις σχετικές μετρήσεις, ο μέσος όρος του βάρους των σφοντυλιών από το Σέσκλο κυμαίνεται από 12 ως 26,5 γρ., ενώ εκείνος της διαμέτρου από 2,7 ως 4,9 εκ. Πολύ λίγα είναι τα βαριά σφοντύλια (πάνω από 40 γρ. ζυγίζουν τα σφοντύλια: πίν. III 6, V 1, 3, 5, IX 4, XI 16, XVI 1), όπως επίσης και τα πολύ ελαφρά (λιγότερο από 10 γρ. ζυγίζουν τα σφοντύλια: πίν. I 6, III 5, V 6, VII 2, X 1, XI 15, 21, XII 1, 2, XIV 3). Ίσως μερικά από τα πολύ ελαφρά αυτά αντικείμενα να είχαν κάποια άλλη χρήση, π.χ. να επρόκειτο για χάντρες. Ωστόσο οι συνθήκες της εύρεσής τους δε μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε με σιγουριά κάτι τέτοιο. Τα μετρίου μεγέθους σφοντύλια, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι κατάλληλα κυρίως για το γνέσιμο μαλλιού. Και πιθανότατα αυτή θα ήταν κυρίως η πρώτη ύλη που χρησιμοποιήθηκε στον προϊστορικό οικισμό του Σέσκλου για την παραγωγή κλωστής[180]. Στη Μέση Νεολιθική εκτός από τα πήλινα σφοντύλια, που αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα στο Σέσκλο, διαπιστώθηκε και η ύπαρξη λίθινων, μοναδικών —μέχρι στιγμής τουλάχιστον— δειγμάτων της φάσης αυτής στον αιγαιακό χώρο. Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία που θα επέτρεπαν μια διεξοδική συζήτηση γύρω από τα λίθινα αυτά σφοντύλια, και ειδικά για τη χρήση τους. Ωστόσο πιστεύουμε ότι δε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως συνδέονται με την κατεργασία άλλης πρώτης ύλης εκτός εκείνης του μαλλιού, με το λινάρι δηλ., γιατί τα σφοντύλια αυτά είναι πάρα πολύ λίγα και το βάρος τους δεν είναι μεγάλο (πίν. XIX)[181]. Η κατεργασία του υλικού των σφοντυλιών αυτών είναι θαυμάσια, πράγμα που φανερώνει ότι δαπανήθηκε αρκετός χρόνος για την κατασκευή τους. Δεν πρέπει λοιπόν να συμπεριληφθούν ανάμεσα στα φθηνά, εύκολα κατασκευαζόμενα και προσιτά στον καθένα πήλινα σφοντύλια, αλλά θα μπορούσαν ίσως να αποτελούν αντικείμενα γοήτρου ή αντικείμενα ανταλλαγών.

Οι μαρτυρίες για την παραγωγή κλωστής στο Σέσκλο κατά τη Μέση Νεολιθική είναι σίγουρα περισσότερες σε σύγκριση με την προηγούμενη φάση, γεγονός άλλωστε που παρατηρείται και στους άλλους νεολιθικούς οικισμούς. Οι κλώστριες γνέθουν χρησιμοποιώντας όστρακα τρυπημένα και σφοντύλια

179. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 81.

180. Ξύλινα σφοντύλια που χρησιμοποιούνται σήμερα στην Ελλάδα για το γνέσιμο του μαλλιού έχουν διάμετρο από 3,5 ως 7 εκ. και βάρος από 11 ως 40 γρ. Βρίσκονται μέσα στα πλαίσια των μεγεθών που έχουν διαπιστωθεί για τα προϊστορικά σφοντύλια, βλ. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 81 και σημ. 1.

181. Όπως αναφέρθηκε, το λινάρι για να κλωστεί καλά χρειάζεται ένα βαρύ σφοντύλι και γι' αυτό στην Αίγυπτο τα σφοντύλια που έρχονται στο φως είναι λίθινα, βλ. Forbes, *ό.π.* (σημ. 65) 154.

διαφόρων τύπων —κυρίως από πηλό. Όσο για τη μέθοδο του γνεσίματος θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί όλες όσες αναφέρθηκαν στο σχετικό κεφάλαιο, αλλά για τους λόγους που επίσης αναφέρθηκαν εκεί η πιο διαδεδομένη μπορεί να ήταν η μέθοδος που άφηνε το αδράχτι να πέφτει από το χέρι της κλώστριας.

Στη σχετική με τα υφαντικά βάρη συζήτηση είχαμε παρατηρήσει ότι υφαντικά βάρη ανάλογα με τα αντικείμενα που είναι γνωστά κατά τη Νεολιθική Εποχή με το χαρακτηρισμό αυτό, δε διαπιστώθηκαν στις ανασκαφές Θεοχάρη στο Σέσκλο. Άρα, θα έπρεπε να αποκλείσει κανείς τη χρήση τουλάχιστον του αργαλειού με υφαντικά βάρη στον οικισμό αυτό. Νομίζουμε ωστόσο ότι θα μπορούσαμε πρώτα πρώτα να υποστηρίξουμε, παίρνοντας μάλιστα υπόψη μας γενικότερα το μικρό αριθμό των τυπικών υφαντικών βαρών που βρέθηκαν κατά τη Νεολιθική Περίοδο στον αιγαιακό χώρο, ότι και άλλου είδους αντικείμενα, που δεν άφησαν ίχνη, ήταν δυνατό να χρησιμοποιήθηκαν ως υφαντικά βάρη στον όρθιο αργαλειό: π.χ. ξύλα, κατάλληλα διαμορφωμένα, μπορούσαν να κάνουν την ίδια δουλειά, όπως επίσης και χαλίκια. Αλλά πιστεύουμε επίσης ότι ως υφαντικά βάρη μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί τα πηνιόσχημα αντικείμενα του πίν. XXIV. Τα δύο σώζονται ακέραια και προέρχονται από στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Το βάρος τους, 82 γρ. το ένα και 280 το άλλο, και η διάμετρός τους τα κάνουν ακατάλληλα για τύλιγμα της κλωστής, αλλά αντίθετα, κατάλληλα για υφαντικά βάρη. Το ελαφρό στένεμα που παρουσιάζεται στο μέσο τους θα διευκόλυνε το δέσιμο των κλωστών του στημονιού γύρω απ' αυτό, αφού τα αντικείμενα αυτά δεν είναι τρυπημένα. Το τρίτο πηνιόσχημο αντικείμενο του πίν. XXIV, που διατηρείται το μισό και ζυγίζει 90 γρ. —δηλ. ακέραιο θα ζύγιζε 180 γρ.— θα ήταν επίσης κατάλληλο για τον ίδιο σκοπό[182]. Το ίδιο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε και για μερικά από τα πηνία που βρέθηκαν στο Σέσκλο και που αντιπροσωπεύονται από ένα σημαντικό αριθμό. Εκατόν οχτώ πηνία ήρθαν στο φως με τις ανασκαφές Θεοχάρη και απ' αυτά τα πενήντα δύο ανήκουν στην Αρχαιότερη Νεολιθική (πίν. XX). Έτσι, κοντά σε άλλες νεολιθικές θέσεις που έδωσαν πηνία αυτής της φάσης (Σέρβια, Οτζάκι Μαγούλα, Ελάτεια, Ν. Νικομήδεια) προστίθεται και το Σέσκλο. Στη Μέση Νεολιθική, η χρήση τους συνεχίστηκε, ο αριθμός τους ωστόσο μειώθηκε σημαντικά (η Μέση Νεολιθική αντιπροσωπεύεται από 12 δείγματα, αν και ο αριθμός αυτός μπορούσε να ήταν μεγαλύτερος, αφού υπάρχουν αρκετά αχρονολόγητα (πίν. XXII και

182. Ο Schliemann βρήκε μια ομάδα δεκαέξι παρόμοιων αντικειμένων και υπέθεσε ότι μπορεί να είχαν χρησιμοποιηθεί ως υφαντικά βάρη, H. Schliemann, *Tiryns*, Leipzig 1886, 146, εικ. 70.

XXIII). Όπως φαίνεται από τους πίνακες XX, XXII, XXIII, τα μεγέθη των αντικειμένων αυτών παρουσιάζουν μεγάλες διακυμάνσεις. Έτσι υπάρχουν πηνία που ζυγίζουν μόλις 5 ή 6 γρ. (πίν. XXIII 6, 7, 8), ενώ άλλα φτάνουν τα 42 και τα 50 γρ. (πίν. XX 24, XXIII 1, 41). Τα βαρύτερα από αυτά θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως υφαντικά βάρη, ενώ τα άλλα το πιθανότερο είναι ότι χρησιμοποιούνταν όπως τα σημερινά καρούλια, για το τύλιγμα δηλ. της κλωστής[183]. Θα πρέπει ακόμα να αναφερθούμε ιδιαίτερα και στα πηνία αρ. 3 και 11 του πίν. XXII, που φέρουν διαμπερή τρύπα στον κατά μήκος άξονά τους, πράγμα που θα τα έκανε πολύ κατάλληλα για υφαντικά βάρη, αφού θα μπορούσαν σ' αυτά να δεθούν εύκολα και σίγουρα κλωστές του στημονιού. Η χρήση πηνίων ως υφαντικών βαρών πιθανολογείται και στον προϊστορικό οικισμό της Ν. Νικομήδειας[184] και δεν αποκλείεται και στην περίπτωση των Σερβίων[185].

Η πιθανότατη χρήση των πηνιόσχημων αντικειμένων της Αρχαιότερης Νεολιθικής από το Σέσκλο ως υφαντικών βαρών, καθώς και η περίπτωση της Ν. Νικομήδειας μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο αργαλειός με υφαντικά βάρη χρησιμοποιήθηκε από την Αρχαιότερη Νεολιθική στο Σέσκλο, όπως και βορειότερα. Το γεγονός αυτό δεν αποκλείει και τη χρήση άλλου είδους αργαλειού, και ιδιαίτερα του οριζόντιου στο έδαφος, του οποίου ίχνη δεν είναι δυνατό να αναγνωριστούν.

Τα εργαλεία της υφαντικής από το Σέσκλο, όπως άλλωστε και από τους άλλους νεολιθικούς οικισμούς, είναι απλά, πήλινα —στη συντριπτική τους πλειονότητα— αντικείμενα, που πέρα από τις οποιεσδήποτε επιστημονικές πληροφορίες που μας παρέχουν έχουν τη δύναμη να φέρνουν ολοζώντανη μπροστά μας μια γυναικεία μορφή, που σε μια γωνιά του σπιτιού ή στην αυλή γνέθει με το αδράχτι και τη ρόκα της ή υφαίνει μπροστά στον αργαλειό. Μια εικόνα που ξεπηδά ανάγλυφη μέσα από τις περιγραφές του Ομήρου, αλλά που και σήμερα ακόμα απαράλλαχτη ζει σε μερικές γωνιές αυτού του τόπου, όπου η γιαγιά, η μάνα, η θυγατέρα γνέθουν με τον ίδιο τρόπο το μαλλί ή υφαίνουν στον αργαλειό τα χράμια του σπιτιού, τα προικιά ή άλλα υφαντικά προϊόντα, που μπορούν να γίνουν ονομαστά και να ξεπεράσουν τα γεωγραφικά όρια μιας μικρής κοινωνίας.

Θα ήταν χρήσιμο στο σημείο αυτό να ασχοληθούμε με το θέμα της εξειδίκευσης στον τομέα της υφαντικής στο νεολιθικό οικισμό του Σέσκλου, τοπο-

183. Χαρακτηριστική φωτογραφία, *Νεολιθική Ελλάς*, *ό.π.* (σημ. 2) 112.

184. Βλ. σημ. 54.

185. Smith, *ό.π.* (σημ. 7) (2000) 227 κε., όπου γίνεται αναφορά στη συζήτηση τη σχετική με τη χρήση των αντικειμένων αυτών.

θετώντας το αρχικά μέσα στα γενικότερα πλαίσια της θεωρητικής συζήτησης γύρω από την «εξειδίκευση» και στη συνέχεια εξετάζοντας ποια είναι τα δεδομένα που μας παρέχει ή δεν μας παρέχει η έρευνα του οικισμού για να υποστηρίξουμε ή και να απορρίψουμε μια εξειδικευμένη παραγωγή στον παραπάνω τομέα, στο συγκεκριμένο προϊστορικό οικισμό.

Συζητώντας σύντομα το γενικότερο θέμα της εξειδίκευσης στη Νεολιθική Εποχή, θα σταθούμε για λίγο σε ορισμένες πολύ χαρακτηριστικές θέσεις που διατυπώθηκαν γύρω από αυτό. Ο C. Renfrew[186] υποστήριξε ότι και η πιο απλή νεολιθική οικονομία ευνοούσε την ύπαρξη έκτακτων και ειδικευμένων με μερική απασχόληση τεχνιτών, που ένα μικρό μόνο μέρος του παραγωγικού τους χρόνου αφιέρωναν σε μια δεδομένη ικανότητά τους. Ο ίδιος παρατήρησε ότι μια σειρά νεολιθικών αντικειμένων, όπως τα καλοσχηματισμένα ειδώλια, οι προσεχτικά δουλεμένες σφραγίδες, οι μεγάλοι πελέκεις, αλλά και η κατεργασία των *spondylus gaederopus*, όπως και η διακοσμητική κεραμική του Σέσκλου ή του Ντικιλί Τας απαιτούσαν αξιοσημείωτη δεξιοτεχνία. Μέσα σ' όλα αυτά τα αντικείμενα αντικατοπτρίζεται μια ιδιαίτερη ικανότητα, που δε θα την είχαν όλα τα μέλη της κοινότητας.

Ο Γ. Χουρμουζιάδης[187] επισημαίνει την ύπαρξη ειδικευμένων τεχνιτών, κατασκευαστών εργαλείων ή σκευών «με βάση μια κοινωνικά προκαθορισμένη κατασκευαστική διαδικασία και με προορισμό μια κοινωνικά προκαθορισμένη χρήση». Η ύπαρξη ειδικευμένου κοινωνικού στρώματος φαίνεται ότι διαπιστώνεται καλύτερα μέσα από τη διακοσμημένη νεολιθική κεραμική[188], με την οποία απασχολούνταν ορισμένοι κάτοικοι του οικισμού, «που δεν έπαιρναν σημαντικό μέρος στην ανάπτυξη του κοινοτικού παραγωγικού προγράμματος».

Για τον R. Evans η εξειδίκευση ως ιδιαίτερο φαινόμενο μπορεί να είναι παρούσα σε κάθε «πολιτισμό»[189] (*culture*), δηλώνοντας, στην απλούστερη μορφή της, την επέκταση των επίκτητων δεξιοτήτων ενός ατόμου και αποτελώντας αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό ενός εξελισσόμενου κοινωνικοπολιτιστικού συστήματος και ένα σοβαρό γνώρισμα ενός εξελιγμένου αστικού συστήματος.

Σύμφωνα με τον ορισμό του R. Evans για το φαινόμενο της εξειδίκευ-

186. Renfrew, *ό.π.* (σημ. 55) (1972) 340.

187. Γ. Χουρμουζιάδης, «Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής», *Ανθρωπολογικά* 2 (Ιούνιος 1981) 46.

188. *Ο ίδιος*, *Το νεολιθικό Διμήνι*, Βόλος 1979, 43.

189. Evans, *ό.π.* (σημ. 147) 41 κε.

σης[190] η παραγωγή εξειδικευμένων προϊόντων περιορίζεται σε μικρό ποσοστό ατόμων μέσα στο συνολικό αριθμό των κατοίκων μιας κοινότητας, ατόμων που διαθέτουν κάποιο ποσοστό του παραγωγικού τους χρόνου στην κατασκευή εξειδικευμένων προϊόντων. Κατά συνέπεια απομακρύνονται τελείως ή μερικά από τη βασική παραγωγή της τροφής. Τα άτομα αυτά θα πρέπει να κερδίσουν τα αγαθά πρώτης ανάγκης μέσα από ένα σύστημα ανταλλαγής για τα εξειδικευμένα τους προϊόντα.

Σχετικά με τις κατηγορίες των εξειδικευμένων τεχνιτών, δύο κυρίως αναφέρονται στη βιβλιογραφία: οι ειδικευμένοι με μερική απασχόληση τεχνίτες (*part-time specialists*) και οι ειδικευμένοι με πλήρη απασχόληση (*full-time specialists*)[191]. Στον ορισμό του ο R. Evans αποδέχεται μια διαδικασία αποκλειστικά ανταλλακτική ανάμεσα στα ειδικευμένα προϊόντα και σε αγαθά πρώτης ανάγκης[192]. Ανταλλαγή των εξειδικευμένων προϊόντων με άλλα αγαθά, κάποια μορφή εμπορίου δηλ., δέχεται ο Renfrew[193], γεγονός που θεωρεί σαν «σημαντικό βήμα προς τη διαμόρφωση της οικονομικής και κοινωνικής αλληλοεξαρτήσεως, που οδηγεί προς τον πολιτισμό και την ανάπτυξη αστικού βίου». Για το Γ. Χουρμουζιάδη[194] η ανταλλαγή των εξειδικευμένων προϊόντων θα πρέπει να αναπτύχθηκε πάνω στην αντίληψη της απλής προσφοράς, που δεν απαιτούσε χρηματικό ισοδύναμο ως ανταμοιβή, αλλά το δικαίωμα συμμετοχής στη διανομή του υπερπροϊόντος, στο περίσσευμα δηλ. του οικισμού.

Νομίζουμε ότι στο σημείο αυτό μπορούμε να στραφούμε στους τομείς που άμεσα μας ενδιαφέρουν, δηλ.στο γνέσιμο και στην ύφανση και να διερευνήσουμε αν μπορούμε να διαπιστώσουμε εξειδίκευση σ' αυτούς.

Για το γνέσιμο διατυπώθηκε η άποψη ότι δε θα αποτελούσε μια εξειδικευμένη χειροτεχνία, γιατί πρόκειται για μια δραστηριότητα που μπορούσε να την ασκήσει εύκολα ο καθένας με μικρή προσπάθεια ή εμπειρία[195]. Πιστεύουμε ωστόσο, ότι στη γενικά διατυπωμένη παραπάνω άποψη θα ήταν δυνατό να

190. *Ό.π.*, 55 και *ο ίδιος*, «Early Craft Specialization: An example from the Balkan Chalcolithic», στον τόμο: C. Redman et al. (επιμ.), *Social Archaeology. Beyond Subsistence and Dating*, New York 1978, 115.

191. Evans, *ό.π.* (σημ. 147) 45, 46. Κ. Κωτσάκης, *Κεραμεική τεχνολογία και κεραμεική διαφοροποίηση*, Θεσσαλονίκη 1983, 211 κε.

192. Βλ. για την επιφύλαξη που εκφράζει ο Κωτσάκης, *ό.π.*, 212 απέναντι στην αποδοχή μιας τέτοιας διαδικασίας, επειδή περιορίζεται η εφαρμογή του ορισμού του R. Evans μόνο σε εμπορευματικές κοινωνίες.

193. Renfrew, *ό.π.* (σημ. 2) 188.

194. Χουρμουζιάδης, *ό.π.* (σημ. 187) 46.

195. Crowfoot, *ό.π.* (σημ. 65) 413 κε.

ισχυριστεί κανείς ότι οι αυξημένες ικανότητες ατόμων στη συγκεκριμένη χειροτεχνία, όπως π.χ. η ταχύτητα, θα μπορούσαν ίσως να οδηγήσουν σε κάποια εξειδίκευση. Από την άλλη μεριά η δουλειά στον αργαλειό υπήρξε μια πολύ σύνθετη δραστηριότητα. Ο αργαλειός με υφαντικά βάρη απαιτούσε μεγάλη προσπάθεια και πείρα[196], γεγονός που θα μπορούσε ευκολότερα να μας κάνει να δεχτούμε την πιθανότητα εξειδίκευσης στον τομέα αυτό. Ο C. Renfrew[197] υποστήριξε ότι στη Νεότερη Νεολιθική υπάρχουν οι ενδείξεις εξέλιξης στις μεθόδους της υφαντικής, που είναι πιθανό ότι συνδυαζόταν και με την ανάπτυξη κάποιας εξειδίκευσης. Ενώ αρχικά κάθε σπιτικό ύφαινε όσο ύφασμα του χρειαζόταν, γρήγορα ίσως δημιουργήθηκε κάποια τοπική εξειδίκευση, όπου μια ή δυο οικογένειες θα είχαν παραγωγή μεγαλύτερη από τις ανάγκες τους και θα προμήθευαν ύφασμα σε άλλες με αντάλλαγμα άλλα αγαθά. Αύξηση παραγωγής διαφαίνεται κατά τον Renfrew στις μεταβολές του υφαντουργικού εξοπλισμού που παρατηρήθηκαν γύρω στα 3500 π.Χ. και γύρω στα 3000 π.Χ. αύξηση που σε συνδυασμό με την ανάπτυξη εμπορίου των υφασμάτων θα ξεπερνούσε τα όρια του μεμονωμένου χωριού. Μια παρόμοια κατάσταση πιστεύει ότι απεικονίζουν αργαλειοί που βρίσκονται ακόμα και σήμερα σε ελληνικά χωριά, όπου γυναίκες με τη μεγαλύτερη ικανότητα στην υφαντική κατασκευάζουν υφαντά, τα οποία διαθέτουν όχι μόνο μέσα στον περιορισμένο κύκλο του χωριού τους, αλλά σε μια πολύ ευρύτερη περιοχή. Μια εικόνα που κατά τον Renfrew ελάχιστα ίσως διαφέρει από εκείνη της νεολιθικής εποχής.

Η J. C. Smith[198] αναφέρεται σε «σπεσιαλίστες» της υφαντικής, που το περίσσευμα της εργασίας τους θα μπορούσαν να το διαθέσουν με κέρδος. Έτσι ελευθερώθηκαν από την παραγωγή τροφής, έχοντας περισσότερο χρόνο στη διάθεσή τους για ν' ασχοληθούν με τον αργαλειό. Η ίδια προσδιορίζει ότι το οικοτεχνικό επίπεδο της παραγωγής υφάσματος επεκτάθηκε στην Κνωσό, προς το τέλος της Μέσης Νεολιθικής[199], γεγονός που πιστοποιείται από τα διάφορα υφαντικά βάρη και ειδικά από τα εκατό και περισσότερα σφοντύλια του Stratum II. Για την Ηπειρωτική Ελλάδα η ίδια πιστεύει ότι οι υπερβολικοί αριθμοί σφοντυλιών από το Σέσκλο και το Διμήνι από τη Νεότερη Νεολιθική και πέρα, τα σφοντύλια στο οίκημα Q του Ραχμανιού και εκείνα της Τελικής Νεολιθικής στο Φράγχθι, δείχνουν ότι υπάρχει εξειδίκευση, τουλάχιστον στην κατασκευή κλωστής.

196. Hoffmann, *ό.π.* (σημ. 123).
197. Renfrew, *ό.π.* (σημ. 2) 190.
198. Smith, *ό.π.* (σημ. 3) 512.
199. *Ό.π.*, 513.

Μετά απ' αυτές τις γενικές, μπορούμε να πούμε, απόψεις για την εξειδίκευση στην παραγωγή της κλωστής και στην ύφανση, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε αν στο νεολιθικό οικισμό του Σέσκλου υπάρχουν πράγματι οι προϋποθέσεις εκείνες που θα μας επέτρεπαν να δεχτούμε ως πολύ πιθανή την εξειδίκευση στην υφαντική. Για την αρχαιολογική προσέγγιση μιας τέτοιας πιθανότητας θα πρέπει να στραφούμε σε δεδομένα που θα επισήμαιναν την εξειδίκευση στην υφαντουργία. Ο R. Evans[200] αναφέρεται σε «list of expected phenomena which indicated the types of finds that should be present if craft specialization was present». Τέτοια δεδομένα αποτελούν: τα εργαστήρια, οι ειδικοί δηλ. χώροι για εξειδικευμένες εργασίες, τα εξειδικευμένα εργαλεία, κατάλληλοι αποθηκευτικοί χώροι για την αποθήκευση των ετοίμων προϊόντων κλπ. Τα δεδομένα ωστόσο αυτά χαρακτηρίστηκαν ως «εξωτερικά», έμμεσης δηλ. μαρτυρίας, που η προσέγγισή τους συναντά σοβαρές δυσκολίες, που εντοπίζονται γύρω από την ερμηνεία της αρχαιολογικής μαρτυρίας[201]. Δε θα ήταν εύκολο π.χ. να προσδιοριστούν εργαστήρια υφαντικής, αν τα βαρίδια, το κατ' εξοχήν εργαλείο που θα μαρτυρούσε την ύπαρξη ενός «εργαστηρίου», ήταν κατασκευασμένα από ξύλο ή χαλίκια. Ούτε βέβαια θα μπορούσαμε να μετρήσουμε εργαστήρια σ' έναν οικισμό που μερικά μόνον έχει ανασκαφεί. Στο Σέσκλο, από τα εκατό στρέμματα που θεωρούνται ως μια ακριβής προσέγγιση της συνολικής έκτασης του οικισμού, η ανασκαμμένη έκταση μαζί με την «ακρόπολη» φτάνει τα 5.000 τ.μ. (ποσοστό 5%), σημαντικό ποσοστό αν λάβει κανείς υπόψη του άλλες θέσεις[202], ενδεικτικό όμως για να κατανοήσουμε ποιες δυνατότητες έχουν τέτοιου είδους έρευνες[203].

Στο Σέσκλο μόνο τρία πηνιόσχημα αντικείμενα χαρακτηρίσαμε ως υφαντικά βάρη (πίν. XXIV). Όμως υποστηρίχτηκε επίσης ότι τον ίδιο σκοπό θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν ξύλα κατάλληλα διαμορφωμένα, όπως επίσης και χαλίκια, αλλά και τα βαρύτερα από τα πηνία. Όσο για την παραγωγή κλωστής, αν δηλ. κάθε σπιτικό παρήγε μόνο τόση κλωστή όση χρειαζόταν για τις δικές του αποκλειστικά ανάγκες ή υπήρχε κι εδώ κάποια εξειδίκευση, ο αριθμός των σφοντυλιών και η κατανομή τους θα ήταν μια ισχυρή ένδειξη

200. Evans, *ό.π.* (σημ. 190) 115.

201. Κωτσάκης, *ό.π.* (σημ. 191) 217 κε.

202. *Ό.π.*, 22.

203. Ωστόσο σημειώνεται, *ό.π.*, 23, για τον οικισμό του Σέσκλου, ότι: «Δεν έχουμε κανένα λόγο να υποθέσουμε τη λειτουργία κάποιων ειδικών παραγόντων στις περιοχές που διενεργήθηκε η ανασκαφή, τέτοιων που να τις διαφοροποιούν από τον υπόλοιπο, μη ανασκαμμένο χώρο, ώστε να μην είναι δυνατή η εξαγωγή συμπερασμάτων για τον οικισμό, αλλά δεν είναι άσκοπο να αναγνωρίσει κανείς μέσα σε ποια όρια κινείται η δυνατότητα αυτή».

προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση. Συνολικά από τις ανασκαφές του αείμνηστου Δ. Θεοχάρη στο Σέσκλο προήλθαν 106 σφοντύλια, από τα οποία τα μισά σχεδόν ανήκουν στη Μέση Νεολιθική. Εδώ όμως θα πρέπει να θυμηθούμε και το μεγάλο αριθμό σφοντυλιών που βρήκε ο Τσούντας στις ανασκαφές Διμηνίου και Σέσκλου[204]. Ακόμα και αν ο αριθμός των σφοντυλιών αυτών κατανεμηθεί σε τρεις περιόδους (Αρχαιότερη, Μέση, Νεότερη Νεολιθική) στις θέσεις αυτές, για το Σέσκλο θα συγκεντρώσουμε έναν αρκετά σημαντικό αριθμό σφοντυλιών, γεγονός που μας κάνει να υποψιαζόμαστε ότι το γνέσιμο ήταν μια σημαντική ασχολία των κατοίκων, που είναι δυνατό να συνοδεύτηκε από την ανάπτυξη κάποιας εξειδίκευσης. Έγινε προσπάθεια να εντοπιστούν χώροι-εργαστήρια όπου θα παρουσιαζόταν κάποια αυξημένη παραγωγή κλωστής. Δυστυχώς κάτι τέτοιο δεν είναι εύκολο, γιατί δεν υπάρχουν συγκεντρωμένες κατανομές κατά δάπεδα. Παρατηρήθηκε όμως μια αρκετά μεγάλη συγκέντρωση σφοντυλιών στην ανασκαφή των οικημάτων Γ, Ζ, Α του Σέσκλου Β, απ' όπου προήλθαν συνολικά είκοσι τέσσερα σφοντύλια[205]. Ειδικά στο οίκημα Α εντοπίστηκαν δεκατρία σφοντύλια της ΜΝΙΙΙΒ φάσης, αριθμός που ίσως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι υποδηλώνει αυξημένη δραστηριότητα στην παραγωγή κλωστής, ίσως και στο επίπεδο ενός εργαστηρίου.

Από τα διαθέσιμα στοιχεία του προϊστορικού οικισμού στο Σέσκλο είναι προφανές ότι δεν μπορούμε να οδηγηθούμε σε μια αναμφίβολη παραδοχή εξειδικευμένης εργασίας στον τομέα της παραγωγής κλωστής αρχικά, και στην υφαντουργία. Ο R. Evans στη μελέτη του για το φαινόμενο της εξειδίκευσης κατά τη Χαλκολιθική Περίοδο στο ανατολικό τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου, και συγκεκριμένα στην περίπτωση της εξειδίκευσης στην υφαντική[206], καταλήγει στο συμπέρασμα[207] ότι τα διαθέσιμα ανασκαφικά στοιχεία δεν τον οδηγούν στην αναγνώριση ειδικευμένων στην υφαντουργία ατόμων. Διαφαίνεται μάλλον ότι η υφαντική ήταν μια γενικευμένη χειροτεχνία, με την οποία καταγινόντουσαν στα περισσότερα νοικοκυριά. Οι αποθέτες με μεγάλο αριθμό υφαντικών βαρών από το Cascioarele και τη Salcuţa[208] δηλώ-

204. Τσούντας, *ό.π.* (σημ. 15) 343.

205. Κ. Κωτσάκης, «Τρία οικήματα του οικισμού του Σέσκλου. Ανασκαφική έρευνα». *Ανθρωπολογικά* 2 (1981) 104. Η Smith, *ό.π.* (σημ. 7) (2000) 223, παρατηρεί ότι για μια οικογένεια είναι αρκετά 5-6 σφοντύλια.

206. Evans, *ό.π.* (σημ. 147) 108 κε.

207. *Ό.π.*, 139.

208. Βλ. και σημ. 147. Στο οίκημα IV στο Cascioarele σημειώθηκε ότι βρέθηκαν πλάι στην εστία πάνω από 100 πήλινα υφαντικά βάρη. Ο αριθμός αυτός ερμηνεύτηκε ως παραγωγή ενός κατασκευαστή πήλινων βαρών μάλλον, παρά ως εργαστήριο υφαντικής. Ο αποθέτης από τη Salcuţa είχε 28 υφαντικά βάρη εντοπισμένα σε μια πλατφόρμα κατά μήκος του νότιου τοίχου ενός οικήματος.

νουν πιθανότατα κατασκευαστές πήλινων υφαντικών βαρών.

Ξαναγυρίζοντας πάλι στο Σέσκλο, παρόλο που σημειώσαμε παραπάνω ότι τα διαθέσιμα στοιχεία δε μας οδηγούν σε μια αναμφισβήτητη παραδοχή εξειδικευμένης εργασίας στον τομέα της υφαντικής, θα υπενθυμίσουμε και τη γνώμη του αείμνηστου Δ. Θεοχάρη[209] για το σήμα κατατεθέν του «Πολιτισμού του Σέσκλου», που είναι η γραπτή κεραμική του «..., που η διακοσμητική της ανάγεται σε τελική ανάλυση στην απλή ρυθμική κίνηση της τεθλασμένης. Η αναγωγή αυτή μαρτυρεί ότι ασφαλώς πρόκειται για μεταφορά σχεδίων και ιδεών από την υφαντική ή ακόμα και την κεντητική, που είναι τεχνικές παράλληλες, αλλά πολύ σημαντικότερες από την κεραμική και απόλυτα δεμένες με τον γεωμετρισμό της πρώτης ύλης». Έτσι, από τις διακοσμήσεις των προϊστορικών αγγείων αλλά και των σημερινών παραδοσιακών σχεδίων ύφανσης μπορούμε να έχουμε μια ιδέα της μορφής που πιθανό θα είχε η ζωηρόχρωμη διακόσμηση των νεολιθικών προϊόντων της υφαντικής[210]. Θα πρέπει ακόμα να αναφερθούμε στις παρατηρήσεις του Δ. Θεοχάρη ως προς τα στοιχεία της κοινωνικής δομής του Σέσκλου στη Μέση Νεολιθική[211], όπου διαβλέπει την άνοδο του επιπέδου της κώμης έως τα όρια σχεδόν της «πόλεως» με 3.000-4.000 κατοίκους[212], την ανάπτυξη των εσωτερικών επικοινωνιών και ανταλλαγών, την επίταση της εξειδίκευσης σε ορισμένους τομείς, όπως η αγγειο-

209. Δ. Θεοχάρης, στον τόμο: *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα 1973, 67 κε.

210. Ο Renfrew, *ό.π.* (σημ. 2) 189 υπογραμμίζει ότι: «Αν και δε διασώθηκαν δείγματα πραγματικού υφάσματος ως σήμερα, τόσο τα παραδοσιακά σχέδια υφάνσεως της σημερινής εποχής, όσο και οι διακοσμήσεις των προϊστορικών αγγείων δίνουν μια ιδέα της μορφής που πιθανό να είχε η ζωηρόχρωμη διακόσμηση των νεολιθικών υφαντικών προϊόντων. Πράγματι σήμερα στη Θεσσαλία, όπως και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, ορισμένα από τα διακοσμητικά μοτίβα που βλέπουμε στις τοπικές ενδυμασίες των χωρικών, μοιάζουν πολύ με αυτά που έχουμε ήδη συναντήσει πάνω στα ζωηρόχρωμα αγγεία της ίδιας περιοχής. Εξάλλου βρέθηκε νεολιθική κεραμική στην Αλόννησο (Άγιος Πέτρος) με διακόσμηση που εμπνέεται σαφώς από σχέδια υφασμάτων. Τα μοτίβα τόσο των τοπικών συγχρόνων ενδυμασιών όσο και της προϊστορικής κεραμικής δεν αποκλείεται πράγματι να προέρχονται από εκείνα των υφαντικών προϊόντων της Νεολιθικής Εποχής. Μια παρόμοια επιβίωση πατροπαράδοτων μοτίβων διακοσμήσεως παρατηρείται και στο Çatal Hüyük: εκεί οι νεολιθικές τοιχογραφίες περιέχουν διακοσμητικά σχέδια που βρίσκονται ακόμα και σήμερα στα κιλίμια της πεδιάδας του Ικονίου».

211. Θεοχάρης, *ό.π.* (σημ. 209) 68.

212. Εδώ θα πρέπει να αναφερθούμε και στις παρατηρήσεις του Κωτσάκη, *ό.π.* (σημ. 191) 23, 24, τις σχετικές με την εικόνα του εκτεταμένου οικισμού γύρω από την «ακρόπολη» του Σέσκλου. Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν στην ανάγκη για έναν ακριβέστερο ορισμό του φαινομένου της ανάπτυξης του νεολιθικού οικισμού στο Σέσκλο, κυρίως σε συνδυασμό με την κατανομή του χώρου και την εναλλαγή οικοδομημένων και ανεκμετάλλευτων περιοχών που πιθανότατα συνέβαινε με την πάροδο του χρόνου.

πλαστική. Φαινόμενα δηλ. που κατ' αυτόν δεν είναι άσχετα με κάποια ανάλογη ανάπτυξη και της κοινωνικής οργάνωσης ή την επινόηση νέων θεσμών κοινής αποδοχής.

Σε μια τέτοια κοινωνική οργάνωση θα πρέπει να περιμένουμε μια αυξανόμενη διαφοροποίηση των ρόλων και αξιωμάτων που μπορεί να προσφέρει ένα περιβάλλον, στο οποίο υπάρχουν περισσότερες πιθανότητες για τον ιδιώτη να επιλέξει ή να εξελίξει έναν ιδιαίτερο ρόλο ή συνδυασμό ρόλων (να επεκτείνει τις δεξιότητες και το ταλέντο του).

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια μπορούμε να δούμε την εξειδίκευση στο Σέσκλο της Μέσης Νεολιθικής ως μια δυναμική μεταβλητή, που συνδέεται μ' έναν αριθμό άλλων μεταβλητών. Στον τομέα της υφαντικής ωστόσο η έλλειψη ουσιαστικών στοιχείων για τις κατανομές των αντικειμένων που μας ενδιαφέρουν, δε μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε ουσιαστικές και λεπτομερειακές αναλύσεις. Αν υπήρχε κάποια εξειδίκευση στον τομέα της υφαντικής, δε θα πρέπει να εκδηλωνόταν σε μεγάλο βαθμό. Οι τεχνίτες[213] δε θα ξόδευαν ένα μεγάλο ποσοστό του παραγωγικού τους χρόνου στη δραστηριότητα αυτή. Θα μπορούσαν ίσως να χαρακτηριστούν σαν *spare time* ή *part-time* ειδικοί.

213. Σύμφωνα με τον ορισμό του Evans, *ό.π.* (σημ. 147) 55, οι τεχνίτες είναι ένα μικρό ποσοστό των κατοίκων της κοινότητας, που απομακρύνονται σε κάποιο βαθμό από την παραγωγή της τροφής.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ ΥΦΑΝΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΣΕΣΚΛΟΥ

1. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΦΟΝΤΥΛΙΩΝ

α) Δισκοειδή σφοντύλια από όστρακα αγγείων

1. ΜΒ2278 Χρ. ΑΝ
   Σέσκλο Α, 1962. Ακέραιο. Από βάση αγγείου. Φθαρμένη η περιφέρεια. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός καθαρός, λευκόφαιος.
   Διάμ. 5,6 εκ. Διάμ. Τρ. 8 χιλ. Πάχ. 1,4 εκ. Βάρος 45 γρ.
2. ΜΒ2280 Χρ. ΑΝΙΙΙ/ΜΝ
   Σέσκλο Α, 1962. Διατηρείται το μισό περίπου. Η εξωτερική επιφάνεια λεία και στιλπνή. Καλύπτεται με επίχρισμα ερυθρού πηλού. Πηλός καθαρός, ερυθρός.
   Διάμ. 5,9 εκ. Πάχ. 4 χιλ. Βάρος 16 γρ.
3. ΜΒ2279
   Σέσκλο Α, 1962. Ακέραιο. Η εξωτερική επιφάνεια έχει λεπτό ερυθρό επίχρισμα από πολύ καθαρό πηλό και διακρίνονται ίχνη λείανσης. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός καθαρός, ερυθρόφαιος.
   Διάμ. 4,1Χ4,5 εκ. Πάχ. 4 χιλ. Βάρος 12 γρ.
4. Σέσκλο 1962, αρ.26. Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ).
   Διατηρείται μικρό τμήμα του οστράκου. Διακρίνεται η προσπάθεια διάτρησης. Πηλός ερυθρός.
   Διάμ. — Πάχ. 5 χιλ. Βάρος 5 γρ.
5. ΜΒ 2103
   Σέσκλο Α, 1963. Διατηρείται το μισό περίπου. Φθαρμένη η περίμετρος. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
   Διάμ. 7,1 εκ. Πάχ. 1,6 εκ.
6. ΜΒ2281
   Σέσκλο Α, 1963. Διακρίνεται η προσπάθεια διάτρησης του οστράκου. Πηλός φαιός.
   Διάμ. 5,5Χ4,8 εκ. Πάχ. 8 χιλ. Βάρος 26 γρ.
7. ΜΒ2282
   Σέσκλο Α, 1963. Ακέραιο. Η εξωτερική επιφάνεια λεία και στιλπνή, επίχρισμα με λεπτό στρώμα καθαρού πηλού. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός κιτρινωπός.
   Διάμ. 4,8 εκ. Πάχ. 4 χιλ. Βάρος 13 γρ.
8. ΜΒ2283
   Σέσκλο Α, 1963. Ακέραιο. Στην εξωτερική επιφάνεια αβαθής εγχάραξη παράλληλα με την περιφέρεια. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ερυθρός.
   Διάμ. 3,3Χ3,6 εκ. Πάχ. 1 εκ. Βάρος 12 γρ.
9. Σέσκλο 1965, Τ.65.1. Διατηρείται ένα τμήμα του. Πηλός φαιός.
   Διάμ. Τρ. 8 χιλ. Σωζ. βάρος 10 γρ.
10. ΜΒ3233α, β. Χρ. ΑΝ (εικ. 1, 2)
    Σέσκλο Β, 1972. Σπασμένο στο μέσο περίπου. Διατηρούνται και τα δύο τμήματά του. Επιφάνειες ανώμαλες, στις εσωτερικές ίχνη από εργαλείο επεξεργασίας τους.

Πηλός ακάθαρτος, κιτρινόφαιος.
Διάμ. 4,8 εκ. Πάχ. 7,5 χιλ. Βάρος 22 γρ.

11. ΜΒ3315 Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ημιτελές. Διακρίνεται η προσπάθεια διάτρησης του οστράκου. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Διάμ. 6 εκ. Πάχ. 1 εκ. Βάρος 38 γρ.

12. Σέσκλο Β, 1972, Tr.Tr.1 Βόθρος, αρ.87
Χρ. ΑΝ. Ακέραιο. Περίμετρος ακανόνιστη. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 3,5 εκ. Διάμ. Τρ. 4 χιλ. Βάρος 10 γρ.

13. ΜΒ 2627. Χρ. ΑΝ/ΜΝ
Σέσκλο Β, 1972. Ημιτελές. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Διάμ. 5 εκ. Πάχ. 7 χιλ. Βάρος 25 γρ.

14. ΜΒ2615
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο σχεδόν. Ίχνη επιχρίσματος στις επιφάνειες. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 2,6 εκ. Βάρος 3 γρ.

15. ΜΒ3222
Σέσκλο Β, 1972. Διατηρείται το μισό. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός. Εξωτερικά επίχρισμα λεπτού, ερυθρού πηλού.
Διάμ. 6,4 εκ. Πάχ. 1 εκ. Βάρος 27 γρ.

16. ΜΒ3224
Σέσκλο Β, 1972. Διατηρείται περίπου το μισό. Εξωτερική επιφάνεια λεία με επίχρισμα. Πηλός καθαρός, φαιός.
Διάμ. 3,8 εκ. Πάχ. 7 χιλ. Βάρος 10 γρ.

17. ΜΒ3302 Χρ. ΑΝ
Σέσκλο Β (Ι) Ε, 1972. Ημιτελές. Προσπάθεια διάτρησης στο κέντρο. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Διάμ. 3,4 εκ. Πάχ. 9 χιλ. Βάρος 13 γρ.

18. ΜΒ3278 Χρ. ΜΝ
Σέσκλο Β (Ι) Ε, 1972. Διατηρείται το μισό. Εξωτερική επιφάνεια με ερυθρό επίχρισμα. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Διάμ. 4,7 εκ. Πάχ. 6 χιλ. Βάρος 9 γρ.

19. ΜΒ3279 Χρ. ΜΝ (εικ. 3)
Σέσκλο Β (Ι) Ε, 1972. Ακέραιο. Εξωτερική επιφάνεια φθαρμένη. Διακρίνεται κόκκινο επίχρισμα. Στην εσωτερική επιφάνεια επίχρισμα από κιτρινωπό πηλό. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ακάθαρτος με μίκα.
Διάμ. 3,7 εκ. Πάχ. 7 χιλ. Βάρος 12 γρ.

20. ΜΒ3284 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β (Ι) Ε, 1972. Ημιτελές. Η εξωτερική επιφάνεια με κόκκινο επίχρισμα. Η τρύπα στο κέντρο όχι πλήρως διαμορφωμένη. Πηλός κιτρινωπός.
Διάμ. 4,4-4,5 εκ. Βάρος 18 γρ.

21. ΜΒ3285 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β (Ι) Ε, 1972. Ημιτελές
Διάτρηση στο κέντρο ημιτελής. Ίχνη ερυθρού επιχρίσματος. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Διάμ. 3,9 εκ. Πάχ. 7 χιλ. Βάρος 12 γρ.

22. ΜΒ3280
Σέσκλο Β (Ι) Ε, 1972. Ακέραιο. Η εξωτερική επιφάνεια φέρει κόκκινο επίχρισμα. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Διάμ. 4,1 εκ. Πάχ. 6 χιλ. Βάρος 10 γρ.

23. ΜΒ3358 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β (ΙΙ), 1972. Ακέραιο. Η εξωτερική επιφάνεια φέρει επίχρισμα από καθαρό πηλό. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ερυθρός, καθαρός.
Διάμ. 3,4 εκ. Πάχ. 7 χιλ. Βάρος 7 γρ.

24. ΜΒ3359
Σέσκλο Β (ΙΙΙ), 1972. Ημιτελές. Εξωτερική επιφάνεια λεία με καστανό επίχρισμα. Διάτρηση ημιτελής. Πηλός ακάθαρτος, καστανόφαιος.
Διάμ. 6 εκ. Πάχ. 1,4 εκ. Βάρος 62 γρ.

25. ΜΒ3855 Χρ. ΑΝ
Σέσκλο C, 1972. Διασώζεται το μισό. Πηλός καθαρός, φαιός.
Διάμ. 4,1 εκ. Πάχ. 8 χιλ. Βάρος 11 γρ.

26. ΜΒ4185 Χρ. ΑΝ
Σέσκλο C, 1976. Διασώζεται το μισό. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός καθαρός, ανοιχτός καστανός.
Διάμ. 2,5 εκ. Πάχ. 7 χιλ. Βάρος 4 γρ.

27. ΜΒ4633 Χρ. ΑΝ
Σέσκλο C, 1977. Διατηρείται ένα τμήμα. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ερυθρός, ακάθαρτος.
Πάχ. 5,5 χιλ. Βάρος 4 γρ.

28. ΜΒ4645 Χρ. ΜΝ;
Σέσκλο Β (Ι), 1977. Διατηρείται ένα τμήμα. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός κιτρινωπός με μίκα.
Πάχ. 8 χιλ. Βάρος 9 γρ.

29. ΜΒ4654 Χρ. ΜΝ;
Σέσκλο Β (Ι), 1977. Διατηρείται μικρό τμήμα. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Πάχ. 5 χιλ. Βάρος 3 γρ.

30. ΜΒ4627. Επιφανειακό εύρημα
Σέσκλο Β (Ι), 1977. Ημιτελές. Προσπάθεια διάτρησης στο κέντρο. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Διάμ. 4,3 εκ. Πάχ. 8 χιλ. Βάρος 21 γρ.

31. ΜΒ4629. Επιφανειακό εύρημα.
Σέσκλο Β (Ι), 1977. Διατηρείται το μισό περίπου. Εξωτερική επιφάνεια του οστρά-

κου στιλβωμένη. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ερυθρός με μίκα.
Διάμ. 6,1 εκ. Πάχ. 1,1 εκ. Βάρος 21 γρ.

32. MB4602
Σέσκλο Ε, 1977. Ημιτελές. Προσπάθεια διάτρησης στο κέντρο. Περίμετρος ακανόνιστη. Πηλός ακάθαρτος, φαιός.
Διάμ. 5,5 εκ. Βάρος 40 γρ.

33. MB4603
Σέσκλο Ε, 1977. Διατηρείται ένα τμήμα του. Διάτρηση στο κέντρο. Έντονα ίχνη λείανσης των επιφανειών. Πηλός ακάθαρτος, καστανόφαιος.
Βάρος 31 γρ.

34. MB4604
Σέσκλο Ε, 1977. Διατηρείται ένα τμήμα του. Διάτρηση στο κέντρο. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Βάρος 5 γρ.

35. MB4288 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978 (οικία Ζ). Διατηρείται το μισό. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Διάμ. 7,6 εκ. Διάμ. Τρ. 9 χιλ. Πάχ. 1,4 εκ. Βάρος 41 γρ.

36. MB4295 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978 (οικία Α). Ακέραιο. Επιφάνειες φθαρμένες. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός φαιός.
Διάμ. 3,5 εκ. Πάχ. 1,5 εκ.

β) Δισκοειδή σφοντύλια

37. MB2277
Σέσκλο Α, 1957. Ακέραιο. Φθορές στην περίμετρο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός καθαρός, φαιός. Ίχνη καύσης.
Διάμ. 3,6 εκ. Διάμ. Τρ. 9 χιλ. Πάχ. 1 εκ. Βάρος 18 γρ.

38. Σέσκλο 1963, Τ1 (0-6) στρ. 3.121. Χρ. ΑΝ
Σχεδόν ακέραιο, σπασμένο στη μέση. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ανοιχτός ερυθρός.
Διάμ. 4,3 εκ. Διάμ. Τρ. 7 χιλ. Βάρος 22 γρ.

39. MB3583α. Χρ. ΜΝ (εικ. 4)
Σέσκλο 1963. Ακέραιο. Η μια επιφάνεια λεία και αρκετά στιλπνή. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός φαιός, ακάθαρτος.
Διάμ. 4,1 εκ. Διάμ. Τρ. 5 χιλ. Πάχ. 8 χιλ. Βάρος 15 γρ.

40. MB.K3678
Σέσκλο. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός μπεζ.
Διάμ. 5,6 εκ. Διάμ. Τρ. 1,1 εκ. Πάχ. 1,4 εκ. Βάρος 60 γρ.

41. MB K3679
Σέσκλο. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Περιχείλωμα γύρω από την τρύπα. Πηλός καστανός, σκούρος.

Διάμ. 4,8 εκ. Διάμ. Τρ. 7 χιλ. Πάχ. 1,2 εκ. Βάρος 36 γρ.

42. ΜΒ Κ3680
Σέσκλο. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Επιφάνειες στιλπνές. Πηλός μπεζ.
Διάμ. 3,7 εκ. Διάμ. Τρ. 4 χιλ. Πάχ. 8 χιλ. Βάρος 17 γρ.

43. ΜΒ Κ3681
Σέσκλο. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός τεφρός.
Διάμ. 3 εκ. Διάμ. Τρ. 4 χιλ. Πάχ. 9 χιλ. Βάρος 13 γρ.

44. ΜΒ Κ3682
Σέσκλο. Συμπληρωμένο κατά το 1/3. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Φέρει διάφορα χαράγματα και στις δυο επιφάνειές του που είναι λείες.
Διάμ. 4 εκ. Διάμ. Τρ. 4 χιλ. Πάχ. 9 χιλ. Βάρος 15 γρ.

45. ΜΒ 4337 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978 (οικία Α). Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Όχι επιμελημένο πλάσιμο. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 2,6 εκ. Πάχ. 1,9 εκ. Βάρος 9 γρ.

46. ΜΒ 4632 Χρ. ΜΝ;
Σέσκλο 1977. Επιπεδόκυρτο σφοντύλι. Σώζεται περίπου το 1/4. Πηλός μαυριδερός με μίκα.
Βάρος 9 γρ.

γ) Αμφικωνικά σφοντύλια

47. ΜΒ 2274 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ/Γ
Σέσκλο Α, 1957. Συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Η επιφάνεια καλύπτεται από ίζημα. Πηλός καθαρός, ερυθρός.
Διάμ. 4 εκ. Ύψ. 3,1 εκ. Βάρος 39 γρ.

48. ΜΒ 2275 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ/Γ
Σέσκλο Α, 1957. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Διάμ. 2,9 εκ. Ύψ. 2,3 εκ. Βάρος 14 γρ.

49. ΜΒ 2276 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ/Γ
Σέσκλο Α, 1957. Ακέραιο. Ασύμμετρο, καλύπτεται με λεπτό, κοκκινόφαιο επίχρισμα. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός καθαρός, ερυθρός.
Διάμ. 3,8 εκ. Διάμ. Τρ. 6 χιλ. Ύψ. 3 εκ. Βάρος 32 γρ.

50. Σέσκλο 1957, στρ.11. Χρ. ΜΝΙΙΙΒ/Γ
Ακέραιο, με πολύ μικρό σπάσιμο σε τμήμα της επιφανείας του. Διαμπερής τρύπα, όχι ακριβώς στο κέντρο. Επιφάνεια λεία. Πηλός καστανός σκούρος.
Διάμ. 2,9 εκ. Διάμ. Τρ. 8 χιλ. Ύψ. 1,6 εκ.

51. ΜΒ 3579α Χρ. ΑΝ;
Σέσκλο 1963. Ακέραιο. Ασύμμετρο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 1,7 εκ. Διάμ. Τρ. 6 χιλ. Ύψ. 1,4 εκ. Βάρος 4 γρ.

52. ΜΒ 3578 Χρ. ΝΝ
Σέσκλο 1963. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός κιτρινόφαιος, ακά-

θαρτος.
Διάμ. 4 εκ. Διάμ. Τρ. 7 χιλ. Ύψ. 2,8 εκ. Βάρος 37 γρ.

53. ΜΒ 2102
Σέσκλο Α, 1963. Σώζεται το μισό. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός καθαρός, ερυθρός.
Διάμ. 3,5 εκ. Ύψ. 2,7 εκ.

54. ΜΒ 2284 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Α, 1968. Κοντά στο Β. τοίχο της οικίας 39. Ακέραιο, πεπλατυσμένο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 4,1 εκ. Ύψ. 2,9 εκ. Βάρος 41 γρ.

55. ΜΒ 2285 Χρ. ΝΝ
Σέσκλο Α, 1968. Ανώτερο στρώμα οικίας 50. Ακέραιο, πεπλατυσμένο. Επιφάνεια τραχιά με ίχνη καύσης. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ερυθρόφαιος, ακάθαρτος.
Διάμ. 3,7 εκ. Ύψ. 2,5 εκ. Βάρος 30 γρ.

56. ΜΒ 2286. Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Α, 1968 («κεραμικό εργαστήρι»). Επιφάνεια τραχιά. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Διάμ. 3,3 εκ. Ύψ. 2,7 εκ. Βάρος 25 γρ.

57. ΜΒ 2287 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Α, 1968 («κεραμικό εργαστήρι»).
Ακέραιο. Επιφάνεια ανώμαλη. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο με περιχείλωμα. Πηλός φαιός.
Διάμ. 3,1 εκ. Ύψ. 2,4 εκ. Βάρος 19 γρ.

58. Σέσκλο Β, 1971, 71.5. Χρ. ΜΝ
Πηλός καθαρός, ερυθρός. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πλάσιμο όχι επιμελημένο. Ακέραιο.
Διάμ. 3,2 εκ. Διάμ. Τρ. 8 χιλ. Ύψ. 2,1 εκ. Βάρος 17 γρ.

59. Σέσκλο Β, 1971, 71.55. Χρ. ΜΝ
Ακέραιο με μικρές φθορές στην επιφάνεια. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός καθαρός, ερυθρός.

60. Σέσκλο Β, 1971, 71.68. Χρ. ΜΝ
Ακέραιο, με μικρό σπάσιμο σε τμήμα της περιφέρειας. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 3,2 εκ. Διάμ. Τρ. 8 χιλ. Ύψ. 1,9 εκ.

61. Σέσκλο Β, 1971.71.71 Χρ. ΜΝ
Ακέραιο. Προσεχτικό πλάσιμο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός καθαρός, ερυθρός.
Διάμ. 3,1 εκ. Διάμ. Τρ. 7 χιλ. Ύψ. 3,1 εκ. Βάρος 22 γρ.

62. Σέσκλο Β, 1971, 71.72. Χρ. ΜΝ
Ακέραιο. Επιφάνεια τραχιά. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ακάθαρτος, φαιός.
Διάμ. 3 εκ. Διάμ. Τρ. 8 χιλ. Ύψ. 2,2 εκ. Βάρος 19 γρ.

63. Σέσκλο Β (Ι) 1972, Sq.1A-428. Χρ.ΜΝΙΙΙ
Σχεδόν ακέραιο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός καθαρός.
Διάμ. 3,5 εκ. Διάμ. Τρ. 1,1 εκ. Ύψ. 2,5 εκ. Βάρος 25 γρ.

64. ΜΒ3277 (εικ. 9)
Σέσκλο Β (Ι) Ε, 1972. Ακέραιο. Άνισα τα δύο τμήματα του κορμού. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Ίχνη καύσης. Πηλός ερυθρόφαιος, καθαρός.
Διάμ. 3,4 εκ. Διάμ. Τρ. 1 εκ. Ύψ. 3,8 εκ. Βάρος 34 γρ.

65. ΜΒ3355 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β (ΙΙ), 1972. Ακέραιο, ασύμμετρο, πεπιεσμένο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο περίπου. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Διάμ. 3,9 εκ. Διάμ. Τρ. 1,5 εκ. Ύψ. 2,7 εκ. Βάρος 33 γρ.

66. ΜΒ3357 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β (ΙΙ), 1972. Ακέραιο, πεπλατυσμένο. Επιφάνεια στιλπνή σε μερικά σημεία. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 3,4 εκ. Διάμ. Τρ. 8,5 χιλ. Ύψ. 2,1 εκ. Βάρος 24 γρ.

67. ΜΒ3361 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β (ΙΙΙ), 1972. Σώζεται το μισό. Η επιφάνεια καλύπτεται από καστανόφαιο επίχρισμα. Πηλός καθαρός, κιτρινωπός.
Διάμ. 2,9 εκ. Ύψ. 2,6 εκ. Βάρος 12 γρ.

68. ΜΒ3214
Σέσκλο Α, 1975. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα με μικρό περιχείλωμα. Πηλός καθαρός, τεφρός.
Διάμ. 2,1 εκ. Ύψ. 1,6 εκ. Βάρος 6 γρ.

69. ΜΒ3620 (εικ.6)
Σέσκλο Β, 1976. Ακέραιο, επιφάνεια λεία. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός καθαρός, ερυθρός.
Διάμ. 2,5 εκ. Διάμ. Τρ. 5,5 χιλ. Ύψ. 1,7 εκ. Βάρος 10 γρ.

70. ΜΒ3629
Σέσκλο Β, 1976. Σχεδόν ακέραιο.
Φθαρμένη επιφάνεια. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ακάθαρτος, κιτρινωπός.
Διάμ. 3,2 εκ. Ύψ. 2,4 εκ. Βάρος 20 γρ.

71. ΜΒ4634 Χρ. ΜΝ;
Σέσκλο 1977. Φθαρμένη επιφάνεια.
Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός καθαρός, φαιός.
Διάμ. 2,2 εκ. Διάμ. Τρ. 6,5 χιλ. Ύψ. 1,5 εκ. Βάρος 6 γρ.

72. ΜΒ4636 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β (Ι), 1977. Ακέραιο, ασύμμετρο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ακάθαρτος, φαιός.
Διάμ. 2,1 εκ. Διάμ. Τρ. 8 χιλ. Ύψ. 1,2 εκ. Βάρος 5 γρ.

73. ΜΒ 4637 Χρ. ΜΝ;
Σέσκλο 1977. Συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Διαμπερής τρύπα. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 2,1 εκ. Διάμ. Τρ. 4,5 χιλ. Ύψ. 1,3 εκ. Βάρος 5 γρ.

74. MB4635
Σέσκλο Β (Ι), 1977. Ακέραιο. Πεπλατυσμένο. Διαμπερής τρύπα. Πηλός κιτρινωπός. Διάμ. 2,4 εκ. Διάμ. Τρ. 6 χιλ. Ύψ. 1,4 εκ. Βάρος 11 γρ.

75. MB4640. Επιφανειακό εύρημα.
Σέσκλο Β (Ι), 1977. Ακέραιο. Ασύμμετρο, πεπλατυσμένο. Διαμπερής τρύπα. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 2,7 εκ. Ύψ. 1,9 εκ. Βάρος 11 γρ.

76. MB4292 Χρ. ΜΝΙΙΙΑ (εικ. 8)
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Ακέραιο. Φθορές σε τμήμα της επιφάνειας. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 5,3 εκ. Διάμ. Τρ. 1,1 εκ. Ύψ. 3,5 εκ. Βάρος 70 γρ.

77. MB4301 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Ακέραιο.
Ασύμμετρο. Διαμπερής τρύπα. Ίχνη επιχρίσματος. Πηλός ερυθρός με μίκα.
Διάμ. 3 εκ. Διάμ. Τρ. 1 εκ. Ύψ. 2,5 εκ. Βάρος 20 γρ.

78. MB4305 Χρ. ΜΝΙΙ/ΙΙΙΑ (εικ. 11)
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 3,1 εκ. Διάμ. Τρ. 1 εκ. Ύψ. 1,5 εκ. Βάρος 15 γρ.

79. MB4307 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 2,1 εκ. Ύψ. 1,1 εκ. Βάρος 5 γρ.

80. MB 4310 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Ακέραιο. Μεγάλη διαμπερής τρύπα στο κέντρο με περιχείλωμα. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 2,7 εκ. Διάμ. Τρ. 8 χιλ. Ύψ. 2,1 εκ. Βάρος 17 γρ.

81. MB4312 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Γ. Ακέραιο. Διαμπερής μεγάλη τρύπα στο κέντρο με περιχείλωμα στο ένα άκρο. Πηλός ακάθαρτος, τεφρός.
Διάμ. 3 εκ. Ύψ. 2,9 εκ. Βάρος 23 γρ.

82. MB4316 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Γ. Ακέραιο. Επιφάνεια με ίζημα. Διαμπερής τρύπα. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 3,1 εκ. Διάμ. Τρ. 7 χιλ. Ύψ. 2,7 εκ. Βάρος 26 γρ.

83. MB4323 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ (εικ. 5)
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Ακέραιο, επιφάνεια λεία, ίχνη καύσης. Αρκετά μεγάλη διαμπερής τρύπα. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 3,8 εκ. Ύψ. 2,7 εκ. Βάρος 35 γρ.

84. MB4330 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Ζ. Σώζεται το μισό. Διαμπερής τρύπα. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 3,8 εκ. Ύψ. 1,6 εκ . Βάρος 7 γρ.

85. MB4333 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Ζ. Ακέραιο. Ερυθρό επίχρισμα. Διαμπερής τρύπα. Πηλός

καθαρός, ερυθρός.
Διάμ. 2,9 εκ. Ύψ. 2,2 εκ. Διάμ. Τρ. 9 χιλ. Βάρος 19 γρ.

86. ΜΒ4335 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ (εικ.7)
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Ζ. Ακέραιο. Ίχνη επιχρίσματος. Διαμπερής τρύπα, αρκετά μεγάλη. Πηλός καθαρός, ερυθρός.
Διάμ. 3,3 εκ. Διάμ. Τρ. 1 εκ. Ύψ. 2,3 εκ. Βάρος 25 γρ.

87. ΜΒ4331
Σέσκλο Β, 1978. Ακέραιο. Φέρει ερυθρό επίχρισμα. Διαμπερής τρύπα. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 3 εκ. Ύψ. 2,6 εκ. Βάρος 23 γρ.

88. ΜΒ4283 (εικ. 10)
Σέσκλο Β (Ι), 1978. Οικία Γ. Ακέραιο.
Ελάχιστες φθορές σε τμήμα της επιφάνειας. Διαφέρει στο σχήμα από τα προηγούμενα αμφικωνικά σφοντύλια γιατί μικρά μαστίδια προεξέχουν σταυρωτά από το μέσο του. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο.
Διάμ. 3,3 εκ. Διάμ. Τρ.8 χιλ. Ύψ. 3 εκ. Βάρος 34 γρ.

δ) Κωνικά σφοντύλια

89. ΜΒ 2628 Χρ. πιθανόν ΜΝ
Σέσκλο Β, 1971; Σώζεται το μισό. Η βάση του ελαφρά κοίλη. Πηλός ακάθαρτος, φαιός.
Διάμ. βάσης 1,6 εκ. Ύψ. 1 εκ.

90. Σέσκλο 1976 (Χ.Α.12(2)76). Σώζεται το μισό. Η εξωτερική επιφάνεια λεία με στικτή διακόσμηση από δυο σειρές στην κορυφή και τη βάση του. Πηλός τεφρός.
Διάμ. βάσης 2,7 εκ. Ύψ. 3,3 εκ. Βάρος 10 γρ.

91. ΜΒ2616 (εικ. 12)
Σέσκλο Β (Ι), 1972. Ακέραιο. Επιφάνεια ανώμαλη. Ίχνη καύσης. Διαμπερής τρύπα. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 3,7 εκ. Ύψ. 3,3 εκ. Βάρος 45 γρ.

92. ΜΒ Κ3683. Σέσκλο.
Ακέραιο, χαμηλό κωνικό. Η βάση επίπεδη, φέρει χαράγματα. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο με περιχείλωμα γύρω από αυτήν και στην περίμετρο. Επιφάνειες στιλβωμένες.
Διάμ. 3,7 εκ. Διάμ. Τρ. 5 χιλ. Ύψ. 7 χιλ. Βάρος 15 γρ.

ε) Σφαιροειδή σφοντύλια

93. Σέσκλο 1968 (39). Δάπεδο οικίας 50. Χρ. ΜΝΙΙΙ.
Πηλός ερυθρός. Ίχνη καύσης στην επιφάνεια. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο.
Διάμ. 2,5 εκ. Διάμ. Τρ. 8 χιλ. Βάρος 10 γρ.

94. ΜΒ2288.
Σέσκλο Α, 1968. Ακέραιο, ασύμμετρο. Λεία επιφάνεια. Διαμπερής τρύπα με περιχείλωμα. Πηλός καθαρός,φαιός.

Διάμ. 2,9 εκ. Βάρος 25 γρ.

95. ΜΒ3318. Σέσκλο Β, 1972.
Ακέραιο. Επιφάνεια λεία, στιλβωμένη. Διαμπερής τρύπα με περιχείλωμα. Πηλός καθαρός, καστανέρυθρος.
Διάμ. 2,4 εκ. Βάρος 14 γρ.

96. ΜΒ3343. Σέσκλο Β, 1972. Από διαταραγμένο στρώμα. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός καστανέρυθρος.
Διάμ. 3,1 εκ. Διάμ. Τρ. 1,3 εκ. Βάρος 22 γρ.

97. ΜΒ4282 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ.
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Ζ. Σώζεται το μισό. Πεπλατυσμένο. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 2,8 εκ. Διάμ. Τρ. 7 χιλ.

98. ΜΒ4296 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Ακέραιο. Επιφάνεια με ίζημα. Πεπλατυσμένο. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο. Πηλός τεφρός.
Διάμ. 3,5 εκ. Διάμ. Τρ. 1,2 εκ. Βάρος 26 γρ.

99. ΜΒ4300 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Ακέραιο. Σχήμα όχι πολύ κανονικό. Διαμπερής τρύπα, πηλός ερυθρός.
Διάμ. 2,6 εκ. Διάμ. Τρ. 1,1 εκ. Βάρος 13 γρ.

100. ΜΒ4308 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ.
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Ζ. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 2,9 εκ. Διάμ. Τρ. 1 εκ. Βάρος 17 γρ.

101. ΜΒ4314 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Σώζεται το μισό.
Πηλός καθαρός, φαιός.
Διάμ. 2 εκ.

102. ΜΒ4320 (εικ. 13) Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Γ. Ακέραιο. Πεπλατυσμένο. Διαμπερής τρύπα. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 2,8 εκ. Διάμ. Τρ. 7 χιλ. Βάρος 13 γρ.

103. ΜΒ4334 (εικ.14) Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Ζ. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα. Πηλός τεφρός.
Διάμ. 3,3 εκ. Διάμ. Τρ. 1,1 εκ. Βάρος 20 γρ.

104. ΜΒ4336 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Σώζεται το μισό. Πηλός ερυθρός. Επιφάνεια φθαρμένη.
Διάμ. 2,2 εκ.

105. ΜΒ4338.
Σέσκλο Β (Ι), 1978. Οικία Γ. Σώζεται το μισό. Πηλός φαιός.
Διάμ. 2,5 εκ. Διάμ. Τρ. 1 εκ.

106. ΜΒ4289
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Ακέραιο. Διαμπερής τρύπα. Πηλός τεφρός.

Διάμ. 2,9 εκ. Διάμ. Τρ. 8 χιλ. Βάρος 18 γρ.

στ) Διάφορα πήλινα σφοντύλια

107. Τριγωνικό σφοντύλι, ακέραιο. Χρ. ΜΝ
Σέσκλο Β, 1971, 71.53. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο, αρκετά μεγάλη. Πηλός πορτοκαλής.
Μήκ. 2 εκ. Διάμ. Τρ. 1 εκ. περίπου.

108. ΜΒ4332 (εικ. 15)
Σέσκλο Β, 1978. Επιφανειακό εύρημα. Σφοντύλι τετράπλευρο, ακέραιο. Στρογγυλεμένες γωνίες και ελαφρά κοίλες πλευρές. Διαμπερής, αρκετά μεγάλη τρύπα.
Μήκ. 3,3 εκ. Διάμ. Τρ. 9 χιλ. Πάχ. 1,7 εκ. Βάρος 20 γρ.

ζ) Λίθινα σφοντύλια

109. ΜΒ1845 Χρ. ΜΝΙΙΙ
Σέσκλο Α, 1963. Σφαιροειδές. Σώζεται τμήμα. Διαμπερής τρύπα. Μαύρος στεατίτης.
Διάμ. 5,9 εκ.

110. Σέσκλο. Χρ. ΜΝ
Σφαιροειδές, ακέραιο. Η μια πλευρά σχεδόν επίπεδη. Διαμπερής τρύπα με επιμέλεια κατεργασμένη.
Διάμ. 2,8 εκ. Διάμ. Τρ. 1 εκ. Βάρος 15 γρ.

111. Σέσκλο Β, 1971, 71.14 Β. Χρ. ΜΝ
Αμφικωνικό, ακέραιο, με μικρές φθορές. Μαύρος στεατίτης.
Διάμ. 4,5 εκ. Διάμ. Τρ. 5 χιλ. Ύψ. 4,5 6 εκ. Βάρος 30 γρ.

112. ΜΒ1832. Σέσκλο Α, 1963.
Δισκοειδές, σώζεται το μισό. Σχιστόλιθος.
Διάμ. 3 εκ. Διάμ. Τρ. 4 χιλ. Πάχ. 1,2 εκ. Βάρος 10 γρ.

η) Σφοντύλι(;) από όστρεο

113. ΜΒ1848. Σέσκλο Α, 1963 (63.103).
Δισκοειδές σφοντύλι από απολιθωμένο όστρεο με ίχνη της απόπειρας διάτρησης.
Διάμ. 4,4-4,6 εκ. Πάχ. 1,6 εκ. (δε βρέθηκε στο Μουσείο Βόλου).

2. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΗΛΙΝΩΝ ΠΗΝΙΩΝ

(ΔΜ= Διάμετρος μέσου, Μέγ. Δ.= Μέγιστη διάμετρος)

1. Κμ. 4527/604.
Σέσκλο 1957. Ακέραιο. Πηλός καστανός ανοιχτός.
Μήκ. 4,4 εκ. ΔΜ 2,4 εκ. Μέγ. Δ. 3,3 εκ. Βάρος 42 γρ.

2. Σέσκλο 1962, 62.187.
Από διαταραγμένο στρώμα. Πηλός καστανός.

Μήκ. 3,9 εκ. ΔΜ 1,8 εκ. Μέγ. Δ. 2,3 εκ. Βάρος 20 γρ.

3. Σέσκλο 1962, 62.278. Χρ. ΜΝΙΙΙ
   Λείπει μικρό τμήμα. Πηλός τεφρός
   Μήκ. 4,5 εκ. ΔΜ 2,5 εκ. Μέγ. Δ. 2,9 εκ. Βάρος 40 γρ.
4. ΜΒ3576. Σέσκλο 1963. Χρ. ΜΝΙΙΙ
   Σώζεται το μισό. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
   Σωζ. μήκ. 2,2 εκ. ΔΜ 2,5 εκ. Βάρος 12 γρ.
5. ΜΒ2624. Σέσκλο Β, 1963.
   Ακέραιο. Επιφάνεια λεία.
   Μήκ. 4,9 εκ. ΔΜ 2,3 εκ. Βάρος 37 γρ.
6. Σέσκλο 1968, δυτ.γωνία οικίας 47. Χρ. ΜΝ
   Σπασμένο στα άκρα. Διάτρητο κατά μήκος. Επιφάνεια φθαρμένη. Πηλός τεφρός.
   Μήκ. 6 εκ. ΔΜ 2 εκ. Μέγ. Δ. 3,6 εκ. Βάρος 40 γρ.
7. Σέσκλο Β, 1971, 71.22. Χρ. ΑΝ
   Ακέραιο. Πηλός ερυθρός.
   Μήκ. 3,3 εκ. ΔΜ 1,5 εκ. Μέγ. Δ. 2,3 εκ. Βάρος 15 γρ.
8. Σέσκλο Β, 1971, 71.22. Χρ. ΑΝ
   Ακέραιο. Πηλός ερυθρός.
   Μήκ. 2,9 εκ. ΔΜ 1,3 εκ. Μέγ. Δ. 1,9 εκ.
9. ΜΒ2621 Χρ. ΑΝ
   Σέσκλο Β, 1972. Σώζεται το μισό. Πηλός ερυθρός.
   Μήκ. 4,1 εκ. ΔΜ 2,2 εκ. Μέγ. Δ. 2,5 εκ. Βάρος 23 γρ.
10. ΜΒ2640 Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
    Σέσκλο Β, 1972. Σπασμένο το ένα άκρο. Επιφάνεια φθαρμένη. Πηλός ερυθρός.
    Μήκ. 3,9 εκ. ΔΜ 1,4 εκ. Μέγ. Δ. 2 εκ. Βάρος 13 γρ.
11. ΜΒ3206 (εικ.17) Χρ. ΑΝ
    Σέσκλο Β, 1972. Πηλός τεφρός. Ακέραιο.
    Μήκ. 4,6 εκ. ΔΜ 2 εκ. Μέγ. Δ. 2,7 εκ. Βάρος 24 γρ.
12. ΜΒ3226 Χρ. ΑΝ
    Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός ακάθαρτος, τεφρός.
    Μήκ. 3,3 εκ. ΔΜ 0,9 εκ. Μέγ. Δ. 1,7 εκ. Βάρος 8 γρ.
13. ΜΒ3319α Χρ. ΑΝ
    Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός ερυθρός.
    Μήκ. 4,5 εκ. ΔΜ 1,5 εκ. Μέγ. Δ. 2,7 εκ. Βάρος 21 γρ.
14. ΜΒ3319β Χρ. ΑΝ
    Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός ερυθρός.
    Μήκ. 3,9 εκ. ΔΜ 1,7 εκ. Μέγ. Δ. 2,2 εκ. Βάρος 15 γρ.
15. ΜΒ3319 Χρ. ΑΝ
    Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός τεφρός.
    Μήκ. 3,4 εκ. ΔΜ 1,2 εκ. Μέγ. Δ. 1,9 εκ. Βάρος 10 γρ.

16. ΜΒ3319δ Χρ. ΑΝ
Σέσκλο Β, 1972. Το ένα άκρο του σπασμένο. Πηλός τεφρός.
Σωζ. μήκ. 2,9 εκ. Βάρος 7 γρ.

17. ΜΒ3323 Χρ. ΑΝ
Σέσκλο Β, 1972. Σώζεται το μισό. Πηλός ακάθαρτος, καστανός.
Σωζ. μήκ. 3,7 εκ. ΔΜ 1,7 εκ. Μέγ. Δ. 2,3 εκ. Βάρος 15 γρ.

18. ΜΒ3345 Χρ. ΑΝ
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός καθαρός, ερυθρός.
Μήκ. 3,6 εκ. ΔΜ 1,4 εκ. Μέγ. Δ. 2 εκ. Βάρος 12,5 γρ.

19. ΜΒ3590 Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Σπασμένο το ένα άκρο. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 4,2 εκ. ΔΜ 2,3 εκ. Μέγ. Δ. 3,1 εκ. Βάρος 35 γρ.

20. ΜΒ3592α Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Σώζεται το μισό. Ίχνη καύσης. Πηλός ερυθρός.
Σωζ. μήκ. 2 εκ. Μέγ. Δ. 2 εκ. Βάρος 7 γρ.

21. ΜΒ3592β Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 4,1 εκ. ΔΜ 1,3 εκ. Μέγ. Δ. 1,9 εκ. Βάρος 15 γρ.

22. ΜΒ3594γ Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός καστανόμαυρος.
Μήκ. 3,7 εκ. ΔΜ 1,4 εκ. Μέγ. Δ. 1,9 εκ. Βάρος 14 γρ.

23. ΜΒ3594δ Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός ακάθαρτος, φαιός.
Μήκ. 4,3 εκ. ΔΜ 1,4 εκ. Μέγ. Δ. 2,6 εκ. Βάρος 20 γρ.

24. ΜΒ3594α Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Σώζεται τμήμα. Πηλός ερυθρός.
Σωζ. μήκ. 1,4 εκ. Μέγ. Δ. 1,9 εκ. Βάρος 5 γρ.

25. ΜΒ3594β Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Σώζεται τμήμα. Πηλός καστανόμαυρος.
Σωζ. μήκ. 2,2 εκ. ΔΜ 1,1 εκ. Μέγ. Δ. 1,9 εκ. Βάρος 5 γρ.

26. ΜΒ3595α Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 4,1 εκ. ΔΜ 1,3 εκ. Μέγ. Δ. 1,9 εκ. Βάρος 15 γρ.

27. ΜΒ3595β Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 3,4 εκ. ΔΜ 1,5 εκ. Μέγ. Δ. 2,2 εκ. Βάρος 15 γρ.

28. ΜΒ3595γ Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός φαιός.
Μήκ. 3,7 εκ. ΔΜ 1,6 εκ. Μέγ. Δ. 1,8 εκ. Βάρος 13 γρ.

29. ΜΒ3595δ Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Περίπου το μισό. Πηλός ερυθρός.

Σωζ. μήκ. 2,5 εκ. ΔΜ 1,6 εκ. Μέγ. Δ. 2,3 εκ. Βάρος 10 γρ.

30. ΜΒ3596 Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Επιφάνεια με ίζημα. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Μήκ. 4,7 εκ. ΔΜ 2,3 εκ. Μέγ. Δ. 3,2 εκ. Βάρος 42 γρ.

31. ΜΒ3597 Χρ. ΑΝ
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός ακάθαρτος, κιτρινόφαιος.
Μήκ. 3,1 εκ. ΔΜ 1 εκ. Μέγ. Δ. 1,7 εκ. Βάρος 8 γρ.

32. ΜΒ3598 Χρ. ΑΝ
Σέσκλο Β, 1972. Λείπει μικρό τμήμα. Ψήσιμο ατελές, επιφάνεια φθαρμένη. Πηλός ακάθαρτος, κιτρινόφαιος.
Μήκ. 3,9 εκ. ΔΜ 1,7 εκ. Μέγ. Δ. 2,4 εκ. Βάρος 16 γρ.

33. ΜΒ3601α Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός τεφρός.
Μήκ. 3,2 εκ. ΔΜ 1,3 εκ. Μέγ. Δ. 2,2 εκ. Βάρος 14 γρ.

34. ΜΒ3601β Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 3,4 εκ. ΔΜ 1,3 εκ. Μέγ. Δ. 2 εκ. Βάρος 10 γρ.

35. ΜΒ3601γ Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Πηλός τεφρός.
Μήκ. 2,9 εκ. ΔΜ 1,3 εκ. Μέγ. Δ. 2,2 εκ. Βάρος 11 γρ.

36. ΜΒ3601δ Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Σώζεται το μισό. Πηλός ερυθρός.
Σωζ. μήκ. 2,6 εκ. Βάρος 8 γρ.

37. ΜΒ3601ε Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Περίπου το μισό. Πηλός τεφρός.
Σωζ. μήκ. 2,2 εκ. Βάρος 7 γρ.

38. ΜΒ3602α Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο.
Μήκ. 3,9 εκ. ΔΜ 1,5 εκ. Μέγ. Δ. 2 εκ. Βάρος 18 γρ.

39. ΜΒ3602β Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Επιφάνεια φθαρμένη.
Μήκ. 3,5 εκ. ΔΜ 1,5 εκ. Μέγ. Δ. 1,8 εκ. Βάρος 14 γρ.

40. ΜΒ3602γ Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο, λεπτό πηνίο.
Μήκ. 3,1 εκ. ΔΜ 1,8 εκ. Μέγ. Δ. 2,4 εκ. Βάρος 18 γρ.

41. ΜΒ3602δ Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Ακέραιο. Όχι επιμελημένο πλάσιμο.
Μήκ. 3,7 εκ. ΔΜ 1,3 εκ. Μέγ. Δ. 2,6 εκ. Βάρος 20 γρ.

42. ΜΒ3602ε Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Σώζεται το μισό. Όχι επιμελημένο πλάσιμο.
Σωζ. μήκ. 3,3 εκ. ΔΜ 1,6 εκ. Βάρος 18 γρ.

43. ΜΒ3602στ Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β, 1972. Όχι επιμελημένο πλάσιμο.
Σωζ. μήκ. 2,1 εκ. Μέγ. Δ. 2,4 εκ. Βάρος 12 γρ.

44. ΜΒ3256 Χρ. ΜΝΙΙΙ;
Σέσκλο Β (Ι) 1972. Ακέραιο. Σχήμα ακανόνιστο. Διακρίνονται τα αποτυπώματα από τα δάχτυλα του τεχνίτη. Όχι επιμελημένο πλάσιμο. Πηλός τεφρός, ακάθαρτος.
Μήκ. 4,2 εκ. ΔΜ 2,2 εκ. Μέγ. Δ. 3 εκ. Βάρος 37 γρ.

45. ΜΒ3272 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β (Ι) Ε 1972. Τμήμα άκρου. Πηλός ερυθρός.
Διάμ. 4,2 εκ.

46. ΜΒ3282α Χρ. ΜΝΙ
Σέσκλο Β (Ι) Ε 1972. Ακέραιο, πηλός τεφρός, επιφάνεια λεία.
Μήκ. 4,4 εκ. ΔΜ 2,2 εκ. Μέγ. Δ. 2,4 εκ. Βάρος 32 γρ.

47. ΜΒ3282β Χρ. ΜΝΙ
Σέσκλο Β (Ι) Ε 1972. Τμήμα.
Σωζ. μήκ. 2,3 εκ. Μέγ. Δ. 2,8 εκ. Βάρος 18 γρ.

48. ΜΒ3303 Χρ. ΑΝ (φάση ΠΣ)
Σέσκλο Β (Ι) Ε 1972. Σώζεται το μισό. Πηλός τεφρός.
Μήκ. 4,9 εκ. ΔΜ 2,9 εκ.

49. ΜΒ3306 Χρ. ΠΣ;
Σέσκλο Β (Ι) Ε, 1972. Ακέραιο. Όχι επιμελημένο πλάσιμο. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 4,6 εκ. ΔΜ 1,6 εκ. Μέγ. Δ. 2,8 εκ. Βάρος 28 γρ.

50. ΜΒ2619. Σέσκλο Β, 1972.
Λείπει μικρό τμήμα. Πηλός ερυθρός, καθαρός.
Μήκ. 4 εκ. ΔΜ 2,5 εκ. Μέγ. Δ. 2,5 εκ. Βάρος 24 γρ.

51. ΜΒ3213. Σέσκλο Β, 1972.
Λείπει το ένα άκρο. Πηλός ακάθαρτος, τεφρός.
Μήκ. 3,4 εκ. ΔΜ 1,6 εκ. Μέγ. Δ. 2,4 εκ. Βάρος 13 γρ.

52. ΜΒ3216α. Σέσκλο Β, 1972.
Ακέραιο. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 2,6 εκ. ΔΜ 1 εκ. Μέγ. Δ. 1,4 εκ. Βάρος 5 γρ.

53. ΜΒ3216β. Σέσκλο Β, 1972.
Ακέραιο. Πηλός τεφρός. Πλάσιμο όχι επιμελημένο.
Μήκ. 2,6 εκ. ΔΜ 1,4 εκ. Μέγ. Δ. 1,5 εκ. Βάρος 6 γρ.

54. ΜΒ3216γ (εικ. 16). Σέσκλο Β, 1972.
Ακέραιο. Πηλός τεφρός.
Μήκ. 2,8 εκ. ΔΜ 1,1 εκ. Μέγ. Δ. 1,5 εκ. Βάρος 6 γρ.

55. ΜΒ3219. Σέσκλο Β, 1972.
Από στρώμα διαταραγμένο. Ακέραιο. Πηλός φαιός.
Μήκ. 2,9 εκ. ΔΜ 1,2 εκ. Μέγ. Δ. 1,6 εκ. Βάρος 8 γρ.

56. ΜΒ3220. Σέσκλο Β, 1972.

Σώζεται το μισό. Πηλός ερυθρός.
Σωζ. μήκ. 2,2 εκ. Βάρος 14 γρ.

57. ΜΒ3221. Σέσκλο Β, 1972.
Τμήμα πηνίου. Πηλός φαιός.
Σωζ. μήκ. 1,4 εκ. Διάμ. 3,3 εκ.

58. ΜΒ3247. Σέσκλο Β, 1972.
Ακέραιο. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 3,7 εκ. ΔΜ 0,8 εκ. Μέγ. Δ. 1,9 εκ. Βάρος 10 γρ.

59. ΜΒ3249. Σέσκλο Β, 1972.
Ακέραιο. Πηλός κιτρινωπός. Όχι επιμελημένο πλάσιμο.
Μήκ. 3,8 εκ. ΔΜ 1,2 εκ. Μέγ. Δ. 2,5 εκ. Βάρος 15 γρ.

60. ΜΒ3317. Σέσκλο Β, 1972.
Περίπου το μισό. Πηλός ερυθρός.
Σωζ. μήκ .3,2 εκ. ΔΜ 1,5 εκ. Μέγ. Δ. 2,4 εκ. Βάρος 11 γρ.

61. ΜΒ3321. Σέσκλο Β, 1972.
Σώζεται τμήμα. Πηλός καστανέρυθρος, ακάθαρτος.
Σωζ. μήκ. 2,3 εκ. ΔΜ 2,7 εκ. Βάρος 13 γρ.

62. ΜΒ3322α. Σέσκλο Β, 1972.
Ακέραιο. Πηλός καθαρός, ερυθρός.
Μήκ. 3,9 εκ. ΔΜ 1,4 εκ. Μέγ. Δ. 2,2 εκ. Βάρος 18 γρ.

63. ΜΒ3322β (εικ.18). Σέσκλο Β, 1972.
Ακέραιο. Πηλός καθαρός, ερυθρός.
Μήκ. 3,9 εκ. ΔΜ 1,5 εκ. Μέγ. Δ. 2,3 εκ. Βάρος 22 γρ.

64. ΜΒ3344. Σέσκλο Β, 1972.
Ακέραιο. Πηλός καθαρός, ερυθρός.
Μήκ. 3,9 εκ. ΔΜ 1,7 εκ. Μέγ. Δ. 2,9 εκ. Βάρος 24 γρ.

65. ΜΒ3346α. Σέσκλο Β, 1972.
Ακέραιο. Πηλός τεφρός με λεπτή άμμο.
Μήκ. 4 εκ. ΔΜ 2,1 εκ. Μέγ. Δ. 2,6 εκ. Βάρος 29 γρ.

66. ΜΒ3599. Σέσκλο Β, 1972.
Τμήμα πηνίου. Πηλός τεφρός.
Σωζ. μήκ. 2,4 εκ. ΔΜ 1,2 εκ.

67. ΜΒ 3606. Σέσκλο Β, 1972.
Σχεδόν το μισό. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 6,7 εκ. Βάρος 30 γρ.

68. ΜΒ3257. Σέσκλο Β (Ι), 1972.
Σπασμένο το ένα άκρο. Πηλός ακάθαρτος, ερυθρός.
Μήκ. 3,3 εκ. ΔΜ 1,4 εκ. Μέγ. Δ. 2,1 εκ. Βάρος 12 γρ.

69. ΜΒ3304. Σέσκλο Β (Ι) Ε, 1972.
Διαταραγμένο στρώμα(;). Ακέραιο. Πηλός κιτρινωπός.
Μήκ. 4,5 εκ. ΔΜ 2,1 εκ. Μέγ. Δ. 2,6 εκ. Βάρος 34 γρ.

70. ΜΒ3356. Σέσκλο Β (ΙΙ), 1972.
Ακέραιο. Πηλός ερυθρός, ακάθαρτος.
Μήκ. 3,2 εκ. ΔΜ 1,4 εκ. Μέγ. Δ. 2,5 εκ. Βάρος 14 γρ.

71. ΜΒ3571. Σέσκλο Α, 1972.
Ακέραιο. Πηλός καθαρός, ερυθρός.
Μήκ. 4 εκ. ΔΜ 1,8 εκ. Μέγ. Δ. 2,2 εκ.

72-75. ΜΒ3591(α-δ). Σέσκλο (1972;).
Τμήματα πηνίων από πηλό ερυθρό.
α) Μήκ. 1,8 εκ. Βάρος 5 γρ. β) Μήκ. 3,2 εκ. Βάρος 10 γρ. γ) Μήκ. 2,3 εκ. Βάρος 4 γρ.
δ) Μήκ. 1,5 εκ. Βάρος 3 γρ.

76. Σέσκλο Β, 1973. Tr.1/2 A L 5. Χρ. ΑΝ
Σπασμένο σε μερικά σημεία. Πηλός καστανός.
Μήκ. 4,4 εκ. ΔΜ 1,9 εκ. Βάρος 20 γρ.

77. Σέσκλο Β, 1973. Tr.1/2 B.L1. Χρ. ΑΝ
Ακέραιο. Πηλός τεφρός.
Μήκ. 4,2 εκ. ΔΜ 1,9 εκ. Βάρος 30 γρ.

78. Σέσκλο Β, 1973. Tr.1/2 B.L1. Χρ. ΑΝ
Ακέραιο. Πηλός τεφρός.
Μήκ. 3,4 εκ. ΔΜ 1,3 εκ. Βάρος 10 γρ.

79-81. Σέσκλο Β, 1973. Tr.1/2 A 3. Χρ. ΑΝ
Ακέραια. Πρόχειρη κατασκευή.
α) Μήκ. 3,8 εκ. ΔΜ 2,8 εκ. Βάρος 20 γρ.
β) Μήκ. 4,1 εκ. ΔΜ 2,1 εκ. Βάρος 24 γρ.
γ) Μήκ. 4,4 εκ. ΔΜ 1,7 εκ. Βάρος 28 γρ.

82-84. Σέσκλο Β, 1973. Tr.1/2 B.L2. Χρ. ΑΝ
Ακέραια πηνία.
α) Πηλός ερυθρός. Μήκ. 3 εκ. ΔΜ 1,3 εκ. Βάρος 10 γρ.
β) Πηλός τεφρός. Μήκ. 3,5 εκ. ΔΜ 1,8 εκ. Βάρος 15 γρ.
γ) Μήκ. 4,1 εκ. ΔΜ 1,9 εκ. Βάρος 22 γρ.

85. Σέσκλο Β, 1973. Tr.1/2 B L4. Χρ. ΑΝ
Λείπει μικρό τμήμα από το ένα άκρο του. Πηλός τεφρός. Πλάσιμο καλό.
Μήκ. 3,6 εκ. ΔΜ 1,2 εκ. Μέγ. Δ. 2,2 εκ. Βάρος 10 γρ.

86-89. Σέσκλο Β, 1973. Tr.1/2 A L4. Χρ.ΑΝ
Ακέραια. Πηλός ερυθρός.
α) Μήκ. 4,2 εκ. ΔΜ 1,5 εκ. Βάρος 30 γρ.
β) Μήκ. 3,9 εκ. ΔΜ 1,2 εκ. Βάρος 25 γρ.
γ) Μήκ. 4 εκ. ΔΜ 2,5 εκ. Βάρος 28 γρ.
δ) Μήκ. 3,7 εκ. ΔΜ 1,9 εκ. Βάρος 20 γρ.

90. Σέσκλο Β, 1973. Tr.1/2 B L3. Χρ. ΜΝ
Ακέραιο. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 4,1 εκ. ΔΜ 2,2 εκ. Μέγ. Δ. 2,8 εκ. Βάρος 30 γρ.

91. ΜΒ3314α. Σέσκλο Β (Ι) Ε, 1973.

Ακέραιο. Πηλός ακάθαρτος, καστανός.
Μήκ. 4 εκ. ΔΜ 1,9 εκ. Μέγ. Δ. 2,9 εκ. Βάρος 28 γρ.

92. ΜΒ3314β. Σέσκλο Β (Ι) Ε, 1973.
Μικρά σπασίματα στα άκρα. Πηλός καστανός.
Μήκ. 3,1 εκ. ΔΜ 1 εκ. Μέγ. Δ. 2,2 εκ. Βάρος 9,5 γρ.

93. ΜΒ3561. Σέσκλο Β, 1973.
Ακέραιο. Πηλός κιτρινωπός.
Μήκ. 3,2 εκ. ΔΜ 1,7 εκ. Μέγ. Δ. 2,5 εκ. Βάρος 22 γρ.

94. ΜΒ3563α. Σέσκλο Β, 1973;
Ακέραιο. Στον κορμό ίχνη από το πλάσιμο του τεχνίτη. Πηλός φαιός.
Μήκ. 3,3 εκ. ΔΜ 1,7 εκ. Μέγ. Δ. 3 εκ. Βάρος 21 γρ.

95. ΜΒ3563β. Σέσκλο Β, 1973;
Ακέραιο. Πηλός τεφρός.
Μήκ. 4,1 εκ. ΔΜ 1,8 εκ. Μέγ. Δ. 2,7 εκ. Βάρος 28 γρ.

96. ΜΒ3570. Σέσκλο Β, 1973.
Σώζεται το μισό. Πηλός ακάθαρτος, φαιός.
Σωζ. μήκ. 2,2 εκ. Μέγ. Δ. 2,6 εκ. Βάρος 10 γρ.

97. ΜΒ3631 Χρ. ΜΝΙΙΙ
Σέσκλο Β, 1976. Ακέραιο. Πηλός καθαρός, μπεζ.
Μήκ. 2,6 εκ. ΔΜ 1,4 εκ. Μέγ. Δ.1,4 εκ.

98. ΜΒ4614. Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β (Ι), 1977. Πηλός τεφρός με μίκα.
Σωζ. μήκ. 3,5 εκ. ΔΜ 2,4 εκ. Μέγ. Δ. 3 εκ. Βάρος 23 γρ.

99. ΜΒ4678 Χρ. ΜΝΙΙΙ
Σέσκλο Β (Ι), 1977. Ακέραιο. Διάτρηση κατά μήκος του στελέχους. Πηλός κιτρινόφαιος με άμμο.
Μήκ. 5,1 εκ. ΔΜ 2 εκ. Μέγ. Δ. 2,9 εκ. Βάρος 24 γρ.

100. ΜΒ4615. Σέσκλο 1977. Επιφανειακό.
Ακέραιο. Μικρή φθορά στο ένα άκρο.
Μήκ. 3,8 εκ. ΔΜ 2 εκ. Μέγ. Δ. 2,6 εκ. Βάρος 23 γρ.

101. ΜΒ4643. Σέσκλο Β (Ι), 1977. Επιφανειακό.
Ακέραιο. Πηλός ερυθρός με μίκα.
Μήκ. 3,1 εκ. ΔΜ 1,6 εκ. Μέγ. Δ. 2,1 εκ. Βάρος 15 γρ.

102. ΜΒ4644. Σέσκλο Β (Ι), 1977. Επιφανειακό εύρημα.
Ακέραιο. Πηλός ερυθρός. Πολύ λεπτός, κυλινδρικός κορμός.
Μήκ. 2,2 εκ. ΔΜ 8,5 χιλ. Μέγ. Δ. 1,1 εκ. Βάρος 3 γρ.

103. ΜΒ4690. Σέσκλο Β (Ι), 1977.
Σώζεται το μισό. Πηλός μπεζ.
Σωζ. μήκ. 3 εκ. ΔΜ 1,7 εκ. Μέγ. Δ. 2,1 εκ. Βάρος 16 γρ.

104. ΜΒ4343 Χρ. ΜΝΙΙΙΒ
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Ζ. Ακέραιο. Πηλός τεφρός.
Μήκ. 3,6 εκ. ΔΜ 1,9 εκ. Μέγ. Δ. 2,4 εκ. Βάρος 26 γρ.

105. MB4328 Χρ. MNII~AN
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Ακέραιο. Ο κορμός δεν είναι κυλινδρικός, αλλά έχει το σχήμα ενός σχεδόν ορθογωνίου παραλληλεπιπέδου. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 5,8 εκ. ΔΜ 3,1 εκ. Βάρος 37 γρ.

106. MB4342 Χρ. MN~AN
Σέσκλο Β, 1978. Οικία Α. Ακέραιο. Πηλός τεφρός.
Μήκ. 5,5 εκ. ΔΜ 1,9 εκ. Μέγ. Δ. 2,3 εκ. Βάρος 37 γρ.

107. Κμ. 4599/662. Σέσκλο.
Ακέραιο. Πηλός μπεζ.
Μήκ. 3,9 εκ. ΔΜ 2 εκ. Μέγ. Δ. 3 εκ.

108. K3684. Σέσκλο;
Τα σπασμένα άκρα έχουν συμπληρωθεί. Πηλός μπεζ.
Μήκ. 7,6 εκ. ΔΜ 1,8 εκ. Βάρος 50 γρ.

3. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΗΛΙΝΩΝ ΥΦΑΝΤΙΚΩΝ ΒΑΡΩΝ

1. MB2635 (εικ. 21). Χρ. AN
Σέσκλο Β, 1972. Σχήμα κυλινδρικό. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 9,4 εκ. Διάμ. 5 εκ. Βάρος 280 γρ.

2. Σέσκλο Β, 1973. Tr.1/2 A.L1. Χρ. AN
Σχήμα κυλινδρικό. Σπασμένο λίγο στο ένα άκρο. Η επιφάνεια σκεπάζεται με ίζημα. Όχι επιμελημένο πλάσιμο. Πηλός ερυθρός.
Μήκ. 6,5 εκ. Διάμ. 3,1 εκ. Μέγ. Δ. 3,2 εκ. Βάρος 82 γρ.

3. MB4613 (εικ. 20). Χρ. MNIIIB
Σέσκλο Β (Ι), 1977. Σώζεται περίπου το μισό. Σχήμα κυλινδρικό. Το σωζόμενο άκρο προεξέχει λίγο από τον κορμό. Πηλός ακάθαρτος με μίκα, ερυθρός.
Σωζ. μήκ. 4,5 εκ. ΔΜ 3,7 εκ. Μέγ. Δ. 4,4 εκ. Βάρος 90 γρ.

CLAY SPINNING AND WEAVING IMPLEMENTS FROM SESKLO

Aikaterini Papaeuthimiou-Papanthimou

The present study, which is part of the overall publication of the prehistoric settlement at Sesklo in Thessaly, deals with a distinct category of small finds: clay spinning and weaving implements (whorls, loom-weights, bobbins).

The whorls can be distinguished into two major groups: a) those made of pottery sherds and b) those specifically manufactured for spinning. Those of the second group were usually made of clay, were well fired and they sometimes bore decoration. They can further be classified into four subgroups: discoid, biconical, conical, spherical.

Eight whorls made of potsherds occurred in EN strata; it is possible, however, that more existed, as there have survived sherd-whorls with their findstratum unspecified. Thread production at Sesklo can be consequently attributed to this phase, while the view is being reinforced that EN spinners favoured whorls made of appropriately perforated potsherds; the phenomenon has also been observed in other neolithic settlements, which yielded whorls dating to this period. At Sesklo, however, a discoid specimen implies the use of clay whorls since EN times.

In the MN phase sherd-whorls continue to be in use, in parallel with a great variety of clay whorls (discoid, conical, biconical, spherical). Like all the whorls found in Sesklo, the MN ones are of medium size and weight. The existence of stone whorls in MN times has also been confirmed; these remain unique up to date examples of this phase in the Aegean area.

A considerable number of clay bobbins also comes from the site. Of them fifty-two occurred in EN strata, twelve in MN, while a good number remains unspecified.

At Sesklo there is hardly any evidence for loomweights similar to the EN and MN ones located in other prehistoric settlements. However, three bobbin-shaped objects (two EN, one MN), weighing 82-280 gr each, can be classified into this category. Some of the heavier bobbins could have been used as loomweights also, while the rest would have been most probably used for amassing the thread.

The more than likely use of these EN bobbin-shaped objects as loomweights leads to the conclusion that the relevant sort of loom had been adopted in Sesklo since the EN, as is also the case in the northernmost lying areas.

As far as the craft specialisation at Sesklo is concerned, the lack of essential data about the distributions of the objects under study does not allow any reliable and detailed analysis. If weaving specialisation did exist, it is rather unlikely that it was large scale. The craftspeople could be designated rather as spare-time or part-time specialists.

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΛΟΥΚΑΣ ΒΕΝΕΤΟΥΛΙΑΣ (1930-1984)

Ο πρόωρος και απροσδόκητος θάνατος του πραγματικά σπουδαίου καλλιτέχνη από τη Θεσσαλονίκη Λουκά Βενετούλια επέφερε μία ασυνήθιστα μεγάλη ανησυχία στα καλλιτεχνικά πράγματα της πόλης μυθοποιώντας τον ίδιο και το έργο του. Τα δημιουργικά του χρόνια δεν ήταν ιδιαίτερα πολλά, είκοσι χρόνια και κάτι (1964-84), ήταν όμως αρκετά για να δείξουν το εξαιρετικά μεγάλο διαμέτρημα των καλλιτεχνικών προσπαθειών του. Όσοι τον γνώριζαν μίλησαν για τον ακέραιο χαρακτήρα του, οι ομότεχνοί του αναγνώρισαν τη συνεισφορά του στη σύσφιγξη των σχέσεων μεταξύ τους και τον άδολο τρόπο που χρησιμοποίησε για την υποστήριξη των «συμφερόντων» τους. Τέλος, οι κριτικοί είχαν εκτιμήσει από την πρώτη στιγμή την ποιότητα της δουλειάς του, χωρίς να πάψουν ούτε στιγμή να την επαινούν.

Ποιος ήταν όμως ο αληθινός Βενετούλιας; Ή ορθότερα, ποια είναι η πραγματική θέση της τέχνης του Βενετούλια στο πραγματικά αχανές πεδίο της μεταπολεμικής ελληνικής τέχνης;

Στο ερώτημα αυτό δεν είναι εύκολο να απαντήσει κανείς, εάν πρώτα δεν ξεδιαλύνει την αχλύ του μύθου, που κάλυψε πολλά γεγονότα και καλλιτεχνικά φαινόμενα που συνδέθηκαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με τα χρόνια λίγο πριν και μετά τη δικτατορία. Χρόνια μεγάλων —και με εξαιρετικό ενδιαφέρον— ιδεολογικών ζυμώσεων, που είχαν συνεπάρει τη νέα γενιά και είχαν επηρεάσει την εικαστική συμπεριφορά τους με παντοειδείς τρόπους. Αψευδής μάρτυς το έργο τους!

Αναφερόμαστε σε ουσιώδη κεφάλαια της ελληνικής ιστορίας και διανόησης, που με τομή τη δεκαετία του ’60 αποτέλεσαν σημείο αναφοράς και την αιχμή του δόρατος για κοινωνικές διεκδικήσεις, πολιτικές ενέργειες και για την όξυνση των αντιθέσεων ανάμεσα στον «προοδευτικό» και το «συντηρητικό» χώρο. Ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα αυτής της ιδεολογικής διαπάλης θεωρείται η απρόσκοπτη ένταξη και των καλλιτεχνών μας σε πρωτοποριακές ομάδες που συστήνονταν ως αντιστάθμισμα στον ακαδημαϊσμό.

Ρεαλισμός και Αφαίρεση ήταν οι δύο σημαντικότεροι πόλοι έλξης των καλλιτεχνών, που ορισμένες φορές οδήγησαν και σε αυθαίρετες απλουστεύσεις με βάση τις ιδεολογικές τάσεις της εποχής. Έτσι, η Αφαίρεση είχε ταυτιστεί με την πρωτοπορία και ο Ρεαλισμός με τη συντήρηση και την παράδοση, ενώ ορισμένες καλλιτεχνικές δυνάμεις στην Ελλάδα αυτής της περιόδου, όπως αυτές που ήταν συσπειρωμένες στο περιοδικό «Η επιθεώρηση της Τέχνης», πρέσβευαν εντελώς το αντίθετο. Αποτέλεσμα αυτού του είδους της ιδεολογικής αυθαιρεσίας ήταν να επέλθει στον εικαστικό χώρο η σύγχυση που είχε εγκλωβίσει ορισμένες, πραγματικά χαρισματικές, προσωπικότητες της εποχής σε «στρατευμένης» αντίληψης εικαστικά σχήματα.

Ωστόσο, η δεκαετία του '60 ήταν για την Ελλάδα η «ηρωική» περίοδος της Αφαίρεσης. Σπουδαίοι καλλιτέχνες στην Ελλάδα και το εξωτερικό δημιουργούσαν έξοχα έργα. Η επαφή με το εξωτερικό ήταν άμεση και ο ιδεολογικός πλουραλισμός ενίσχυσε την τάση για την ανάπτυξη ενός κριτικού πνεύματος απέναντι σε καθιερωμένες αρχές και αξίες.

Παράλληλα αναπτύσσονται εξαιρετικά τολμηρές τάσεις μέσα στο πνεύμα του ντανταϊσμού και της ποπ αρτ. Η Ρώμη και το Παρίσι αναδεικνύονται σε φιλόξενα κέντρα πολιτισμού για τους νέους καλλιτέχνες μας, ιδιαίτερα μετά την εγκαθίδρυση της απριλιανής δικτατορίας. Ακούγεται κάπως παράδοξο, αλλά η φυγή, η σιωπή και η αυτοεξορία των καλλιτεχνών μας την περίοδο της δικτατορίας (1967-74) έφερε πολύ κοντά τη νεοελληνική τέχνη προς την ευρωπαϊκή καλλιτεχνική πρωτοπορία και αφύπνισε τις γνήσιες δυνάμεις του τόπου, για να επαναληφθεί γι' άλλη μια φορά η ιστορία.

Το ενδιαφέρον όμως του ιστορικού δεν εντοπίζεται μόνο στις τολμηρές λύσεις των «μοντέρνων» Ελλήνων καλλιτεχνών του εξωτερικού, αλλά και στην παραστατική όψη της μορφής. Η μελέτη της ανθρώπινης μορφής και η εφαρμογή των κανόνων της οπτικής τέχνης εντάσσονται σ' αυτήν την τάση, η οποία έδωσε ορισμένα από τα λαμπρότερα έργα της περιόδου.

Αρκετοί απ' τους καλλιτέχνες προσέδωσαν στη ζωγραφική τους κριτικό χαρακτήρα και σε μια περίοδο ιδεολογικών ζυμώσεων το «περιβάλλον» αντιμετωπίστηκε ως χώρος κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών συγκρούσεων. Η κρίση των θεσμών και της δημοκρατίας ευνοούν την ανάπτυξη δυνάμεων που νοιάζονται για τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας και αντιμετωπίζουν τον «άνθρωπο-πολίτη» ως «πολιτικό» ον.

Οι «Νέοι Έλληνες Ρεαλιστές» (1971), που αποτελούνταν από τους καλλιτέχνες Χ. Μπότσογλου, Κ. Κατζουράκη, Γ. Ψυχοπαίδη κ.ά., αλλά και η «Ομάδα 4+» (1978) με τους Β. Δημητρέα, Β. Κυριάκη, Ν. Παραλή κ.ά., γαλουχήθηκαν μέσα σ' αυτό το πνεύμα και οι αφετηρίες της τέχνης τους ανάγονται εν πολλοίς στα κρίσιμα εκείνα χρόνια.

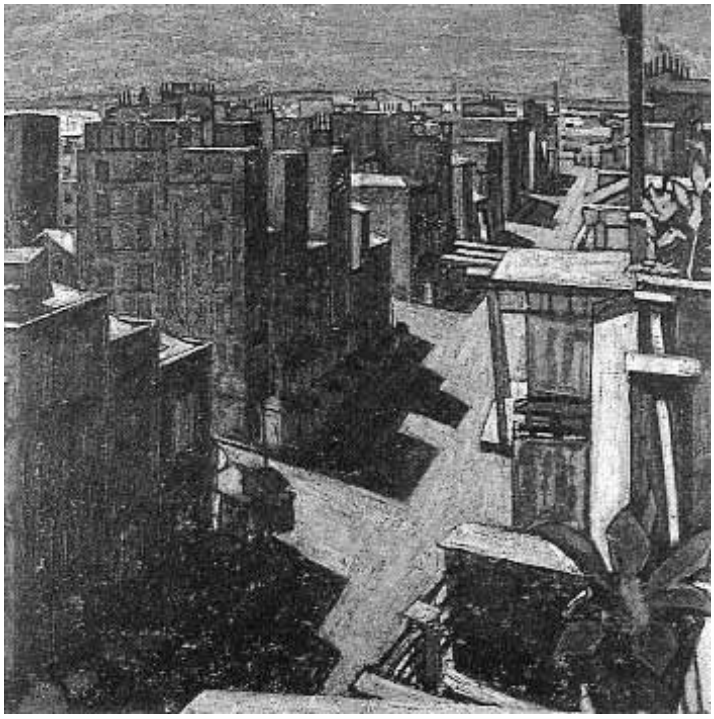

Εικ. 1. Εγνατία οδός, Λάδι (1,00 μ. × 1,00 μ.).

Χωρίς αμφιβολία, ο Λουκάς Βενετούλιας κινήθηκε και σ' αυτό το πλαίσιο και στο ίδιο μήκος κύματος και το έργο του είναι η έκφραση αυτού του νέου ρεαλισμού. Τη δεκαετία του '60 ο Βενετούλιας διήνυε την τρίτη δεκαετία της ζωής του. Στη Σχολή Καλών Τεχνών στην Αθήνα, όπου σπούδασε —ύστερα από έναν τρίχρονο πειραματισμό στην Ιατρική Σχολή— ευτύχησε να έχει ως δασκάλους δύο σημαντικούς καλλιτέχνες, που εκπροσωπούσαν τις δύο κύριες τάσεις της εποχής του: τον Γιάννη Μόραλη και τον Σπύρο Παπαλουκά. Κοντά τους έμαθε να εκτιμά την ποίηση των «μικρών πραγμάτων».

Η εγκατάστασή του στη Θεσσαλονίκη και η έκθεση —η πρώτη του ατομική— που πραγματοποιήθηκε το 1964 στη Μακεδονική Καλλιτεχνική Εταιρεία «Τέχνη» συνάντησε την ευνοϊκή συμπαράσταση των ομότεχνών του και ιδίως των παλαιότερων. Ο Ρέγκος και ο Πεντζίκης απηχούσαν το πνεύμα της ζωγραφικής του Παπαλουκά και η παρουσία τους στη συμπρωτεύουσα ήταν πολύ θετικό γεγονός για τους νέους καλλιτέχνες που στόχευαν να εγκατασταθούν μόνιμα εκεί. Ο Βενετούλιας εκτιμούσε πολύ το έργο του Πεντζίκη, τον οποίο θεωρούσε έναν από τους δασκάλους του.

Στο ώριμο στάδιο της καλλιτεχνικής τους σταδιοδρομίας βρίσκονταν και οι καλλιτέχνες Παραλής και Λεφάκης, που όπως θα δούμε επηρέασαν το έργο του Βενετούλια. Ο σουρεαλιστικός κόσμος του Παραλή, αλλά και ο ανεικονικός του Λεφάκη αποτελούσαν μέρος της εικονογραφίας του «φανταστικού μουσείου» του Λουκά.

Κύριο θέμα της ζωγραφικής του στην πρώτη του αυτή ατομική έκθεση ήταν η Θεσσαλονίκη: παλιά εργοστάσια, εμπορικοί δρόμοι, καρνάγια και φτωχικές γειτονιές (εικ. 2-4). Η «άλλη πόλη», χωρίς την ιστορία της, τα μεγάλα μνημεία και τους ανθρώπους της. Ένα αστικό τοπίο στην εσωτερική του διάσταση, με τις βιωματικές εμπειρίες σε πρώτο πλάνο. Έργα που προδίδουν, εκτός των άλλων, την προτίμηση του καλλιτέχνη σε χρωματικούς τόνους, που παρά τη φαινομενική τους λιτότητα εκφράζουν τη στενή συναισθηματική σχέση του καλλιτέχνη, μια συνομιλία, με τα πλέον ασήμαντα πράγματα: μια παλιά ξύλινη πόρτα, ένα μαδέρι ή ένα φουγάρο εργοστασίου.

Η Θεσσαλονίκη, λοιπόν, στην καθημερινή, περιθωριακή όψη της, όπου η ανθρώπινη παρουσία είναι σπάνια και ο χώρος εγείρει το αίσθημα της νοσταλγίας και αναπόλησης για αντικείμενα χαμένα ή εγκαταλελειμμένα. Είναι μία άλλη πραγματικότητα, είναι το «εσωτερικό της πόλης» και το «υπόστρωμα της ύπαρξής της», όπως έλεγε ο ίδιος. Είναι πραγματικά μια ζωγραφική, με την οποία το ασήμαντο και περιττό εξυψώνεται στην ποιητική σφαίρα και

Εικ. 2. Εργοστάσιο Φιξ, 1962, Λάδι (0,50 μ. × 0,60 μ.).

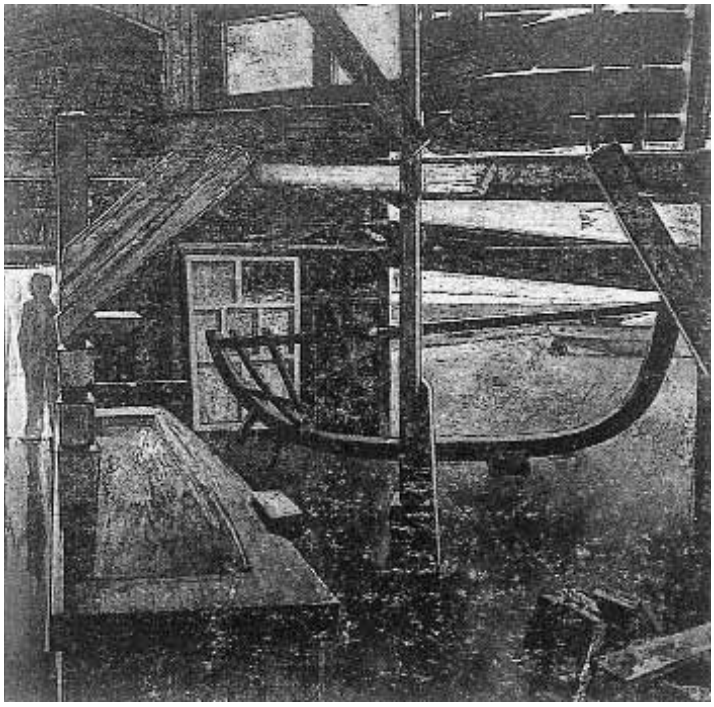

Εικ. 3. Καρνάγιο (εσωτερικό), 1969, Λάδι (1,20 μ. × 1,20 μ.).

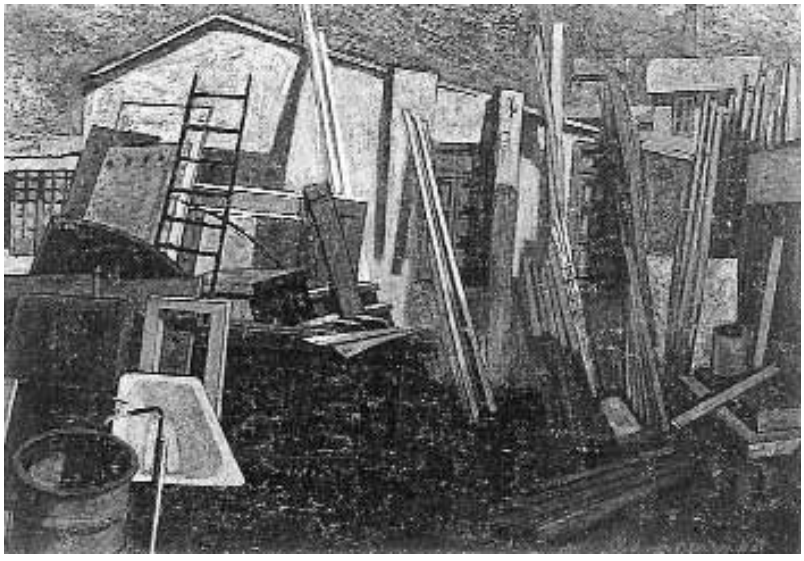

Εικ. 4. Παλιατζίδικο, 1969, Λάδι (0,50 μ. × 0,70 μ.).

στο πεδίο της λυρικής έκφρασης και ίσως γι' αυτό δεν τον απασχόλησε το δίλημμα της εποχής «αφαίρεση ή παραστατικότητα».

Σχολιάζοντας τα έργα αυτά η Βακαλό, μίλησε για τη «μελαγχολία των χώρων», όπου επικρατεί «η κούραση από τα πράγματα μέχρι και την απέχθεια» και συνέδεσε με εύστοχο τρόπο την τέχνη του με τον εσωτερικό μονόλογο που διακρίνει την ποίηση της Θεσσαλονίκης και ιδιαίτερα του Πεντζίκη. Είναι ένα βασικό γνώρισμα που διακρίνει μεγάλο μέρος της ζωγραφικής παραγωγής του Βενετούλια. Τα έργα αυτού του τύπου, που μπορούμε να πούμε ότι καλύπτουν μια πρώτη περίοδο της ζωγραφικής του, εξέθεσε ο καλλιτέχνης και το 1969 στην Αθήνα, στη γκαλερί «Άστορ», και απέσπασε θετικά σχόλια.

Στο μεταξύ η δικτατορία έχει επιβληθεί στη χώρα (1967) και ο αντίκτυπός της στην ελευθερία της έκφρασης ήταν οδυνηρός. Η έμφυτη κριτική διάθεση του Βενετούλια εκδηλώνεται αμέσως και, χωρίς να προσφύγει σε κραυγαλέες οπτικές εντυπώσεις, δίνει ζωγραφιές με τη γνώριμη ποιητική διάθεση, αλλά με τραγικά παραμορφωμένη όψη. Χρώμα και φως συγχωνεύονται σε μια απόλυτη ενότητα μορφής και χώρου, ενώ νέα σύμβολα νοηματοδοτούν ξέχωρα τα έργα του. Ο ίδιος θα μιλήσει ως εξής για τη μεταβολή της ζωγραφικής του: «Ο τρόπος που βλέπω τη δουλειά μου κάπως άλλαξε τελευταία. Όλο και περισσότερο, θα έλεγα, βαραίνει για μένα η ανάγκη ορολογίας μέσα από τη ζωγραφική. Μια σειρά ιδιότητες, ψυχικές και επίκτητες, δικές μου ή του περιβάλλοντος, προσπαθούν να γίνουν ζωγραφιές· θέλοντας να διατηρήσω ζωντανή αυτή την ανάγκη, ψάχνω να βρω λύσεις και σύμβολα όλο και πιο άμεσα».

Πρόκειται για έργα που εκτέθηκαν το 1971 στην «Τέχνη» Θεσσαλονίκης με τους στρατιώτες, τους αξιωματούχους και τους πολίτες και γενικά με τις ανθρώπινες μορφές να υποδύονται πρωταγωνιστικούς ρόλους, ενώ η ατμόσφαιρα του χώρου είναι θολή και συγκεχυμένη (εικ. 5-9). Στο μεταξύ μοτίβα, όπως φωτογραφικές μηχανές, κάμερες, άνθρωποι —στόχοι κ.λ.π. είναι η βασική εικονογραφία των συμβόλων του. Στο σχετικό κατάλογο της «Τέχνης» ο Βενετούλιας πρόταξε στίχους από τις «Ωδές» του Ανδρέα Κάλβου, κάνοντας εμφανή την πρόθεσή του να συνταιριάξει τον ηρωικό χαρακτήρα της ποίησης του επτανήσιου ποιητή με την αντιστασιακή και συνάμα σαρκαστική γλώσσα της ζωγραφικής του.

Στο πλαίσιο αυτού του πνεύματος εντάσσονται και οι λίγες, αλλά πολύ ενδιαφέρουσες εικόνες του με κολάζ, καμωμένες σύμφωνα με την αντίληψη του ντανταϊσμού («Αφιέρωμα στον Μοντριάν», «Θυσία», 1973). Εικόνες πέρα για πέρα δραματικές και άμεσα αντιληπτές απ' τον καθένα, όπως αρμόζει άλλωστε στη γλώσσα του άκρατου ρεαλισμού.

Μόνη διέξοδος για το ζωγράφο η φυγή. Φυγή από την οδυνηρή κοινωνική πραγματικότητα, αλλά και από την αρρώστια του, που είχε εκδηλωθεί επι-

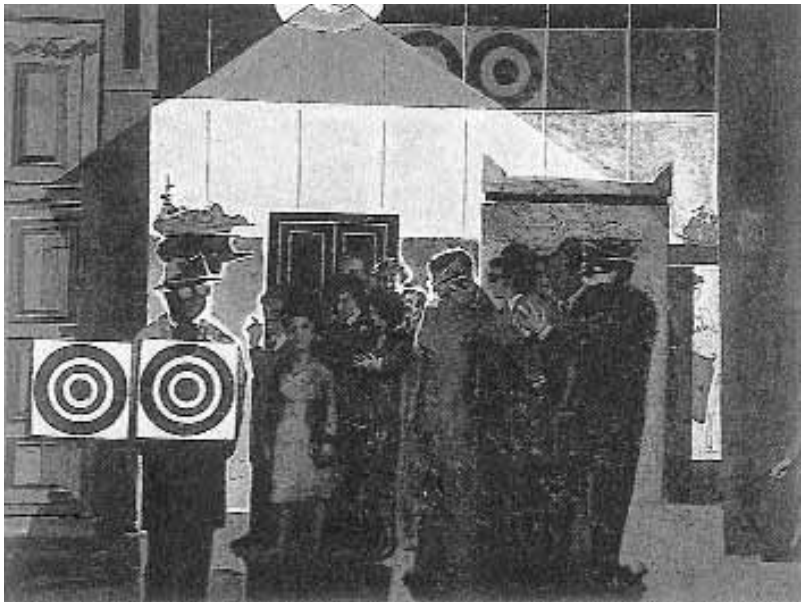

Εικ. 5. Στόχος, Λάδι (0,65 μ. × 0,80 μ.).

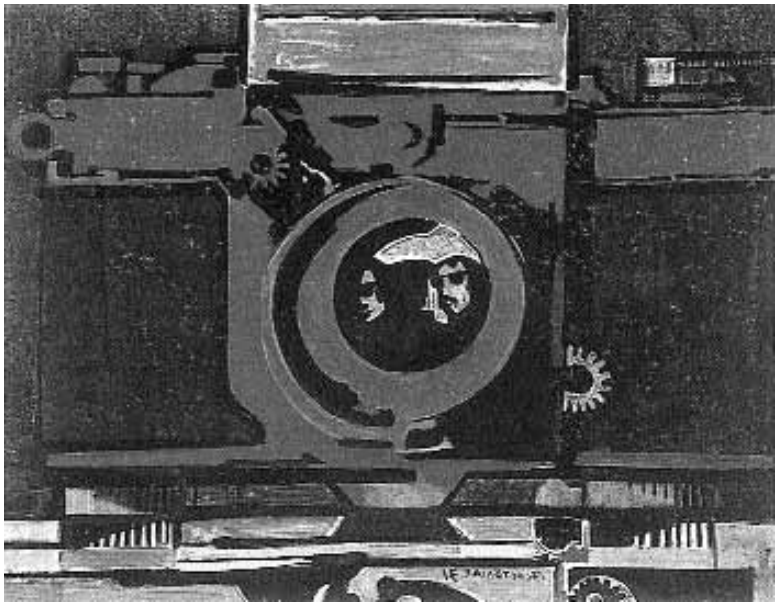

Εικ. 6. Φωτογραφική μηχανή, 1971, Λάδι (0,60 μ. × 0,75 μ.).

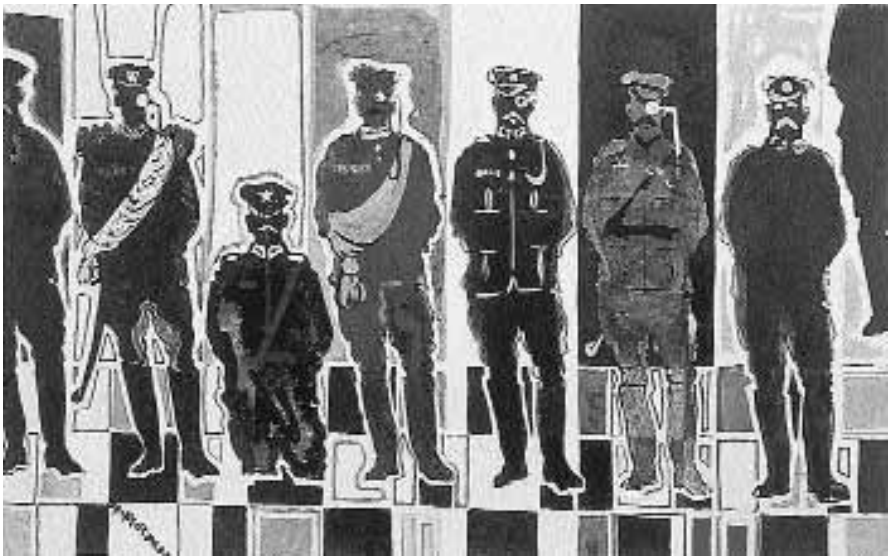

Εικ. 7. Ανώτατοι, Λάδι.

Εικ. 8. Αφιέρωμα στον Μόντριαν, 1973, Μικτή τεχνική (1,00 μ. × 0,80 μ.).

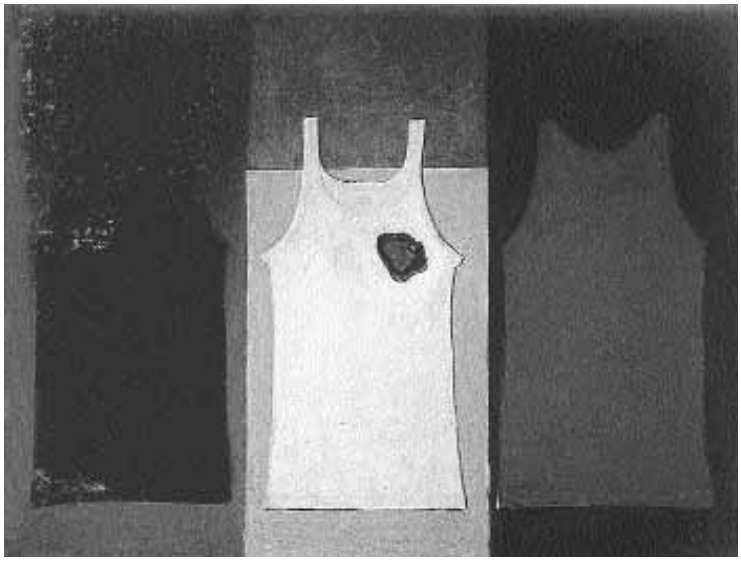

Εικ. 9. Θυσία, 1973, Μικτή τεχνική (1,10 μ. × 1,40 μ.).

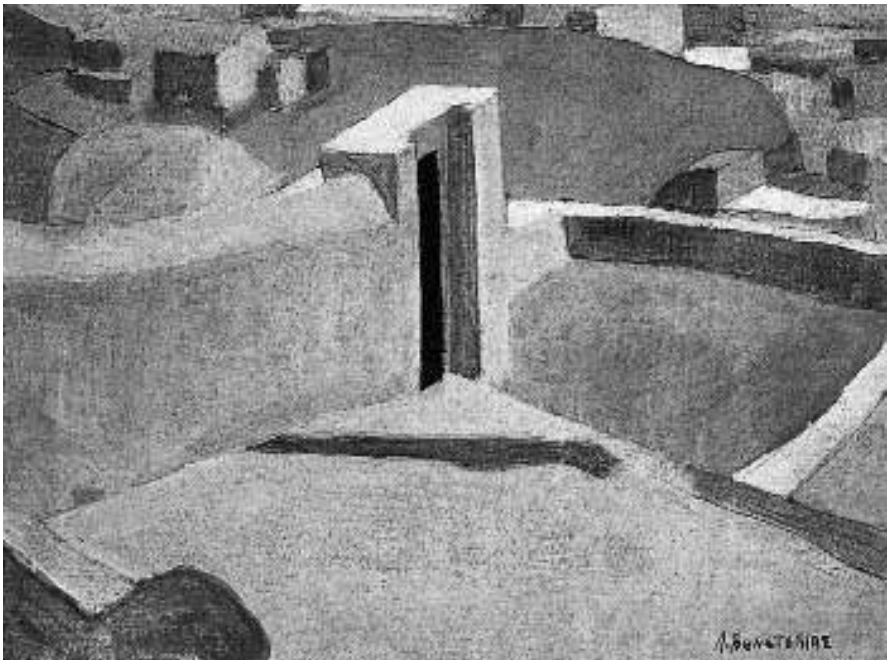

Εικ. 10. Σαντορίνη, Λάδι (0,30 μ. × 0,40 μ.).

Εικ. 11. Σαντορίνη, 1975, Λάδι (1,20 μ. × 1,05 μ.).

κίνδυνα. Χώρος της καταφυγής του η Σαντορίνη, της οποίας το «κοσμογονικό» και «γεωλογικό» στοιχείο τον είχε εντυπωσιάσει. Οι εικόνες από το νησί («Νέες Μορφές», 1975, «Κοχλίας», 1976) είναι κάπως αισιόδοξες χάρη στο διάχυτο φως και τα έντονα χρώματα, υπολανθάνει ωστόσο μια τάση δραματικής επίκλησης μπροστά στη «μεταφυσική» όψη του τοπίου.

Αν για τα τοπία της Σαντορίνης μπορεί να μιλήσει κανείς για μια ζωγραφική γεμάτη «ζωή, ρυθμό, ποίηση και πιότερο αισιοδοξία», όπως εύστοχα επισήμανε η Καζάζη (εικ. 10, 11), για τις «Νεκρές φύσεις» που ζωγράφισε την ίδια περίοδο και παρουσίασε στην Αθήνα («Ώρα», 1979), μπορεί, αντίθετα, να μιλήσει για την ασφυκτική πίεση των πραγμάτων: ατέλειωτες σειρές από φάρμακα, που σαν πραγματικά ξόρκια παραπέμπουν στην αρρώστια του (εικ. 12, 13). Εδώ ο ρεαλισμός των εικόνων είναι εξαιρετικά εύγλωττος. Η παραστατική περιγραφή οδηγεί το πινέλο του σε ιλλουζιονιστικές αποδόσεις, αλλά και σε μια επίδειξη «μοντέρνας» διατύπωσης με την απροσδόκητα πρωτο-

Εικ. 12. Νεκρή φύση, Λάδι (0,32 μ. × 0,52 μ.).

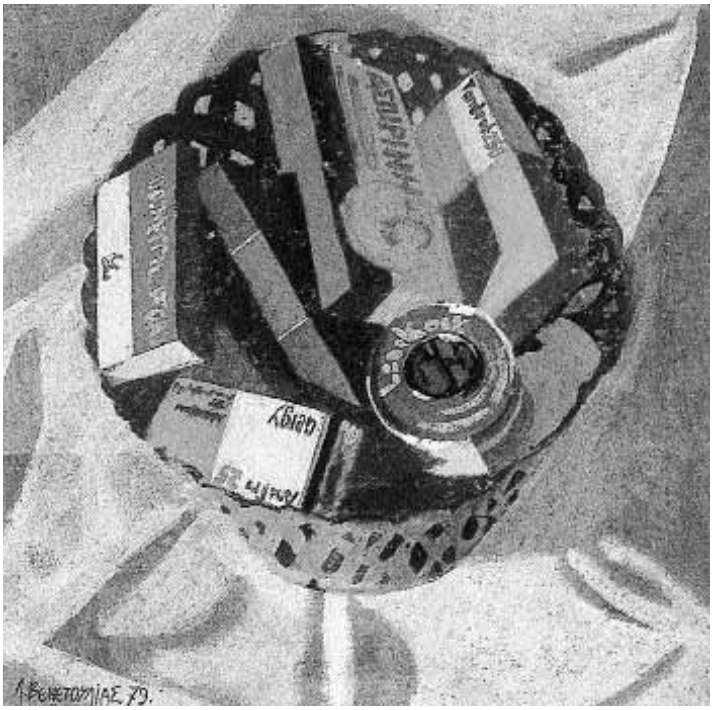

Εικ. 13. Φάρμακα, 1979, Λάδι (0,40 μ. × 0,40 μ.).

πορiακή κατανομή των θεμάτων στο χώρο.

Λίγο πριν τη δεκαετία του ’80 ο Βενετούλιας επανέρχεται στις γνώριμες και προσφιλείς γι’ αυτόν εικόνες του από τη Θεσσαλονίκη, με τη διαφορά ότι τώρα εμπλουτίζει το εικονογραφικό του ρεπερτόριο από την πλούσια παρακαταθήκη της ποπ αρτ (εικ. 1, 14, 15). Τα έργα αυτά παρουσίασε ο ζωγράφος στη γκαλερί «Κοχλίας» της Θεσσαλονίκης το 1983, ένα χρόνο πριν από το θάνατό του. Γιγαντοαφίσες της διαφήμισης, μεγάλα οικοδομικά τετράγωνα και φαρδιοί δρόμοι είναι η νέα εικαστική σημειολογία του ζωγράφου για τη γενέτειρά του.

Πίσω από τη φαινομενική σιωπή και την παντελή απουσία του ανθρώπου κρύβεται η παθολογία των σύγχρονων πόλεων. Όλα δίνουν την αίσθηση της γρήγορης και αστραπιαίας μεταβολής, που ο ζωγράφος παρακολουθεί παθητικά, ανήμπορος να αντιδράσει. Τη λεπτή αίσθηση των «μικρών πραγμάτων» και την ποίηση της λεπτομέρειας των πρώτων ομοειδών έργων αντικατέστησε τώρα η ισοπεδωτική εικόνα ενός μαζικού πολιτισμού, που χάρη στα μέσα επικοινωνίας επεκτάθηκε παντού.

Εικ. 14. «Siemens», 1980-82, Λάδι (0,80 μ. × 1,00 μ.).

Εικ. 15. Η «Πλατεία Βαρδαρίου», 1981-83, Λάδι (0,65 μ. × 0,80 μ.).

Η συνειδητοποίηση αυτής της αλλαγής οδηγεί το ζωγράφο στον αυτοσαρκασμό και στην «απρόσωπη» ρεαλιστική αποτύπωση δίχως τη «συνθηματολογία» των προηγούμενων έργων. Μια μορφή της καθημερινής πραγματικότητας, που μοιάζει να ανακαλύπτεται για πρώτη φορά. Αν και η εικαστική αυτή δραστηριότητα του Βενετούλια δεν επεκτείνεται πέρα από τα όρια της αστικής τοπιογραφίας, υπήρξε ωστόσο προϊόν μιας νέας αντίληψης για το περιβάλλον και πάνω σ' αυτό η αμερικανική ποπ αρτ έπαιξε το δικό της ρόλο.

Είναι φανερό ότι τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα δεν ήταν άγνωστα στο Βενετούλια. Όμως, ο ίδιος είχε κάνει τις επιλογές του εξαρχής, εντάσσοντας τον εαυτό του στο είδος των παραστατικών ζωγράφων από ιδιοσυγκρασία και πίστη στη δύναμη των οπτικών εντυπώσεων. Αυτό φυσικά δεν τον εμπόδισε να ασχοληθεί για κάμποσο διάστημα (1968-80) με ανεικονικά έργα, που δείχνουν τους προβληματισμούς του προς την αφαίρεση και την ερευνητική διάθεση απέναντι στη μη αναγνωρίσιμη φόρμα. Πρόκειται για πολύχρωμες ακουαρέλες σε μικρές σχετικά διαστάσεις και απηχούν το πνεύμα της ζωγραφικής του Λεφάκη. Μοιάζουν σαν ανεξέλεγκτες εκρήξεις του πινέλου, που ανα-

ζητούν διέξοδο στο χώρο. Αν και τα έργα αυτά δεν ήταν για το ζωγράφο μας πρώτης προτεραιότητας, σηματοδοτούν ωστόσο την καλλιτεχνική πορεία που ακολούθησε στη σύντομη ζωή του.

Το 1984 ο Λουκάς Βενετούλιας πέθανε καταπονημένος από την επώδυνη αρρώστια του σε ηλικία 54 χρόνων. Για την τέχνη της Θεσσαλονίκης ήταν ένα σημαντικό κεφάλαιο και η ζωγραφική του υπήρξε μια γνήσια έκφραση του νεοελληνικού ρεαλισμού.

Βασική βιβλιογραφία

Γ. Ιωάννου, *Γκαλερί «Άστορ»*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1969.

Χρ. Χρήστου, *Δώδεκα ζωγράφοι της Θεσσαλονίκης*, Κατάλογος έκθεσης, Μακεδονική Καλλιτεχνική Εταιρεία «Τέχνη», Θεσσαλονίκη 1975.

Χρ. Χρήστου, «Επίκεντρο το χρώμα στη ζωγραφική του Λ. Βενετούλια», *Ζυγός* 15-17 (Ιούλιος - Δεκέμβριος 1975).

Στ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες ζωγράφοι*, Λεξικό των Ελλήνων ζωγράφων και χαρακτών IV, εκδ. οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1976, 50-51.

Α. Χαραλαμπίδης, *Ζωγραφική και γλυπτική στη Θεσσαλονίκη 1978-1981*, Θεσσαλονίκη 1981.

Ε. Βακαλό, *Η φυσιογνωμία της Μεταπολεμικής Τέχνης στην Ελλάδα* ΙΙ, Εξπρεσσιονισμός – Υπερρεαλισμός, Αθήνα 1982, 46.

Σ. Καζάζη, *Έλληνες καλλιτέχνες. Δέκα χρόνια κριτική 1974-84*, εκδ. «Διαγώνιος», Θεσσαλονίκη 1985, 50-55.

Λουκάς Βενετούλιας (1930-1984), Κατάλογος έκθεσης, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, Θεσσαλονίκη 1985.

«Τέχνη», Τριάντα χρόνια, 1952-1982, Θεσσαλονίκη 1985.

Μ. Παπανικολάου, «Η σύγχρονη τέχνη», στον τόμο: *Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια*, Θεσσαλονίκη 1986, 200-201.

Π. Σφυρίδης, *Δώδεκα ζωγράφοι της Θεσσαλονίκης*, εκδ. «Ρέγκος», Θεσσαλονίκη 1986, 175-192.

Μ. Παπανικολάου, *Η συλλογή προσωπογραφιών του Α.Π.Θ.*, εκδ. «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1988.

Μ. Παπανικολάου, «Η τέχνη στη σύγχρονη Μακεδονία. Μια εισαγωγή», στον τόμο: *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία, Ιστορία – Οικονομία – Κοινωνία – Πολιτισμός* ΙΙ, εκδ. «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1992, 230, 231, 233.

Η μορφή και οι μεταμορφώσεις της. Όψεις της εικαστικής δημιουργίας στη Θεσσαλονίκη μετά το 1960, Κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1997, 55.

Μ. Παπανικολάου, «Οι εικαστικές τέχνες στη νεότερη Θεσσαλονίκη», στον τόμο: *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και Πολιτισμός* ΙΙ, εκδ. «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1997, 173.

Λεξικό Ελλήνων καλλιτεχνών, Ζωγράφοι – Γλύπτες – Χαράκτες, 16ος – 20ός αιώνας, Ι, εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1997, 170-172 λ. Λ. Βενετούλιας (Α. Σαχίνης).

Μ. Παπανικολάου, *Ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα*, εκδ. «Αδάμ», Αθήνα 1999, 282-284.

Λουκάς Βενετούλιας – Ελαιογραφίες, ανέκδοτα σχέδια και μελέτες, Κατάλογος έκθεσης, Αίθουσα Τέχνης Δήμου Νεάπολης, Θεσσαλονίκη 1999.

LOUCAS VENETOULIAS

MILTIADIS PAPANIKOLAOU

The main theme of Loucas Venetoulias' paintings (1930-1980) at the 1960s is the everyday life at the city of Thessaloniki: the commercial streets, the old factories, the poor neighbourhoods. At these works, with expressive simplicity and realistic accuracy, melancholy and poetic mood, he impresses his emotional connection to the urban landscape. At the end of the same decade and at the beginning of the 1970s he creates compositions that stress the sociopolitical element, where motifs, like photocameras, cine-cameras, persons-targets etc, function like symbols. As his work proceeds, he will paint landscapes from Santorini and still lives, while just before the 1980s he will come back to the iconography of the city of Thessaloniki and, with clear influences from pop-art, he will make paintings with the theme of big roads, building blocks and giant posters. Venetoulias constitutes one of the most significant artists of Thessaloniki, his painting is one of the most important expressions of modern greek realism.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΕΜΟΓΛΟΥ

Ο ΕΝΤΟΙΧΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΜΥΡΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΙΑ (ΦΑΣΗ ΤΟΥ 1539) ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΤΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ Α΄ ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 16ΟΥ ΑΙ.*

στη μνήμη
του Μίλτου Γαρίδη

Έχουν περάσει σαράντα χρόνια από τότε που ο Αναστάσιος Ορλάνδος δημοσίευσε ουσιαστικά για πρώτη φορά τη Μονή Μυρτιάς στην Αιτωλία, η οποία είναι αφιερωμένη στα Εισόδια της Θεοτόκου, παρουσιάζοντας τις τρεις περιόδους της αρχιτεκτονικής του μικρού καθολικού καθώς και του εντοίχιου διακόσμου του (εικ. 1)[1]. Από τότε μέχρι σήμερα ούτε η φάση του 1491 που εντοπίζεται στον παλαιότερο ναΐσκο ούτε εκείνη του 1539 που κοσμεί το δεύτερο ναό, ο οποίος συνιστά επέκταση του παλαιότερου προς τα δυτικά, δεν έχουν απασχολήσει περαιτέρω τους ερευνητές[2]. Παρά τις σποραδικές αναφορές που κατά καιρό έχουν γίνει για τις δύο φάσεις ιστόρησης του καθολικού της Μυρτιάς[3], απουσιάζει ωστόσο μία πλήρης μελέτη του διακόσμου

---

* Οφείλω να ευχαριστήσω και από αυτή τη θέση τον αρχιμανδρίτη πατέρα Σωφρόνιο, ο οποίος με διευκόλυνε στη φωτογράφηση και μελέτη του εντοίχιου διακόσμου του καθολικού κατά την επίσκεψή μου τον Ιούλιο του 1993. Ευχαριστώ θερμά το φίλο Γιώργο Φουστέρη για την εκπόνηση του σχεδίου του εικονογραφικού προγράμματος του καθολικού της φάσης του 1539.

1. Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινά Μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας. Η εν Αιτωλία Μονή της Μυρτιάς», *Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων Ελλάδος 9* (1961) 74-112.

2. Στις δύο αυτές φάσεις προσθέτουμε και την αρχική στον παλαιότερο ναΐσκο που σώζεται αποσπασματικά στη ΒΔ γωνία του παλαιότερου ναΐσκου και χρονολογείται στα τέλη του 12ου ή μάλλον στις αρχές του 13ου αι. (V. J. Djurić, «La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines,* Athènes-Septembre 1976, I. Chroniques du Congrès. Art et Archéologie, Athènes 1979, 218). Σημειώνουμε τέλος και τη μεταγενέστερη φάση του 18ου αιώνα στο νάρθηκα που περιλαμβάνει οίκους του Ακαθίστου Ύμνου και ολόσωμους αγίους και παραμένει μέχρι σήμερα αδημοσίευτη.

3. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά μνημεία Αιτωλοακαρνανίας, Ηπείρου και Ιονίων Νήσων», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 22 Β2 (1967) 330. Πολύ ενδιαφέρουσες συνοπτικές παρουσιάσεις του μνημείου στα πλαίσια όμως γενικότερων μελετών για τη μεταβυζαντινή ζωγρα-

Εικ. 1. Μονή Μυρτιάς. Γενική άποψη.

του που θα συνέβαλε αναμφίβολα στην καλύτερη γνώση της ζωγραφικής του 15ου και 16ου αι. αντίστοιχα. Στο παρόν άρθρο θα ασχοληθούμε μόνο με το διάκοσμο του 1539, χρονολογίας που προκύπτει από τα λίγα και εφθαρμένα γράμματα της επιγραφής στο τύμπανο της βόρειας καμάρας που ανέγνωσαν με επιτυχία οι Δ. Λουκόπουλος και Α. Ορλάνδος[4]. Στη μελέτη μας συμπληρώνουμε το πρόγραμμα του ναού διορθώνοντας λάθη και παραλείψεις στο ήδη υπάρχον που δημοσίευσε πρώτος ο Α. Ορλάνδος, ενώ παράλληλα επιχειρούμε να διερευνήσουμε τις καλλιτεχνικές καταβολές του ιδιαιτέρως προικισμένου ζωγράφου του[5] μέσα από γενικότερες παρατηρήσεις που αφορούν τόσο

φική ή για τα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας έγιναν από τον αείμνηστο Μ. Γαρίδη [M. M. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989, 112-114 (για τη φάση του 1491) και 172-173 (για τη φάση του 1539) καθώς και από τον καθηγητή Α. Παλιούρα (Α. Δ. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αθήνα 1985, 116-118, 126-132 και 209-219, όπου και εκτενής βιβλιογραφία για το μνημείο).

4. Ορλάνδος, *ό.π.* (σημ. 1), 106.

5. Για τον καλλιτέχνη της Μονής Μυρτιάς και το συνεργείο του βλ. Μ. Χατζηδάκης, «Η Μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*

στην εικονογραφία όσο και στην τεχνοτροπική διαπραγμάτευση των θεμάτων, όπου και όσο μας το επιτρέπει η πολύ κακή κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα

Η διευθέτηση του εικονογραφικού προγράμματος παρουσιάζει ενδιαφέρον (βλ. σχέδιο). Στον τρούλλο δεσπόζει ο Χριστός Παντοκράτορας, ο οποίος περιβάλλεται από τις ουράνιες δυνάμεις, την Παναγία και τον Ιωάννη τον Πρόδρομο στο τύμπανο. Προς την ανατολική πλευρά του τυμπάνου τοποθετείται η αχειροποίητη εικόνα του αγίου Μανδηλίου, ενώ τα σφαιρικά τρίγωνα καταλαμβάνονται από τα πορτραίτα των τεσσάρων ευαγγελιστών. Ο κύκλος του δωδεκαόρτου ξεκινά με τη σκηνή του Ευαγγελισμού με τον Γαβριήλ και την Παναγία να κατανέμονται αντιστοίχως στη βόρεια και νότια παραστάδα της εισόδου προς τον παλαιότερο ναΐσκο ο οποίος λειτουργούσε ως ιερό. Οι υπόλοιπες σκηνές διατάσσονται ανά δύο στη νότια και βόρεια καμάρα και ανά τέσσερις στη δυτική. Οι χριστολογικές παραστάσεις διαχωρίζονται με ζώνη που περιλαμβάνει στηθάρια προφητών στο κλειδί της κάθε καμάρας. Έτσι στη νότια καμάρα ιστορείται η Γέννηση και η Υπαπαντή, στη δυτική προς τη μεν νότια πλευρά παριστάνονται η Μεταμόρφωση και η Έγερση του Λαζάρου, ενώ προς τη βόρεια η Βαϊοφόρος και ο Νιπτήρας· στη βόρεια καμάρα εικονίζονται η Ανάσταση και η Απιστία του Θωμά. Στο τύμπανο πάνω από τη θύρα της εισόδου προς τον παλαιότερο ναΐσκο τοποθετείται η Ανάληψη και πιο πάνω η Πεντηκοστή, ενώ απέναντι και επάνω από τη δυτική θύρα που οδηγεί προς το νάρθηκα ιστορείται η Κοίμηση της Θεοτόκου και ψηλότερα η Σταύρωση, παράσταση που παρουσιάζει πάρα πολλές φθορές. Στα ανατολικά του ναού και κοντά στις παραστάδες του ιερού ανοίγονται δύο τοξωτά αβαθή τύμπανα, τα οποία κοσμούνται με τη σκηνή της Βάπτισης στη βόρεια πλευρά και με το Συμπόσιο του Ηρώδη σε αντίστοιχη θέση στη νότια. Τέλος, δύο ακόμη σκηνές συμπληρώνουν το χριστολογικό κύκλο· πρόκειται για τη Βρεφοκτονία στο τύμπανο της νότιας καμάρας και τη Συνάντηση του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα σε αυτό της βόρειας. Στο κλειδί της νότιας καμάρας μπορέσαμε να ταυτίσουμε τον ένα από τους δύο προφήτες σε στηθάρια με τον Ησαΐα. Στη βόρεια καμάρα εικονίζονται οι προφήτες Ιώβ και Αββακούμ, ενώ στη δυτική συναντάμε τους Δαυίδ, Ζαχαρία και Μω-

---

Ι, Αθήνα 1974, 424-425, Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1983, 198, και A. Semoglou, *Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas (1560). Application d'un nouveau langage pictural par le peintre thébain Frangos Catellanos,* Villeneuve d'Ascq 1999, 133-134.

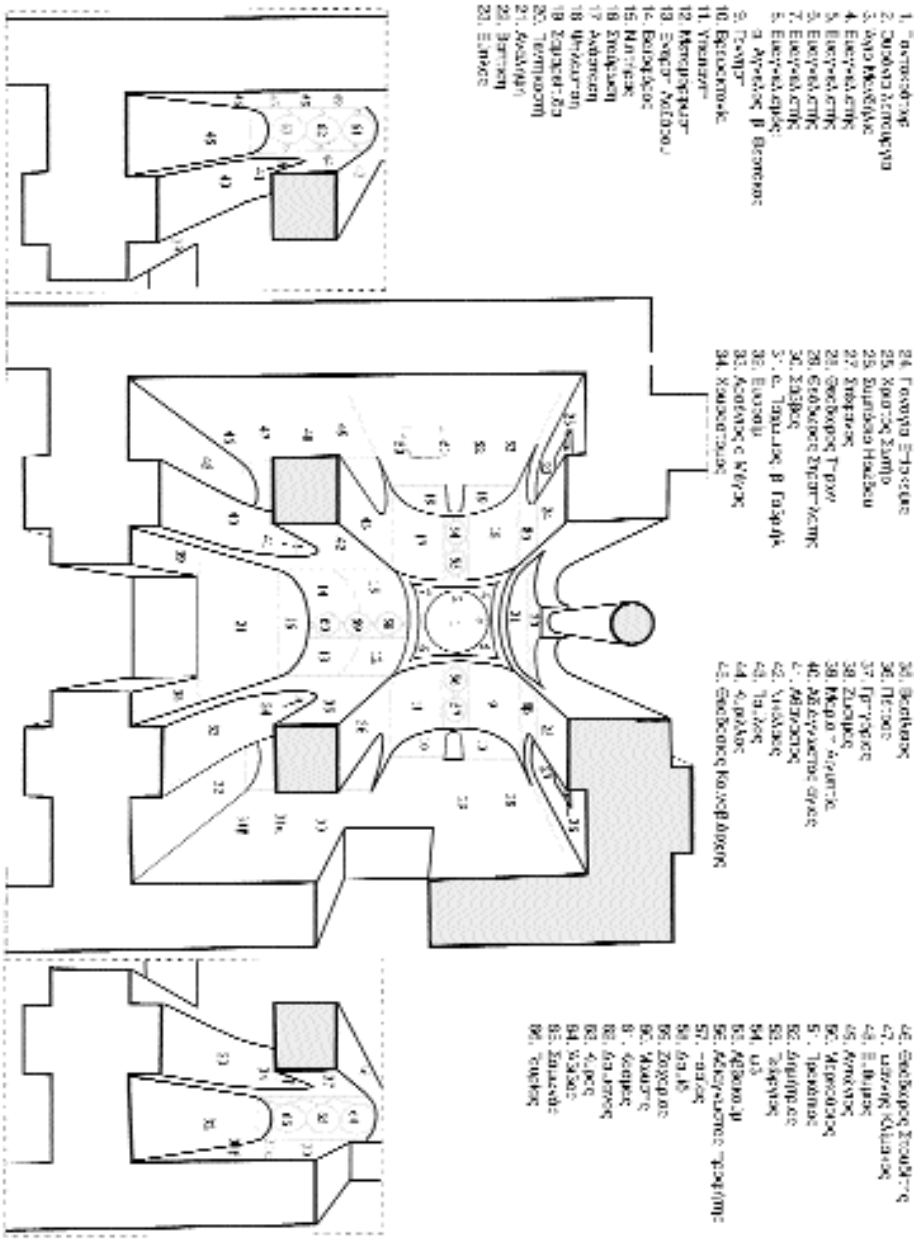

Σχ. Αξονομετρικό πλάνο του νέου καθολικού της Μονής Μυρτιάς. Γ. Φουστέρης.

υσή εντός μεταλλίων.

Στις ανατολικές παραστάδες οι ολόσωμες μορφές του Χριστού Σωτήρα κάτω από την Παναγία του Ευαγγελισμού και της Παναγίας Επίσκεψης κάτω από τον αρχάγγελο Γαβριήλ υπέχουν θέση δεσποτικών εικόνων. Οι δύο τετράγωνοι πεσσοί στα δυτικά του ναού καταλαμβάνονται και στις τέσσερις πλευρές τους από τις ολόσωμες μορφές ιεραρχών και των δύο κορυφαίων αποστόλων. Έτσι η ανατολική πλευρά του νότιου πεσσού φέρει την εικόνα του Πέτρου, ενώ του βόρειου εκείνη του Παύλου. Στις υπόλοιπες τρεις πλευρές του νότιου πεσσού παριστάνονται οι Γρηγόριος (νότια), Ιωάννης ο Χρυσόστομος (δυτικά), Βασίλειος (βόρεια). Στις αντίστοιχες θέσεις του βόρειου πεσσού εικονίζονται οι Νικόλαος, Αθανάσιος και Κύριλλος Αλεξανδρείας. Οι καμάρες των δύο γωνιαίων δυτικών διαμερισμάτων κοσμούνται η μεν στα ΒΔ με τα στηθάρια των αγίων Αναργύρων Κοσμά, Δαμιανού και Κύρου, η δε στα ΝΔ με αυτά των αγίων μαρτύρων Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία. Πάντως είναι ενδεικτικό ότι και οι δύο ομάδες των αγίων, με εξαίρεση τον Κύρο, απεικονίζονται ολόσωμοι στη Μονή Φιλανθρωπηνών στο δυτικό και νότιο τοίχο του ναού[6].

Στα χαμηλότερα μέρη ολόσωμες μορφές μοναχών και στρατιωτικών αγίων συμπληρώνουν το διάκοσμο. Η Μαρία η Αιγυπτία και ο αββάς Ζωσιμάς πλαισιώνουν τη δυτική θύρα. Στο βόρειο τοίχο από τα ανατολικά προς τα δυτικά παριστάνονται ολόσωμοι οι στρατιωτικοί άγιοι Γεώργιος, Δημήτριος, Προκόπιος, Μερκούριος και οι μοναχοί Αντώνιος, Ευθύμιος, Ιωάννης της Κλίμακος και Θεόδωρος ο Στουδίτης. Στο νότιο τοίχο εικονίζονται οι άγιοι Θεόδωροι, το Όραμα του Παχωμίου και ο άγιος Σάββας. Στο δυτικό τοίχο δεξιά ως προς τον εισερχόμενο στο ναό συναντάμε τους αγίους Ευφραίμ και Αρσένιο, ενώ στα αριστερά τον Θεοδόσιο τον Κοινοβιάρχη και έναν αδιάγνωστο άγιο. Σημειώνουμε τέλος και τους διακόνους αγίους Στέφανο και Εύπλο δίπλα στις παραστάδες του ιερού και κάτω από τις παραστάσεις του Συμποσίου του Ηρώδη και της Βάπτισης αντίστοιχα.

Όπως προκύπτει από το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, παρατηρούμε ότι ο καλλιτέχνης διευρύνει τον «κλασικό» κύκλο του δωδεκαόρτου προσθέτοντας και από μία επιπλέον σκηνή που σχετίζεται με τη Γέννηση, τις Παραβολές, το Πάθος και την Ανάσταση του Κυρίου. Έτσι η Σφαγή των Νηπίων, η Συνάντηση με τη Σαμαρείτιδα, ο Νιπτήρας και η Απιστία του Θωμά κατανέμονται ισόρροπα μέσα στο ναό. Η παρεμβολή της Βρεφοκτονίας ανάμεσα στη Γέννηση και την Υπαπαντή φαίνεται να είναι σύνηθες φαινόμενο

6. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) σχ. Β και Γ.

στα προγράμματα των εκκλησιών του 16ου αι.[7] Ιδιαιτερότητα παρουσιάζει η θέση της Βάπτισης η οποία δεν παρακολουθεί χρονικά τη σειρά των άλλων χριστολογικών εορτών, αλλά αυτονομείται σε έναν αυτοτελή πίνακα αριστερά της εισόδου. Καθώς ο ναός στερούνταν νάρθηκα, ο οποίος προστέθηκε πολύ αργότερα, πιθανότατα κατά το 18ο αιώνα[8], το μυστήριο της βάπτισης αλλά και η τέλεση του αγιασμού θα πρέπει να λάμβανε χώρα στο δεύτερο ναό που αποτελούσε επέκταση του παλαιότερου μικρού ναΐσκου. Τόσο τα εικονογραφικά στοιχεία της παράστασης όσο και η γειτνίασή της με τη σκηνή της Σαμαρείτιδας αλλά και με τις δύο σκηνές που σχετίζονται με την ανάσταση του Χριστού (την εις Άδου Κάθοδο και την Ψηλάφηση του Θωμά)[9] συνηγορούν στην παραπάνω άποψη αιτιολογώντας και την αυτονόμηση της Βάπτισης. Αναμφίβολα η Συνάντηση του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα συμβολίζει το μυστήριο του βαπτίσματος, καθώς στην υμνολογία των δύο εορτών το «ὕδωρ ζῶν» παίζει τον κύριο ρόλο[10].

Η μόνη σκηνή που δε σχετίζεται με το χριστολογικό κύκλο είναι αυτή του Συμποσίου του Ηρώδη δεξιά της θύρας ως προς τον εισερχόμενο προς το ιερό. Η θέση αυτή φαίνεται να έχει το ρόλο του διακονικού ή του νοτίου κλίτους, το οποίο απουσιάζει από τον παλαιότερο μονόχωρο και με μία μόνο αψίδα ναΐσκο, και που σε αρκετές εκκλησίες φιλοξενεί τον εικονογραφικό κύ-

7. Για παραδείγματα βλ. Α. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι,* Αθήνα 1991, 50, σημ. 156.

8. Ορλάνδος, *ό.π.* (σημ. 1) 83 και 109-110.

9. Στην ακολουθία του αγίου βαπτίσματος αναγιγνώσκεται η επιστολή του Παύλου προς Ρωμαίους στην οποία είναι ξεκάθαρος ο συσχετισμός βαπτίσματος του πιστού και Αναστάσεως του Κυρίου («ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθημεν, εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐβαπτίσθημεν. Συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον, ἵνα ὥσπερ ἠγέρθη Χριστός ἐκ νεκρῶν διὰ τῆς δόξης τοῦ Πατρὸς, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν…») Βλ. J. Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum,* Venetiis 1630, επανεκδ. Graz 1960, 291. Αξίζει επίσης εδώ να σημειώσουμε ότι το άγιο βάπτισμα ετελείτο σε παλαιότερους χρόνους και πάντως πριν τη θέσπιση του νηπιοβαπτισμού, κατά την πανυχίδα του Πάσχα, ούτως ώστε ο νεοφώτιστος να αισθάνεται το λυτρωτικό νόημα του βαπτίσματος και της συνανάστασής του με τον Κύριο (Ι. Μ. Φουντούλης, *Το Άγιον Βάπτισμα. Ιστορικο-τελετουργική θεώρηση,* Αθήναι 1999, 34).

10. Βλ. σχετικά J. Lafontaine-Dosogne, «La tradition byzantine des baptistères et de leur décor et les fonts de Saint-Barthélemy à Liège», *Cahiers Archéologiques* 37 (1989) 46-47· για τη σχέση των δύο παραστάσεων βλ. επίσης J. L.-Maier, *Le baptistère de Naples et ses mosaiques. Étude historique et iconographique,* Fribourg 1964, 80-87 καθώς και Th. Gouma-Peterson, «Christ as ministrant and the priest as ministrant of Christ in a palaeologan program of 1303», *Dumbarton Oaks Papers* 32 (1978) 208.

κλο του Ιωάννη του Προδρόμου[11]. Το παραπάνω μπορεί να αποδειχθεί και από την απεικόνιση του διακόνου Στεφάνου στη μικρή κόγχη ακριβώς κάτω από την παράσταση του Συμποσίου[12]. Συνεπώς μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε τους λόγους που οδήγησαν τον εμπνευστή του προγράμματος σε μια τέτοια διευθέτηση. Αντιστοιχώντας στη Βάπτιση την παράσταση του Συμποσίου-Αποκεφαλισμού του Προδρόμου ο καλλιτέχνης κατορθώνει να δημιουργήσει αυτόματα έναν ευσύνοπτο κύκλο από το βίο του Ιωάννη του Βαπτιστή.

Οι σκηνές

Με βάση τα εικονογραφικά δεδομένα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο ανώνυμος ζωγράφος της φάσης του 1539 του καθολικού της Μονής Μυρτιάς είναι εκλεκτικός. Η Παναγία του Ευαγγελισμού για παράδειγμα δεν εικονίζεται όρθια σύμφωνα με τις επιταγές της Ερμηνείας[13], αλλά και με βάση το παλαιότερο πρότυπο του Ξένου Διγενή στο ιερό[14], το οποίο επαναλαμβάνεται αργότερα και από το σύγχρονο με το ζωγράφο της Μυρτιάς Θεοφάνη τον Κρήτα στην Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας (1535)[15]. Ο καλλιτέχνης επιλέγει τον τύπο της ένθρονης Παναγίας σε διαγώνια θέση και στάση που παραπέμπει στο σχήμα που υιοθέτησε ο Φράγγος Κατελάνος στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου της Λαύρας (1560)[16], ενώ το υψωμένο δεξί της χέρι στο ύψος του στήθους βρίσκει το ανάλογό του στο αντίστοιχο παράδειγμα του αθωνίτικου παρεκκλησίου καθώς και σε εκείνο από τον κυρίως ναό του καθολικού της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα[17] που αποδίδεται με βεβαιότητα στο Θηβαίο ζωγράφο (1548). Η παραπάνω χειρονομία με την οποία η Θεοτόκος εκφράζει την

11. G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction Liturgique et Programmes Iconographiques*, Paris 1969, 121, 124-125. Πρβλ. επίσης Α. Κατσιώτη, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1998, 209.

12. Σημειώνουμε ότι η απεικόνιση των αγίων διακόνων στην πρόθεση κυρίως, αλλά και στο διακονικό σχετίζεται με την τέλεση της ακολουθίας της Προσκομιδής, όπου οι διάκονοι είχαν και τον κύριο ρόλο. Βλ. σχετικά J. Stefanescu, «L'illustration des Liturgies dans 1'art de Byzance et de 1'Orient», *Annuaire de I'Institut de Philologie et d'Histoire orientales* 3 (1935) 456.

13. Διονύσιος εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, εκδ. υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, St. Pétersbourg 1909, 85.

14. Παλιούρας, *ό.π.* (σημ. 3) 214.

15. G. Millet, *Monuments de l'Athos. I, Les peintures*, Paris 1927, πίν. 119,5.

16. Semoglou, *ό.π.* (σημ. 5) πίν. 18b.

17. Το μνημείο είναι αδημοσίευτο. Η παρατήρηση προκύπτει από προσωπικές σημειώσεις. Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού του καθολικού της Μονής Βαρλαάμ αποτελούν αντικείμενο μελέτης μας.

έκπληξη, αλλά και τη συγκατάθεσή της στο θέλημα του Θεού σύμφωνα με το Ευαγγέλιο του Λουκά (1, 29-30 και 1, 38) δεν είναι συνηθισμένη στη βυζαντινή τέχνη. Θα πρέπει να αναζητήσουμε τις πηγές έμπνευσής της στη Dečani στη Γιουγκοσλαβία (1335-1346)[18] ή στην εκκλησία της Θεοτόκου στο Berende στη Βουλγαρία (14ος αι.)[19]. Η διαγώνια θέση του θρόνου που δημιουργεί σαφώς εντύπωση βάθους μαρτυρεί επιρροές από παλαιολόγεια έργα, όπως η εκκλησία της Οδηγήτριας στις Σπηλιές Ευβοίας (1311)[20], ο Άγιος Γεώργιος στο Staro Nagoričino (1317)[21] καθώς και η εικόνα από τα Σκόπια που χρονολογείται στα μέσα του 14ου αι.[22]. Παλαιολόγειες μνήμες ανακαλεί και η ραδινή μορφή του αρχαγγέλου Γαβριήλ με την εξαιρετικά ταραγμένη πτυχολογία και τους απαλούς, χωρίς έντονες αντιθέσεις, χρωματισμούς[23] (εικ. 2), στοιχεία που τον διαφοροποιούν σε σημαντικό βαθμό από τον επίπεδο αρχάγγελο της Μονής Φιλανθρωπηνών που ανήκει κατά την άποψη της Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου στη φάση του 1531-1532[24]. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε την ύπαρξη ενός ψηλού τοίχου βάθους με ορθογώνιες τυφλές κόγχες που συνιστά συνδετικό στοιχείο ανάμεσα στα δύο πρόσωπα του Ευαγγελισμού, τα οποία διαχωρίζονται στις δύο παραστάδες της εισόδου προς το ιερό. Η παραπάνω λεπτομέρεια αποτελεί και αυτή μία παλαιολόγεια πρακτική[25], η οποία όμως συνεχίζεται και στα μεταβυζαντινά έργα του 16ου αι. Στο αρχιτεκτονικό βάθος της σκηνής του Ευαγγελισμού και πίσω από τον Γαβριήλ ενδιαφέρουσα είναι η απεικόνιση μιας πύλης στην οποία οδηγεί κλίμακα, λεπτομέρεια που παρόμοια συναντάμε και στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου Λαύρας και που προέρχεται αναμφίβολα από κρητικές εικόνες του 15ου αι.[26].

---

18. V. R. Petković – Tr. Bošković, *Dečani*, Belgrade 1941, πίν. CLXXI.

19. E. Bakalova, *Stenopisite na Crkvata pri selo Berende,* Sofia 1976, πίν. 14.

20. Ι. Λιάπης, *Μεσαιωνικά Μνημεία Ευβοίας,* Αθήναι 1971, πίν. 96.

21. R. Hamman-Mac Lean – H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom* 11 *bis zum 14 Jahrhundert* I, Giessen 1963, εικ. 284.

22. Sv. Radojčić, *Icônes de Serbie et de Macédoine,* Belgrade 1961, 19.

23. Βλ. ενδεικτικά την εικόνα από το ελληνικό πατριαρχείο των Ιεροσολύμων με την παράσταση του εν Χώναις Θαύματος (K. Weitzmann – M. Chatzidakis – Sv. Radojčić, *Icons,* New York, α. χρ., 106) καθώς και τη σκηνή του Ευαγγελισμού από την αμφιπρόσωπη εικόνα στην Παναγία Περίβλεπτο στην Αχρίδα (Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Ελληνική Τέχνη, Βυζαντινές Εικόνες,* Αθήνα 1995, 97).

24. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) εικ. 3.

25. T. Velmans, «Le rôle du décor architectural et la représentation de 1'espace dans la peinture des Paléologues», *Cahiers Archéologiques* 14 (1964) 193.

26. Βλ. ενδεικτικά το βημόθυρο από την Πάτμο, έργο του Ανδρέα Ρίτζου του δεύτερου μισού του 15ου αι. (Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου,* Αθήνα 1985, πίν. 81β). Για το παράδειγμα από τον Άγιο Νικόλαο Λαύρας βλ. Semoglou, *ό.π.* (σημ. 5) πιν. 19b.

Εικ. 2.
Ο αρχάγγελος Γαβριήλ του Ευαγγελισμού.

Η παράσταση της Γέννησης (εικ. 3) διακατέχεται από διαφορετική αντίληψη τόσο σε σχέση με τα μνημεία της νήσου των Ιωαννίνων (Ντίλιου και Φιλανθρωπηνών) όσο και με αυτά που αποδίδονται ή υπογράφονται από τον Φράγγο Κατελάνο (Ζάβορντα, Βαρλαάμ και παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου της Μεγίστης Λαύρας). Πρότυπο για τη σκηνή αποτελεί ο κρητικός τύπος του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας που επαναλαμβάνει και ο ζωγράφος Τζώρτζης στο καθολικό της Μονής Διονυσίου το 1547[27]. Η Παναγία εικονίζεται καθισμένη σε κόκκινη στρωμνή, αριστερά της κτιστής φάτνης με το θείο βρέφος. Κάτω δεξιά παριστάνεται το λουτρό του βρέφους, ενώ ακριβώς απέναντι παίρνει θέση το επεισόδιο της συνομιλίας του Ιωσήφ με το βοσκό. Πιο πάνω και αριστερά της Παναγίας έφιπποι μάγοι προσέρχονται να προσκυνή-

27. Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 119. 2, 198. 1. Για την παραλλαγή αυτή επίσης βλ. *Ο ίδιος*, *Recherches sur I'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, Paris 1916, 92-95.

Εικ. 3.
Η Γέννηση.

σουν το βρέφος χωρίς όμως να καθοδηγούνται αυτή τη φορά από τον αρχάγγελο Γαβριήλ, λεπτομέρεια που συναντάμε τόσο στο παλαιό καθολικό της Μεταμόρφωσης (1483), όσο και στο καθολικό της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα αλλά και στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου της Λαύρας[28]. Ο επιλεγόμενος εικονογραφικός τύπος σε συνδυασμό με την απουσία του έφιππου αρχάγγελου-αστέρα αλλά και του επεισοδίου της προσκύνησης και της αποχώρησης των μάγων συνηγορούν στην άποψη ότι ο ζωγράφος της Μυρτιάς είχε διαφορετικές πηγές έμπνευσης τόσο από τους ομότεχνούς του στο νησί των Ιωαννίνων όσο και από το καλλιτεχνικό συνεργείο του Φράγγου Κατελάνου[29]. Το θέμα του πλήθους των αρχαγγέλων που υμνολογούν τον Κύριο

28. M. Garidis, «L'ange à cheval dans 1'art byzantin», *Byzantion* 42 (1972) fasc. 1, 38.

29. Το συνεργείο του Φράγγου Κατελάνου επιλέγει τον τύπο της γονατιστής Παναγίας μπροστά στη φάτνη. Το σχήμα αυτό εισάγει ο Θεοφάνης στο καθολικό της Μονής Σταυρονικήτα (1546). Για τον εν λόγω εικονογραφικό τύπο βλ. Semoglou, *ό.π.* (σημ. 5) 42-43.

αντλεί από παλαιολόγεια έργα με έμφαση την εκκλησία της Περιβλέπτου στο Μυστρά (1360-1370), η οποία προτιμά τις κομψές στάσεις με τα λυγισμένα γόνατα[30]. Η στάση των αρχαγγέλων αλλά και η φωτεινή δόξα που στέφει την παράσταση θα περάσουν στην εντοίχια ζωγραφική μέσα από τα πολυάριθμα παραδείγματα των φορητών εικόνων του 15ου και 16ου αιώνα[31]. Ειδικά το φωτεινό τόξο που συμβολίζει τη χάρη του Αγίου Πνεύματος, σύμφωνα με ορισμένα όψιμα κείμενα-εκφράσεις[32], θα το συναντήσουμε τόσο στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου της Λαύρας[33] όσο και στο καθολικό της Μονής Δοχειαρίου (1568)[34].

Η Βρεφοκτονία στο τύμπανο της νότιας καμάρας αποδεικνύει τη στενή εξάρτηση, ως προς τον εικονογραφικό τύπο, του καθολικού της Μονής Μυρτιάς με εκείνο της Μονής Φιλανθρωπηνών στο νησάκι των Ιωαννίνων[35]. Ένα παράθυρο στη μέση διαιρεί την παράσταση σε δύο επεισόδια. Η διαταγή του Ηρώδη εικονίζεται αριστερά και η σφαγή των νηπίων στα δεξιά του παραθύρου (εικ. 4). Ο καλλιτέχνης της αιτωλικής μονής, μολονότι έχει στη διάθεση του μία μεγάλη σχετικά επιφάνεια, δεν επιλέγει την πολυπρόσωπη και δραματικότερη παραλλαγή του Θεοφάνη του Κρήτα στο καθολικό της Μονής Μεγίστης Λαύρας[36]. Έτσι, ο στρατιώτης που σκύβει για να σκοτώσει ένα νήπιο ή η όρθια γυναίκα που θρηνεί σηκώνοντας ψηλά τα δυο της χέρια απουσιάζουν τόσο από την παράσταση της Μονής Μυρτιάς όσο και από αυτή στη Μονή Φιλανθρωπηνών. Το παράδειγμα πάντως της Μυρτιάς φαίνεται να είναι από τα πρωιμότερα που εισάγουν το σχήμα στην εικονογραφία της βορειοδυτικής Ελλάδας κατά τον 16ο αι. έχοντας ήδη επεξεργαστεί, αφομοιώσει

30. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra, Album,* Paris 1910, πίν. 118,1.

31. Βλ. ενδεικτικά την εικόνα από την παλαιά συλλογή του Lichačev (N. P. Lichačev, *Materiali dlia Istorija Russkavo Ikonopisanija* I, St. Peterbourg 1906, πίν. LXIII, No 103), εκείνη από την παλαιά συλλογή Volpi στη Φλωρεντία, σήμερα στη συλλογή του Μ. Περατικού στο Λονδίνο (Κατάλογος, *From Byzantium to El Greco, Greek frescoes and icons.* Royal Academy of Arts, London, 27th March-21st June 1987, Αθήνα 1987, πίν. 30), την εικόνα από τον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων στη Βενετία (M. Chatzidakis, *Icônes de Saint Georges des Grecs et de la collection de l'Institut,* Venise 1975, πίν. V), και τέλος την όψιμη εικόνα από την εκκλησία της Παναγίας των Ξένων στην Κέρκυρα των αρχών του 17ου αι. (Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας,* Αθήνα 1990, εικ. 45).

32. H. Hunger, «Eine spätbyzantinische Bildeschreibung der Geburt Christi (mit einem Exkurs über das Charsianites-Kloster in Konstantinopel)», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 7* (1958) 126.

33. Semoglou, *ό.π.* (σημ. 5) πίν. 21α.

34. Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 222,2.

35. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) πίν. 4.

36. Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 122,1.

Εικ. 4. Η Βρεφοκτονία.

και προσαρμόσει στο δικό της εικαστικό λεξιλόγιο εκείνο του Θεοφάνη του Κρήτα[37].

37. Για το εικονογραφικό σχήμα της Βρεφοκτονίας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο που εμπνέεται από τις χαλκογραφίες του Marcantonio Raimondi βλ. A. Stavropoulou-Makri, «Le thème du massacre des Innocents dans la peinture post-byzantine et son rapport avec 1'art italien renaissant», *Byzantion* 60 (1990) 366-381. Αξίζει να αναφέρουμε ότι το θέμα της Βρεφοκτονίας εκτός από τη Μυρτιά και τη Μονή Φιλανθρωπηνών απαντάται επίσης και σε πλήθος άλλων μνημείων του 16ου αιώνα, όπως στη Μονή Ντίλιου (Θ. Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντίλιου,* Ιωάννινα 1980, 40), στη Μονή του Οσίου Νικάνορα στη Ζάβορντα στα Γρεβενά (αδημοσίευτο), στη Μονή Βαρλαάμ [Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) πίν. 83α], στην εκκλησία της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά (Γ. Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά,* Θεσσαλονίκη 1980, πίν. 24β), στην εκκλησία της Μεταμόρφωσης στη Βέλτσιστα [A. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris,* Ioannina 1989, πίν. 14b], αλλά και σε αθωνίτικες μονές· ενδεικτικά αναφέρουμε τις μονές Σταυρονικήτα, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου και Δοχειαρίου [Stavropoulou-Makri, *ό.π.* (1990) 370, σημ. 21]. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να σημειώσουμε την εξαιρετικά μεγάλη συχνότητα της εν λόγω παράστασης κατά τον 16ο αιώνα σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες. Πιστεύουμε ότι το θέμα αυτό που εστιάζει στη λεπτομερή αποτύπωση και περιγραφή του θρήνου των μανάδων για το θάνατο των παιδιών τους θα μπορούσε ενδεχομένως να συσχετισθεί και με την πολιτική κατάσταση που επικρατεί κατά την πρώιμη τουρκοκρατία και ιδιαίτερα με το φαινόμενο του παιδομαζώ-

Εικ. 5. Η Βρεφοκτονία (λεπτομέρεια).

Ιδιαίτερο πάντως ενδιαφέρον παρουσιάζει η οργάνωση του θέματος με την καθ' ύψος ανάπτυξη της παράστασης σε τέσσερα επίπεδα βάθους, διευθέτηση που απαντάμε και στο καθολικό της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα[38]. Στο βάθος απομονωμένοι παριστάνονται η Ελισάβετ με το μικρό Ιωάννη στην αγκαλιά της σε σπήλαιο καταδιωκόμενοι από στρατιώτη που κραδαίνει ξίφος, ενώ πιο χαμηλά και σε δεύτερο επίπεδο ένας στρατιώτης κυνηγάει μία γυναίκα τραβώντας την από τα μαλλιά (εικ. 5). Πιο μπροστά δυο ακόμη συμπλέγματα στρατιωτών με τις απελπισμένες μητέρες που προσπαθούν να γλυτώσουν τα παιδιά τους από τη σφαγή μεταφέρουν όλη την ένταση και τη δραματικότητα στο κέντρο περίπου της παράστασης. Στο πρώτο, τέλος, επίπεδο, μπροστά στα μάτια του θεατή εικονίζεται το τραγικό αποτέλεσμα με τα σφαγιασθέντα νήπια στο μέσο και στην άκρη δεξιά τη γυναίκα που ντυμένη στα

ματος (*devşirme*) που μάστιζε τους ορθοδόξους πληθυσμούς τη συγκεκριμένη περίοδο. Βλ. σχετικά Α. Ε. Βακαλόπουλος, «Προβλήματα της ιστορίας του παιδομαζώματος», *Ελληνικά* 13 (1954) 274-293. Βλ. επίσης Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ο ελληνισμός κατά την πρώιμη τουρκοκρατία (1453-1600). Γενικές παρατηρήσεις και συσχετισμοί με την ιστορική εξέλιξη της μεταβυζαντινής τέχνης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ, 16 (1991-1992) 36. Για την εικονογραφική εξέλιξη του θέματος βλ. επίσης H. Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton (N. J.) 1981, 25-34.

38. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) πίν. 83α.

κόκκινα ολοφύρεται με το νεκρό παιδί της στα γόνατα. Οι έντονες χειρονομίες, οι διαγώνιες στάσεις των σωμάτων, οι ορμητικές αντίρροπες κινήσεις των προσώπων που ενισχύονται και από τη δυναμική πτυχολογία με τα οξύληκτα αναπετάρια και τις φωτισμένες ακμές, η ζωηρή, τέλος, αντιπαράθεση των ψυχρών και θερμών χρωμάτων δημιουργούν ένα εξαιρετικά δραματικό σκηνικό που εκτυλίσσεται σε ένα ουδέτερο ορεινό τοπίο. Η ορμητικής πνοής παράσταση της Βρεφοκτονίας της Μυρτιάς, η ευρύχωρη σύνθεση με το άνετο στήσιμο των μορφών και η δραματική λειτουργικότητα του βάθους μαρτυρούν καλλιτέχνη ιδιαίτερα ευφυή και ταλαντούχο που ξέρει να πρωτοτυπεί[39].

Για τη σκηνή της Μεταμόρφωσης («Η ΜΕΤΑ-ΜΩΡΦΩ / CIC») υιοθετείται το πρότυπο του Θεοφάνη από τη Μονή του Αναπαυσά στα Μετέωρα (1527)[40]. Η στάση του Χριστού καθώς και η διαμόρφωση της τριπλής φωτεινής δόξας με το καμπυλόγραμμο ορθογώνιο στο κέντρο[41] συνηγορούν στην παραπάνω άποψη (εικ. 6). Ωστόσο ο καλλιτέχνης δεν ακολουθεί την εικονογραφική καινοτομία του Θεοφάνη, ο οποίος με μία εμφανή διάθεση προοπτικής παριστάνει τους δύο προφήτες να προβάλουν πίσω από τα βουνά. Η προσθήκη των δευτερευόντων επεισοδίων της ανόδου και καθόδου του Χριστού με τους τρεις μαθητές του προς και από το όρος Θαβώρ, που ενισχύει τον αφηγηματικό χαρακτήρα της σκηνής, καθώς δηλώνεται εικαστικά η διδασκαλία του Κυρίου πριν και μετά τη θεοφάνεια[42], είναι συνήθης ήδη από την παλαιολό-

39. Η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου κρίνει, αντίθετα, ότι «το ζωγραφικό πρόγραμμα της μονής δεν έχει την ευρύτητα και τη συνθετική καθαρότητα των διακοσμήσεων στις δύο μονές των Ιωαννίνων» [Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) 189, σημ. 50]. Σε άλλο σημείο η συγγραφέας κάνει λόγο για διαφορά ποιότητας ανάμεσα στη Μονή της Μυρτιάς και το καθολικό της Μονής Φιλανθρωπηνών με σκοπό να αποκλείσει την υπόθεση της συμμετοχής του καλλιτεχνικού εργαστηρίου της αιτωλικής μονής στο μνημείο των Ιωαννίνων: «οι ζωγραφικές αδυναμίες του πρώτου (της Μυρτιάς) και η ώριμη, κυριαρχημένη τέχνη του δεύτερου έργου (της Μονής Φιλανθρωπηνών) φαίνονται ασυμβίβαστες με την εξέλιξη ενός ζωγράφου σε διάστημα τριών χρόνων» *(ό.π.,* 198). Επίσης γίνεται λόγος για ανωριμότητα του καλλιτέχνη, καθώς η συγγραφέας διαπιστώνει ατολμία στη σύνθεση με ζωγραφικές ατέλειες (*ό.π.*, 179).

40. *Ό.π.*, πίν. 70α.

41. Η ίδια δόξα επαναλαμβάνεται και στην παράσταση της Ανάληψης. Επίσης με παρόμοιο τρόπο διαμορφώνεται η δόξα και στο καθολικό της Μεγίστης Λαύρας [Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 123.1].

42. S. Dufrenne, «La manifestation divine de l'iconographie byzantine de la Transfiguration», *Actes du Colloque International: Nicée II, 787-1987. Douze siècles d'images religieuses* (2-4 octobre 1986), Paris 1987, 190.

Εικ. 6.
Η Μεταμόρφωση.

γεια περίοδο[43]. Τα επεισόδια αυτά ωστόσο παραλείπονται από τον Ξένο Διγενή στο αντίστοιχο θέμα του ναΐσκου-ιερού της Μυρτιάς, για να επιβεβαιωθεί για ακόμη μία φορά η μη εξάρτηση σε εικονογραφικό επίπεδο του κατά 48 χρόνια νεότερου συνεργείου από το παλιότερο[44]. Ωστόσο, η παράσταση της Μεταμόρφωσης της φάσης του 1539 δε θα συμπεριλάβει την προσθήκη του επεισοδίου της μεταφοράς από τους αγγέλους των προφητών Μωυσή και Ηλία

43. Για παραδείγματα βλ. Γούναρη, *ό.π.* (σημ. 37) 115 και Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) 138 σημ. 375.

44. Ορλάνδος, *ό.π.* (σημ. 1) πίν. 6.

εντός των νεφών[45] ούτε και τη χείρα του Θεού εντός του ουρανίου ημικυκλίου, θέματα τα οποία θα αποτελέσουν εικονογραφικές σταθερές για τα μνημεία που συνδέονται άμεσα με το καλλιτεχνικό συνεργείο του Θηβαίου ζωγράφου Φράγγου Κατελάνου[46].

Αν και η διατήρηση της τοιχογραφίας δε μας επιτρέπει να εξάγουμε συμπεράσματα για τις στάσεις των τριών αποστόλων, οφείλουμε πάντως να σημειώσουμε ότι ο ζωγράφος προτιμά να αφήσει κενό το χώρο κάτω από τον Χριστό δημιουργώντας μια απόσταση ανάμεσα σε αυτόν και τους έκπληκτους μαθητές του, που με δέος και φόβο πέφτουν στο έδαφος. Το στοιχείο αυτό, ο σαφής διαχωρισμός των προφητών από τη δόξα του Χριστού, αλλά και η ιδιαίτερα κινημένη μορφή του προφήτη Μωυσή που προτάσσει έντονα το αριστερό του πόδι αναγνωρίζονται ταυτόσημα και στη Μονή των Φιλανθρωπηνών[47]. Ωστόσο, στη Μυρτιά η πτυχολογία του ιματίου του Μωυσή διαγράφεται πιο νευρική και με τρόπο πιο λεπτομερή σε σχέση με τη συνοπτικότερη απόδοσή της στο μνημείο των Ιωαννίνων.

Η Έγερση του Λαζάρου, όπως έχει ήδη σημειωθεί, παρουσιάζει στενή συγγένεια με την αντίστοιχη παράσταση της Μονής Φιλανθρωπηνών[48]. Και αυτή η παράσταση της Μυρτιάς διαφοροποιείται σημαντικά από το συνεργείο του Θηβαίου ζωγράφου στα παρακάτω σημεία:

α) στον όμιλο των Εβραίων που στέκεται μπροστά και δεν αναπτύσσεται κάθετα προς τα πίσω, β) στην απεικόνιση μόνο της πύλης της πόλης και γ) στην ιδιαίτερα απότομη διαμόρφωση των βράχων χωρίς πολλά επίπεδα.

Μία ακόμη σκηνή που πιστοποιεί την εικονογραφική συγγένεια ανάμεσα στη Μυρτιά και τη Φιλανθρωπηνών είναι εκείνη της Βαϊοφόρου[49] (εικ. 7). Η ιδιαίτερη οργάνωση του χώρου με το δένδρο στα αριστερά και την αναπαράσταση της τειχισμένης πόλης της Ιερουσαλήμ στην άλλη άκρη της παράστασης αποδεικνύουν τους δεσμούς των δύο μνημείων. Ωστόσο, το εικονογραφικό σχήμα της Μυρτιάς φαίνεται να προηγείται εκείνου της Μονής των Ιωαν-

45. Για το ενδιαφέρον αυτό εικονογραφικό θέμα βλ. A. Semoglou, «Voskresajuchi Moisei. O redkoi ikonografičeskoi osobennosti sčeni Preobraženija v nastennoi monastirskoi živopisi severo-zapadnoi grecii XVI veka. Issledovanie russkogo vlijanija», *Vizantiski Vremenik* 60 (2001), 174-177.

46. Για το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου της Λαύρας βλ. Semoglou, *ό.π.* (σημ. 5) 52. Στη Μονή του Οσίου Νικάνορα στη Ζάβορδα Γρεβενών τη χείρα Θεού συνοδεύει η επιγραφή: «Οὗτος ἐστί ὁ Υἱὸς μου ὁ ἀγαπητός» (μνημείο αδημοσίευτο).

47. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) πίν. 48α.

48. *Ό.π.*, 68.

49. Την παράσταση της Μυρτιάς δημοσιεύει ο Ορλάνδος, *ό.π.* (σημ. 1) πίν. 10, ενώ για την αντίστοιχη της Φιλανθρωπηνών βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) πίν. 6, 46 και 47.

Εικ. 7. Η Βαϊοφόρος (φωτογρ. Α. Ορλάνδου).

νίνων, θέτοντας σε αμφισβήτηση τη θέση της Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου για την ύπαρξη μιας αρχικής ζωγραφικής φάσης, αυτής του 1531-1532. Συγκεκριμένα, η αρχαϊκή στάση του αλόγου που καλπάζει με το κεφάλι ψηλά[50], η απεικόνιση του κιβωρίου μέσα στην πόλη στον τύπο της Μονής του Αναπαυσά[51], καθώς και η παρουσία του παιδιού δίπλα στο γηραιό Εβραίο είναι στοιχεία που δεν απαντώνται στη Μονή των Φιλανθρωπηνών. Αντίθετα, ο καλλιτέχνης της Μονής των Ιωαννίνων φαίνεται να γνωρίζει καλά το σχήμα του

50. Millet, *ό.π.* (σημ. 27) (1916) 257 και 263 και πίν. 238, 240-242, 263 και 264. Για παραδείγματα κατά τον 14ο και 15ο αιώνα βλ. επίσης Stavropoulou-Makri, *ό.π.* (σημ. 37) (1989) 54-55.

51. M. Chatzidakis, «Recherches sur le peintre Théophanes le Crétois», *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969/70) πίν. 10. Επαναδημοσίευση στο Études sur la peinture post-byzantine. Variorum Reprints, London 1976.

Εικ. 8. Ο Νιπτήρας.

καθολικού της Μονής Μεγίστης Λαύρας[52], όπως άλλωστε προκύπτει από τη τριχαλωτή διαμόρφωση του βράχου στο κέντρο της παράστασης. Έτσι, ο εκλεκτικισμός του καλλιτέχνη της Φιλανθρωπηνών προδίδει τα πρότυπα τα οποία δανείζεται και αφομοιώνει, ενώ συγχρόνως επιτρέπει να διαφανεί το μεταγενέστερο, σε σχέση με τη Μυρτιά, του σχήματος που τελικώς υιοθετεί.

Ως προς το ζωγράφο της Μυρτιάς είναι φανερό ότι αντλεί και αυτός από τις πλούσιες σε πρόσωπα και επεισόδια παραστάσεις της Περιβλέπτου (τρίτο τέταρτο 14ου αι.) και της Παντάνασσας (1430) του Μυστρά[53], προσαρμόζο-

52. Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 125.1.

53. M. Chatzidakis, *Mystras. The medieval city and the castle*, Athens 1981, πίν. 52 και 67.

ντας όμως το υλικό του στις νέες, λιτότερες από εικονογραφική άποψη λύσεις που επεξεργάστηκε ο Θεοφάνης τόσο στη Μονή Αναπαυσά όσο και στη Μονή της Μεγίστης Λαύρας. Για ορισμένες μορφές των Εβραίων, πεδίο έμπνευσης συνιστούν πρώιμες κρητικές εικόνες του 15ου αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη γυναίκα επικεφαλής του ομίλου των Εβραίων με το παιδί στην αγκαλιά που γυρίζει προς τα πίσω, καθώς και το γηραιό άνδρα ο οποίος ακουμπά το καλυμμένο χέρι του στο κεφάλι ενός παιδιού[54].

Από το επεισόδιο του Νιπτήρα (εικ. 8) εντύπωση προκαλεί το πλούσιο σε έμπνευση και φαντασία αρχιτεκτονικό βάθος που επαναλαμβάνεται στη Μονή των Φιλανθρωπηνών[55] και με ελάχιστες παραλλαγές στο καθολικό της Λαύρας στο Όρος[56], αλλά και σε τμήμα επιστυλίου της Μονής Ιβήρων που αποδίδεται στο Θεοφάνη (1535-1545)[57]. Το ενδιαφέρον αυτό σκηνικό βάθος, που συνίσταται σε μια τρίκλιτη βασιλική με υπερυψωμένο κατά πολύ το κεντρικό κλίτος στα αριστερά και ένα τριώροφο τοξωτό κτίριο που επιστέφεται με σαμαρωτή στέγη στα δεξιά, τονίζει τον καθ' ύψος άξονα της σκηνής και έχει καθαρά λειτουργικό χαρακτήρα. Είναι πράγματι εμφανές ότι τα ψηλά οικοδομήματα που ενώνονται μεταξύ τους με έναν τοίχο καλούνται να γεμίσουν το κενό από πρόσωπα επάνω τμήμα της καμάρας, ενώ για να καλυφθεί η ενδιάμεση απόσταση γίνεται χρήση ενός κόκκινου βήλου. Το ιδιαίτερα ψηλό και φανταστικό αρχιτεκτονικό βάθος στη Μυρτιά, με άμεσες επιρροές από την τέχνη του 14ου και 15ου αιώνα[58], υιοθετείται ελαφρώς διαφοροποιημένο

54. Βλ. για παράδειγμα την εικόνα από τη Λευκάδα και εκείνη του Sterling and Francise Clark Art Institute στο Williamstown της Μασαχουσέτης, και οι δύο του 15ου αι., που επαναλαμβάνουν τη μορφή της γυναίκας που γυρίζει πίσω [Π. Λ. Βοκοτόπουλος, «Μια πρώιμη κρητική εικόνα της Βαϊοφόρου στην Λευκάδα», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ, 9 (1977-79), πίν. 115-119] καθώς και την εικόνα από τη συλλογή του Π. Κανελλόπουλου που εικονίζει τον Εβραίο με το χέρι στο κεφάλι ενός παιδιού [Chatzidakis, *ό.π.* (σημ. 51) πίν. 129].

55. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) πίν. 49α.

56. Ομοιότητες παρουσιάζει το διώροφο κτίριο της Μυρτιάς με το δεξιό κτίριο στην παράσταση του Μυστικού Δείπνου της Λαύρας που γειτνιάζει με τη σκηνή του Νιπτήρα [Millet, *ό.π.* (σημ.15) πίν. 124.2].

57. Κατάλογος εκθέσεως, *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 19 Ιουνίου 1997 - 30 Απριλίου 1998, Θεσσαλονίκη 1997, πίν. 2.42.

58. Βλ. τις ομοιότητες με τα κτίρια στη σκηνή του Νιπτήρα στην εκκλησία του Αγίου Ανδρέα Treska που χρονολογείται στα 1388-1389 (V. J. Djurić, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, München 1976, 213, πίν. 96). Ιδιαίτερα ψηλά κτίρια παρατηρούμε επίσης στην εικόνα Γέννησης του Προδρόμου από τη Μονή Βατοπαιδίου που χρονολογείται στα τέλη του 14ου ή αρχές του 15ου αιώνα (Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Φορητές Εικόνες», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη* ΙΙ, Άγιον Όρος 1996, εικ. 332), στη σκηνή της Προσκύνησης των Μάγων από το Kalenić (γύρω στα 1420) (Dr. Simić-Lazar, *Kalenić et la dernière période de la peinture byzantine*, Skopje 1995, πίν. 27), σε αδημοσίευτη εικόνα Υπα-

και στη Μονή Φιλανθρωπηνών, χωρίς όμως να εξυπηρετεί τις ίδιες ανάγκες, καθώς εκεί η σκηνή τοποθετείται σε κατακόρυφη επιφάνεια[59]. Έτσι, το στοιχείο αυτό έρχεται με τη σειρά του να επαληθεύσει την υπόθεση μας ότι η ζωγραφική της Μυρτιάς προηγείται αυτής στη Φιλανθρωπηνών.

Ως προς την εικονογραφία, η παράσταση ακολουθεί τον τύπο του Χριστού που σπογγίζει τα πόδια του αποστόλου Πέτρου[60], ο οποίος υψώνει το χέρι δείχνοντας το κεφάλι του, εικαστική μεταφορά των λόγων του: «Κύριε μὴ τοὺς πόδας μου μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὴν κεφαλήν» (Ιω. 13,9). Δυστυχώς η κακή κατάσταση της τοιχογραφίας δε μας επιτρέπει να διακρίνουμε αν στην κάτω ζώνη ανάμεσα στους μαθητές συγκαταλέγεται και ο Ιούδας, ο οποίος στη Μονή των Φιλαθρωπηνών ξεχωρίζει με την κατά κρόταφο απεικόνισή του.

Η επίσης πολύ μαυρισμένη παράσταση της Σταύρωσης μας εμποδίζει να συζητήσουμε εκτενώς το εικονογραφικό της σχήμα. Γι' αυτό εμμένουμε στις παρατηρήσεις της Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, η οποία διαπιστώνει ότι η Μυρτιά δίνει το πρότυπο στη Μονή του Ντίλιου στο νησάκι των Ιωαννίνων με τα επεισόδια του διαμερισμού των ιματίων και των ανεστημένων[61], που διευρύνουν τον εσχατολογικό χαρακτήρα της παράστασης[62].

Συμπυκνωμένη και λιτή είναι η εικονογραφική παραλλαγή της Ανάστασης («Η ΑΝΑCΤΑCIC») που υιοθετεί ο καλλιτέχνης της Μυρτιάς[63] (εικ. 9). Ο ασύμμετρος τύπος της εις Άδου Καθόδου, με τον Χριστό να εγείρει τον Αδάμ στα δεξιά, πίσω από τον οποίο στέκεται όρθια η Εύα[64], δεν απαντάται συχνά στη μνημειακή ζωγραφική του 16ου αι., η οποία προτιμά συνήθως το συμμετρικό σχήμα[65]. Ο ζωγράφος δανείζεται την ασύμμετρη Ανάσταση είτε από το

παντής από το Πρωτάτο του 15ου αιώνα, καθώς και σε μία ακόμη από το Μουσείο Μπενάκη που εικονίζει την Αγία Τριάδα, χρονολογείται στα 1500 περίπου και περιλαμβάνει έναν παρόμοιο κτιριακό τύπο με αυτόν στα δεξιά της τοιχογραφίας της Μυρτιάς [Κατάλογος, *Εικόνες της κρητικής τέχνης (Από το Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη),* Ηράκλειο 1993, πίν. 194].

59. Για το λόγο αυτό στη Μονή των Φιλανθρωπηνών συμπιέζεται ο μεσαίος όροφος για να μειωθεί το ύψος του δεξιού κτιρίου.

60. Βλ. Γούναρη, *ό.π.* (σημ. 37) 123-124.

61. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) 174.

62. Για μεταβυζαντινά παραδείγματα που περιέχουν το παλαιολόγειας έμπνευσης επεισόδιο της ανάστασης των νεκρών στη σκηνή της Σταύρωσης βλ. Semoglou, *ό.π.* (σημ. 5) 59, σημ. 536.

63. Παλιούρας, *ό.π.* (σημ. 3) πίν. 121.

64. Για τον τύπο αυτό βλ. A. D. Kartsonis, *Anastasis. The making of an image,* Princeton (N.J) 1986, 8.

65. Για την εικονογραφία της παράστασης βλ. A. Semoglou, «Les dons et le pardon: Les équivoques dans l'iconographie monastique de la descente du Christ aux enfers en Grèce du nord-ouest au XVIe siècle», *Εγνατία* 5 (1995-2000) 103-116.

Εικ. 9. Η Εις Άδου Κάθοδος (φωτογρ. Α. Παλιούρα).

καθολικό της Μονής Αναπαυσά στα Μετέωρα[66] είτε από τις φορητές εικόνες, στις οποίες φαίνεται να έχει μεγαλύτερη διάδοση από την εντοίχια ζωγραφική[67].

Στην παράσταση της Μυρτιάς θα πρέπει επίσης να τονισθεί η συμβολική παρουσία του προφήτη Μωυσή σε εξαίρετη θέση, δίπλα ακριβώς στην Εύα. Ο Μωυσής θα παρουσιαστεί στη μεταβυζαντινή ζωγραφική για πρώτη φορά, από όσο γνωρίζω, στην εις Άδου Καθόδο στο Ναό της Κάτω Λαψίστας στην Ήπειρο (1508)[68], για να περάσει στην αντίστοιχη τοιχογραφία της Μονής Φιλανθρωπηνών[69], καθώς και σε μία εικόνα από τη Μονή Φιλόθεου στο Άγιον Όρος (16ος αι.)[70]. Η συμμετοχή του Μωυσή στην εις Άδου Κάθοδο, που ση-

66. Chatzidakis, *ό.π.* (σημ. 51) πίν. 12.

67. Βλ. για παράδειγμα τις δύο εικόνες του Θεοφάνη στο καθολικό της Μεγίστης Λαύρας και της Σταυρονικήτα στο Άγιον Όρος [Chatzidakis, *ό.π.* (σημ. 51) πίν. 41 και 76].

68. Το μνημείο είναι αδημοσίευτο. Την πληροφορία δίνει η Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) 92.

69. *Ό.π.*, πίν. 12.

70. Semoglou, *ό.π.* (σημ. 5) πίν. 32.

μειωτέον δεν αναφέρεται στην Ερμηνεία του Διονυσίου του εκ Φουρνά, προεκτείνει το συμβολισμό της εν λόγω σκηνής, ενισχύοντας το συσχετισμό της με την Δευτέρα Παρουσία[71].

Πάντως και η παράσταση της Ανάστασης της Μυρτιάς δεν μπορεί παρά να προηγείται εκείνης της Φιλανθρωπηνών. Ο εκλεκτικός ζωγράφος της μονής των Ιωαννίνων επιλέγει από τη μια τον τύπο του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας, ενώ η παρουσία του Μωυσή προκύπτει υπό την επίδραση του προτύπου της Μυρτιάς, η οποία βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση, όπως δείξαμε, από τη Μονή του Αναπαυσά.

Η Ψηλάφηση του Θωμά («Η ΨΗΛΑΦΗCIC-ΤΟΥ ΘΩΜΑ») εντυπωσιάζει για το ιδιαίτερα πλούσιο αρχιτεκτονικό βάθος μπροστά από το οποίο εικονίζονται με ευρυχωρία και διάθεση μνημειακότητας οι ευμεγέθεις μορφές του Χριστού και των αποστόλων (εικ. 10). Πολλές είναι οι ομοιότητες με την αντίστοιχη παράσταση της Μονής Φιλανθρωπηνών, η οποία ανήκει κατά τη Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου στη «δεύτερη» φάση εκτέλεσής τους, αυτή του 1541-1542[72], καθώς και με τη μικρογραφία στον κώδικα 1161 της Μονής Βατοπεδίου στο Άγιον Όρος που χρονολογείται στο 16ο αιώνα[73]. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα, που αποφεύγει τη μετωπικότητα και στατικότητα του Χριστού και τονίζει με δραματικότητα, ένταση και θεατρικότητα[74] το επεισόδιο της Ψηλάφησης, απορρέει από ένα παλαιολόγειο πρότυπο, όπως μας παραδίδεται από την εικόνα στο σκευοφυλάκιο της Μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1385)[75] ή από το χειρόγραφο Par. Gr. 543 (1370-

71. Η Ερμηνεία συμβουλεύει την απεικόνιση του Μωυσή στη σκηνή της Δευτέρα Παρουσίας, ο οποίος πρέπει να κρατεί ειλητάριο με χωρίο από το Δευτερονόμιο (8,15-16). Βλ. Διονύσιο εκ Φουρνά, *ό.π.* (σημ. 13) 141.

72. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) πίν. 78α.

73. Π. Χρήστου – Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη – Σ. Ν. Καδάς – Αικ. Καλαμαρτζή-Κατσαρού, *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους.* Σειρά Α. Εικονογραφημένα Χειρόγραφα. Παραστάσεις-Επίτιτλα-Αρχικά γράμματα IV, Μονή Βατοπεδίου, Μ. Ζωγράφου, Μ. Σταυρονικήτα, Μ. Ξενοφώντος, Αθήνα 1991, εικ. 308. Η μεγάλη ομοιότητα που παρατηρείται ανάμεσα στις δύο παραστάσεις ακόμη και στις λεπτομέρειες, όπως τα δύο μικρά μετάλλια στο τρουλαίο οικοδόμημα, επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι αντιγράφουν από το ίδιο ανθίβολο.

74. Stavropoulou-Makri, *ό.π.* (σημ. 37) (1989) 103.

75. Βλ. σχετικά Α. Ξυγγόπουλος, «Νέαι προσωπογραφίαι της Μαρίας Παλαιολογίνας και του Θωμά Πρελιούμποβιτς», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας,* περ. Δ, 4 (1964-1965), πίν. 18. Βλ. επίσης P. Mijović, «Les icônes avec les portraits de Toma Preljubović et de Marie Paléologina», *Zbornik za Likovne Umetnosti 2* (1966), 185-194. Τασσόμαστε υπέρ της άποψης του P. Mijović ο οποίος αποδέχεται μία χρονολόγηση της εικόνας γύρω στα 1385 θεωρώντας ότι η εικόνα είναι *ex-voto* (αφιέρωση) στη μονή των Μετεώρων. Το ίδιο το εικονογραφικό θέμα της Ψηλάφησης που επιλέγεται υπαινίσσεται σαφώς τη σωτηρία του συνονόματος με τον απόστολο τεθνεώτος συζύγου της, Θωμά Πρελιούμποβιτς, μέσω του Αναστάντος Χριστού.

Εικ. 10. Η Ψηλάφηση του Θωμά (Φωτογρ. Α. Παλιούρα).

1375)[76]. Στην παράσταση της Μονής Φιλανθρωπηνών, όπως και στις αντίστοιχες της Μονής του Οσίου Νικάνορα στη Ζάβορντα και της Βαρλαάμ στα Μετέωρα, ανάμεσα στους αποστόλους που μετέχουν στο επεισόδιο εικονίζεται και η βασίλισσα των Ιωαννίνων Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα η Παλαιολογίνα, σύζυγος του δεσπότη των Ιωαννίνων Θωμά Κομνηνού Πρελιούμποβιτς[77]. Στη Μυρτιά όμως, η οποία συνιστά το πρώτο μέχρι σήμερα γνωστό παράδειγμα που επαναφέρει το εικονογραφικό σχήμα της εικόνας των Μετεώρων δεν περιλαμβάνεται η απεικόνιση της βασίλισσας. Τη θέση της παίρ-

76. G. Galavaris, *The illustrations of the liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus*, Princeton (N. J.) 1969, πίν. 457.

77. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) 174-175.

νει ο ευαγγελιστής Ιωάννης κρατώντας κλειστό ευαγγέλιο με τα δυο του χέρια, το οποίο άλλωστε αφηγείται και το συγκεκριμένο επεισόδιο της Απιστίας του Θωμά (20. 24-29). Η παρουσία του Ιωάννη με το ευαγγέλιο στη σκηνή της Απιστίας συνιστά εικονογραφική καινοτομία του καλλιτέχνη της Μυρτιάς, που δε θα επαναληφθεί όμως από τους ομότεχνούς του κατά τον 16ο αιώνα. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε την ευρύχωρη διάταξη των μορφών των αποστόλων, οι οποίοι δε συμπυκνώνονται σε συμπαγείς ομάδες όπως στη Φιλανθρωπηνών. Η μανιεριστική, τέλος, πτυχολογία του πορτοκαλόχρωμου ιματίου του Θωμά, του μοναδικού θερμού χρώματος στην αριστερή ομάδα των αποστόλων, αυξάνει την ένταση της σκηνής.

Η Συνάντηση του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα στο τύμπανο της βόρειας καμάρας διαιρείται σε δύο μέρη εξαιτίας ενός ψηλού παραθύρου[78] (εικ. 11). Στα αριστερά παριστάνεται ο Χριστός να συνομιλεί με τη Σαμαρείτιδα, η οποία στέκεται όρθια από την άλλη μεριά, δίπλα στο φρέαρ του Ιακώβ. Πιο ψηλά, επάνω από το παράθυρο και ανάμεσα σε δύο βράχους προβάλλει η τειχισμένη πόλη Συχάρ και μπροστά της ο όμιλος των μαθητών ο οποίος επιστρέφει από αυτήν. Τρεις μόνο μορφές έχουν διασωθεί ένεκα της απολέπισης της τοιχογραφίας στο σημείο ακριβώς επάνω από το παράθυρο. Ο πρώτος απόστολος, που ταυτίζεται με τον Πέτρο, γυρίζει το κεφάλι προς τα πίσω σε χειρονομία θαυμασμού ή και συνομιλίας με τον Ανδρέα. Πάνω από την πόλη το λίγο κενό χώρο καταλαμβάνει η επιγραφή: «Η ΕΝ ΤΩ ΦΡΕΑΤΙ ΤΟΥ C(ΩΤΗ)Ρ(Ο)C ΠΡΟC ΤΗΝ CΑΜΑ/ΡΟΙΤΙ(ΔΑ) ΔΙΑΛΕ-ΞΙC». Είναι ενδεικτικό ότι την επιγραφή αυτή ο ζωγράφος της Μυρτιάς την αντιγράφει από την αντίστοιχη παράσταση του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας[79], η οποία επαναλαμβάνεται στα αθωνικά καθολικά των μονών Σταυρονικήτα (1546)[80], Δοχειαρίου (1568)[81], αλλά και στη Μονή του Αγίου Γεωργίου ΑΡΜΑ Ευβοίας (1637)[82]. Ωστόσο από εικονογραφική άποψη, η σκηνή της Μονής Μυρτιάς βρίσκεται πολύ πιο κοντά σε εκείνη της Μονής Ντίλιου. Η διαμόρφωση του πηγαδιού από πορφυρίτη με το ψηλό τετράφυλλο στόμιο και χωρίς μαγκάνι, καθώς και η προοπτική απόδοση της πόλης με τους πύργους στις γωνίες δεί-

78. Βλ. Παλιούρας, *ό.π.* (σημ. 3) πίν. 120. Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. Γ. Γούναρη, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριώτισσας στην Καστοριά», *Μακεδονικά* 21 (1981) 37-39.

79. Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 119.1.

80. Μ. Χατζηδάκης, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της ΙεράςΜονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος 1986, πίν. 124.

81. Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 232.1.

82. Λιάπης, *ό.π.* (σημ. 20) πίν. 25α.

Εικ. 11. Η Συνάντηση του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα (φωτογρ. Α. Παλιούρα).

χνουν το βαθμό εξάρτησης της Ντίλιου από το κατά τέσσερα χρόνια παλαιότερο αιτωλικό μνημείο[83].

Και στην περίπτωση αυτή διαπιστώνουμε την επιλεκτική διάθεση του ζωγράφου της Μονής Μυρτιάς, ο οποίος φαίνεται να γνωρίζει παλαιότερα σχήματα[84], επιλέγει λιτότερους τύπους αποφεύγοντας έτσι να συρρικνώσει μορφές και οικοδομήματα. Προτιμά να ιστορήσει με άνεση και μνημειακότητα το επεισόδιο προβάλοντας με καθαρότητα τα δύο πρωταγωνιστικά πρόσωπα. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρωματική διαφοροποίηση των δύο βράχων μπροστά από τους οποίους εικονίζονται ο Χριστός και η Σαμαρείτιδα. Έτσι, η χρήση του ανοιχτού τόνου του γκρι για το βράχο στα αριστερά και

83. Για την παράσταση της Μονής Ντίλιου βλ. *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, Γεν. Εποπτεία Μ. Γαρίδης – Α. Παλιούρας, Ιωάννινα 1993, πίν. 383. Για το σχολιασμό της σκηνής βλ. Λίβα-Ξανθάκη, *ό.π.* (σημ. 37) 32. Η Θ. Λίβα-Ξανθάκη δεν σημειώνει την εικονογραφική συγγένεια ανάμεσα στις δύο σκηνές, αλλά ανατρέχει για πρότυπο στην αντίστοιχη παράσταση του καθολικού της Μονής Μεγίστης Λαύρας.

84. Βλ. τις αντιστοιχίες με την παράσταση στο Lesnovo (1347-1348) σε μια πιο λιτή όμως εκδοχή (Vlad. R. Petković, *La peinture serbe du Moyen-Âge*, Ière partie, Beograd 1930, πίν. 124α). Στο Lesnovo απουσιάζει η ομάδα των Σαμαρειτών.

Εικ. 12. Η Πεντηκοστή (λεπτομέρεια).

του γαιοκάστανου με τις πράσινες πινελιές για εκείνον στα δεξιά σπάζει τη μονοτονία καθιστώντας πιο ανάγλυφη τη διαίρεση της παράστασης. Με αυτό τον τρόπο ο καλλιτέχνης μοιάζει σαν να επιδιώκει ο ίδιος το διαχωρισμό της σκηνής με ζωγραφικά μέσα, χωρίς να εξαναγκάζεται από τη μεσολάβηση του παραθύρου.

Για τις παραστάσεις της Ανάληψης και της Κοίμησης της Θεοτόκου η κατάσταση των τοιχογραφιών δε μας επιτρέπει να προβούμε σε εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις. Για την Κοίμηση της Θεοτόκου η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου διαπιστώνει τις παλαιολόγειες καταβολές της σκηνής, καθώς και τις ομοιότητες που παρουσιάζει με τις αντίστοιχες στη Μονή Φιλανθρωπηνών και Ντίλιου στα Ιωάννινα[85]. Στενή εικονογραφική συγγένεια

85. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) 174.

με τη Μονή Φιλανθρωπηνών παρατηρούμε και στην περίπτωση της Πεντηκοστής, κυρίως όσον αφορά στο πολύπλοκο αρχιτεκτονικό βάθος[86] (εικ. 12). Και για αυτήν την παράσταση ο καλλιτέχνης θα πρέπει να χρησιμοποίησε ως πρότυπο την αντίστοιχη του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας στο Όρος[87]. Στις μορφές των αποστόλων όμως της Μυρτιάς αναγνωρίζουμε το σωματικό εύρος και το στιβαρό στήσιμο, στοιχεία που τονίζονται ιδιαίτερα μέσω της πλατιάς πτυχολογίας που κολλάει πάνω στα σώματα αναδεικνύοντάς τα. Τα ψηλά κτίρια με τις βαθιές εξέδρες επιτείνουν ακριβώς αυτήν την εντύπωση εξαίροντας τον όμιλο των όχι ιδιαίτερα ταραγμένων αποστόλων.

Αριστερά της εισόδου προς το ναό και μέσα σε αβαθές τύμπανο ιστορείται αυτοτελώς η μνημειακού χαρακτήρα παράσταση της Βάπτισης[88] (εικ. 13). Ο καλλιτέχνης της Μυρτιάς μολονότι έχει στη διάθεσή του μεγάλο σε έκταση ζωγραφικό χώρο, αποφεύγει ωστόσο να εμπλουτίσει τη σκηνή του με έναν τέταρτο άγγελο στον τύπο του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας[89], με τους δύο προφήτες πίσω από τα βράχια κατά το αντίστοιχο σχήμα στο νάρθηκα της Μονής Ντίλιου[90] ή με κάποιο από τα δευτερεύοντα επεισόδια που συνήθως συνοδεύουν το κεντρικό θέμα. Οι ομοιότητες πάντως που παρουσιάζονται με την αντίστοιχη παράσταση στο καθολικό της Ντίλιου είναι αξιοσημείωτες, σε βαθμό που μας επιτρέπουν να μιλάμε ακόμη και για συμμετοχή του ίδιου καλλιτέχνη ή μάλλον του ίδιου καλλιτεχνικού εργαστηρίου στους δύο διακόσμους. Η στροφή του Χριστού προς τη μεριά του βαπτιστή, η στάση του Ιωάννη, η απόδοση των δύο βράχων με τα προσωπεία στις βάσεις τους από τα στόματα των οποίων ξεχύνεται το νερό του Ιορδάνη ποταμού, καθώς και η έμφαση στον καθ' ύψος άξονα με την κάθετη στοίχιση των αγγέλων αποδεικνύουν όχι μόνο τη χρήση κοινών εικονογραφικών προτύπων, αλλά κυρίως την κοινή αντίληψη ανάμεσα στους εμπνευστές των δύο διακοσμητικών προγραμμάτων. Το θέμα των προσωπείων, από όπου πηγάζει το νερό του ποταμού, ο καλλιτέχνης θα το δανειστεί από το Θεοφάνη τον Κρήτα στην αντίστοιχη παράσταση της Λαύρας, για να επαναληφθεί σταθερά στη Ντίλιου, στην Παναγία Ρασιώτισσα στην Καστοριά, στον Άγιο Νικόλαο Κράψης (1563) και στο νάρθηκα της Μονής Φιλανθρωπηνών[91].

Ο Θεοφάνης, αντίθετα, θα επιλέξει το μετωπικό Χριστό με τις δύο ομάδες

86. *Ό.π.*, πίν. 58α.
87. Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 118. 2.
88. Παλιούρας, *ό.π.* (σημ. 3) πίν. 119.
89. Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 123.2.
90. *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, *ό.π.* (σημ. 83) πίν. 447.
91. Semoglou, *ό.π.* (σημ. 5) 49.

Εικ. 13.
Η Βάπτιση (φωτογρ. Α. Παλιούρα).

των αγγέλων ανά δύο σε μια πιο πλατιά σύνθεση, ενώ ο Φράγγος Κατελάνος στο γειτονικό παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου φαίνεται να προτιμά την επιμηκυσμένη εκδοχή της Μυρτιάς μόνο όμως ως προς την κάθετη τοποθέτηση των αγγέλων στη δεξιά όχθη του ποταμού[92]. Ο τονισμός πάντως του καθ' ύψος άξονα της παράστασης της Βάπτισης θα πρέπει και αυτός να αντλεί από παλαιολόγεια έργα, όπως προκύπτει από τη σύγκριση με την εικόνα στο Εθνικό Μουσείο του Βελιγραδίου (No 4348) που χρονολογείται στα μέσα του 14ου αιώνα[93].

92. *Ό.π.*, πίν. 24α.

93. M. Tatić-Djurić, «Ikona Christovog krchtenja nova akvizicija iz doba druge vizantijske renessanse», *Zbornik Narodnog Muzeja u Beogradu* 4 (1964) πίν. 2 και 5-7.

Εικ. 14. Το Συμπόσιο του Ηρώδη.

Οι στενές σχέσεις με τη Μονή Ντίλιου θα επιβεβαιωθούν και από τη ρεαλιστική διάθεση με την οποία οι ζωγράφοι θα αποτυπώσουν τον υδάτινο κόσμο. Πιστεύω ότι αυτή η κοινή ευαισθησία στη λεπτομερή απόδοση των ψαριών, του κάβουρα ή των χταποδιών για παράδειγμα στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στο νάρθηκα της Μονής Ντίλιου[94] θεμελιώνει την υπόθεση που θέλει τα δυο έργα να είναι προϊόντα του ίδιου καλλιτεχνικού εργαστηρίου.

Αφήσαμε τελευταία τη σκηνή του Συμποσίου του Ηρώδη με τη Σαλώμη να χορεύει φέροντας στο κεφάλι της την τιμία κάρα του Ιωάννη του Προδρόμου,

94. *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, *ό.π.* (σημ. 83) πίν. 419.

καθώς είναι η μόνη που δεν ανήκει στο χριστολογικό κύκλο[95] (εικ. 14). Το εικονογραφικό σχήμα με τον Ηρώδη στο μέσο του τραπεζιού να συνδιαλέγεται με τους συνδαιτυμόνες τους, καθώς και η χορευτική στάση της Σαλώμης με το δεξί της πόδι λυγισμένο μπροστά από το αριστερό ακολουθούν παλαιολόγεια πρότυπα που εντοπίζονται τόσο στο βαπτιστήριο του Αγίου Μάρκου της Βενετίας (γύρω στα 1343) όσο και στη Μονή Προδρόμου Σερρών (1345-1355)[96]. Ιδιαίτερα με τη Μονή Προδρόμου Σερρών οι ομοιότητες επεκτείνονται στο ημικυκλικό οικοδόμημα στο βάθος, στην παρουσία του υπηρέτη απέναντι από τη Σαλώμη που κλείνει δεξιά την παράσταση, αλλά και στις χειρονομίες των συνδαιτυμόνων, καθώς επίσης και στην απόδοση του τραπεζιού με τη διαμόρφωση των κογχών στις παρειές του[97] (εικ. 15). Το σχήμα της Μυρτιάς φαίνεται να υιοθετεί, σε μια λιτότερη και απλούστερη παραλλαγή, και ο ζωγράφος της Μονής Διονυσίου (1547)[98].

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η λεπτομερής απεικόνιση των σκευών καθημερινής χρήσης, τα οποία τοποθετούνται σε εσοχές που ανοίγονται στην μπροστινή πλευρά του τραπεζιού υπό τη μορφή κιονοστήρικτων οξύληκτων τόξων (εικ. 16). Η λεπτομέρεια αυτή καθιστά τη σκηνή πιο ρεαλιστική δίνοντας μάλλον την εντύπωση μιας κοινωνικής εκδήλωσης παρά μιας παράστασης μαρτυρίου, αν αναλογιστούμε μάλιστα και τη μεγάλη έκταση που καταλαμβάνει το τραπέζι στο χώρο. Ανάλογη προσπάθεια αποτύπωσης του υλικού βίου σε παράσταση δείπνου με αξιοσημείωτη επιτυχία σημειώνεται και στο παλαιό καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[99]. Στη Μυρτιά πάντως οι τύποι των αγγείων που εικονίζονται φαίνεται να τελούν υπό την άμεση επιρροή της τουρκο-περσικής μικροτεχνίας που ήδη από τον 16ο αιώνα εξαπλώνεται σε πολλές καλλιτεχνικές δραστηριότητες των κατοίκων της Βαλκανικής[100].

95. Για παραδείγματα και παρατηρήσεις για την εικονογραφία της σκηνής βλ. Κατσιώτη, *ό.π.* (σημ. 11) 119-133.

96. *Ό.π.*, πίν. 178-179 (Βαπτιστήριο του Αγίου Μάρκου) και πίν. 191 (Μονή Προδρόμου Σερρών).

97. Για λεπτομερή περιγραφή της παράστασης στη Μονή Προδρόμου βλ. Α. Ξυγγόπουλος, *Αι τοιχογραφίαι του καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1973, 40-41 και πίν. 36.

98. Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 205.1.

99. E. N. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du Vieux Catholicon du Monastère de la Transfiguration aux Météores* (1483), Athènes 1992, πίν. 42.

100. B. Radojković, «Les influences turco-persanes sur les métiers d'art serbes au XVIe et XVIIe siècles», *Zbornik za Likovne Umetnosti* 1 (1965) πίν. 13-16.

Εικ. 15. Το Συμπόσιο του Ηρώδη (λεπτομέρεια).

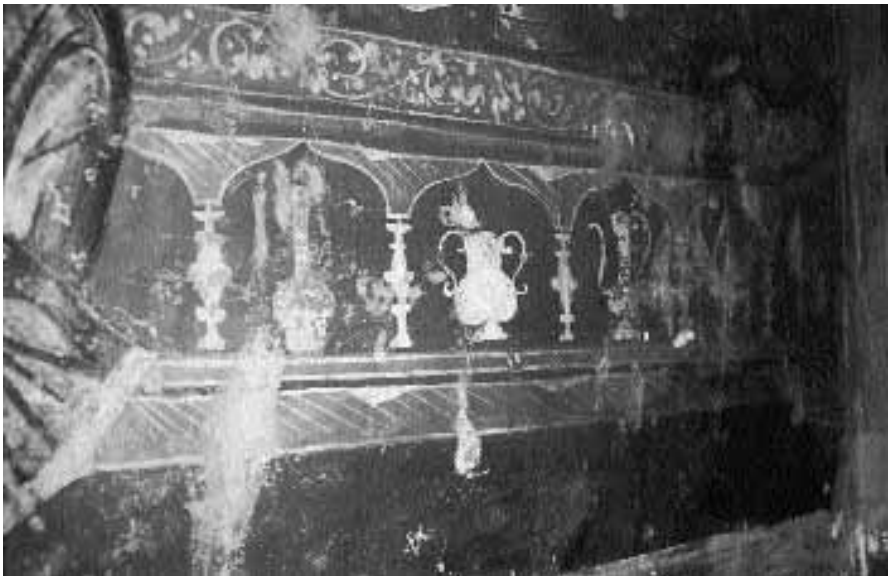

Εικ. 16. Το Συμπόσιο του Ηρώδη (λεπτομέρεια).

Οι μεμονωμένες μορφές

Τέσσερις ομάδες αγίων παριστάνονται ολόσωμοι στο καθολικό της Μονής Μυρτιάς: οι κορυφαίοι απόστολοι Πέτρος και Παύλος, οι άγιοι ιεράρχες, οι στρατιωτικοί και οι μοναχοί άγιοι. Σε αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε τους προφήτες στα κλειδιά των καμαρών που κρατούν ειλητάρια με επιγραφές σχετικές με τις εορτές στις οποίες αναφέρονται, τους αγίους Αναργύρους και τους μάρτυρες Άβιβο, Γουρία και Σαμωνά. Οι τρεις τελευταίες ομάδες εικονίζονται σε μετάλλια. Όσον αφορά τώρα στο χώρο του τρούλλου, η κακή κατάσταση των τοιχογραφιών δε μας επιτρέπει να εξάγουμε συμπεράσματα σχετικά με την εικονογραφία των τεσσάρων ευαγγελιστών στα σφαιρικά τρίγωνα, των αγγέλων καθώς και της Παναγίας και του Ιωάννη του Προδρόμου στο τύμπανο.

Ο απόστολος Πέτρος (εικ. 17) γυρισμένος προς τα αριστερά, προς τη μεριά του Παύλου, σηκώνει σε χειρονομία λόγου το δεξί του χέρι το οποίο είναι περασμένο μέσα από το γαιοκάστανο ιμάτιό του, ενώ με το αριστερό κρατεί κλειστό ειλητάριο σε σχήμα ριπιδίου και δύο κλειδιά, σύμβολα της διπλής του εξουσίας (να κλειδώνει και να ξεκλειδώνει)[101]. Στον ίδιο ακριβώς εικονογραφικό τύπο που απορρέει από κάποιο παλαιολόγειο πρότυπο[102] απαντάται στη Μονή Ντίλιου[103] και αργότερα στη Μονή Βαρλαάμ και στην Παναγία Ρασιώτισσα[104].

Οι ιεράρχες άγιοι Γρηγόριος ο Θεολόγος (εικ. 18), Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Βασίλειος (εικ. 19) στο νότιο πεσσό, και Νικόλαος (εικ. 20), Αθανάσιος και Κύριλλος Αλεξανδρείας στο βόρειο φορούν επισκοπικές ενδυμασίες, ευλογούν με το δεξί τους χέρι και κρατούν ευαγγέλιο με το αριστερό, πλην του αγίου Κυρίλλου ο οποίος ξεδιπλώνει ανοικτό ειλητάριο με την εκφώνηση: «ΕΞΑΙΡΕ / ΤΩϹ ΤΗϹ / ΠΑΝΑΓΙΑϹ / ΑΧΡΑΝΤΟΥ / ΥΠΕΡΕΥ ...»[105] (εικ. 21). Η επιγραφή αυτή συνοδεύει το ειλητάριο του αγίου Γρηγορίου στον παλαιότερο ναΐσκο που διακόσμησε ο Ξένος Διγενής[106]. Αξίζει επίσης να ση-

101. Για τον αριθμό των κλειδιών και το συμβολισμό τους βλ. E. Mâle, *Les Saints Compagnons du Christ*, Paris 1958, 91. Για το ειλητάριο σε σχήμα ριπιδίου που κρατεί ο Πέτρος βλ. Α. Τούρτα, «Αμφιπρόσωπη εικόνα στη Μονή Βλατάδων», *Κληρονομία* 9 (1977) 139.

102. Βλ. για παράδειγμα την απεικόνιση του αποστόλου σε εικόνα του Σινά του 14ου αι. [Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά* Ι (Εικόνες), Αθήναι 1956, εικ. 224].

103. *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, *ό.π.* (σημ. 83) πίν. 397.

104. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 37) πίν. 38α και 37β αντίστοιχα.

105. G. Babić – Chr. Walter, «The Inscriptions upon Liturgical rolls in Byzantine apse decoration», *Revue des Etudes Byzantines* 34 (1976) 272.

106. Ορλάνδος, *ό.π.* (σημ. 1) 91.

Εικ. 17. Ο απόστολος Πέτρος.

Εικ. 18. Ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος.

Εικ. 19. Ο άγιος Βασίλειος.

Εικ. 20. Ο άγιος Νικόλαος.

Εικ. 21.
Ο άγιος Κύριλλος.

μειώσουμε τον ανθεμωτό διάκοσμο στα στιχάρια των αγίων Βασιλείου και Νικολάου (εικ. 22) στο νότιο και βόρειο πεσσό αντιστοίχως, στοιχείο που επαναλαμβάνεται και στα ενδύματα των αγγέλων που μετέχουν στην παράσταση της Λειτουργίας των Αγγέλων τόσο στη Μονή Φιλανθρωπηνών όσο στη Μονή Ντίλιου[107].

Η χορεία των στρατιωτικών αγίων περιλαμβάνει τους αγίους Γεώργιο, Δημήτριο, Προκόπιο και Μερκούριο στο βόρειο τοίχο (εικ. 23) και τους δύο αγίους Θεοδώρους στο νότιο.

107. *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, *ό.π.* (σημ. 83) πίν. 28 και 381.

Εικ. 22. Ένδυμα ιεράρχη αγίου (λεπτομέρεια).

Εικ. 23. Στρατιωτικοί άγιοι (βόρειος τοίχος).

Εικ. 24.
Ο άγιος Γεώργιος.

Ο άγιος Γεώργιος (εικ. 24) μετωπικός με στρατιωτική ενδυμασία κρατεί δόρυ με το δεξί του χέρι, ενώ με το αριστερό στηρίζει δίπλα στο πόδι του ασπίδα, το κέντρο της οποίας κοσμείται με αποτροπαϊκό προσωπείο (εικ. 25) κατ' αντιστοιχία με το παράδειγμα του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας[108]. Από τον αριστερό του ώμο κρέμεται το κράνος του. Η κόκκινη χλαμύδα του δένεται στο ύψος του στήθους του στα αριστερά με μεγάλο κόμβο. Σημαντικό στοιχείο στην απεικόνιση του αγίου είναι το στρογγυλό ανάγλυφο εικονίδιο με τη μορφή του Χριστού Εμμανουήλ στο ύψος του στήθους του, στο σημείο που διασταυρώνονται οι ταινίες του θώρακα (εικ. 26). Το εγκόλπιο αυ-

108. Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 139. 3.

Εικ. 25. Αποτροπαϊκό προσωπείο στην ασπίδα του αγίου Γεωργίου.

Εικ. 26. Ο άγιος Γεώργιος (λεπτομέρεια).

τό στην ενδυμασία στρατιωτικών αγίων δεν απαντά σε τοιχογραφίες του Θεοφάνη ή άλλων κρητικών αγιογράφων σε αντίθεση με τα μνημεία της λεγόμενης βορειοελλαδικής σχολής, όπως είναι οι μονές Φιλανθρωπηνών, Ντίλιου, Βαρλαάμ, Ζάβορντας, ο Ναός της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά καθώς και μία εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών που αποδόθηκε στον Φράγγο Κατελάνο[109]. Ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Γεωργίου στη Μυρτιά θα επαναληφθεί και στην Παναγία Ρασιώτισσα[110], καθώς και στα καθολικά των μονών Φιλαθρωπηνών, Ντίλιου και Βαρλαάμ, στα τρία τελευταία όμως για τη μορφή του αγίου Δημητρίου[111].

Ο άγιος Δημήτριος σε στάση *contraposto* διαπνέεται από ορμητική κίνηση, έτοιμος για δράση, καθώς εικονίζεται τη στιγμή που βγάζει το ξίφος από τη θήκη του (εικ. 27). Η στάση αυτή που απορρέει από παλαιολόγεια παραδείγματα[112] δεν είναι ωστόσο η συνήθης για τον άγιο. Ο ζωγράφος θα πρέπει να δανείστηκε το πρότυπο και πάλι από το καθολικό της Μεγίστης Λαύρας που τον παριστάνει σε ανάλογη στάση, με τη μόνη διαφορά ότι στο αθωνικό μνημείο είναι μετωπικός[113]. Αντίθετα, σε κανένα, από όσο γνωρίζω, από τα παραδείγματα του 16ου αιώνα που ανήκουν στη λεγόμενη βορειοελλαδική σχολή δεν υιοθετείται αυτή η στάση του αγίου.

Οι δύο επόμενοι άγιοι είναι ο Προκόπιος και ο Μερκούριος, ο πρώτος σε μετωπική στάση ενώ ο δεύτερος σε στροφή τριών τετάρτων προς τα δεξιά. Ο άγιος Μερκούριος εικονίζεται στη γνωστή στάση να ελέγχει με τα δυο του χέρια την ευθύτητα ενός βέλους, ενώ έχει περασμένο τόξο στο δεξί του χέρι[114]

---

109. Για τα παραπάνω παραδείγματα βλ. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Μία μεταβυζαντινή εικόνα με παράσταση του αγίου Δημητρίου στο Βυζαντινό μουσείο», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας,* περ. Δ., 13 (1985-1986) 116-118.

110. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 37) πίν. 41α. Η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου τον ταυτίζει με τον άγιο Δημήτριο [Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.* (σημ. 5) 98]. Με βάση όμως τα υπολείμματα της επιγραφής η μορφή θα πρέπει να ταυτισθεί με τον άγιο Γεώργιο.

111. Αυτή φαίνεται να είναι και η παλαιολόγεια πρακτική. Βλ. για παράδειγμα τον άγιο Δημήτριο στο Staro Nagoričino (1317-1318) που εικονίζεται στον ίδιο τύπο με τον άγιο Γεώργιο της Μυρτιάς (Br. Todić, *Staro Nagoričino,* Beograd 1993, πίν. 47), καθώς και τα παραδείγματα στο Πρωτάτο και στο καθολικό της Μονής Χιλανδαρίου στο Όρος [Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 48. 1 και 74. 4]. Για τις μονές των Ιωαννίνων βλ. *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, *ό.π.* (σημ. 83) πίν. 61 και 390. Για τη Μονή Βαρλαάμ βλ. Γούναρη, *ό.π.* (σημ. 37) πίν. 46β.

112. Βλ. το γλυπτό από τον Άγιο Μάρκο της Βενετίας που παρουσιάζει αναλογίες με το παράδειγμά μας μολονότι παριστάνει τον άγιο καθιστό (αρχές 13ου αι.) (O. Demus, *The Church of San Marco in Venice*, Washington 1960, εικ. 40).

113. Millet, *ό.π.* (σημ. 15) πίν. 139.3.

114. Βλ. Γούναρη, *ό.π.* (σημ. 37) 74 σημ. 3.

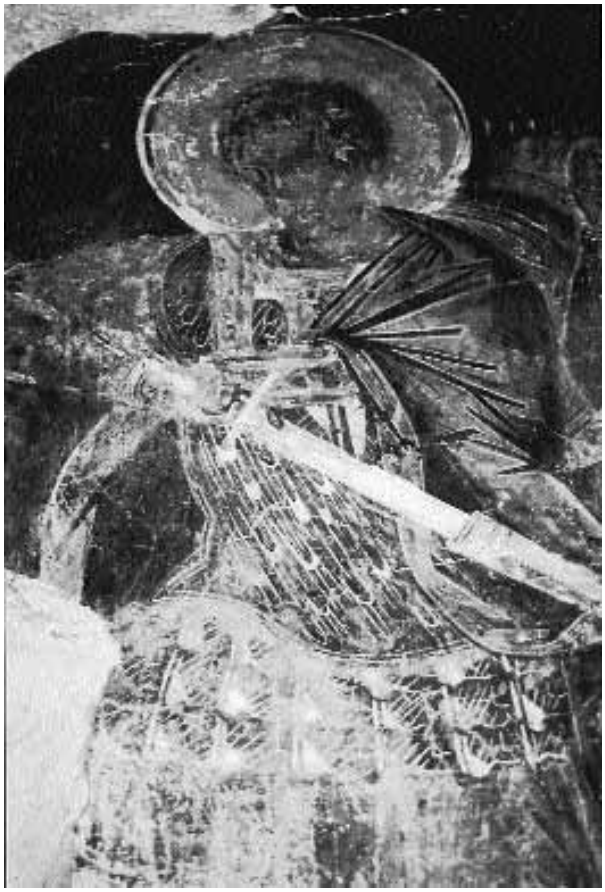

Εικ. 27.
Ο άγιος Δημήτριος.

(εικ. 28).

Σε όλους τους στρατιωτικούς αγίους κυριαρχεί ο μαλακός συνδυασμός του γαιοκάστανου με το γαλαζωπό. Προϊόν μελέτης είναι και η ρυθμική διάταξη των τεσσάρων αγίων στο βόρειο τοίχο, όπου εναλλάσσονται οι μετωπικές με τις σε στάση τριών τετάρτων μορφές. Στα πρόσωπα οι φωτεινές επιφάνειες είναι περιορισμένες, ενώ το πλάσιμο γίνεται μάλλον με ζωγραφικό τρόπο, με σαρκώματα που ροδίζουν δίνοντας πιο ζεστές και χυμώδεις φυσιογνωμίες (εικ. 29).

Οι μοναχοί άγιοι είναι αυτοί που υπερέχουν αριθμητικά, επιλογή απόλυτα δικαιολογημένη για τη διακόσμηση ενός καθολικού μοναστηριού. Τη δυτική θύρα πλαισιώνουν ο αββάς Ζωσιμάς στη νότια πλευρά που μεταλαμβάνει την οσία Μαρία την Αιγυπτία ακριβώς απέναντι, θέση συνηθισμένη ήδη από το

Εικ. 28.
Ο άγιος Μερκούριος.

14ο αιώνα με συμβολικό χαρακτήρα[115]. Ο Ζωσιμάς (εικ. 30) φορεί επιτραχήλιο, κρατεί το άγιο Ποτήριο με το αριστερό του χέρι, ενώ με το δεξί ετοιμά-

115. Θεωρώ ότι η τοποθέτηση της παράστασης εκατέρωθεν της εισόδου έχει διδακτικό χαρακτήρα. Η απαγόρευση της εισόδου της οσίας στο ναό από την Παναγία, σύμφωνα με το συναξάρι της, την περίοδο της έκλυτης ζωής της αίρεται μόνο μετά από τη σκληρή άσκηση και μετάνοια που θα επισφραγισθεί με τη μετάληψή της. Πηγές των αρχών του 12ου αι. αναφέρουν την ύπαρξη εικόνας στον εσωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, πιθανώς δεξιά της βασιλείου θύρας, με την παράσταση της Παναγίας να εμποδίζει την είσοδο της Μαρίας της Αιγυπτίας στο ναό. [G. P. Majeska, «St Sophia in the fourteenth and fifteenth centuries: The russian travelers on the relics», *Dumbarton Oaks Papers* 27 (1973) 77]. Ευχαριστηριακό χαρακτήρα αποκτά η σκηνή όταν τοποθετείται στο χώρο του ιερού, όπως συμβαίνει σε πολλές εκκλησίες της Κύπρου (βλ. A. Stylianou, «The communion of

Εικ. 29. Ο άγιος Μερκούριος (λεπτομέρεια).

Saint Mary of Egypt and her death in the painted churches of Cyprus», *Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines* III, Bucarest 6-12 Septembre 1971, Bucarest 1976, 435-441). Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. επίσης S. Radojčić, «Una poenitentium. Marija Egipatska u srpskoj umetnosti XIV veka», *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu* 4 (1954) 255-265.

Εικ. 30.
Η Μετάληψη της οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας (λεπτομέρεια: ο αββάς Ζωσιμάς).

ζεται να μεταλάβει την οσία Μαρία. Τον ίδιο με τη Μονή Μυρτιάς τύπο θα τον συναντήσουμε και στη Μονή Ντίλιου στο νησάκι των Ιωαννίνων[116].

Στο νότιο τοίχο παριστάνεται το Όραμα του Παχωμίου που αντλεί από την αντίστοιχη παράσταση του καθολικού της Μονής Αναπαυσά στα Μετέωρα[117]. Το θέμα εμπνέεται από την παλαιολόγεια περίοδο, ενώ είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο και κατά τη μεταβυζαντινή τόσο στις τοιχογραφίες όσο και στις

116. Λίβα-Ξανθάκη, *ό.π.* (σημ. 37) εικ. 68.
117. Chatzidakis, *ό.π.* (σημ. 51) πίν. 16.

Εικ. 31. Το όραμα του Παχωμίου (λεπτομέρεια: ο Παχώμιος).

Εικ. 32. Το όραμα του Παχωμίου (λεπτομέρεια: ο άγγελος).

Εικ. 33. Το όραμα του Παχωμίου - ο άγγελος (λεπτομέρεια).

Εικ. 34. Ο άγιος Αρσένιος.

Εικ. 35. Ο άγιος Ιωάννης της Κλίμακας.

Εικ. 36. Ο άγιος Σάββας (λεπτομέρεια).

φορητές εικόνες[118]. Οι μορφές του Παχωμίου (εικ. 31) και του αγγέλου (εικ. 32) είναι πλατιές και μνημειακές. Τα πρόσωπα πλάθονται μαλακά, με ομαλές μεταβάσεις, σε σκουροκάστανο προπλασμό και ωχρορόδινα σαρκώματα (εικ. 33). Η επεξεργασία των ενδυμάτων του γίνεται σε γαιώδεις επίσης τόνους με λαδοπράσινες πινελιές σε κάποια σημεία και με πτυχολογία ταραγμένη, σχεδόν στερεομετρική, που αναδεικνύει όμως τους σωματικούς όγκους. Τις ίδιες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε και για τους άλλους μοναχούς αγίους, τον Αρσένιο, με την ιδιαίτερα σχηματοποιημένη γκριζωπή γενειάδα (εικ. 34), τον Ιωάννη της Κλίμακας (εικ. 35) και τον Σάββα (εικ. 36). Ο τελευταίος άγιος που εικονίζεται δίπλα στον Παχώμιο και κρατεί ανεπτυγμένο ειλητάριο με επιγραφή που διαβάστηκε από τον Α. Ορλάνδο, δεν ταυτίστηκε ωστόσο από το συγγραφέα[119]. Οι εικονογραφικές ομοιότητες όμως με τον άγιο Σάββα στη Μονή Ντίλιου σε συνδυασμό με το κείμενο στο ειλητάριό του που είναι το ίδιο μας επιτρέπουν να τον ταυτίσουμε με το συγκεκριμένο μοναχό άγιο[120]. Σημειώνουμε τέλος και τις απεικονίσεις των άλλων μοναχών αγίων, του Ευθυμίου, του Αντωνίου, του Θεοδοσίου του Κοινοβιάρχη και του Θεοδώρου του Στουδίτου σε εικονογραφικούς και εικονιστικούς τύπους που απαντώνται ταυτόσημοι στον Αναπαυσά, στη Λαύρα και στη Ντίλιου[121].

Η συγκέντρωση των εκ Ρώμης αγίων Αναργύρων, Κοσμά (εικ. 37) και Δαμιανού, καθώς και του εξ Αραβίας αγίου Κύρου στο βορειοδυτικό διαμέρισμα του ναού θυμίζει την αντίστοιχη διευθέτηση στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου Λαύρας[122]. Η απεικόνισή τους με τα ιατρικά εργαλεία, κιβωτίδια ή λαβίδες, συμφωνεί με τις επιταγές της Ερμηνείας[123] και είναι ιδιαίτερα συνήθης στα εικονογραφικά προγράμματα των εκκλησιών του 16ου και 17ου αι.[124]

Το Κόσμημα

Ο καλλιτέχνης της Μυρτιάς δείχνει ιδιαίτερη ευαισθησία στο γραπτό κόσμημα με το οποίο γεμίζει τα διάχωρα ανάμεσα στα μετάλλια, κοσμεί τον κοσμήτη που περιτρέχει το ναό επάνω από τις μορφές των ολόσωμων αγίων και

118. Για παραδείγματα βλ. Γ. Γούναρη, *Εικόνες της Μονής Λειμώνος Λέσβου,* Θεσσαλονίκη 1999, 101-102.

119. Ορλάνδος, *ό.π.* (σημ. 1) 106.

120. Λίβα-Ξανθάκη, *ό.π.* (σημ. 37) εικ. 74.

121. Chatzidakis, *ό.π.* (σημ. 51) πίν. 13, 23, 24. Για την Ντίλιου βλ. Λίβα-Ξανθάκη, *ό.π.* (σημ. 37) εικ. 70 και 74.

122. Semoglou, ό.π. (σημ. 5) σχ. 8.

123. Διονύσιος εκ Φουρνά, *ό.π.* (σημ. 13) 161-162.

124. Βλ. Semoglou, *ό.π.* (σημ. 5) 93-94.

Εικ. 37. Ο άγιος Κοσμάς.

συμπληρώνει τις κάθετες επιφάνειες. Η ποδέα της Μονής Μυρτιάς στο κάτω τμήμα μιμείται βήλο, όπως στα καθολικά της Μονής Φιλανθρωπηνών, της Ζάβορντα στα Γρεβενά, στην εκκλησία της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά, αλλά και σε αθωνίτικα καθολικά (Μεγίστη Λαύρα και Σταυρονικήτα)[125]. Επιλέγονται τριών ειδών κοσμήματα:

α. Κυματοειδής ταινία σε τετραχρωμία μέσα στην οποία εγγράφονται μικρά άνθη (εικ. 38). Η ταινία αυτή αναπτύσσεται σε κάθετες επιφάνειες ως επί το πλείστον.

β. Πλοχμοί περιπλεκόμενοι από εναλλασσόμενα τετράφυλλα άνθη σε πολλούς ζωηρούς χρωματισμούς που προβάλλονται σε μαύρο κάμπο (εικ. 39, 37).

γ. Κοιλόκυρτοι ρόμβοι στο εσωτερικό των οποίων σχεδιάζονται άνθη σε γαιώδεις αποχρώσεις (εικ. 40).

Τα τρία αυτά μοτίβα αποτελούν χαρακτηριστικά του θεματολογίου της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας που αποφεύγει το γεωμετρικό κόσμημα, προσφιλές θέμα των κρητών ζωγράφων, και εμμένει στο ανθοφυτικό αυξά-

125. *Ό.π.*, 99 σημ. 966.

Εικ. 38.
Κόσμημα:
κυματοειδής ταινία.

νοντας το διακοσμητικό αποτέλεσμα[126]. Οι έντονοι χρωματισμοί, η πυκνότητα των μοτίβων σε συνδυασμό με την ελευθερία στο σχεδιασμό προσδίδουν μια ιδιαίτερη κομψότητα στη συνολική εντύπωση που προκαλούν. Η Μονή της Μυρτιάς φαίνεται να εισάγει πρώτη το διακοσμητικό αυτό λεξιλόγιο, το οποίο στη Φιλανθρωπηνών είναι περιορισμένο και δεν ξεφεύγει από τη σχηματοποίηση. Η Μονή Ντίλιου, αντίθετα, θα αναπτύξει ένα κόσμημα το

126. Για το γραπτό κόσμημα κατά τον 16ο αιώνα βλ. Α. Σέμογλου, «Ο καλλιτεχνικός ‘δυϊσμός’ στην εντοίχια εκκλησιαστική ζωγραφική του 16ου αιώνα στην Ελλάδα. Συμβολή στη μελέτη του γραπτού κοσμήματος», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ, 22 (2001), 287-296.

Εικ. 39. Κόσμημα: ανθεμωτός διάκοσμος.

Εικ. 40. Κόσμημα: κοιλόκυρτοι ρόμβοι.

οποίο βρίσκεται πολύ κοντά σε αυτό της Μυρτιάς ως προς τη σύλληψή του[127].

Συμπεράσματα

Η μελέτη του εντοίχιου διακόσμου του νέου καθολικού της Μονής Μυρτιάς στην Αιτωλία (φάση του 1539) μας δίνει ενδιαφέροντα στοιχεία για τον καλλιτέχνη και τις πηγές έμπνευσής του. Η διευθέτηση του εικονογραφικού προγράμματος δείχνει ζωγράφο ώριμο και εξαιρετικά ικανό να χειρίζεται με άνεση τα θέματα και να τα εντάσσει στο χώρο. Η παράσταση του Συμποσίου του Ηρώδη σε αντιστοιχία με την αυτοτελή σκηνή της Βάπτισης συνδυάζουν μαζί με το χριστολογικό κύκλο και έναν ακόμη ευσύνοπτο, αυτόν του Ιωάννη του Προδρόμου, αποδεικνύοντας τη δεξιοτεχνία και ευστροφία του ζωγράφου ως προς την οργάνωση των θεμάτων.

Τα εικονογραφικά στοιχεία των παραστάσεων δείχνουν κατ' αρχάς στενή εξάρτηση από το έργο του Θεοφάνη του Κρήτα, όπως αποτυπώνεται στα καθολικά των μονών Αναπαυσά στα Μετέωρα και Μεγίστης Λαύρας στο Όρος. Οι παραστάσεις της Γέννησης, της Μεταμόρφωσης, της Βαϊοφόρου, του Νιπτήρα, της Ανάστασης, της Συνάντησης του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα και της Πεντηκοστής μαρτυρούν τους στενούς δεσμούς ανάμεσα στα ζωγραφικά σύνολα που αναφέραμε. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση ο ζωγράφος της Μονής Μυρτιάς δε μεταφέρει αυτούσια τα σχήματα του Κρήτα αγιογράφου. Οι σκηνές στη Μυρτιά λιτότερες σε πρόσωπα και δευτερεύοντα επεισόδια, αλλά με εντυπωσιακά φανταστικά αρχιτεκτονήματα που αντλούν την έμπνευσή τους από παλαιολόγεια έργα, φαίνεται να εξισορροπούν το αφηγηματικό με το διακοσμητικό στοιχείο. Στη Μυρτιά πάντως αποφεύγονται και οι συνοπτικές και συμπυκνωμένες απεικονίσεις των μορφών, όπως συμβαίνει στη Μονή Φιλανθρωπηνών στα Ιωάννινα, με την οποία όμως επιβεβαιώνονται οι συγγένειες σε εικονογραφικό επίπεδο. Ο καλλιτέχνης δείχνει ιδιαίτερη επιμέλεια για την κάθε μορφή ξεχωριστά αποτυπώνοντας με λεπτομέρεια τα εικονιστικά της χαρακτηριστικά καθώς και τα ενδύματά της. Διαπιστώνεται επίσης ο μνημειακός χαρακτήρας των καλοστημένων μορφών, ο οποίος αναδεικνύεται και μέσα από τη δυναμική πτυχολογία με τις πλατιές της ακμές.

Η αντιπαράθεση των εικονογραφικών στοιχείων ανάμεσα στις σκηνές της Μυρτιάς και σε αυτές της Φιλανθρωπηνών θέτουν παράλληλα σε αμφισβήτηση την άποψη της Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου περί ύπαρξης μιας αρχικής ζωγραφικής φάσης για το μνημείο των Ιωαννίνων, αυτής του 1531-1532. Σε

127. *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, *ό.π.* (σημ. 83) πίν. 443.

όλες τις περιπτώσεις καταδεικνύεται το προγενέστερο της διακόσμησης της Μυρτιάς σε σχέση με τη Μονή Φιλανθρωπηνών. Επιπλέον, η διαπίστωση ότι τα εικονογραφικά σχήματα της Μυρτιάς παρουσιάζουν τον ίδιο βαθμό συγγένειας τόσο με αυτά που ανήκουν στην αρχική φάση της Μονής των Φιλανθρωπηνών όσο και με εκείνα που χρονολογούνται στα 1541-1542, συνηγορεί στην παραπάνω μας θέση.

Ως προς την ταυτότητα τώρα του καλλιτέχνη του αιτωλικού μνημείου, αναγνωρίσαμε την πιθανή εμπλοκή του στην εικονογράφηση του καθολικού της Μονής Ντίλιου. Η ευαισθησία στην απόδοση του υδάτινου κόσμου και η αγάπη για το διακοσμητικό αποτέλεσμα, όπως προκύπτει μέσα από τη διαμόρφωση του γραπτού κοσμήματος, συνιστούν κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα για τα δύο μνημεία. Επιπλέον, μπορούμε να υποθέσουμε τη συμμμετοχή του καλλιτεχνικού εργαστηρίου του και στην ενιαία πλέον φάση τοιχογράφησης της Μονής Φιλανθρωπηνών (1541-1542), όπου μαθητεύει και ο διάσημος Θηβαίος ζωγράφος Φράγγος Κατελάνος. Οι καταβολές του Κατελάνου στη Μυρτιά είναι πολλές. Είναι αλήθεια ότι στα έργα που του αποδίδονται και που ο ίδιος υπογράφει αναγνωρίζεται μία επίμονη προσπάθεια διαφοροποίησης του από τους Κρήτες ομότεχνούς του. Οι μορφές του Κατελάνου πλέουν στα ενδύματά τους με την ταραγμένη πτυχολογία που ενισχύεται με την ποικιλία των χειρονομιών τους και τη θεατρικότητα των κινήσεών τους. Δεν αποκλείεται ο Θηβαίος ζωγράφος να μαθήτευσε δίπλα στον ανώνυμο καλλιτέχνη της Μυρτιάς σε ένα από τα δύο μνημεία των Ιωαννίνων, πιθανότατα σε αυτό της Φιλανθρωπηνών.

Η ζωγραφική πάντως της Μυρτιάς είναι προδρομική αυτής που συναντάμε στις μονές Ζάβορντα, Βαρλαάμ, αλλά και του Αγίου Νικολάου της Λαύρας, καθώς δίνει το καλλιτεχνικό στίγμα της τέχνης που ακολουθεί. Τα απαλά χρώματα, η αποφυγή των αντιθέσεων ανάμεσα σε θερμούς και ψυχρούς τόνους, αλλά και η ζωγραφική απόδοση των προσώπων σε πολλές περιπτώσεις αποτελούν μία νέα αισθητική αντίληψη στην τέχνη του πρώτου μισού του 16ου αιώνα, που διατυπώνεται ξεκάθαρα στο αιτωλικό μνημείο και εξελίσσεται παράλληλα και ίσως και ανταγωνιστικά με το καλλιτεχνικό λεξιλόγιο της κρητικής σχολής.

LE DÉCOR MURAL DU CATHOLICON DU MONASTÈRE MYRTIA EN ÉTOLIE (PHASE DE 1539) ET SA PLACE DANS LA PEINTURE DE LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XVIe SIÈCLE

ATHANASIOS SEMOGLOU

L'étude des peintures murales du nouveau catholicon du monastère Myrtia en Étolie qui appartiennent à la phase de 1539 nous a amené à des remarques intéressantes sur l'artiste ainsi que sur les modèles de son inspiration. Le peintre montre son talent et sa capacité d'organiser avec adresse un programme iconographique succinct adapté aux petites dimension de l'église qui présente parfois certaines particularités. La composition rare par exemple du Banquet d'Hérode située sur la paroi est et au-dessus d'une petite niche se combine parfaitement avec la scène indépendante du Baptême faisant ainsi partie d'un cycle abrégé de la vie de saint Jean Baptiste.

Quant au caractère iconographique des compositions, on a constaté l'influence directe des schémas des peintures murales des catholica des monastères Anapavsas aux Météores (1527) et de Megisti Lavra au Mont Athos (1535), les deux oeuvres exécutées par le même peintre, le célèbre Théophanes le crétois. Notons, à ce propos, les scènes de la Nativité, de la Transfiguration, des Rameaux, du Lavement des pieds, de la Descente aux Enfers, de la Rencontre avec la Samaritaine et de la Pentecôte qui présentent des analogies frappantes avec celles des deux monastères mentionnés.

Toutefois, le peintre anonyme de Myrtia évite les versions nombreuses de Théophanes qui sont chargées des épisodes secondaires, alors qu'il montre ses préférences aux architectures riches et fantaisistes tout et équilibrant l'élément narratif par le caractère décoratif et faisant ainsi preuve d'un éclectisme impressionnant.

Nous avons également signalé les rapports très étroits des formules iconographiques entre le catholicon du monastère de Myrtia et celui de Philanthropinon dans l'île du lac de la ville d'Ioannina. L'analyse iconographique nous a permis de nous prononcer en faveur de l'antériorité du décor de Myrtia et de mettre, par conséquent, en doute la thèse soutenue par M. ACHEIMASTOU-POTAMIANOU sur l'existence d'une phase initiale pour le monument épirote, celle de 1531-1532. Contrairement à Philanthropinon, l'artiste de Myrtia insiste sur le dessin soigné des figures, dotées souvent d'une stature monumentale qui est accusée par la draperie dymanique des leurs vêtements raides.

Quant à l'indentité du peintre du monument étolien, nous sommes parvenus à reconnaître sa main dans le décor mural du monastère Diliou à Ioannina

(1543), comme l'attestent aussi bien la sensibilité commune au monde aquatique que l'amour pour l'effet décoratif, d'après les similitudes constatées sur la formation de l'ornement peint. D'autre part, nous ne pouvons pas exclure la participation de l'atelier artistique de Myrtia à la décoration du monastère voisin épirote de Philanthropinon (1541-1542), où un autre peintre fameux fera le début de sa carrière, Frangos Catellanos. On a avancé l'hypothèse que l'art du maître thébain pourrait s'être formé dans ou auprès de l'atelier du peintre de Myrtia.

Il en ressort que l'art de Myrtia annonce du point de vue stylistique la peinture des catholica de Zavorda à Grevena (après 1542), de Varlaam aux Météores (1548) et de la chapelle de Saint Nicolas à Megisti Lavra au Mont Athos (1560). L'élimination des contrastes, la conjugaison des couleur pâles ainsi que le rendu pictural des visages plutôt sombres mais fort expressifs vont constituer les signes précurseurs d'un art qui, fruit d'une longue recherche esthétique, répondra aux exigences d'une forme nouvelle.

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ

ΔΥΟ ΠΟΡΤΡΕΤΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΣΕΒΗΡΩΝ ΑΠΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ*

Η καλλιτεχνική φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την παραγωγή της στη γλυπτική κατά την αυτοκρατορική περίοδο είναι ένα ζήτημα εξαιρετικά ενδιαφέρον αλλά και ιδιαίτερα πολύπλοκο δεδομένου ότι η γεωγραφική θέση της πόλης και η ιστορική συγκυρία την καθιστούν δεκτική σε ποικίλες επιδράσεις[1]. Η δημοσίευση σε μορφή καταλόγου του συνόλου των γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης που έχει αρχίσει να πραγματοποιείται[2], θα επιτρέψει ωστόσο τη βήμα προς βήμα προ-

---

* Για κάθε είδους βοήθεια που διευκόλυνε τη μελέτη μου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης είμαι υποχρεωμένη στο επιστημονικό, τεχνικό και φυλακτικό προσωπικό του Μουσείου και κυρίως στους συναδέλφους κ. Δ. Γραμμένο και κ. Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου. Για συζήτηση σχετικά με τα δύο πορτρέτα που μας απασχολούν εδώ ευχαριστώ τον κ. K. Fittschen. Τέλος, στο συνάδελφο κ. Σ. Σφέτα είμαι υποχρεωμένη για τη βοήθειά του στην κατανόηση του άρθρου της V. Popova-Moroz (βλ. σημ. 22) που είναι γραμμένο στα βουλγαρικά.

Οι φωτογραφίες των εικ. 1-4 είναι του κ. Μάκη Σκιαδαρέση (Αρχείο Γλυπτών Μουσείου Εκμαγείων Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ΑΓΜΕ 63Α-Δ).

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιούνται εδώ και οι παρακάτω:

Fittschen – Zanker, *Katalog:* K. Fittschen – P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I*, Mainz am Rhein 1994[2] και III, Mainz am Rhein 1983.

Fittschen 1978: K. Fittschen, *ArtVirg* 18.3 (1978) 20-31.

Fittschen 1991: K. Fittschen, *JdI* 106 (1991) 297-309.

1. Βλ. και Th. Stefanidou-Tiveriou στον τόμο: Ch. Reusser (επιμ.), *Griechenland in der Kaiserzeit. Kolloquium zum sechzigsten Geburtstag von Prof. Dietrich Willers*, Bern, 12.-13. Juni 1998, HASB 4. Beiheft, Bern 2001, 115 με σημ. 2, όπου και βιβλιογραφία για την καλλιτεχνική παραγωγή της Θεσσαλονίκης.

2. Για τους δύο πρώτους τόμους βλ. Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* Ι, Θεσσαλονίκη 1997, και ΙΙ, υπό έκδοση.

σέγγιση των σχετικών προβλημάτων, και ενδέχεται να οδηγήσει στο μέλλον σε μια συνθετότερη αντιμετώπισή τους. Το μωσαϊκό των διαφορετικής προέλευσης επιδράσεων στις διάφορες κατηγορίες γλυπτών έχει αρχίσει να φωτίζεται και τα τοπικής παραγωγής έργα να διακρίνονται συχνά με σαφήνεια από εκείνα που προέρχονται από άλλα εργαστήρια και αποτελούν εισαγωγές[3].

Στην κατηγορία των πορτρέτων και μάλιστα των ιδιωτικών η διάκριση των τοπικών έργων από εκείνα που λαξεύτηκαν σε εργαστήρια άλλων κέντρων αποτελεί ένα ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα, αν λάβει κανείς υπόψη του εκτός των άλλων και το ότι για τη δημιουργία τους ήταν απαραίτητο οι καλλιτέχνες να γνωρίζουν τη φυσιογνωμία των εικονιζόμενων. Για τη φιλοτέχνηση των ιδιωτικών πορτρέτων που προδίδουν στιλ και υλικό κατασκευής προερχόμενα από άλλες περιοχές, θα πρέπει να δεχτούμε ότι ξένοι καλλιτέχνες ήταν εκείνοι που ταξίδευαν στη Θεσσαλονίκη για να εκτελέσουν επιτόπου κάποιες παραγγελίες[4], αν δεν αποστελλόταν κάποιο πρόπλασμα στο εργαστήριο επιλογής του παραγγελιοδότη[5]. Ένα μεγάλο μέρος της ζήτησης σε πορτρέτα κάλυπταν πάντως τα τοπικά εργαστήρια της Θεσσαλονίκης, που, όπως φαίνεται, είχαν υιοθετήσει μια ποικιλία στιλιστικών μέσων και κατευθύνσεων, ανταποκρινόμενα έτσι στις διαφορετικές απαιτήσεις του ποικίλης προελεύσεως και διαφορετικού προσανατολισμού πληθυσμού της[6]. Στην προκειμένη περίπτωση θα περιοριστούμε σε δύο μόνο πορτρέτα, που κατά τη γνώμη μου κατασκευάστηκαν επιτόπου, στο ίδιο, όπως νομίζω, εργαστήριο

3. Εκτός από τα κείμενα του καταλόγου (βλ. σημ. 2) βλ. λ.χ. για μια ομάδα πορτρέτων με επιδράσεις από τη Ρώμη, Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου στον τόμο: *Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη*, Θεσσαλονίκη 2001, 451 κε., και 458 με σημ. 17, όπου γίνεται λόγος για πορτρέτα σε αττικό στιλ από πεντελικό μάρμαρο στη Θεσσαλονίκη. Για ένα πορτρέτο μικρασιατικής πιθανότατα προέλευσης βλ. Εμμ. Βουτυράς στον ίδιο τόμο 441 κ.ε., κυρίως 449 κ.ε.

4. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα των Βεροιαίων καλλιτεχνών που δούλεψαν στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, όπως προκύπτει από την επιγραφή του Ευάνδρου, γιου του Ευάνδρου, στην ταφική ανάγλυφη πλάκα από τη Λητή, Στεφανίδου-Τιβερίου, *ό.π.*, 461 με σημ. 29, όπου η σχετική βιβλιογραφία. Μετακίνηση καλλιτεχνών υποστηρίζει και για την περίπτωση της Κορίνθου και της Αρκαδίας, με αφορμή ορισμένα ιδιωτικά πορτρέτα στα οποία αναγνωρίζονται αττικά χαρακτηριστικά, η C. de Grazia Vanderpool στον τόμο: O. Palagia – W. Coulson (επιμ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia, Proceedings of an International Conference at Athens*, April 10-14, 1992, Oxford 1993, 133.

5. Για την κατασκευή ιδιωτικών πορτρέτων με βάση προπλάσματα από πηλό ή γύψο βλ. K. Fittschen στον τόμο: O. Brehm – S. Klie (επιμ.), *Μουσικός Ανήρ. Festschrift für Max Wegner zum 90. Geburtstag*, Bonn 1992, 116 με σημ. 16, όπου σχετική βιβλιογραφία. *Ο ίδιος* στον τόμο: Reusser ό.π. (σημ. 1) 76.

6. Για τις διαφορετικές προτιμήσεις του αγοραστικού κοινού της Θεσσαλονίκης στην επιλογή σαρκοφάγων βλ. Stefanidou-Tiveriou, ό.π. (σημ. 1) 122.

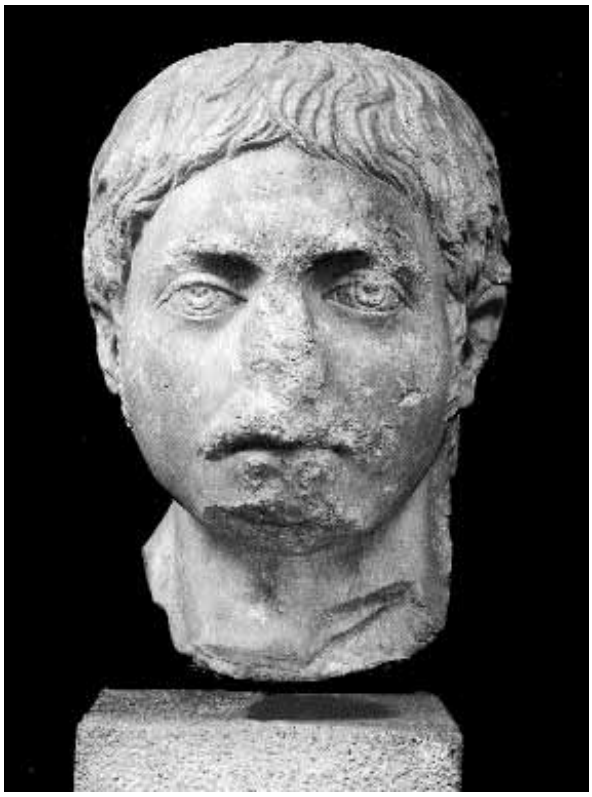

Εικ. 1. Ανδρικό πορτρέτο, κύρια όψη. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. 855. Φωτ. Μάκη Σκιαδαρέση, ΑΓΜΕ 63Α.

της Θεσσαλονίκης. Και τα δύο έχουν βρεθεί στη Θεσσαλονίκη και είναι ήδη δημοσιευμένα, το ένα από αυτά έχει μάλιστα κινήσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον της έρευνας, που συζήτησε την πιθανότητα να πρόκειται για πορτρέτο αυτοκρατορικό. Έως τώρα τα δύο έργα δεν έχουν όμως σχετιστεί μεταξύ τους, αντίθετα μάλιστα έχουν τοποθετηθεί σε διαφορετικές εποχές.

Το ανδρικό πορτρέτο με αρ. ευρ. 855 στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης (εικ. 1-4) προέρχεται από την περιοχή του Σαραπείου στον δυτικό τομέα της πόλης[7]. Έχει διαστάσεις φυσικού περίπου μεγέθους με ύψος κεφα-

7. Σύμφωνα με το ευρετήριο του Μουσείου «Εκ των εγγύς του Σαραπείου. Εκ της πλαγίως του κ. Σαββοπούλου καπναποθήκης». Η κεφαλή δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τον A. Rüsch, *JdI* 84 (1969) 95 κε., 121 κε. αρ. P 23, εικ. 18-19. Για τη μετέπειτα βιβλιογραφία βλ. εδώ παρακάτω. Βλ. επίσης *Κατάλογος γλυπτών* ΙΙ, *ό.π.* (σημ. 2) αρ. 294 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου), όπου και η αναλυτική περιγραφή του έργου και της κατάστασής του.

Εικ. 2.
Το πορτρέτο της εικ. 1, πλάγια δεξιά όψη.
Φωτ. Μάκη Σκιαδαρέση, ΑΓΜΕ 63Β.

λής 23,5 εκ. και συνολικό σωζόμενο ύψος 29 εκ.[8] και είναι κατασκευασμένο από μάρμαρο μάλλον λεπτόκοκκο με κυανές φλεβώσεις και κομμούς[9]. Ο εικονιζόμενος είναι ένας νέος άνδρας με μεγάλες στρογγυλές παρειές, χωρίς γένι, που φέρει όμως μουστάκι και ίουλους. Τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια του με τα πλατιά βλέφαρα αποτελούν κυρίαρχο στοιχείο στο πρόσωπο, και τα φρύδια του σμίγουν μεταξύ τους στη ρίζα της μύτης. Τα ζυγωματικά του προσώπου είναι τονισμένα και το μέτωπο σχετικά υψηλό με το μετωπικό ο-

8. Ο λαιμός είναι σπασμένος στην περιφέρειά του και ο αυχένας στην αριστερή πλευρά του. Λείπουν η μύτη και το πηγούνι, αποκρούσεις υπάρχουν στα φρύδια, την περιοχή του στόματος, τα πτερύγια των αυτιών, τις παρειές και τους βοστρύχους του δεξιού κροτάφου. Στο μέτωπο και τους μπροστινούς βοστρύχους κοκκινωπή πάτινα.

9. Από όμοιο μάρμαρο είναι λαξευμένη και η ανδρική κεφαλή του ίδιου Μουσείου αρ. ευρ. 1284, A. Rüsch, *JdI* 84 (1969) 96, 134 κε. αρ. P42, εικ. 52-53. *Κατάλογος γλυπτών* ΙΙ, *ό.π.* (σημ. 2) αρ. 295 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου). Και η κεφαλή αυτή, που παραδόθηκε στο Μουσείο το 1934, προέρχεται πιθανόν από τη Θεσσαλονίκη.

Εικ. 3.
Το πορτρέτο της εικ. 1, πλάγια αριστερή όψη. Φωτ. Μάκη Σκιαδαρέση, ΑΓΜΕ 63Γ.

στό να προβάλλει αρκετά πάνω από τα φρύδια. Το πάνω χείλος του καμπυλώνεται έντονα και προβάλλει αρκετά σε σχέση με το κάτω, που είναι πιο πλατύ και σαρκώδες. Το μουστάκι και τα φρύδια αποδίδονται εγχάρακτα, ενώ το ανάγλυφο των μαλλιών είναι πιο υψηλό. Η κόμη ακολουθεί την καμπυλότητα του κρανίου και οι βόστρυχοι είναι λεπτοί μηνοειδείς, παραμένοντας στις πλάγιες και την πίσω όψη σχεδόν ημίεργοι. Στο κέντρο του μετώπου δημιουργούν ένα διχαλωτό μοτίβο, ενώ οι άκρες τους πλαισιώνουν το μέτωπο σε ένα τριγωνικό σχήμα ενωμένες σε μια σχεδόν συνεχή γραμμή.

Η κεφαλή, που παρουσιάζει μικρή στροφή προς τα δεξιά, προέρχεται από τον ανδριάντα ενός ιματιοφόρου, με τον κορμό του οποίου ήταν συμφυής. Το ένδυμα ήταν κατά πάσα πιθανότητα τυλιγμένο σφιχτά γύρω από το σώμα[10].

10. Βλ. τελευταία A. Filges, «Himationträger, Palliaten und Togaten. Der männliche Mantel-Normaltypus und seine regionalen Varianten in Rundplastik und Relief» στον τόμο: T. Mattern – D. Korol (επιμ.), *Munus. Festschrift für Hans Wiegartz*, Münster 2000, 95 κε. Βλ. επίσης A. Lewerentz, *Stehende männliche Gewandstatuen im Hellenismus*, Hamburg 1993, 18 κε., εικ. 1 κε.

Εικ. 4.
Το πορτρέτο της εικ. 1, πίσω όψη. Φωτ. Μάκη Σκιαδαρέση, ΑΓΜΕ 63Δ.

Από την αδρά αποδοσμένη πίσω πλευρά του ιματίου, που διακόπτει οριζόντια τους βοστρύχους, σώζεται στον αυχένα μικρό τμήμα (εικ. 4)· ομοίως και από τις πλάγιες πλευρές του που κατεβαίνουν κατακόρυφα δίπλα στο λαιμό, από τις οποίες διακρίνεται καλύτερα η δεξιά (εικ. 2).

Στην αρχική δημοσίευσή του από τον A. Rüsch το έργο θεωρήθηκε ως ιδιωτικό πορτρέτο της εποχής του Γαλλιηνού[11]. Η προφανής όμως τυπολογική και φυσιογνωμική ομοιότητα του ανδρός με τον αυτοκράτορα Ελαγάβαλο οδήγησε την M. Bergmann να αναγνωρίσει στο πορτρέτο αυτό με μεγάλη πιθανότητα τον ίδιο τον Ελαγάβαλο (218-222 μ.Χ.)[12]. Θεώρησε μάλιστα ότι πρόκειται για το δεύτερο εικονιστικό τύπο του αυτοκράτορα αυτού, ο οποίος

11. A. Rüsch, *JdI* 84 (1969) 95 κε., 121 κε. αρ. P 23. Πβ. Φ. Μ. Πέτσας, *Μακεδονικά* 14 (1974) 270, πίν. 4α.

12. M. Bergmann, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n.Chr.*, Bonn 1977, 22 κε. αρ. 3, πίν. 1, 5-6.

αντιπροσωπεύεται, όπως πιστεύουν σήμερα οι περισσότεροι μελετητές, από το γνωστό πορτρέτο στο Μουσείο του Καπιτωλίου της Ρώμης (εικ. 5-6) και την επανάληψή του στο Όσλο[13]. Ο δεύτερος τύπος του Ελαγαβάλου, που εμφανίζεται στα νομισματικά πορτρέτα του από το 220 μ.Χ. και εξής[14], προβάλλει τα ανατολικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του προσώπου, που καταγόταν από την Έμεσα της Συρίας και ήταν ιερέας του Sol Elagabalus[15]. Οι ομοιότητες που παρατήρησε η M. Bergmann ανάμεσα στα πορτρέτα του Καπιτωλίου και της Θεσσαλονίκης στο σχήμα του προσώπου, τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και το σύστημα της κόμμωσης, την οδήγησαν να ερμηνεύσει το δεύτερο ως απλοποιημένη επανάληψη του ίδιου τύπου. Η άποψη αυτή έγινε δεκτή πριν ακόμη δημοσιευτεί[16], εκφράστηκαν ωστόσο σύντομα επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις για την ορθότητά της κυρίως από τον K. Fittschen και την J. Meischner[17].

Η εξάρτηση του πορτρέτου της Θεσσαλονίκης από το δεύτερο τύπο του Ελαγαβάλου είναι πράγματι αναμφίβολη. Ορισμένες όμως από τις διαφορές που παρουσιάζει συγκρινόμενο με τα πορτρέτα του Καπιτωλίου και του Όσλο δεν επιτρέπουν, όπως πιστεύω, την αναγνώριση του ίδιου προσώπου. Αν δεχτούμε ότι οι αποκλίσεις που παρατηρούνται στην κόμμωση οφείλονται σε απλοποίησή της από τον επαρχιακό καλλιτέχνη, δεν θα μπορούσαμε να

13. Fittschen – Zanker, *Katalog* I, αρ. 98 (Fittschen), όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία. Για τις απόψεις σχετικά με τις επαναλήψεις του Καπιτωλίου και του Όσλο, βλ. επίσης S. Wood στο: Ancient Portraits in the J. Paul Getty Museum 1, *OPA* 4 (1987) 117 κε. με σημ. 1-4. A. Ambrogi, *Xenia* 20 (1990) 69 με σημ. 29-38. S. Sande, *Greek and Roman Portraits in Norwegian Collections*, ActaAArtHist 10 (1991) 78 κε. αρ. 64. Μεταρρυθμισμένο πορτρέτο του δεύτερου τύπου του Ελαγαβάλου θεωρήθηκε πρόσφατα μια κεφαλή στην Αγγλία, A. Scholl, *Die Antiken Skulpturen in Farnborough Hall*, MAR 23 (1995) αρ. F 15, όπου σημειωτέον προαναγγέλεται μια λεπτομερής μελέτη των πορτρέτων του Ελαγαβάλου.

14. Βλ. Fittschen – Zanker, *Katalog* I, 116 με σημ. 12-15 (Fittschen), όπου θεωρείται πιθανό ο ίδιος ο τύπος να είναι λίγο πρωιμότερος.

15. Βλ. H. B. Wiggers – M. Wegner, *Caracalla, Geta, Plautilla, Macrinus bis Balbinus*, Das römische Herrscherbild III 1, Berlin 1971, 146.

16. D. Pandermalis, *AA* 1972, 143 με σημ. 46.

17. Έτσι ήδη ο Fittschen 1978, 31 σημ.14 θεωρεί ότι είναι δύσκολο να αποφασίσει κανείς αν πρόκειται για τον Ελαγάβαλο ή για ένα ιδιωτικό πορτρέτο της ίδιας περιόδου, ενώ ο ίδιος, Fittschen – Zanker, *Katalog* I, αρ.98 σημ. 11(b), στέκεται πολύ επιφυλακτικός στην ταύτιση αυτή και ακολουθεί την άποψη της J. Meischner, *JdI* 97 (1982) 437 με σημ. 86, η οποία αντιμετωπίζει αρνητικά την ταύτιση με τον Ελαγάβαλο *και* της κεφαλής αυτής, όπως και των κεφαλών Καπιτωλίου και Όσλο. Σχετικά με την ταύτιση του πορτρέτου πβ. J. Balty στον τόμο: *Eikones. Studien zum griechischen und römischen Porträt*, 12. Beiheft Antk (1980) 51 σημ. 22. Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *AE* 1981, 130 στον αρ. 335. A. Ambrogi, *Xenia* 20 (1990) 70 με σημ. 39-40.

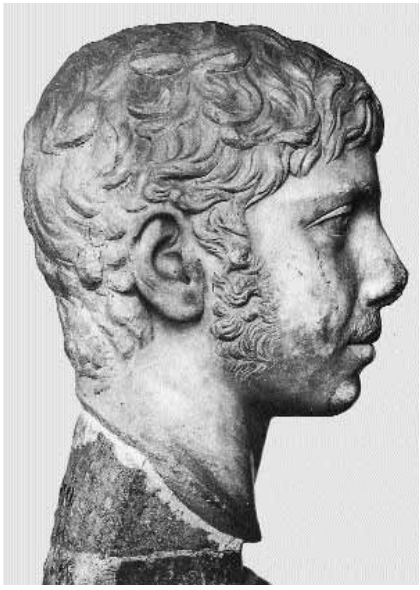

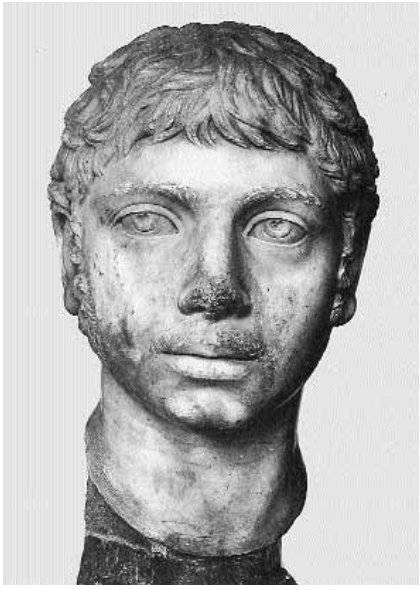

πούμε το ίδιο και για τις διαφορές που υπάρχουν σε ορισμένα από τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά. Το μέτωπο του εικονιζόμενου είναι στην κεφαλή της Θεσσαλονίκης υψηλό και προεξέχει, όπως αναφέραμε, έντονα πάνω από τα φρύδια (εικ. 2-3), ενώ οι βόστρυχοι που το πλαισιώνουν κατευθύνονται λοξά και συναντιούνται στη διχάλα. Στα δύο παραπάνω πλαστικά πορτρέτα του Ελαγαβάλου αλλά και στα νομισματικά πορτρέτα του ίδιου τύπου[18], το μέτωπο είναι αντίθετα χαμηλό και λείο (εικ. 5), και η παρυφή των βοστρύχων οριζόντια (εικ. 6). Μια σημαντική διαφορά εντοπίζεται και στην περιοχή του στόματος. Χαρακτηριστική για τον εικονιζόμενο άνδρα στο πορτρέτο της Θεσσαλονίκης είναι η προεξοχή του επάνω χείλους (εικ. 2-3), ενώ στα πορτρέτα του αυτοκράτορα, παρόλο που αυτό είναι παχύτερο, δεν προβάλλει σε σχέση με το κάτω (εικ. 5). Οι διαφορές αυτές αναδεικνύονται περισσότερο στις πλάγιες όψεις των κεφαλών. Τέλος, θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε και το γεγονός ότι, ενώ ο άνδρας στην κεφαλή 855 δείχνει μεγαλύτερος σε ηλικία από ό,τι ο εικονιζόμενος στα πορτρέτα της Ρώμης και του Όσλο που

18. Βλ. Fittschen – Zanker, *Katalog* I, αρ. 98 σημ. 12-14 με παραδείγματα.

παριστάνουν τον Ελαγάβαλο ως έφηβο, δεν υιοθετήθηκε παρά ταύτα το πλήρες γένι που έχουμε στα οψιμότερα νομισματικά πορτρέτα του αυτοκράτορα από το 221 μ.Χ.[19].

Εκτός από όλα τα παραπάνω, για την ταύτιση του πορτρέτου 855 με τον Ελαγάβαλο δεν συνηγορεί και το γεγονός ότι ο άνδρας φορούσε, όπως αναφέραμε, ιμάτιο, πράγμα που δεν είναι αναμενόμενο για τον αυτοκράτορα αυτόν[20]. Φαίνεται λοιπόν ότι το ανδρικό αυτό πορτρέτο από το Σαραπείο της Θεσσαλονίκης εικονίζει έναν άγνωστο σε μας άνδρα[21], ο οποίος μιμήθηκε όχι μόνο την κόμμωση, αλλά ως ένα βαθμό και τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Ελαγαβάλου. Επομένως η χρονολόγησή του με βάση την εικονογραφία του αυτοκράτορα γύρω στο 220 μ.Χ. είναι, θα λέγαμε, αναγκαστική.

*

Το πορτρέτο μιας νέας γυναίκας στο Εθνικό Μουσείο της Σόφιας, αρ. ευρ. 5544, που προέρχεται επίσης από τη Θεσσαλονίκη[22] (εικ. 7-8), αποτελεί σε ό,τι αφορά τα στιλιστικά και ως ένα σημείο και τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του ένα παράλληλο του ανδρικού πορτρέτου 855. Το ύψος της μαρμάρινης κεφαλής είναι 20 εκ. και μαζί με το σωζόμενο τμήμα του λαιμού 24 εκ. Η κεφαλή, που παρουσιάζει μικρή στροφή προς τα δεξιά, έγινε αρχικά γνωστή ως πορτρέτο της Φαύστας, συζύγου του Μ. Κωνσταντίνου[23], τοποθετήθηκε όμως κατόπιν, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, σε αρκετά πρωιμότερη περίοδο[24]. Και εδώ επίκεντρο του προσώπου, που είναι λεπτό και ωοειδές με υψηλό μέτωπο, αποτελούν τα μάτια. Όπως και στην κεφαλή 855 είναι μεγάλα με αμυγδαλωτό σχήμα και πλατιά βλέφαρα, ενώ ίριδα και κόρη αποδίδονται με όμοια χάραξη. Τα τόξα των φρυδιών, τα οποία σμίγουν πάνω από

19. Βλ. Fittschen – Zanker, *Katalog* I, αρ. 98 σημ. 14 με παραδείγματα.

20. Για τους τρόπους παράστασης του αυτοκράτορα αυτού βλ. Fittschen – Zanker, *Katalog* I, αρ. 98 με σημ. 2 (Fittschen). Η πιθανότητα τα υπολείμματα του ενδύματος να προέρχονται από τήβεννο δεν είναι μεγάλη, αφού στη δεξιά πλευρά η παρυφή του ενδύματος κατεβαίνει από ψηλά κατά μήκος του λαιμού. Για έναν ιδιαίτερο ωστόσο τύπο τηβέννου από την εποχή των Σεβήρων έως την εποχή του Γαλλιηνού με contabulatio που εμφανίζεται στον αυχένα και πίσω από τον δεξιό ώμο βλ. H. R. Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein 1990, 68 κε. (Typus D mit contabuliertem Kragen).

21. Θα μπορούσε να δεχτεί κανείς ότι καταγόταν όπως και ο Ελαγάβαλος από τη Συρία. Για εθνικά χαρακτηριστικά σε πορτρέτα και για την παρουσία ατόμων ανατολικής προέλευσης στη Ρώμη κατά την εποχή των Σεβήρων βλ. Fittschen 1978, 30 με σημ. 22.

22. Για την αναλυτική του δημοσίευση βλ. V. Popova-Moroz, *Annuaire du Musée National Archéologique* 9 (1993) 79 κε., εικ. 1-3. Βλ. και εδώ σημ. 23 και 27.

23. V. Popova-Moroz, *Miscellanea Bulgarica 5* (1987) 282 σημ.15, εικ. 6a-b.

24. Βλ. παρακάτω, 249 με σημ. 27.

Εικ. 7.
Γυναικείο πορτρέτο, δεξιά όψη. Εθνικό Μουσείο Σόφιας, αρ. ευρ. 5544. Fittschen 1991, πίν. 76, 1.

τη μύτη και αποδίδονται με πολύ όμοιες εγχαράξεις, σκιάζουν και εδώ τα μάτια διατηρώντας μια ανάλογη σχέση με αυτά. Αξιοσημείωτη είναι και η ομοιότητα των δύο προσώπων στο στόμα με τα σαρκώδη χείλη από τα οποία προβάλλει ιδιαίτερα το επάνω. Συνολικά μπορούμε να πούμε ότι παρά τη διαφορά του φύλου τα δύο πρόσωπα, εκτός από τυπολογικές και στιλιστικές ομοιότητες, φαίνεται να έχουν συγγενική φυσιογνωμία και έκφραση. Τη στιλιστική τους σχέση δείχνει επιπλέον και η επεξεργασία των βοστρύχων. Και στις δύο περιπτώσεις έχουν παρόμοιο επίμηκες σχήμα και χωρίζονται με σκληρές εγχαράξεις που δημιουργούν αυλάκια και οξυκόρυφες ράχες. Εσωτερική ανάλυση δεν υπάρχει και σε καμιά περίπτωση δεν παρατηρείται χρήση τρυπανιού. Και στη γυναικεία κεφαλή η πίσω πλευρά της κόμης φαίνεται ότι είχε παραμεληθεί.

Οι παραπάνω ομοιότητες μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι έχουμε μπροστά μας δύο πορτρέτα που πρέπει να είναι σύγχρονα μεταξύ τους. Παρουσιάζουν όμως και ορισμένα ιδιαίτερα, κοινά στιλιστικά χαρακτηριστικά, όπως στην απόδοση των ματιών, των φρυδιών και των βοστρύχων, που μας κάνουν να τα αποδώσουμε στο ίδιο, τοπικό εργαστήριο της Θεσσαλονίκης. Εκτός όμως από τα κοινά αυτά μορφολογικά στοιχεία, και τα δύο έργα προ-

Εικ. 8.
Γυναικείο πορτρέτο, κύρια όψη. Εθνικό Μουσείο Σόφιας, αρ. ευρ. 5544. Fittschen 1991, πίν. 76, 2.

δίδουν την προσπάθεια των καλλιτεχνών τους να αποδώσουν τη φυσιογνωμία και να εκφράσουν τον εσωτερικό κόσμο των εικονιζόμενων. Πρόκειται, όπως φαίνεται, για ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των μακεδονικών πορτρέτων, που φέρνει τα έργα αυτά πιο κοντά στα πρότυπα της Ρώμης παρά σε έργα της Αθήνας[25].

Η κόμμωση της γυναικείας μορφής δεν συνδέεται με κάποιον αυτοκρατορικό τύπο και δεν μπορεί δυστυχώς να συμβάλλει στο ζήτημα της χρονολόγησης. Τα μαλλιά, χωρισμένα στη μέση, χτενίζονται προς τα επάνω ακολουθώντας την καμπυλότητα του κρανίου, στην κορυφή του οποίου συγκεντρώνονταν σε κότσο[26]. Ο K. Fittschen χρονολόγησε την κόμμωση με βάση ορισμένα τυπολογικά παράλληλα στην όψιμη αντωνίνεια ή την πρώιμη σεβήρεια περίοδο[27] και η πρότασή του έγινε δεκτή από την V. Popova-Moroz στην ανα-

25. Βλ. σχετικά Στεφανίδου-Τιβερίου, *ό.π.* (σημ. 3).

26. Το πάνω μέρος του κρανίου μαζί με τον κότσο ήταν κατασκευασμένο από ξεχωριστό κομμάτι, πιθανότατα εξαρχής (Fittschen 1991, 308 σημ. 91) και δεν σχετίζεται με κάποια μεταρρύθμιση της κεφαλής (βλ. Popova-Moroz, *ό.π.* [σημ. 22] 80 κε. με εικ. 3).

27. Fittschen 1991, 306 κε., πίν. 76, 1-2.

λυτική δημοσίευση του έργου[28]. Όμως ο τρόπος με τον οποίο τα μαλλιά τραβιούνται προς τα πίσω κολλημένα σχεδόν επάνω στο κρανίο για να μαζευτούν σε κότσο, φαίνεται ότι αποτελεί μια μόδα όχι πολύ διαδεδομένη αλλά ωστόσο διαχρονική. Στα παραδείγματα που προσκομίζει ο K. Fittschen[29] μπορούν να προστεθούν και δύο ακόμη από τη Θεσσαλονίκη, δηλαδή δύο πορτρέτα σε κυκλικά ταφικά ανάγλυφα, που σημειωτέον ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Το ανάγλυφο αρ. ευρ. Ρ 35 του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης ανήκει στην εποχή του Τραϊανού, ενώ το αρ. ευρ. 9137 του ίδιου Μουσείου στα μέσα περίπου του 3ου αι. μ.Χ.[30]. Παρόλο που λόγω της μετωπικότητάς τους οι ανάγλυφες παραστάσεις δεν επιτρέπουν την απόδοση του κότσου στο πίσω μέρος του κρανίου, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι έχουμε να κάνουμε με την ίδια κόμμωση. Αξίζει να σημειωθεί ότι και στα δύο αυτά ανάγλυφα πορτρέτα δεν υπάρχει χωρίστρα στη μέση, όπως συμβαίνει άλλωστε και στο ολόγλυφο πορτρέτο του Palazzo dei Conservatori της Ρώμης αρ. ευρ. 1149 που ο K. Fittschen χρονολόγησε στην πρώιμη ή τη μέση αντωνίνεια περίοδο[31]. Στο ένα από τα ανάγλυφα της Θεσσαλονίκης, αυτό του 3ου αι., εμφανίζονται πάνω από το κέντρο του μετώπου μικροί ελεύθεροι βόστρυχοι που ξεφεύγουν από τη μάζα των μαλλιών, όπως και στην κεφαλή της Σόφιας. Είναι επομένως προφανές ότι το γυναικείο πορτρέτο δεν μπορεί να χρονολογηθεί με τη βοήθεια της κόμμωσης. Αντίθετα, οι στιλιστικές και φυσιογνωμικές ομοιότητές του με την κεφαλή 855 μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι είναι σύγχρονο με την τελευταία και ότι ανήκει επομένως και αυτό στα χρόνια γύρω στο 220 μ.Χ. Αποκτούμε λοιπόν μια σταθερή βάση για την αναζήτηση και άλλων έργων από το εργαστήριο αυτό της Θεσσαλονίκης[32].

28. Popova-Moroz, *ό.π.* (σημ. 22) 81 κε.

29. Fittschen 1991, 308 σημ. 93.

30. *Κατάλογος γλυπτών* ΙΙ, *ό.π.* (σημ. 2) αρ. 312 και 324 (Χρ. Ιωακειμίδου).

31. Fittschen – Zanker, *Katalog* I, αρ. 125 (Fittschen). Πβ. Fittschen 1991, 308 σημ. 93.

32. Όπως επισημαίνει και ο K. Fittschen στον τόμο: Reusser, ό.π. (σημ. 1) 73 σημ. 22, η διάκριση εργαστηρίων στην περίπτωση των πορτρέτων αποτελεί ήδη σημαντική πρόοδο, ενώ η διάκριση καλλιτεχνών θα ήταν πολύ πιο δύσκολο να γίνει. Για έργα από ένα άλλο ή από συγγενικά εργαστήρια της Μακεδονίας βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου, ό.π. (σημ. 3) 451 κε.

ZWEI PORTRÄTS DER SEVERERZEIT AUS EINER WERKSTATT THESSALONIKIS

THEODOSIA STEFANIDOU-TIVERIOU

Das männliche Porträt aus Thessaloniki im Archäologischen Museum in Thessaloniki Inv. 855, das als Elagabal identifiziert wurde, ist in Wirklichkeit ein Privatporträt dieser Zeit, das dem zweiten Typus des Kaisers folgt. Es zeigt charakteristische Ähnlichkeiten mit dem Porträt einer jungen Frau im Archäologischen Museum in Sofia Inv. 5544, ebenfalls aus Thessaloniki, das bis heute in spätantoninische bzw. frühseverische Zeit datiert wird. Die enge stilistische und physiognomische Ähnlichkeit mit dem männlichen Kopf 855 führt uns zu einer Datierung auch des weiblichen Kopfes in die Zeit Elagabals, d. h. um 220 n. Chr. Außerdem kann man mit großer Wahrscheinlichkeit die Herkunft beider Werke aus derselben Werkstatt von Thessaloniki annehmen.

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΟΛΥΝΕΡΙΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ
ΘΕΣΗ ΚΑΣΤΡΙ

Το 1998 με μικρές δοκιμαστικές τομές και για σύντομο χρονικό διάστημα και στη συνέχεια το 1999 οριστικά, άρχισε στον ορεινό χώρο ανάμεσα στις δύο κοινότητες του Δήμου Θ. Ζιάκα, της Αλατόπετρας και του Πολυνερίου, και συγκεκριμένα στο ύψωμα Καστρί (υψόμ. 1200 μ.) συστηματική αρχαιολογική-ανασκαφική έρευνα με ελπιδοφόρα αποτελέσματα[1]. Την έρευνα ανέλαβε το Α.Π.Θ. με την οικονομική υποστήριξη της Νομαρχίας Γρεβενών. Την ευθύνη της ανασκαφής ανέλαβε η υπογράφουσα καθηγήτρια κλασικής αρχαι-

1. Για τις τελευταίες έρευνες βλ. Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 579 κε. Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, *ΑΕΜΘ* 14 (2000) (τυπώνεται).

Το Καστρί δεν έχει ερευνηθεί προηγουμένως ποτέ συστηματικά, αλλά οι προφορικές πληροφορίες αναφέρουν με επίταση διάφορες απόπειρες λαθρανασκαφής. Άλλωστε είναι ορατά στον τόπο τα ίχνη της εκτεταμένης και συνεχούς λιθοκλοπής, η οποία προκάλεσε μεγάλη καταστροφή, όπως και σ' ολόκληρη την περιοχή του Νομού Γρεβενών. Η θέση αναφέρεται στο σχετικό κατάλογο των αρχαιολογικών θέσεων των Γερβενών που κατήρτησε η ομάδα των Αμερικανών αρχαιολόγων του Πανεπιστημίου της Minnesota με τους αριθμούς 153-156 με επιφανειακά στοιχεία-ευρήματα της εποχής χαλκού, σιδήρου και ιστορικών χρόνων.

Η περιοχή και η θέση Καστρί χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερο φυσικό κάλλος καθώς περιτριγυρίζεται από χειμάρρους και μικρούς ποταμούς, παραποτάμους του Βενέτικου που σχηματίζουν μάλιστα στη δυτική πλευρά θαυμαστούς καταρράκτες. Παράλληλα η θέση έχει έναν προφανή στρατηγικό χαρακτήρα αφού ελέγχει τους δρόμους προς την Ήπειρο (Σαμαρίνα) και τα Γρεβενά. Οι μικροί ποταμοί οδηγούν στον Αλιάκμονα και τη Μακεδονία. Είναι φανερό ότι όλες οι μετακινήσεις στην Τυμφαία χώρα και την περιοχή αυτή βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο αυτής της άγνωστης αρχαίας πόλης στο Καστρί. Για την περιοχή βλ. Τρ. Αδαμόπουλος – Π. Ματσούκα, *Πίνδος, Γρεβενά,* Αθήνα 1998, 172. Χρ. Ενισλείδου, *Η Πίνδος και τα χωριά της,* Αθήνα 1996, 16 κε., 29 κε. Α. Βαβρίτσας, «Αναζητώντας την αρχαία Ελίμεια», *Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας, Λαογραφίας και Γλωσσολογίας της Βοϊακής Εστίας Θεσσαλονίκης,* Θεσσαλονίκη 1976, 25. *Του ιδίου, Αφιέρωμα στον Κ. Βαβούσκο* V, Θεσσαλονίκη 1992, 142.

ολογίας Σ. Δρούγου, ενώ η ομάδα περιέλαβε ως συνεργάτες αρχαιολόγους πτυχιούχους και μεταπτυχιακούς φοιτητές του τομέα της Αρχαιολογίας[2].

Το ύψωμα ΚΑΣΤΡΙ, απέναντι από τα βουνά Βασιλίτσα και Τσούργιακα, ανήκει στην ανατολική πλευρά του ορεινού όγκου της Πίνδου και τις χαμηλές απολήξεις της. Περιβάλλεται από πλούσια νερά, παραποτάμους του Βενέτικου (Φιλίππιος) που σχηματίζουν στην απότομη δυτική πλευρά του βράχου γραφικούς καταρράκτες. Το ύψωμα ελέγχει τα περάσματα προς τα Γρεβενά, αλλά κυρίως προς την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, ενώ ο Βενέτικος ποταμός οδηγεί στα νότια και ανατολικά στον ποταμό Αλιάκμονα και επομένως προς τη Μακεδονία[3]. Είναι φανερή η σημασία της θέσης και μόνο εξαιτίας των φυσικών χαρακτηριστικών της, γεγονός που εναρμονίζεται προς ένα δεύτερο στοιχείο, το ότι το Καστρί βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο της αρχαίας χώρας των Τυμφαίων, της χώρας που συνέδεε τη Μακεδονία με την Ήπειρο δυτικά του Αλιάκμονα[4]. Η χώρα αποτέλεσε αντικείμενο ενδιαφέροντος των βασιλικών οίκων της Ηπείρου και της Μακεδονίας και αποτέλεσε το πέρασμα προς τη Θεσσαλία για τα μακεδονικά και ρωμαϊκά στρατεύματα. Αναφέρονται στην περιοχή σπουδαίες πόλεις, όπως η Αιθίκια και το Αιγίνιο, ενώ ως κύρια θεότητα της χώρας λατρεύεται ο Ζευς ο Δειπάτυρος[5].

Οι ενδείξεις για την έναρξη της ανασκαφικής έρευνας υπήρξαν εκτός από

---

2. Βασικό στέλεχος και μόνιμος συνεργάτης της ανασκαφής είναι η αρχαιολόγος Χρ. Καλλίνη, ενώ το έργο των αποτυπώσεων και των αρχιτεκτονικών σχεδίων ανέλαβε ο αρχιτέκτων Ν. Χατζηδάκης. Με την ανασκαφή συνεργάζεται ο τοπογράφος Γ. Γκάτζιος και στην ομάδα της ανασκαφής συμμετέχουν από το 2000 και οι πτυχιούχοι αρχαιολόγοι Λ. Τρακατέλλη και Θ. Δήμου.

Την προσπάθεια της ανασκαφής στηρίζει αποφασιστικά ο καθηγητής της Νεώτερης Τέχνης Μ. Παπανικολάου, ενώ η οικονομική, υλική και ηθική βοήθεια της Νομαρχίας Γρεβενών με το Νομάρχη κ. Α. Πέτσα υπήρξε κατ'εξοχήν στήριγμα του έργου. Οικονομική βοήθεια παρέχει επίσης το Υπουργείο Μακεδονίας – Θράκης. Ο Δήμος Θ. Ζιάκα και το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης παρέχουν πολλές διευκολύνσεις στο αρχαιολογικό έργο. Θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφερθεί η πολύτιμη βοήθεια που προσφέρουν άνθρωποι όπως ο Θ. Τσιάλτας και η Ειρ. Ντόνα από τη Νομαρχία Γρεβενών και το Δήμο Θ. Ζιάκα, η δασική υπηρεσία της περιοχής και τέλος οι άνθρωποι στο Πολυνέρι. Σε όλους οφείλονται ευχαριστίες, όπως επίσης στην Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας με τον προϊστάμενό της κ. Αθ. Τζαφάλια και τους συνεργάτες του. Τέλος πρέπει να αναφερθεί η θετική στάση του Υπουργείου Πολιτισμού και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας απέναντι στο έργο του Πολυνερίου.

3. Βλ. σημ. 1.

4. N. G. L. Hammond, *Epirus,* Oxford 1967, 458 κε. N. G. L. Hammond – F. W. Walbank, *A History of Macedonia* I, Oxford 1972, 115-118, II, Oxford 1979, 20 κε., III, Oxford 1988, 130.

5. Hammond, *ό.π.*

τα φυσικά χαρακτηριστικά του χώρου πολυάριθμες με σπουδαιότερη αυτή του ναΐσκου των Αγ. Θεοδώρων καθώς και το μεγάλο πλήθος των απολεπισμάτων των λίθων, κατάλοιπα της λιθοκλοπής που πραγματοποιήθηκε επί αιώνες στην περιοχή: στο μεγάλο πλάτωμα του υψώματος ήταν αμέσως φανερό ότι είχαν λαξευτεί μεγάλες ποσότητες λίθων, οι οποίοι κλάπηκαν από τα αρχαία κτήρια και χρησιμοποιήθηκαν στη συνέχεια στην οικοδόμηση των λίθινων σύγχρονων οικιών των γειτονικών χωριών. Ήδη τα εναπομείναντα απολεπίσματα σχημάτιζαν στην επιφάνεια του εδάφους ένα είδος 'κατόψεων' που προκάλεσαν αμέσως την προσοχή μας και βοήθησαν ως οδηγοί στην έρευνά μας για τον εντοπισμό των ερειπίων. Η ανασκαφή της διετίας 1999-2000 επιβεβαίωσε τις αρχικές παρατηρήσεις της επιφανειακής έρευνας[6] και σύμφωνα με αυτές οργανώθηκε η περαιτέρω ανασκαφή.

Το 1999 υπήρξε αποφασιστική περίοδος, αφού με την έναρξη ήρθαν στο φως τα λείψανα των θεμελίων ενός ναού χωρίς πτερό, με πρόδομο και πρόσοψη 'εν παραστάσι' πιθανώς (διαστ. 21 × 11,5 μ.)[7]. Βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του πλατώματος και η είσοδός του ανοίγεται προς ανατολάς. Τα θεμέλια του ναού είναι ισχυρά και οικοδομήθηκαν από μεγάλους πλακερούς λίθους, ενώ στο νότιο τοίχο καθώς και στο θυραίο τοίχο στο εσωτερικό του ναού σώζεται ένα μέρος του ύψους τους, οικοδομημένου από διπλή σειρά λευκών λίθων. Μολονότι η στρωματογραφική έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί και παρά το γεγονός ότι η επίχωση είναι ιδιαίτερα ταραγμένη, ο ναός μπορεί με τη βοήθεια κυρίως της κεραμικής να χρονολογηθεί στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.[8] Αξίζει να υπογραμμιστεί ο ιδιαίτερος τρόπος της οικοδόμησης του κτηρίου και κυρίως η σύνδεση των τοίχων με τους φυσικούς βράχους του χώρου, οι οποίοι κατά μία έννοια 'στηρίζουν' τις γωνίες του οικοδομήματος[9] (εικ. 1).

Ανάλογα χαρακτηριστικά παρατηρούνται και στο σχηματισμό των θεμελίων ενός ακόμη οικοδομήματος που αποκαλύφθηκε στη νότια πλευρά του πλατώματος και αμέσως νότια και δυτικά του ναού. Πρόκειται για μια δωρική στοά, της οποίας τα θεμέλια του βόρειου τοίχου ήρθαν στο φως, καθώς και πολλά θραύσματα δωρικών κιόνων και άλλων αρχιτεκτονικών μελών. Η ανασκαφική έρευνα έδειξε ότι κατά την οικοδόμηση έγινε ένας συνδυασμός του

6. Βλ. κάτω.

7. Πρβλ. Hammond, *ό.π.* (σημ. 4) πίν. 22 (Κασσώπη).

8. Δεν έχει προχωρήσει ακόμη η αφαίρεση της επίχωσης του εσωτερικού του ναού και δεν υπάρχουν ακόμη στοιχεία για το δάπεδο των εσωτερικών χώρων καθώς και για τα λείψανα της στέγης. Τα λίγα πρώτα δεδομένα δείχνουν στέγη από πήλινα λακωνικά κεραμίδια. Η κεραμική από τα θεμέλια είναι απλή ή μελαμβαφής του 4ου και 3ου αι. π.Χ.

9. Βλ. κάτω.

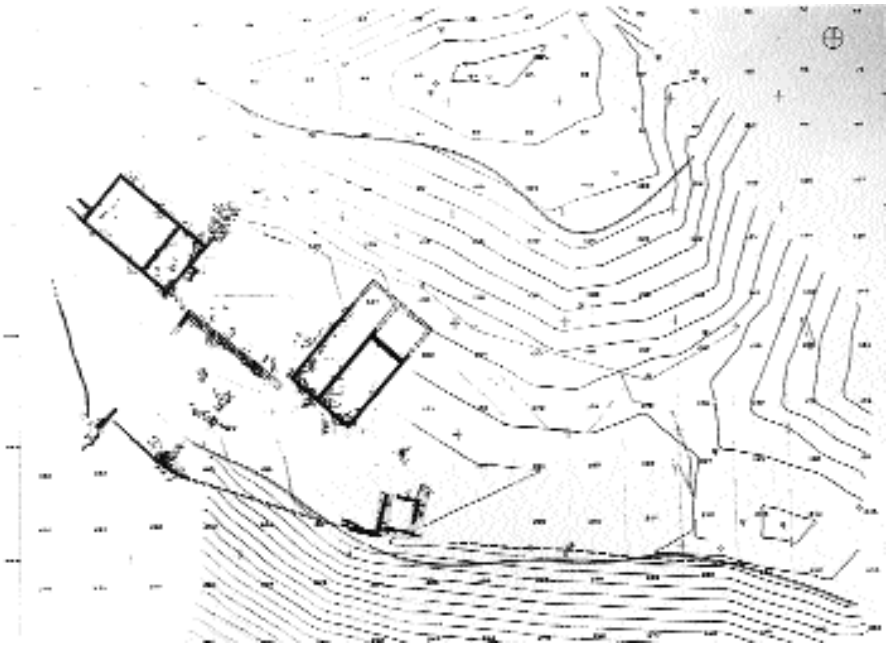

Εικ. 1. Κάτοψη του ιερού στο ύψωμα Καστρί Πολυνερίου Ν. Γρεβενών.

δομημένου θεμελίου με το φυσικό βράχο, ο οποίος λαξεύτηκε, έτσι ώστε να δεχτεί την κρηπίδα της κιονοστοιχίας στη βορειοδυτική γωνία της στοάς (εικ. 2). Μολονότι η έρευνα συνεχίζεται και δεν έχει αποκαλυφθεί το νότιο και ανατολικό τμήμα της στοάς, είναι φανερό ότι χρησιμοποιήθηκε σε μεγάλο μέρος ο φυσικός βράχος στο σημείο εκείνο[10] (μήκος του αποκαλυφθέντος βόρειου τοίχου 18 μ.). Αμέσως βόρεια του τοίχου έχουν αποκαλυφθεί τμήματα δύο δωρικών κιόνων και ένα μεγάλο θραύσμα ενός δωρικού επιστυλίου μήκους 1,80 μ. Λείπουν ακόμη από τα ευρήματα τα κιονόκρανα.

Απέναντι από το ναό και στο κέντρο του μεγάλου πλατώματος αποκαλύφθησαν τα θεμέλια ενός ευμεγέθους οικοδομήματος, του οποίου η μορφή και η λειτουργία δεν είναι ακόμη σαφείς. Το είδος των θεμελίων των τοίχων, που ανεσκάφησαν, καθώς και τα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών προδίδουν μνημειώδη χαρακτήρα, αλλά συγχρόνως έναν ιδιαίτερα σύνθετο χαρακτήρα

10. Ο βράχος έχει λαξευτεί έτσι ώστε στο κάτω μέρος να έχει τη θέση του θεμελίου, ενώ με βαθμίδες που δημιουργούνται να δεχτεί τις βαθμίδες της ευθυντηρίας και της κρηπίδας. Το φαινόμενο παρατηρείται και στο κεντρικό κτήριο (βλ. κάτω).

Εικ. 2.
Καστρί Πολυνερίου.
Τα θεμέλια της δωρικής στοάς.

στη μορφή και τη χρήση[11]. Σημειώνεται ότι δίπλα στο δυτικό τοίχο του κτηρίου ανευρέθη ένα μικρό δωρικό κιονόκρανο σε πολύ καλή κατάσταση (διαστ. κιονοκράνου: διάμ. 0,22 μ., μήκος πλευράς 0,31 μ.)[12], το οποίο πιθανώς προδίδει την παρουσία ενός δεύτερου ορόφου στο οικοδόμημα αυτό (εικ. 3). Το τελικό μέγεθος του οικοδομήματος δεν είναι ακόμη γνωστό, μολονότι οι

11. Τα θεμέλια είναι πολύ ισχυρά, ενώ τον εσωτερικό χώρο μοιράζουν τοίχοι με μικρό πλάτος, από τους οποίους όμως ορισμένοι φαίνονται νεότεροι. Αξιοπρόσεκτη είναι η νοτιοανατολική γωνία, η οποία φαίνεται να έχει 'βυθιστεί'. Τα ευρήματα είναι πολυάριθμα, κυρίως κεραμική ελληνιστικών χρόνων. Από το οικοδόμημα αυτό (νοτιοανατολική γωνία) προέρχεται νεολιθική λεπίδα οψιανού (;).

12. Δεν μπορεί να αποκλείσει κανείς το ενδεχόμενο να προέρχεται το κιονόκρανο από άλλο σημείο του χώρου δεδομένου ότι κατά τη λιθοκλοπή γινόταν συγκέντρωση των λίθων. Παράλληλα όμως είναι βέβαιο ότι το οικοδόμημα αυτό στο κέντρο του πλατώματος είχε μνημειακό χαρακτήρα όπως δείχνουν τα πολυάριθμα μικρά λίθινα θραύσματα.

Εικ. 3. Καστρί Πολυνερίου.
Δωρικό κιονόκρανο από τα θεμέλια του κεντρικού κτηρίου.

αποκαλυφθείσες διαστάσεις του ως τώρα ανέρχονται σε 18 × 14 μ.

Η θέση των μνημειακών κτηρίων που έχουν αποκαλυφθεί ως σήμερα στο Καστρί φανερώνει την ιδιαίτερη και σκόπιμη οργάνωση του χώρου, έτσι ώστε να σχηματίζεται μπροστά στο ναό μια κεντρική πλατεία[13], ενώ ένας δρόμος, βόρεια του ναού, οδηγεί στην κορυφή του υψώματος. Μολονότι είναι βέβαιο ότι το οικοδομικό συγκρότημα που έχει ανασκαφεί ως τώρα βεβαιώνει τη μορφή του ιερού, φαίνεται ότι το ιερό αυτό θα πρέπει να εκτείνεται σ' ολόκληρη την έκταση του μεγάλου πλατώματος και περιλαμβάνει περισσότερα οικοδομήματα απ' όσα έχουν αποκαλυφθεί, όπως προδίδουν τα σχετικά ίχνη. Παραμένει άγνωστη η θεότητα η οποία λατρευόταν στο ναό και το ιερό, είναι βέβαιο όμως ότι έχει ιδιαίτερη σημασία για την πόλη, αφού διενεργείται η λατρεία της στην ακρόπολη και το ιερό της γνωρίζει τόση φροντίδα.

Η χρονολόγηση των αποκαλυφθέντων οικοδομημάτων είναι ακόμη δυσχερής, διότι η έρευνα δεν έχει προχωρήσει ολοκληρωτικά στο εσωτερικό των

13. Για ανάλογους οργανωμένους χώρους ιερών πβ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Το ιερό της Εύκλειας στη Βεργίνα», *ΑΕΜΘ* 10 (1996) 60 κε. (Βεργίνα). Για τη χωροταξική οργάνωση των ιερών στους ελληνιστικούς χρόνους γενικά βλ. Ι. Παπαποστόλου, *ΠΑΕ* 1993, 73 κε.

χώρων αυτών, ενώ η στρωματογραφία της επίχωσης είναι δύσκολη προς το παρόν, αφού η διατάραξή της είναι ευρύτατη και έντονη. Στοιχεία ωστόσο της κεραμικής, η μορφή των αρχιτεκτονικών μελών καθώς και άλλα ευρήματα (νομίσματα κλπ.) οδηγούν σε μια χρονική περίοδο από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. ως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. για την ίδρυση των κτηρίων, ενώ η χρήση τους πρέπει να εκτείνεται έως και τα ελληνιστικά χρόνια.

Κατά τη διάρκεια της διετούς ανασκαφικής έρευνας και κυρίως κατά την περίοδο του 2000 άρχισαν να έρχονται στο φως στο νότιο τμήμα του πλατώματος τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου, του τείχους, που προστατεύει το ύψωμα και την ακρόπολη με το ιερό. Είναι χτισμένο με μεγάλους λίθους και ακολουθεί την πορεία και τη μορφή των βράχων. Το αποκαλυφθέν τμήμα σε μήκος πλέον των 12 μ. στη νότια πλευρά του πλατώματος φαίνεται να στεφανώνει το ύψωμα και θα πρέπει να συνδέεται με το τείχος της αρχαίας πόλης, όπου πρέπει να ανήκει και ο πύργος του ναΐσκου των Αγ. Θεοδώρων. Η αρχαία πόλη, όπως προαναφέρθηκε, παραμένει ακόμη άγνωστη, πρέπει όμως να τοποθετηθεί πολεοδομικά στη βορειοανατολική υπώρεια του υψώματος του Καστριού.

Παρά το γεγονός ότι η ανασκαφική έρευνα βρίσκεται ακόμη στο αρχικό στάδιό της, τα αποτελέσματα αποδεικνύονται ενθαρρυντικά, αφού η εικόνα του ιερού, του προστατευμένου μέσα στην περιοχή της οχυρωμένης ακρόπολης, είναι βέβαιη και αναδεικνύει τη σπουδαιότητα του ιερού αυτού. Συγχρόνως όλα τα παραπάνω αρχαιολογικά δεδομένα επιτρέπουν την υπόθεση για μια σπουδαία πόλη της χώρας των Τυμφαίων, η οποία πιθανώς μπορεί να ταυτιστεί με μία από τις πόλεις που παραδίδουν οι γραπτές πηγές. Η συνέχιση της έρευνας στο Καστρί φαίνεται ότι θα δώσει τα απαραίτητα εκείνα στοιχεία που θα φωτίσουν τα ερωτήματα και τα προβλήματα που θέτει ο χώρος με τα ιδιαίτερα φυσικά χαρακτηριστικά και την ξεχωριστή παρουσία του ιερού της ακρόπολης.

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ

ΒΕΡΓΙΝΑ 2000
ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΘΕΑΤΡΟ

Σχεδόν είκοσι χρόνια μετά την αποκάλυψη του αρχαίου θεάτρου στη Βεργίνα το 1982 κρίθηκε σκόπιμο να επανεξεταστούν φέτος (2000) ορισμένα προβλήματα που σχετίζονται με τη χρήση και τη μορφή του σημαντικού αυτού μνημείου της αρχαίας πόλης των Αιγών.

Η πρώτη ομάδα παρατηρήσεων αφορά στη σχέση του θεάτρου με το γειτονικό ανάκτορο και προήλθε από τις μετρήσεις που έγιναν στο ίδιο το θέατρο και το χώρο που παρεμβάλλεται ανάμεσα στα δύο οικοδομήματα. Σήμερα διαπιστώνεται ότι το ύψος της θεατρικής εγκατάστασης από τη θέση της θυμέλης έως την κορυφή του μεγάλου διαδρόμου φτάνει τα 6,61 μ., δηλαδή είναι σχεδόν ίσο με το ύψος του ποδίου στη βόρεια πλευρά του ανακτόρου (6,52 μ.). Ο ενδιάμεσος μεταξύ των δύο κτηρίων χώρος, πλάτους 44 μ., έχει ύψος 11,35 μ., στοιχείο που φαίνεται ότι μπορεί να συνδυαστεί με τις προηγούμενες αναλογίες. Το σύνολο των μετρήσεων αυτών οδηγούν στη σκέψη για μια συνειδητή οργάνωση του στενόμακρου αυτού χώρου, ίσως και με μια αντίστοιχη αρχιτεκτονική διαμόρφωση (πιθανώς μία στοά). Αξίζει να αναφερθεί σε συνδυασμό με τα προηγούμενα ότι στα 80 μ. του άξονα Β → Ν του ανακτόρου φαίνεται ότι αντιστοιχούν τα 87 μ. από τη βόρεια πλευρά του ανακτόρου έως το κέντρο του θεάτρου, μια διάσταση η οποία επαναλαμβάνεται στην περιοχή της δυτικής πλευράς της αρχαίας πόλης και τα σωζόμενα μνημεία της. Οι σκέψεις και οι παρατηρήσεις αυτές ωστόσο παραμένουν ελλιπείς και απαιτούν την επαλήθευση της ανασκαφικής έρευνας. Δεν είναι δυνατόν να παρασταθεί λ.χ. ακόμη η οργάνωση του χώρου της ανόδου προς την είσοδο του ανακτόρου, ούτε και εκείνη του χώρου δυτικά του θεάτρου και οι παρατηρήσεις παραμένουν ακόμη στο επίπεδο της υπόθεσης.

Παρά τις δυσκολίες προσέγγισης του θέματος όμως φαίνεται ότι η σχέση των δύο οικοδομημάτων είναι βέβαιη, πράγμα που είχε αναγνωριστεί από την

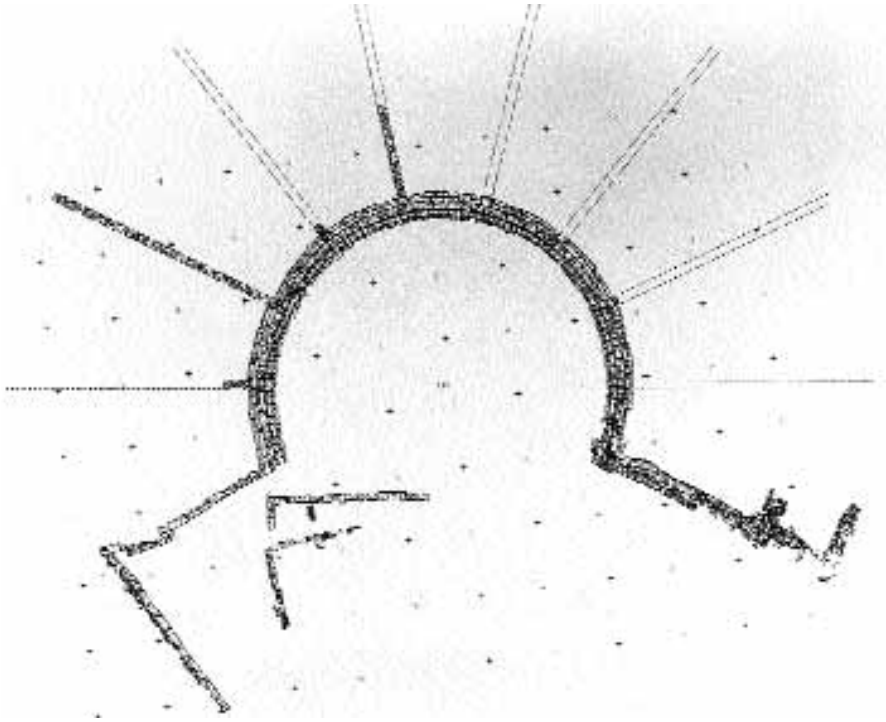

Εικ. 1. Βεργίνα. Το αρχαίο θέατρο. Κάτοψη.

αρχή της έρευνάς του. Το στοιχείο αυτό αναδεικνύεται ως πολύ σημαντικό για την ερμηνεία του συγκροτήματος και για την πολεοδομική ρύθμιση του τμήματος αυτού της αρχαίας πόλης, αλλά και της λειτουργίας αυτών των ίδιων των μνημείων, αφού φαίνεται ότι το θέατρο εξυπηρετεί και άλλες ανάγκες της ζωής της πόλης εκτός της θεατρικής.

Η δεύτερη ομάδα των παρατηρήσεων αφορά στο σχεδιασμό και την οικοδόμηση του θεάτρου. Η χρονολόγηση της ίδρυσης του θεάτρου σε συνδυασμό και με το ανάκτορο παραμένει στο β′ μισό του 4ου αιώνα π.Χ., όπως την έχει προσδιορίσει η πρόσφατη έρευνα. Ο καθαρισμός που διενεργήθηκε σε διάφορα σημεία του θεάτρου ενίσχυσε αποφασιστικά την άποψη ότι το θέατρο παρά το φιλόδοξο σχεδιασμό του δεν ολοκληρώθηκε —μολονότι δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν οι λόγοι— και λειτούργησε πιθανώς με την ημιτελή μορφή του έως την έλευση των Ρωμαίων. Το γεγονός ότι δε βρέθηκε κανένα ίχνος ξύλινης κατασκευής και εγκατάστασης υποχρεώνει να εγκαταλει-

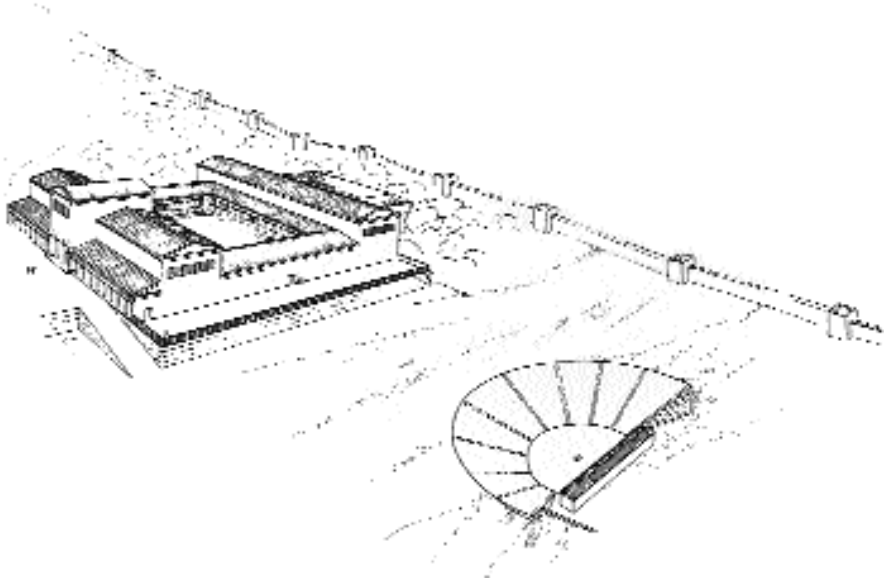

Εικ. 2. Το ανάκτορο και το θέατρο. Σχεδιαστική απόδοση του συγκροτήματος (η απόδοση των τειχών είναι συμβατική και απόλυτα γενική).

φθεί η άποψη των ξύλινων ικριωμάτων ως συμπληρωμάτων του κοίλου. Φαίνεται ότι το κοίλο παρέμεινε χωμάτινο και δεν είναι σήμερα δυνατόν να απαντηθεί το ερώτημα της μορφής του.

Με τα παραπάνω δεδομένα και τις ανάλογες παρατηρήσεις η εικόνα του αρχαίου θεάτρου γίνεται περισσότερο σαφής αλλά και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, όχι μόνο για τη μορφή του θεάτρου, αλλά και για την οργάνωση και λειτουργία της αρχαίας πόλης.

Βιβλιογραφία

1. S. Drougou, «Das antike Theater von Vergina», *AM* 112 (1997) 281 κε.

2. Σ. Δρούγου, *Το αρχαίο θέατρο της Βεργίνας*, Θεσσαλονίκη 1999.

3. Σ. Δρούγου, «Βεργίνα 2000. Το αρχαίο θέατρο», *ΑΕΜΘ* 14 (2000) (τυπώνεται).

4. W. Hoepfner, *Basileia,* Berlin 1996, 1 κε., ιδιαιτέρως 9 κε.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΚΑΜΑΤΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ ΤΟ 2000

Οι αρχαιολογικές εργασίες που διεξήχθησαν στην αγορά της Πέλλας κατά την ανασκαφική περίοδο του 2000 επικεντρώθηκαν στην προετοιμασία τεσσάρων χώρων της νότιας στοάς για την άμεση δυνατότητα έναρξης της διαδικασίας συντήρησής τους[1]. Ακόμα ολοκληρώθηκε η έρευνα σε μια σειρά πηγαδιών των χώρων της και συνεχίστηκε η διερεύνηση με μικρές τομές στους περιμετρικούς δρόμους και σε δωμάτια της αγοράς για τη μελέτη των στρωματογραφικών αλληλουχιών της περιοχής[2]. Ταυτόχρονα εντατικοποιήθηκε η

---

1. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται σε όσους βοήθησαν στην πραγματοποίηση της ανασκαφικής έρευνας: στη διεύθυνση, στο επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ για την πολύμορφη βοήθεια, στο ΥΜΑΘ για την οικονομική του ενίσχυση και στο ΑΠΘ για τη στήριξη του εκπαιδευτικού προγράμματος.

2. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της αγοράς της Πέλλας, που πραγματοποιείται για αρκετά χρόνια, περιελάμβανε τη διδασκαλία στο νέο επιστημονικό δυναμικό των μεθόδων διαχείρισης του ανασκαφικού υλικού και την εξοικείωση του στις ανασκαφικές πρακτικές.

Η διδασκαλία στην ανασκαφική μεθοδολογία των ομάδων πραγματώθηκε με τη διάνοιξη μικρών τομών στη νότια στοά, στο δρόμο νότια της νότιας στοάς, δυτικά και νότια του αρχείου με σκοπό τη μελέτη σχέσης κατασκευής του συγκροτήματος και του τετραγώνου στα νότιά της, καθώς επίσης και για τη συγκέντρωση δεδομένων που σχετίζονται με την αλληλουχία των επιχώσεων μεταξύ των δύο αυτών οικοδομικών ενοτήτων, αλλά και τη μελέτη της στρωματογραφικής διαφοροποίησης του ανοιχτού χώρου νότια του αρχείου και του δρόμου δυτικά του. Την άμεση εποπτεία εδώ είχε ο Σπ. Τσαφαράς, με τη βοήθεια του Κ. Χιλίδη, της Μ. Κισσανδράκη, της Μ. Καμενίδου και όλων των φοιτητών και φοιτητριών που εκ περιτροπής εναλλάχτηκαν στο χώρο πεδίου.

Η εξοικείωση των ομάδων σε θέματα καθαρισμού των αρχαιολογικών ευρημάτων και συντήρησης των μεταλλικών και πήλινων αντικειμένων επετεύχθη με σύντομα μαθήματα που δόθηκαν από τους συντηρητές και συντηρήτριες της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ Μ. Μυλωνά, Γ. Χατζησταύρου, Ν. Ρεΐση, αλλά και την Μ. Κυρανούδη. Επίσης οι δύο ομάδες ενημερώθηκαν στη διαδικασία κατασκευής εκμαγείων και αντιγράφων από τον τεχνίτη του εργαστηρίου εκμαγείων της Πέλλας Κ. Χατζηευσταθίου.

Παράλληλα οι μετέχοντες στο πρόγραμμα ασκήθηκαν από τον Β. Πράππα στο αρχιτεκτονικό σχέδιο με την αποτύπωση στο πεδίο αρχιτεκτονικών λειψάνων και τη σχεδίαση το-

ταξινόμηση του υλικού και προχώρησε η καταγραφή των ποικιλόμορφων ευρημάτων[3]. Η συνολική αρχειοθέτηση του υλικού και η αποτύπωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων συνεχίστηκε στη διάρκεια του έτους[4], ενώ παράλληλα προχώρησε και η ηλεκτρονική αποτύπωση των ανασκαφικών δεδομένων καθώς και η συνολική προσπάθεια για την προετοιμασία του υλικού για την τελική δημοσίευση[5].

μών αγγείων σε εξειδικευμένο για το σκοπό αυτό χώρο.

Ακόμα, καταβλήθηκε προσπάθεια για την εμπέδωση θεμάτων καταλογογράφησης, ηλεκρονικής αποθήκευσης και κατάταξης του υλικού στις αποθήκες με την επίβλεψη της Ιφ. Σαχανά και άλλων φοιτητών και φοιτητριών.

Τέλος, στην ανασκαφή επί διήμερο συμμετείχε και ομάδα επισκεπτών φοιτητών διαφόρων αμερικανικών πανεπιστημίων με τους καθηγητές τους.

Στις εκπαιδευτικές ομάδες της αγοράς της Πέλλας κατά το 2000 μετείχαν οι παρακάτω φοιτητές και φοιτήτριες:

Laferriere Philippe, Palaskas Sara, Streit Alexandra, von Behren Claudia, Ακαμάτης Νικόλαος, Βαλκάνη Μαρία, Βελέντζας Νικόλαος, Βουβουλής Αλέξανδρος, Βουλγαρόπουλος Γεώργιος, Γαλάνη Αναστασία, Γεννηματά Μαρία, Δημητριάδης Βασίλης, Ζαρζώνη Ελένη, Ζαρκαλή Χρύσα, Ζαχαρή Σοφία, Καζάκης Χρήστος, Καΐκα Ζωή, Κακαρίμπα Χρυσούλα, Καλογήρου Δημήτριος, Καμενίδου Μαρία, Καραδήμα Αγαθή, Κισσανδράκη Μαρία, Κλειούση Χριστίνα, Κοντούλη Άννα, Κουτσιάνη Ελένη, Κρόγγος Δημήτρης, Κυλινδρή Παρασκευή, Κυριτσάκα Μαρία, Κωστοπούλου Αναστασία, Λαπόρδα Αλεξάνδρα, Λαφτσίδης Αλέξανδρος, Λενούδια Μυρσίνη, Λυσάνδρου Βασιλική, Μανωλούδη Άρτεμις, Μεταξά Μαρία, Μητσάρα Άννα, Μοσκωφίδου Κλεονίκη, Μουστάκης Θανάσης, Μπέλλας Γιάννης, Ναννοπούλου Ευαγγελία, Ναούμ Ελπινίκη, Νημά Διονυσία, Ουζούνη Μαρία, Πάντζου Νότα, Παπαδοπούλου Ευρυδίκη, Παπαντωνοπούλου Ελένη, Πεντηκούση Όλγα, Πετράκη Ζουμπουλιά, Σακελλαριάδη Αναστασία, Σαμαρούδη Μυρσίνη, Σαριπανίδη Βασιλική, Σπανός Γεώργιος, Στριτσίδου Αντιγόνη, Τάτη Γλυκερία, Τσαγκάλια Χριστίνα, Τσάμπουρας Θεοχάρης, Φαρφούρη Μαρία, Χασιώτης Παναγιώτης, Χατζησαρόγλου Μαριάννα.

3. Βιβλιογραφικές αναφορές στο ανασκαφικό έργο της αγοράς της Πέλλλας γίνονται στο *Εγνατία* 5 (1995-2000) 257 σημ. 1, καθώς και στις περιοδικές παρουσιάσεις των συναντήσεων του Αρχαιολογικού Έργου στη Μακεδονία και Θράκη (*ΑΕΜΘ* 1 [1987] και 13 [1999]).

4. Οι εργασίες αυτές πραγματοποιούνται με εθελοντική προσφορά φοιτητών, κυρίως στο τέλος κάθε εβδομάδος, γι' αυτό και οι ευχαριστίες σε όσους μετέχουν είναι αυτονόητες.

5. Ένα μικρό μέρος του υλικού με κεραμική και ειδώλια παρουσιάστηκε σε μεταπτυχιακές εργασίες, δύο από τις οποίες έχουν ολοκληρωθεί, ενώ μια τρίτη βρίσκεται στο τελικό της στάδιο. Με επιτυχία ολοκληρώθηκαν το 2000 και υποστηρίχτηκαν στη συνέχεια οι εργασίες από τους Ν. Παππά, *Ελληνιστική κεραμική από την Αγορά της Πέλλας και την περιοχή της στο Μουσείο Εκμαγείων του ΑΠΘ* και Ν. Πουλακάκη, *Κοροπλαστική από την Πέλλα. Το παράδειγμα του πηγαδιού 3.* Δύο κατηγορίες ενσφράγιστων λαβών παρουσιάστηκαν σε μονογραφία: Ι. Μ. Ακαμάτης, *Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων από την Αγορά της Πέλλας. Ανασκαφή 1980-1987. Οι ομάδες Παρμενίσκου και Ρόδου,* Αθήναι 2000.

Εικ. 1. Χώροι VII – XIV. Γενική άποψη από ΒΔ.

ΝΟΤΙΑ ΣΤΟΑ

Η προπαρασκευαστική διαδικασία για τη συνέχιση της συντήρησης και διαμόρφωσης αρχιτεκτονικού συνόλου τμήματος της νότιας στοάς επικεντρώθηκε σε τέσσερις χώρους, αρ. XI-XIV[6] (εικ. 1). Αποτελούν τμήμα ευρύτερου συνόλου διπλών δωματίων, που διαμορφώνονται νότια του μεγάλου τοίχου της νότιας στοάς, βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτή και την κεντρική αυλή του συγκροτήματος[7] και έχουν πρόσβαση από την οδό που διέτρεχε την αγορά από τα νότια[8]. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε αρχικά με τέσ-

6. Περιορισμένος αριθμός εργατών με την εποπτεία του Νεκτ. Πουλακάκη επικέντρωσε την ανασκαφή κάτω από τα δάπεδα. Πρόσφατα αναλύθηκαν οι βασικές αρχές των εργασιών συντήρησης και στερέωσης στην αγορά της Πέλλας και καταγράφηκαν οι κύριοι προβληματισμοί που σχετίζονται με το συγκεκριμένο έργο, που πραγματοποιήθηκε με τη διετή χρηματοδότηση της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, βλ. Ι. Ακαμάτης – Ζ. Αλ Σααγιάχ, *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 327-336. Επίσης αναπτύχθηκε η πρόοδος των εργασιών στερέωσης και συντήρησης, παρουσιάστηκαν τα ανασκαφικά ευρήματα που σχετίζονται με τους χώρους επέμβασης και αναφέρθηκαν οι προοπτικές εφαρμογής μελετών σε περίπτωση νέας χρηματοδότησης (Ι. Ακαμάτης, *ΑΕΜΘ* 13 [1999] 473-490). Σε όλες αυτές τις φάσεις ιδιαίτερα σημαντική ήταν η προσφορά του αρχιτέκτονα Ζάχι Αλ Σααγιάχ.

7. Η στάθμη των χωμάτινων δαπέδων του αρχιτεκτονικού συνόλου που έχει πρόσβαση στο δρόμο νότια της αγοράς βρίσκεται στα 22,15-22,30 περίπου και του ανώτερου δόμου της υποθεμελίωσης του στυλοβάτη στη ΝΔ γωνία της αγοράς στα 25,85 μ. περίπου.

8. Οι χώροι XI και XIII βρίσκονται στο πίσω, βόρειο μέρος, έχουν διαστάσεις 3,80 Χ 4,50 μ., ενώ οι μπροστινοί XII και XIV είναι τετράγωνοι με πλευρά 4,50 μ. περίπου.

Εικ. 2. Πήλινο ειδώλιο ανακεκλιμένης ανδρικής μορφής.

σεριες τομές σε κάθε χώρο, οριοθετημένες από τους τοίχους περιμετρικά και με σταυροειδή μάρτυρα πλάτους 0,50 μ. ανάμεσά τους (εικ. 1). Εξετάστηκαν τα διαδοχικά χωμάτινα δάπεδα και τα περιορισμένα σε ευρήματα και πάχος μεταξύ τους στρώματα (εικ. 2-4). Επιβεβαιώθηκε πως το παλιότερο δάπεδο της αγοράς και στην περιοχή αυτή, όπως και αλλού, αποτελείτο από λεπτό στρώμα σκληρής ασβεστοκονίας, τοποθετημένης σε αρκετά σημεία πάνω στη λατύπη επεξεργασίας των ενγώνιων λίθων των τοίχων[9].

Τα δάπεδα συχνά διαταράσσονται από υποθεμελιώσεις κατασκευών στους χώρους, όπως πάγκων, αποθηκευτικών χώρων και λάκκων απόρριψης άχρηστων αντικειμένων. Οι διαταράξεις στο χώρο XI περιλαμβάνουν υποθεμελίωση ορθογώνιας κατασκευής, καθώς και σειρά από ορθογώνιες οπές για την τοποθέτηση πιθανότατα δοκών που είχαν μπηχτεί στο δάπεδο για τη στήριξη

9. Το δάπεδο από λευκή ασβεστοκονία διατηρείτο καλύτερα στους χώρους XIII και XIV. Η επιφάνειά του βρίσκεται σε βάθος 22,25-22,29 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Το λεπτό στρώμα της λατύπης από την επεξεργασία των λίθων βρίσκεται λίγο βαθύτερα, γύρω στα 22,15 μ. (Όλα τα βάθη μετρούνται από την επιφάνεια της θάλασσας).

Εικ. 3. Κεφαλή πήλινου ειδωλίου Σιληνού.

Εικ. 4. Μελαμβαφής οινοχόη.

ξύλινης κατασκευής[10]. Το αρχικό δάπεδο στο χώρο ΧΙΙ είχε καταστραφεί από λάκκο απόρριψης εργαστηριακών καταλοίπων, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται πολλά μεταλλικά αντικείμενα, με χαρακτηριστικότερα τμήματα χοντροειδούς πήλινου αγγείου μέσα στο οποίο διατηρήθηκαν κατάλοιπα του λιωμένου σ' αυτό χαλκού[11]. Επιπλέον, σε μερικές περιπτώσεις το υπέδαφος έχει αναμοχλευτεί από χαρακτηριστικά μικρά ζώα, που ζουν στο υπέδαφος της περιοχής[12]. Κάτω από το δάπεδο του χώρου ΧΙΙΙ σε κυκλικό λάξευμα του φυσικού βράχου βρέθηκε ακέραιος αρυτήρας ανάστροφα τοποθετημένος. Πιθανόν χρησιμοποιήθηκε για την εναπόθεση ή απόκρυψη άγνωστων αντικειμένων.

Η πρόοδος των εργασιών στους τέσσερις χώρους έφερε στο φως σειρά από ταφές, μερικές από τις οποίες βρίσκονται ακριβώς κάτω από τους τοίχους, άλλες αρκετά βαθύτερα. Οι ταφές περιλαμβάνουν μια καύση, έναν εγχυτρισμό, έναν καλυβίτη, αλλά κυρίως ενταφιασμούς σε λαξεύματα ανοιγμένα στο μαλακό φυσικό βράχο. Σε μία περίπτωση η νεκρή μορφή τοποθετήθηκε σε πήλινη λάρνακα (σχ. 1). Παρά τις διαταράξεις των ανώτερων στρωμάτων του νεκροταφείου, που οφείλονται στην κατασκευή της νότιας πτέρυγας της αγοράς, διαπιστώθηκε πως μερικές φορές οι νεκροί θάφτηκαν κατά ομάδες σε τύμβους, που οριοθετούνταν με λίθους[13].

Αναλυτικότερα, κάτω από το χώρο ΧΙ εντοπίστηκε μία πυρά και έξι (6) ενταφιασμοί. Η πυρά έβαινε σχεδόν παράλληλα με το βόρειο τοίχο του χώρου και διέτρεχε το ανατολικό τμήμα του κεντρικού μέρους του δωματίου. Οριοθετήθηκε εύκολα από τα πυρακτωμένα πήλινα τοιχώματα και τα έντονα κατάλοιπα απανθρακωμένων υλικών. Ο καθαρισμός της έφερε στο φως τμήμα-

10. Η κατασκευή πατούσε σε ορθογώνια υποθεμελίωση από μικρούς αργούς λίθους, πάνω στους οποίους είχαν τοποθετηθεί ωμά πλιθιά. Ο χρόνος της κατασκευής της οριοθετείται μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. από λίγα όστρακα και χάλκινο νόμισμα του Αντιγόνου Γονατά. Επίσης τη ΒΑ πλευρά του χώρου, κατά μήκος του βόρειου τοίχου, καταλάμβανε ξύλινη κατασκευή. Η παρουσία της διαπιστώθηκε με σειρά τριών τουλάχιστον ορθογώνιων οπών, που διαμορφώθηκαν από τα κατάλοιπα κάθετων ξύλινων δοκαριών, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για να στηρίξουν ξύλινη κατασκευή, στην ΒΑ πλευρά του χώρου, η μορφή της οποίας με τα σημερινά ανασκαφικά δεδομένα είναι αδύνατο να αποκατασταθεί.

11. Ο λάκκος βρίσκεται 0,75 μ. - 1,45 μ. δυτικά του ανατολικού τοίχου και 1,52 - 2,25 μ. βόρεια του νότιου τοίχου. Ανάμεσα στις στάχτες, τα απανθρακωμένα υλικά και το μαλακό χώμα βρέθηκαν χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα, αποσπασματικά ειδώλια και οστέινα αντικείμενα. Ο πυθμένας του βρίσκεται στα 21,86 μ.

12. Εντονότερα αναμοχλεμμένη είναι η περιοχή στο κεντρικό μέρος του βόρειου τμήματος του χώρου ΙΧ.

13. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση είναι αυτή στο χώρο ΧΙΙΙ, για την οποία βλ. παρακάτω σ. 290-291, ενώ μια άλλη βρισκόταν κάτω από τους χώρους ΧΙ-ΧΙΥ.

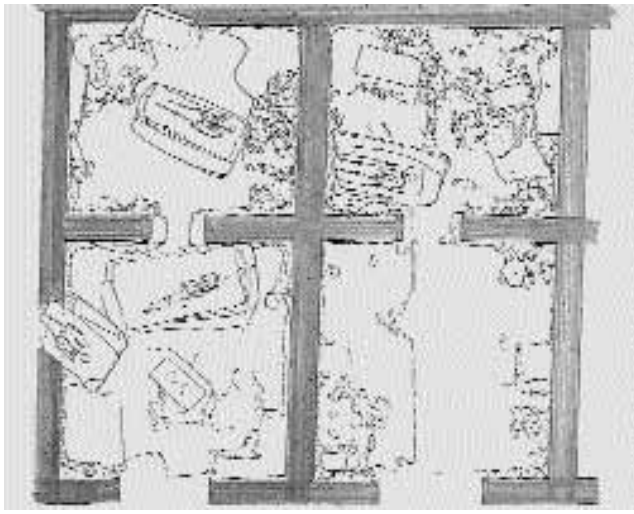

Σχ. 1. Χώροι XI – XIV με τις ταφές στα βαθύτερα στρώματα.

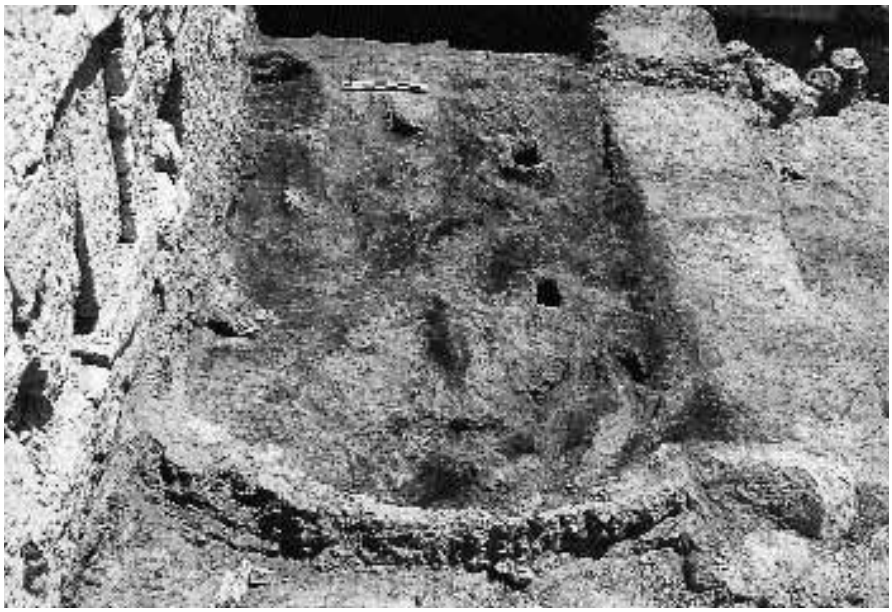

Εικ. 5. Χώρος XI. Πυρά από Δ. Στο εσωτερικό της διακρίνονται δύο μεταγενέστερες οπές από ξύλινα δοκάρια.

τα απανθρακωμένων δοκαριών καθώς και μερικά από τα σιδερένια ελάσματα και τα καρφιά που συγκρατούσαν την ξύλινη κατασκευή. Αρκετά κομμάτια οστών του σκελετού διατηρήθηκαν κατά μήκος του ορύγματος, η διάταξη των οποίων επιβεβαιώνει την τοποθέτηση του νεκρού σε ύπτια θέση με την κεφαλή ανατολικά, όπου βρισκόταν και χάλκινο νόμισμα Αμύντα Γ′[14] (εικ. 5).

Στο δυτικό άκρο της πυράς, κάτω από αυτή, και συνεπώς προγενέστερά της χρονικά, είχε διανοιχτεί ορθογώνιο λάξευμα στο μαλακό φυσικό βράχο, διαστάσεων 0,50 μ. × 1,24 μ. με κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ, στο οποίο ενταφιάστηκε νεανική μορφή (αρ. 5)[15]. Το νεκρό σώμα είχε τοποθετηθεί σε φορείο, που πατούσε πάνω σε δύο παράλληλα τοιχάρια καμωμένα από αργούς λίθους τοποθετημένα στο δάπεδο του τάφου κάθετα στις μακριές πλευρές σε απόσταση 0,39 μ. μεταξύ τους. Στα κτερίσματα της ταφής περιλαμβάνονται τμήματα ειδωλίων, δύο ειδώλια περιστεριών, ειδώλιο ανδρικής μορφής και αρυβαλλοειδές ληκύθιο[16].

Στα ανατολικά της προηγούμενης ταφής βρίσκεται μια άλλη ακτέριστη παιδική ταφή (αρ. 8) που οριοθετείται από το λαξευμένο φυσικό βράχο στα ανατολικά και αργούς λίθους στις άλλες του πλευρές[17].

Σε άμεση επαφή με την προηγούμενη, στα νοτιοδυτικά της, εντοπίστηκε άλλη ταφή (αρ. 9) με διαστάσεις 1,15 × 0,55 μ. Είχε τοποθετηθεί με την κεφαλή δυτικά πάνω σε ξύλινη κατασκευή, από την οποία διατηρήθηκαν σιδερένια ελάσματα, σύνδεσμοι και μικροί ήλοι, όλα με κατάλοιπα από την ξύλινη κατασκευή. Τα κτερίσματα αποτελούνταν από τμήματα όλπης και δύο κοκάλινους αστραγάλους.

Η νοτιοδυτική γωνία καταλαμβανόταν από ταφή σε στενόμακρο όρυγμα, γύρω από το οποίο διαμορφώνεται πλατύς αναβαθμός που εξομάλυνε τις ανισοϋψείς πλευρές του[18] (αρ. 10). Η ταφή βρισκόταν στο ανατολικό όριο τύμβου που οριζόταν με αδρές πέτρες και απλωνόταν στο ανατολικό μέρος του διπλανού χώρου XIII, τη ΒΑ γωνία του XIV και το ΒΔ τμήμα του χώρου

14. Η πυρά έχει πλάτος 1,50 μ. και μήκος 2,40 μ. Ο πυθμένας της βρίσκεται στα 21,98 / 21,88 μ. Το νόμισμα του Αμύντα φέρει κεφαλή Ηρακλή προς τα δεξιά στον εμπροσθότυπο και Αετό που κατασπαράσσει φίδι στον οπισθότυπο, πβ. K. Liampi, *SNG. Deutschland. Staatliche Münzsammlung München* 10/11. Makedonien: Könige, München 2001, πίν. 3 αρ. 50. Στα κτερίσματα πιθανόν ανήκουν και τμήματα αβαφούς οινοχόης.

15. Η ΒΔ γωνία του ορύγματος απέχει 0,30 μ. από το βόρειο τοίχο, ενώ η ΒΑ 0,65 μ. Μικροί σιδερένιοι ήλοι χρησιμοποιήθηκαν στην εφήλωση των μερών του φορείου.

16. Το δάπεδο του τάφου βρίσκεται στα 21,55 / 21,46 μ.

17. Το εσωτερικό της μικρής ταφής έχει 0,35-0,40 μ. πλάτος και περί τα 0,85 μ. μήκος.

18. Το δυτικό όριο του ορύγματος του τάφου καλύπτεται από το δυτικό τοίχο του χώρου.

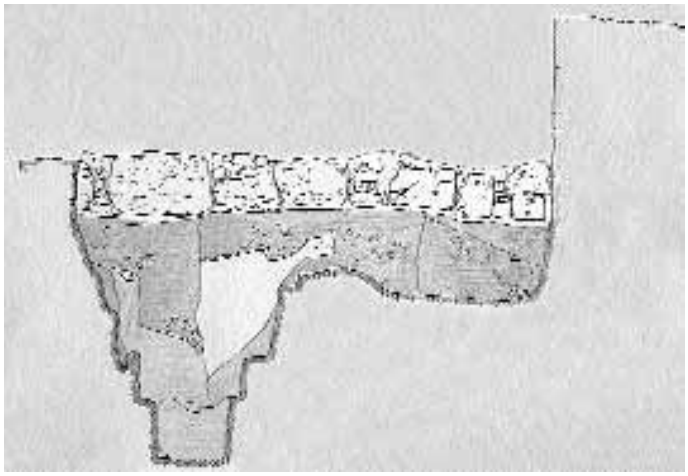

Σχ. 2. Όψη του δυτικού τοίχου του χώρου XI πάνω από τον τάφο αρ. 10, η επίχωση του οποίου διακόπτεται από την ταφή αρ. 10^{A}.

XI στα νότια. Ο εκταμένος σκελετός με την κεφαλή ανατολικά βρισκόταν σε βάθος 20,50 μ., ενώ η επιφάνεια του περιμετρικού αναβαθμού στο ψηλότερό του μέρος, ανατολικά, ξεκινούσε περίπου στα 21,65 μ. Στο στόμα του νεκρού είχε τοποθετηθεί χάλκινο νόμισμα Αρχελάου ή πιθανώς Αερόπου[19]. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν τμήματα αρυβαλλοειδούς ληκυθίου ή ληκυθίων και μελαμβαφή σκύφο τοποθετημένο ανάμεσα στα κάτω σκέλη. Τα ενδύματα κρατούσαν τρεις τοξωτές, χάλκινες πόρπες, μία στον αριστερό βραχίονα, και από μία στους δύο ώμους (σχ. 2).

Στα ανώτερα στρώματα του γεμίσματος του παραπάνω τάφου είχε διαμορφωθεί με μικρούς αργούς λίθους πλούσια κτερισμένη παιδική ταφή (αρ. 10^{A}). Στα ευρήματα περιλαμβάνονταν μόνωτος σκύφος, αρυτήρας, αρυβαλλοειδές ληκύθιο, πήλινα ειδώλια ενός περιστεριού και ενός πετεινού, καθώς και μιας γυμνής ανδρικής μορφής μπροστά σε βωμό. Ακόμα βρέθηκαν ένα χάλκινο ψέλλιο και 24 κοκάλινοι αστράγαλοι.

Τέλος, στη ΝΑ πλευρά του χώρου εντοπίστηκε ακτέριστη παιδική ταφή

19. Ημιόβωλο. Εμπροσθότυπος: κεφαλή αγένειου Ηρακλή προς τα δεξιά με λεοντή. Οπισθότυπος: κεφαλή λιονταριού προς τα δεξιά. Επάνω ρόπαλο. Οι συγκεκριμένοι τύποι με την κεφαλή του λιονταριού αριστερά ή δεξιά αποδίδονται στον Αρχέλαο, μέρος της επιγραφής του ονόματος του οποίου συνήθως σώζεται. Παρόμοιο στο K. Liampi, *SNG. Deutschland. Staatliche Münzsammlung München* 10/11. Makedonien: Könige, München 2001, πίν. 2 αρ. 31, Αρχελάου και S. Kremydi-Sicilianou, *SNG. The Alpha Bank Collection*, Athens 2000, αρ. 167-170, Αρχελάου.

Εικ. 6. Χώροι XIII – XIV. Στον πρώτο διακρίνονται τα λίθινα όρια τύμβου.

(αρ. 12)[20].

Κάτω από το δυτικό τοίχο του χώρου XII σχεδόν σε επαφή με το θεμέλιο (βάθος 21,78 μ.) βρέθηκε αμφορέας μέσα στον οποίο διατηρήθηκαν ελάχιστα οστά από ταφή μικρού παιδιού (αρ. 2).

Στο χώρο XIII σχεδόν αμέσως κάτω από το παλιότερο δάπεδο εντοπίστηκε αδρά διαμορφωμένο κυκλικό περίφραγμα από αργούς λίθους πάχους 0,30-0,40 μ. Η κυκλική διάταξη διαταρασσόταν από το νότιο τοίχο και μερικά από

20. Πιθανόν μερικά διαταραγμένη από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Ορίζεται από λάξευμα στο βράχο η νότια πλευρά της. Από τον σκελετό διασώθηκε μόνο τμήμα ανθρώπινου οστού.

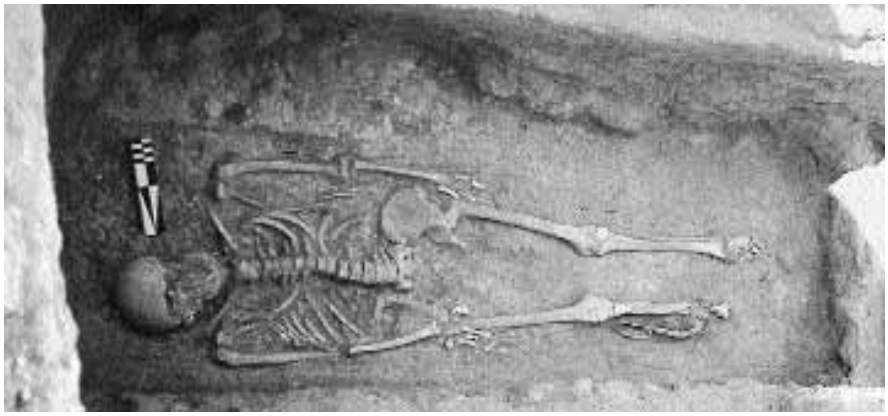

Εικ. 7. Σκελετικά κατάλοιπα του τάφου αρ. 7.

το βόρειο, ήταν επομένως προγενέστερη κατασκευή της αγοράς, κρατούσε γέμισμα χωμάτων, ενός τύμβου, όπως αποδεικνύουν οι επιχώσεις και οι τρεις ταφές που βρέθηκαν κάτω από αυτόν (εικ. 6). Το κεντρικό τμήμα του τύμβου καταλάμβανε λαξευμένος στο φυσικό βράχο τάφος (αρ. 7), διαστάσεων 2,20 μ. × 1,15 μ. με προσανατολισμό από ΒΔ προς ΝΑ. Τα εκταμένα μέλη του σκελετού διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση[21] (εικ. 7). Τα κτερίσματα περιλάμβαναν χάλκινη στλεγγίδα, ενώ κάτω από τη γνάθο εντοπίστηκε ο χαρώνειος οβολός, που πιθανότατα ανήκει σε κοπή του Αρχελάου[22].

Ένας δεύτερος, μικρότερος σε μέγεθος κεραμοσκεπής τάφος, διαστάσεων 0,72 μ. × 0,45 μ., βρέθηκε στα βόρεια του προηγούμενου (αρ. 1). Ήταν λαξευμένος στο φυσικό βράχο και είχε κατεύθυνση από Α προς Δ. Στο νεαρό της ηλικίας του νεκρού πρέπει να αποδοθεί το χαμηλό ποσοστό διατήρησης των οστών, που παρόλα αυτά είχε κτεριστεί με τέσσερα πήλινα ειδώλια, δύο μελαμβαφή σκυφίδια και ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο[23]. Ο χαρώνειος οβολός ανήκε σε κοπή του Αμύντα Γ΄. Στην τρίτη ταφή (αρ. 3) χρησιμοποιήθηκε μια

21. Στη νότια πλευρά αποκαλύφθηκε αναβαθμός πλάτους 0,25 μ. και χαμηλότερα ένας δεύτερος, πλάτους 0,09-0,14 μ.

22. Ιδιαίτερα φθαρμένο αργυρό ημιόβωλο. Η κοπή φέρει κεφαλή αγένειου Ηρακλή με λεοντή στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο κεφαλή λιονταριού προς τα δεξιά, κάτω από την οποία διακρίνεται ρόπαλο, ενώ επάνω με πιθανότητα διακρίνονται τα γράμματα *[A]PXE*. Για τον τύπο βλ. παραπάνω σημ. 19.

23. Σε κακή κατάσταση διατήρησης βρέθηκαν ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής και ένα ειδώλιο περιστεριού.

Εικ. 8. Χώρος XIII. Νεανικές ταφές σε πήλινη σαρκοφάγο και λάξευμα καλυμμένο με κεραμίδες οροφής.

πήλινη λάρνακα, που αποκαλύφτηκε στην περιφέρεια του τύμβου[24] (εικ. 8). Στα κτερίσματα ανήκουν ειδώλιο Σιληνού που παίζει διπλό αυλό, σύμπλεγμα γυναικείων μορφών, ειδώλιο περιστεριού, πετεινού και αρυβαλλοειδές ληκύθιο. Περί το κέντρο του δυτικού τοίχου του χώρου εντοπίστηκε το ανατολικό άκρο μιας πυράς, που προβάλλει μόλις 0,20 μ. από αυτόν, καλύπτεται από τον τοίχο και ολοκληρώνεται στο χώρο XV δυτικά.

Στο χώρο XIV εντοπίστηκαν κατάλοιπα δαπέδων, από τα οποία το αρχικό από ασβεστοκονία είχε τοποθετηθεί σε βάθος 21,95-21,97 μ. Κάτω από αυτό αποκαλύφθηκαν τέσσερις τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο. Από αυτούς ο μεγαλύτερος (αρ. 6) καταλαμβάνει το βόρειο μέρος του χώρου και έχει διαστάσεις 2,70 × 1,25 μ. με ελαφριά απόκλιση από τα ΒΑ προς τα ΝΔ. Στο γέμισμα του τάφου βρέθηκε αποσπασματικό λίθινο επίκρανο, που διατηρεί το κόκκινο και γαλάζιο χρώμα και πιθανότατα ανήκει σε επιτύμβιο πεσσό ή στήλη. Στο δάπεδο του λαξεύματος διατηρήθηκαν κατάλοιπα αδιευκρίνιστων ορ-

24. Η λάρνακα έχει τοποθετηθεί σε λάξευμα στο φυσικό βράχο. Έχει μήκος 1,04 μ. εξωτερικά (0,94 μ. εσωτερικά) και πλάτος 0,59 μ. (0,47 μ. εσωτερικά).

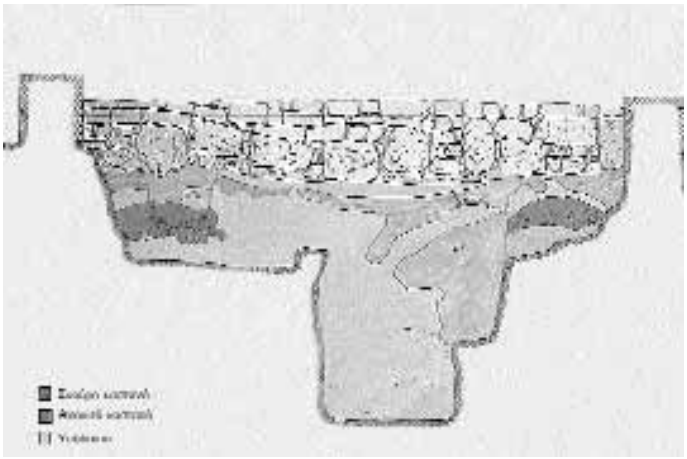

Σχ. 3. Όψη του δυτικού τοίχου του χώρου XIV πάνω από την ταφή αρ. 11, το χώμα του τύμβου της οποίας μερικά καλύπτεται από αυτό του παρακείμενου τάφου αρ. 6.

γανικών ουσιών. Στα κτερίσματα ανήκε ακέραιο αρυβαλλοειδές ληκύθιο που βρέθηκε στο εξωτερικό μέρος της δεξιάς κνήμης.

Οι δύο άλλες ταφές έχουν κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ. Η μικρότερη (αρ. 4) καταλαμβάνει το κεντρικό μέρος του δωματίου. Το ορθογώνιο όρυγμά της, διαστάσεων 1,10 × 0,55 μ., εξομαλύνεται με αναβαθμό που διαμορφώνεται στο ψηλότερο, ΒΑ μέρος του τάφου. Ο σκελετός της νεανικής μορφής είχε την κεφαλή προς τα δυτικά. Κατάλοιπα των οργανικών μελών του ξύλινου φερέτρου διατηρήθηκαν στο δάπεδο (βάθος 20,69 μ.) του ορύγματος, ενώ τρία σιδερένια καρφιά από την ίδια κατασκευή διασώθηκαν στις τρεις γωνίες του τάφου. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται θρυμματισμένη όλπη, πήλινο ειδώλιο περιστεριού και μελαμβαφές σκυφίδιο που είχε τοποθετηθεί στο αριστερό χέρι της μορφής. Ο δεύτερος τάφος (αρ. 11) ερευνήθηκε αποσπασματικά, καθώς το δυτικό του μισό βρίσκεται κάτω από το κεντρικό μέρος του δυτικού τοίχου. Χρονικά προηγείται της ταφής αρ. 6, το χώμα του τύμβου της οποίας καλύπτει και αυτό του τάφου 11 (σχ. 3). Στο δεξιό μέρος της κεφαλής εντοπίστηκαν ίχνη χρυσού ελάσματος που πιθανώς προέρχονταν από κόσμημα της κεφαλής. Στο στόμα είχε εναποτεθεί χάλκινο νόμισμα πιθανώς Αρχελάου[25]. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονταν δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια και δίωτη κοτύλη. Τα ενδύματα της μορφής κρατούσαν πέντε τοξωτές πόρπες, τρεις στον αριστερό και δύο στο δεξιό βραχίονα.

25. Στον εμπροσθότυπο φθαρμένη κεφαλή αγένειου Ηρακλή με λεοντή προς τα δεξιά και στον οπισθότυπο πιθανώς ημίτομο λύκου προς τα δεξιά. Πάνω δεξιά ίσως μπορούμε να αναγνώσουμε το τέλος επιγραφής *-]ΑΟ*.

Οι ταφές κάνουν εκτεταμένη χρήση του μαλακού φυσικού βράχου της περιοχής, μέσα στον οποίο ανοίγονται τα ορθογώνια ορύγματά τους. Η εξομάλυνση της επιφάνειας των ταφών επιτυγχάνεται με τη διαμόρφωση περιχειλώματος σε μορφή αναβαθμού ή αναβαθμών γύρω από το όρυγμα τοποθέτησης του νεκρού. Μικρότερες ταφές είναι δυνατόν να οριοθετούνται με μικρές, αδρές πέτρες που διαμορφώνουν όλες ή μέρος των παρειών. Οι πυρές είναι λιγοστές. Οι νεκροί καίγονται σε ξύλινες κατασκευές σε ρηχά ορύγματα οριοθετημένα με πηλόχωμα. Η χρήση πήλινων σαρκοφάγων είναι σπάνια. Τα ευρήματα στις ταφές είναι σχετικά λίγα. Εκτός από μερικές παιδικές, που είχαν αρκετά αντικείμενα, το σύνολο των ταφών ήταν λιτά κτερισμένες. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται αγγεία και ειδώλια, κυρίως κοκόρια και περιστέρια. Λίγα είναι τα μεταλλικά αντικείμενα, όπως η στλεγγίδα ή τα εξαρτήματα ρούχων, όπως οι πόρπες.

Το σύνολο των ευρημάτων χρονολογούνται στην καμπή του 5ου και το πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. Σε κοπές του Αρχελάου ανήκουν και τα δύο αργυρά νομίσματα που βρέθηκαν σε δύο τάφους. Ενώ τα χάλκινα νομίσματα είναι κοπές του Αρχελάου και του Αμύντα Γ′. Αξιοσημείωτη είναι η παντελής απουσία κοπών, αλλά και κτερισμάτων, που ανήκουν στον Περδίκκα Γ′ και τον Φιλίππο Β′.

Οι τάφοι χρονικά συμπίπτουν με αυτούς που εντοπίστηκαν κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο, αλλά και παλιότερα, κάτω από την ανατολική πτέρυγα της αγοράς, ανατολικά και νοτιοανατολικά της[26]. Φαίνεται πολύ πιθανό πως και ο ενδιάμεσος χώρος αποτελούσε μέρος του ίδιου συνόλου. Κρίνοντας από σποραδικά ευρήματα στα δυτικά και κυρίως νοτιοδυτικά της αγοράς, θεωρώ πιθανή την υπόθεση πως το νεκροταφείο αυτό απλώνεται και στην περιοχή αυτή.

Με τα σημερινά ανασκαφικά δεδομένα είναι αδύνατος ο ακριβής προσδιορισμός του νεκροταφείου αυτού χωρίς να προηγηθεί εκτεταμένη έρευνα, που μερικά μόνο θα μπορούσε να οριοθετήσει και τη θέση της προκασσάνδρειας Πέλλας, εφόσον, όπως τα ευρήματα δείχνουν, το σύνολο των ταφών ανάγεται σε παλιότερες περιόδους. Με δεδομένο το γεγονός της έλλειψης οικιστικών καταλοίπων της περιόδου πριν από τον Κάσσανδρο στους λόφους και τις πλαγιές, όπου σήμερα βρίσκεται η κωμόπολη της Πέλλας και η περιοχή της

26. Για το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς βλ. Ι. Ακαμάτης, *ΑΕΜΘ* 4 (1990) 146-149 με σημ. 15-16 για προηγούμενες αναφορές. *Ο ίδιος*, *Αρχαία Μακεδονία* VI 1, Θεσσαλονίκη 1999, 23-24. *Ο ίδιος*, *Εγνατία* 5 (1995-2000) 261. *Ο ίδιος*, *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 485-486 με σημ. 24.

«ακρόπολης», θα πρέπει οριστικά να συμπορευθούμε με την ως τώρα έρευνα που έχει τοποθετήσει την προκασσάνδρεια Πέλλα νοτιότερα[27].

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΤΟΑ

Στη νότια πτέρυγα της ανατολικής στοάς, αλλά και στη νότια στοά τα τελευταία χρόνια επιχειρείται συστηματικά η ολική αφαίρεση του γεμίσματος πηγαδιών των χώρων τους, στα οποία περιέχονται εργαστηριακά και εμπορικά κυρίως απόβλητα, κατάλοιπα τροφών και άλλα προϊόντα[28].

Η εμμονή στην ολική αφαίρεση του γεμίσματος των πηγαδιών σχετίζεται με το ενδιαφέρον για τη συνολική καταγραφή της αρχαιολογικής αλληλουχίας των στρωμάτων κάθε πηγαδιού και την ανασύσταση της διαδικασίας χρήσης της κατασκευής. Η επίχωσή τους σε διαφορετικές χρονικές περιόδους παρέχει τη συμπλήρωση των κενών στις γνώσεις μας σε σχέση με την κεραμική, την πηλοπλαστική, τη νομισματοκοπία, τη μεταλλοτεχνία κατά κύριο λόγο και λιγότερο με άλλες μορφές παραγωγής και εμπορίας.

Είναι λοιπόν προφανής η ουσιαστική προσφορά κάθε τέτοιου συνόλου πηγαδιού στη μελέτη της παραγωγικής διαδικασίας και εμπορίας των προϊόντων στη μακεδονική πρωτεύουσα, αφού το είδος των αντικειμένων ποικίλλει και ο χρόνος εναπόθεσης τους διαφέρει. Αργά, αλλά σταθερά οικοδομείται μια συνολική εικόνα της παραγωγικής και εμπορικής διαδικασίας στην Πέλλα από τον τέταρτο ως και τις αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Οι εργασίες στα πηγάδια επικεντρώνονται στην περίοδο Αυγούστου-Σεπτεμβρίου, όταν η στάθμη του νερού βρίσκεται στο χαμηλότερό της επίπεδο. Για πολλά χρόνια παρατηρείται μια σταδιακή μείωση του επιπέδου του υδροφόρου ορίζοντα στην περιοχή από το βάθος των 14 μ. περίπου που ήταν το 1981 στο βάθος των 21,50 μ. σήμερα, μια διαπίστωση που δημιουργεί ανησυχητικές προοπτικές για τη μελλοντική εξέλιξη της περιοχής. Η συρρίκνωση των υδροφόρων στρωμάτων επιταχύνεται τα τελευταία χρόνια και κατά κύριο λόγο οφείλεται στη συνεχή και άλογη υδρομάστευση των υπόγειων υδάτων της περιοχής για τη χρήση τους στις περιοδικές καλλιέργειες χωρίς κανένα ενδιαφέρον για τις μεσοπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες περιβαλλοντικές και οικονομικές επιπτώσεις. Κατά τραγική συγκυρία η πρακτική αυτή

---

27. Αποσπασματικά ευρήματα από την προκασσάνδρεια Πέλλα έχουν βρεθεί στις έρευνες που έχουν γίνει στην περιοχή του καναλιού, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ΑΕΜΘ* 1 (1987)137-143. *Η ίδια*, *ΑΕΜΘ* 9 (1995) 111. *Η ίδια*, *ΑΕΜΘ* 10 (1996) 93-101.

28. Η επίπονη όσο και επικίνδυνη πολλές φορές δουλειά στον τομέα αυτόν γίνεται πάντα από τους δύο ειδικευμένους εργάτες Πέτρο Ρίσκο και Κώστα Γκέτσιο που με μεράκι, φροντίδα και επιμέλεια φέρνουν σε πέρας ένα ιδιαίτερα δύσκολο έργο.

μας βοήθησε στο να ολοκληρώσουμε την έρευνά μας και στα πηγάδια των χώρων Γ, 5, 8, 12, 18, 20 και 22 της ανατολικής στοάς[29].

Όλες αυτές οι κατασκευές έχουν ανοιχτεί στο σχετικά μαλακό φυσικό βράχο. Περί το στόμιο τους, στην περιοχή του μαλακού χώματος, η στερέωση των τοιχωμάτων γινόταν με μικρές χτιστές πέτρες και σε μια περίπτωση με πήλινους σφονδύλους[30]. Η διάμετρός τους στο στόμιο φτάνει τα 0,80-0,85 μ. και σταδιακά μειώνεται στα 0,65-0,75 μ. στον πυθμένα. Μικρές βαθύνσεις στα τοιχώματα, συνολικά 75-80, ανοιγμένες αντωπά στις πλευρές τους, έδιναν τη δυνατότητα καθόδου στο εσωτερικό. Η υδρομάστευση γινόταν από υδροφόρες ρωγμές που βρίσκονταν κοντά στον πυθμένα.

Σε όλα τα πηγάδια οι φετινές εργασίες ολοκλήρωσαν την αφαίρεση του γεμίσματος στα λίγες δεκάδες εκατοστών που υπολείπονταν ως τον πυθμένα τους και το οποίο δεν είχε αφαιρεθεί τα προηγούμενα έτη λόγω της εμφάνισης του νερού. Επομένως, τα ευρήματα σχετίζονται με την πρώτη περίοδο χρήσης τους και δίνουν ένα terminus ante quem για την κατασκευή τους.

Το σύνολο της πρώτης φάσης χρήσης έδωσε νομίσματα της εποχής του Κασσάνδρου, μερικά χωρίς τον τίτλο του ως *βασιλεύς* (εικ. 9-10). Στην ίδια περίοδο φαίνεται πως ανήκουν αγγεία και λυχνάρια της πρώτης περιόδου χρήσης. Χαρακτηριστικές είναι και ενσφράγιστες θασίτικες λαβές του πυθμένα. Ανήκουν στους επώνυμους Κρινομένη[31], Αλκείδη[32], Ισόδικο[33] των ετών

29. Για τις εργασίες της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου σε ένα μεγάλο αριθμό από αυτά βλ. Ι. Ακαμάτης, *Εγνατία* 5 (1995-2000) 267-274 με αναφορές στην προοδευτική εξέλιξη των εργασιών στις υποσημειώσεις 11-14. Βλ. επίσης *ο ίδιος*, *ΑΕΜΘ* 4 (1990) 145 με σημ. 9 (βόρεια και δυτική στοά). *Ο ίδιος*, *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 120. *Ο ίδιος*, *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 183-184 (πηγάδια ανατολικής στοάς αρ. 3 και 14). *Ο ίδιος*, *ΑΕΜΘ* 8 (1994) 48 (πηγάδια ανατολικής στοάς αρ. 3 και 5). *Ο ίδιος*, *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 207-210 (πηγάδια ανατολικής στοάς αρ. 1, 10, 16, 12, 18, 20).

30. Πηγάδι στο νοτιοδυτικό τμήμα της νότιας στοάς, βλ. *Ο ίδιος*, *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 483 με εικ. 10. Με κυλινδρικές κεραμίδες είχε κατασκευαστεί και το ανώτερο τμήμα πηγαδιού της δυτικής στοάς, αναφορά στο οποίο γίνεται *στον ίδιο*, *ΑΕΜΘ* 4 (1990) 145 σημ. 9.

31. Για τον επώνυμο βλ. G. Jöhrens, *Amphorenstempel im Nationalmuseum von Athen. Zu den von H. G. Lolling aufgenommenen 'unedierten Henkel-inschriften'. Mit einem Anhang: Die Amphorenstempel in der Sammlung der Abteilung Athen des Deutschen Archäologischen Instituts* (Mainz 1999) 242 αρ. 825 (με προγενέστερη βιβλιογραφία). Για την ακριβέστερη χρονολόγηση το 306 π.Χ. βλ. A. Avram, *Histria VIII. Les timbres amphoriques. 1. Thasos,* Bucarest 1996, 53, 59 (από την Ίστρια), 65 (από την Τόμη), 69 (από την Κάλλατη), και 122 αρ. 297. Παλιότερα είχε καταταχτεί στην ομάδα ΙΙΙ και χρονολογήθηκε λίγο νωρίτερα, περίπου 325-310 π.Χ. Βλ. M. Debidour, «En classant les timbres thasiens», *BCH Suppl. XIII* (1986) 325 και 331.

32. Για τον επώνυμο βλ. Jöhrens, *ό.π.*, 240 αρ. 814 (με προγενέστερη βιβλιογραφία). Για την ακριβέστερη χρονολόγηση το 305 π.Χ. βλ. Avram, *ό.π.,* 53, 59 (από την Ίστρια). Πβ. και *ό.π.,* 123 αρ. 298-299.

Εικ. 9. Χάλκινα νομίσματα βασιλέως Κασσάνδρου.
Το τελευταίο είναι κοπή Αλεξάνδρου.

33. Για τον επώνυμο βλ. Jöhrens, *ό.π.*, 242 αρ. 823 (με προγενέστερη βιβλιογραφία). Για τη χρονολόγηση του επωνύμου το 304 π.Χ. βλ. Avram, *ό.π.*, 53, 59 (από Ίστρια), 65 (από την Τόμη), 69 (από την Κάλλατη). Πβ. και *ό.π.*, 123 αρ. 300-305.

Εικ. 10.
Χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου.

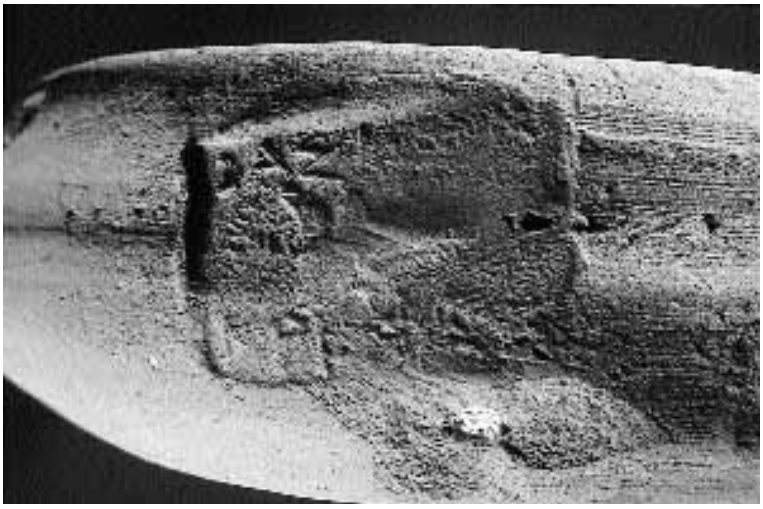

Εικ. 11. Ενσφράγιστη θασίτικη λαβή οξυπύθμενου αμφορέα με το όνομα του άρχοντα Κριτία.

306, 305, 304, ενώ ο τελευταίος χρονικά αμφορέας του πυθμένα ανήκει στον επώνυμο Κριτία και χρονολογείται το 299 π.Χ.[34] (εικ. 11).

Στο βάθος των πηγαδιών το παχύρρευστο στρώμα συνίστατο από μεγάλα και μικρά κομμάτια από ξύλα, πελεκούδια από ξύλα και αρκετά τμήματα από έπιπλα, η αποκατάσταση των οποίων, αν είναι εφικτή, δεν έχει ακόμα επιχειρηθεί (εικ. 12). Σε αρκετά πηγάδια το νερό διατήρησε πολλά κατάλοιπα από τροφές, όπως οι αποξυλωμένοι πυρήνες ελιάς, ξυλώδη ενδοκάρπια (κελύφη) από αμύγδαλα και καρύδια (εικ. 13-14), ξυλώδη περικάρπια από λεπτοκάρυα (εικ. 15), τα γνωστά στην αρχαιότητα *κάρυα ποντικά* (κοινώς φουντούκια στην τουρκική). Ακόμα βρέθηκαν δερματώδη περιβλήματα από

Εικ. 12.
Τμήματα επεξεργασμένου ξύλου.

34. Για τον επώνυμο βλ. A. M. Bon – A. Bon, *Les timbres amphoriques de Thasos. Études thasiennes IV*, Paris 1957, 277-280 αρ. 1057-1072, ειδικότερα αρ. 1058 με οριζόντιο βουκράνιο, όπως εδώ. Η ταύτιση των σφραγίδων από τις φωτογραφίες δεν είναι δυνατή. Το αξίωμα του επωνύμου Κριτία τοποθετήθηκε τελευταία το έτος 299 π.Χ., Avram, *ό.π.*, 53, 59 και 61 (από την Ίστρια και την περιοχή της), 65 (από την Τόμη), 69 (από την Κάλλατη). Πβ. *ό.π.*, και 126 αρ. 324-327, 158 αρ. 578 και 159 αρ. 578.

Εικ. 13.
Ξυλώδη ενδοκάρπια (κελύφη) από αμύγδαλα.

Εικ. 14.
Ξυλώδη ενδοκάρπια από καρύδια.

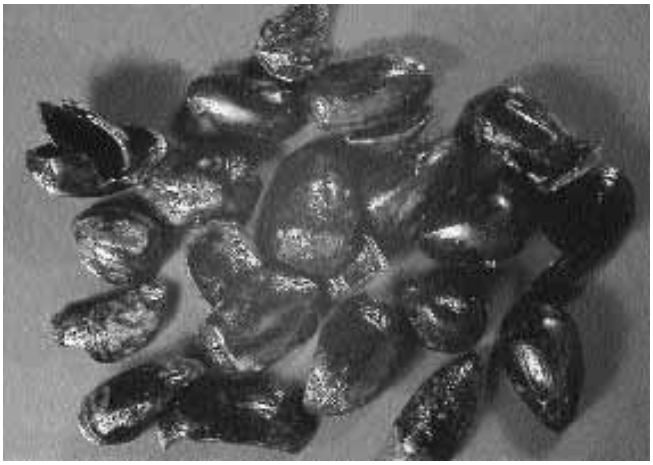

Εικ. 15.
Ξυλώδη περικάρπια από λεπτοκάρυα (φουντούκια).

Εικ. 16. Περίβλημα από κουκουνάρα.

Εικ. 17. Αποξυλωμένοι πυρήνες ελιάς και σπόροι.

κάστανα, από κουκουνάρα (εικ. 16), αλλά και πολλοί σπόροι, όπως ίσως από καρπούζια και πεπόνια[35] (εικ. 17-18). Τα ευρήματα αυτά μαζί με κατάλοιπα από ιχθείς, οστά βοοειδών και αιγοπροβάτων αποτελούσαν βασικά διατροφικά στοιχεία του αστικού πληθυσμού της Πέλλας.

35. Πελεκούδια από ξύλα, αποξυλωμένοι πυρήνες ελιάς, ξυλώδη περικάρπια από αμύγδαλα, καρύδια, και λεπτοκάρυα, δερματώδη περιβλήματα από κάστανα, λίγα γίγαρτα, και άλλους σπόρους βρέθηκαν στον πυθμένα του πηγαδιού του χώρου 1, βλ. Ι. Ακαμάτης, *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 208-209, εικ. 3-6. Επίσης *Ο ίδιος*, *Εγνατία* 5 (1995-2000) 268 εικ. 8-10.

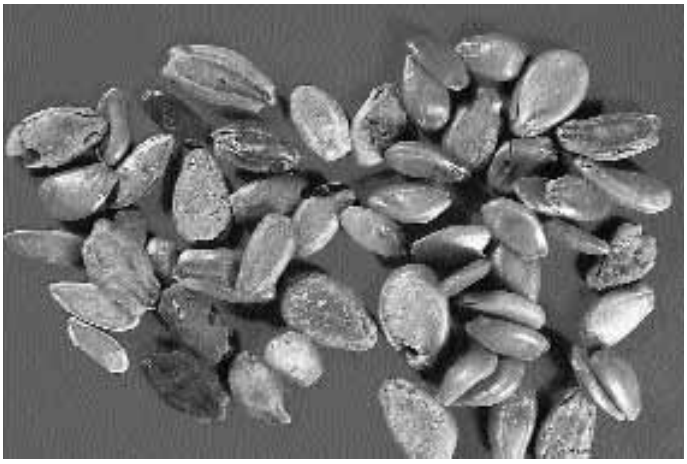

Εικ. 18. Σπόροι.

Απρόσμενο ήταν ένα άλλο εύρημα του πυθμένα ενός πηγαδιού. Για πρώτη φορά στην Πέλλα εντοπίσαμε και ξύλινα αγγεία, η χρήση των οποίων αναφέρεται βέβαια στις πηγές, αλλά σπανιότατα εντοπίζονται ανασκαφικά. Πρόκειται για ξύλινες πυξίδες και τμήματα από σκύφους, αρκετά κομμάτια από τα οποία παραμένουν ακόμα ασυγκόλλητα. Οι βάσεις τους είναι δακτυλιόσχημες, με βαθύ, ανοιχτό κύπελλο και με μονή ή διπλή χάραξη κάτω από το αδιαμόρφωτο χείλος (εικ. 19).

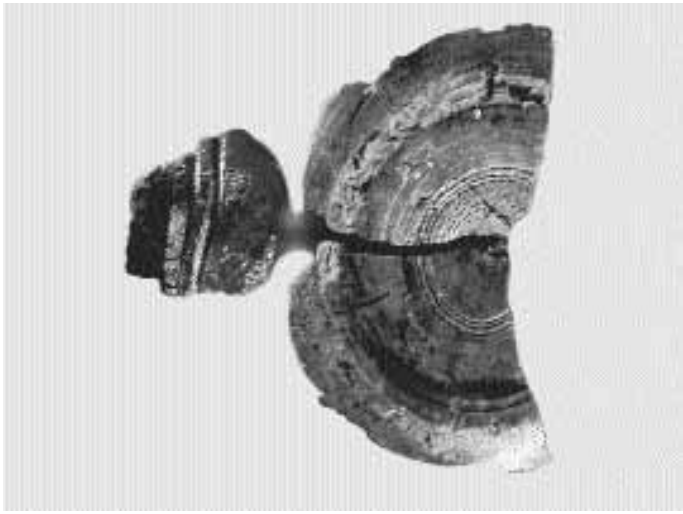

Εικ. 19. Τμήματα από τη βάση και το σώμα ξύλινου σκύφου.

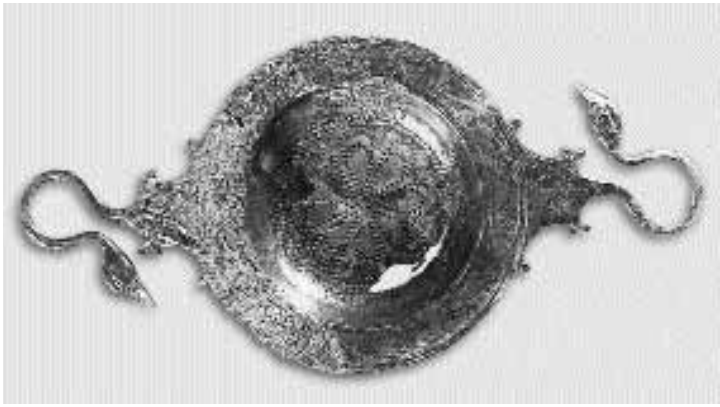

Εικ. 20. Χάλκινος ηθμός.

Επίσης στον πυθμένα ενός πηγαδιού εντοπίστηκε και μια ομάδα χάλκινων αγγείων. Ανάμεσα τους περιλαμβάνονται δύο οινοχόες. Η μία από αυτές φέρει σαφή τα ίχνη της επισκευής. Ακόμα περιλαμβάνονται μια χάλκινη κιβωτός (*λάρναξ, κίστη*), τμήματα από αμφορέα με το εξαρτημένο με αλυσίδα πώμα του, καθώς και κομμάτια από βαθιούς σκύφους. Ανάμεσα στα αγγεία αυτά βρέθηκε και ένας ηθμός (εικ. 20-21). Στη χυτή λαβή του εικονίζεται το καλοκαμωμένο κεφάλι ενός κύκνου (ή χήνας). Το στενότερο παράλληλο του ηθμού αυτού ανήκει, από όσο γνωρίζω, στον ηθμό τάφου στη θέση Vurbitsa, της

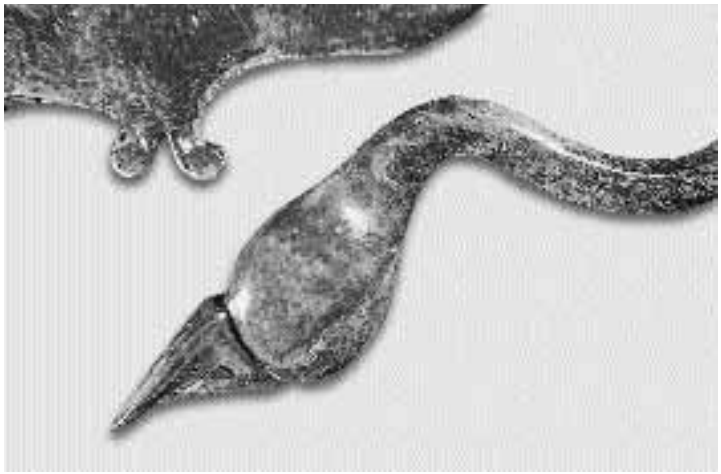

Εικ. 21. Λεπτομέρεια λαβής χάλκινου ηθμού σε μορφή κύκνου (ή χήνας).

ΒΑ Βουλγαρίας[36]. Οι λεπτομέρειες στην κατατομή, τη διάτρηση, αλλά και τη χάραξη στα κεφάλια των πτηνών και του χείλους των δύο αγγείων δείχνουν πέρα από τη χρονική τους συσχέτιση και μια εργαστηριακή εξάρτηση. Ο ρηχός κυκλικός ηθμός με την τριγωνική βαθμιδωτή λαβή, που στη βάση της οριοθετείται από τοξωτούς σταγονόσχημους λωβούς και απολήγει σε σχηματοποιημένες κεφαλές κύκνων, έχει στενές σχέσεις με σειρά από χάλκινα και αργυρά παραδείγματα στη βόρεια Ελλάδα και ειδικότερα στη Μακεδονία των ύστερων κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων[37]. Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα προέρχονται από τη Θεσσαλία(;)[38], την Πύδνα[39], τη Βεργίνα[40], τη Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης[41], το Δερβένι[42], τη Νικήσιανη[43] και

36. Για τον τύμβο στη Vurbitsa στις βόρειες πλαγιές του ανατολικού Stara planina, βλ. R. F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction*, London 1975, 73. Αναλυτική βιβλιογραφία στο: M. Pfrommer, *Studien zu alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit*, Berlin 1987, 183 (FK 58). Ακόμα, Z. H. Archibald, *The Odrysian Kingdom of Thrace,* Oxford 1998, 241 σημ. 9.

37. Για τον τύπο, τις δύο ομάδες (α. με χαμηλό, επίπεδο διάτρητο πυθμένα και β. με μικρότερο πυθμένα και με κυλινδρική χωνοειδή εκροή) και τις παραλλαγές βλ. Κ. Ρωμιοπούλου, «Υστεροκλασικά ταφικά σύνολα από τη Θεσσαλονίκη», στον τόμο: *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, Γ', Αθήναι 1989, 212-213 αρ. 13.

38. A. Oliver, *Silver for the Gods. 800 Years of Greek and Roman Silver. The Toledo Museum of Art,* Toledo, Ohio 1977, 45 αρ. 14 με αναλυτική βιβλιογραφία.

39. Μ. Μπέσιος – Μ. Παππά, *Πύδνα*, Κατερίνη 1995, 78 (Σεβαστή, τούμπα «Παππά», τάφος 2), 83 (Πύδνα, βόρειο νεκροταφείο), 86Δ/D (Πύδνα, νότιο νεκροταφείο). Το πρώτο παράδειγμα ανήκει σε ασημένιο ηθμό. Από τις δύο λαβές του η μία μόνο απολήγει σε κεφαλή κύκνου, ενώ η άλλη είναι πιόσχημη, ταινιωτή με καμπυλωτά σκέλη. Για τον ίδιο ηθμό βλ. και στον κατάλογο της έκθεσης *Η Μακεδονία από τα μυκηναϊκά χρόνια ως τον Μέγα Αλέξανδρο.* Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Ιούλιος – Αύγουστος 1988. Museo Civico της Μπολώνια, 29 Απριλίου – 17 Ιουνίου 1988, 161 αρ. 207. Επίσης στον κατάλογο της έκθεσης στην Αυστραλία το 1988-1989: *Αρχαία Μακεδονία*, Αθήνα 1988, 297 αρ. 248 και στον κατάλογο της έκθεσης *Greek Civilization. Macedonia. Kingdom of Alexander the Great*, Αθήνα 1993, 234, αρ. 277 (350 – 225 π.Χ.) και Ι. Βοκοτοπούλου, *Αργυρά και χάλκινα έργα τέχνης*, Αθήνα 1997, 162 αρ.164 και 264. Οι δύο άλλοι ηθμοί από την Πύδνα είναι χάλκινοι. Η δεύτερη λαβή του τρίτου είναι αβέβαιη.

40. Από τη Βεργίνα είναι γνωστοί δύο αργυροί ηθμοί: 1) Από τον τάφο ΙΙ. Ηθμός αργυρός με επιχρυσωμένα τα κοσμήματα της εγχάρακτης διακόσμησης των προσφύσεων των λαβών και τον σύνθετο πλοχμό του περιχειλώματος. Για τις κεφαλές των κύκνων (ή χηνών) που είναι τοποθετημένες κάθετα προς το χείλος βλ. τον κατάλογο: *Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας,* Αθήνα 1979, 50 αρ. 109. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι*, Αθήνα 1984, 148 εικ. 108. Σ. Δρούγου και Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Βεργίνα. Περιδιαβάζοντας τον αρχαιολογικό χώρο,* Αθήνα 1999, 51, εικ. 66. 2). Από τον τάφο ΙΙΙ, Μ. Ανδρόνικος, *ό.π.,* εικ. 211 αρ. 178, χωρίς διάκοσμο στις προσφύσεις των λαβών και το περιχείλωμα, αλλά με κάθετες τις κεφαλές των κύκνων.

41. Κ. Ρωμιοπούλου, *ό.π.,* 212-213, πίν. 55α.

42. Από τον τάφο Β, για τον οποίο βλ. Π. Θέμελη και Γ. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του*

Εικ. 22. Μελαμβαφής κάνθαρος.

την Ποτίδαια[44]. Ενώ οι παλιότερες μελέτες των Shkorpil[45], Filow[46] και Chichikova (1969) χρονολόγησαν τα ευρήματα στη Vurbitsa μεταξύ του 350-325, όμως ήδη από την εποχή του Filow η ταφή έχει τοποθετηθεί στο τέλος του 4ου αι.[47], πιθανόν και στο πρώτο μισό του 3ου αι.: «*Am spätesten ist das Grab aus dem Hügel bei Vărbitsa anzusetsen; es gehört erst dem Ende des 4., vielleicht so-*

Δερβενιού, Αθήνα 1997, 69-70, πίν. 11 και 72 αρ. Β4. Οι τάφοι του Δερβενιού έδωσαν και τρεις ηθμούς – «χωνία»: α) από τον τάφο Α, *ό.π.*, 37, πίν. 43 αρ. Α14, β) από τον τάφο Β, *ό.π.*, 76, πίν. 88 αρ. Β27 και γ) τον τάφο Δ, *ό.π.*, 104, πίν. 21, 115 αρ. Δ11. Ο τελευταίος εκτός από το χωνίο φέρει και διάτρητο πυθμένα, ενώ η βάση των λαβών του είναι τριγωνική.

43. Δύο χάλκινοι ηθμοί, από τους οποίους ο πρώτος φέρει στον πυθμένα κυλινδρική εκροή εξωτερικά και προσαρτημένο έλασμα με οπές εσωτερικά: Δ. Λαζαρίδη – Κ. Ρωμιοπούλου – Γ. Τουράτσογλου, *Ο τύμβος της Νικήσιανης*, Αθήναι 1992, 22-23 εικ. 4 και πίν. 7 αρ. Μ 452 (Τάφος Β) με βιβλιογραφία και παράλληλα. Για τον δεύτερο, *ό.π.*, 42, πίν. 26 αρ. Α 2581 (Τάφοι Α – Γ). Το άκρο της μιας λαβής λείπει και στους δύο. Από τον δεύτερο λείπει σχεδόν ολόκληρο το διάτρητο έλασμα του πυθμένα. Οι ταφές από όπου προέρχονται οι δύο ηθμοί της Νικήσιανης χρονολογούνται στο τέλος του τέταρτου ως το πρώτο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

44. Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, *ΑΔ* 21 (1966) Χρονικά Β2, 342-343, πίν. 361δ. J. P. Michaud, *BCH* 94 (1970) 1066 εικ. 392. Κατάλογος *Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας*, Αθήνα 1979, αρ. 349.

45. C. και K. Shkorpil, *Mogili, Pametnitsi iz Bulgarskoto*, Plovdiv 1898, 131-133.

46. B. Filow – I. Velkow – V. Mikow, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia 1934, 171-180.

47. *Ό.π.*, 215.

gar der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts an»[48]. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξαν και οι πρόσφατες έρευνες των Pfrommer[49] και Archibald[50] που τοποθέτησαν την ταφή περί το 300 π.Χ. ή και λίγο μετά, σε μια δηλαδή χρονική περίοδο περίπου σύγχρονη με την απόρριψη των μεταλλικών αντικειμένων στο πηγάδι της Πέλλας, την οποία τα νομισματικά και κεραμικά αρχαιολογικά ευρήματα τοποθετούν στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. (εικ. 22).

48. *Ο.π.*, 230.

49. *Ο.π.*, 183 (FK 58).

50. Z. H. Archibald, "The Gold Pectoral from Vergina and its Connections", *OxfJA* 4/2 (1985) 181 σημ. 41 και *η ίδια*, *The Odrysian Kingdom of Thrace*, Oxford 1998, 241 σημ. 9, 281 με σημ. 110, πίν. 47, 335, 344.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ –
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΙΛΑΛΗ-ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ

ΑΡΧΟΝΤΙΚΟ 2000

Συνεχίστηκε το Σεπτέμβριο του 2000, για όγδοη χρονιά, η ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών[1]. Στόχος της υπήρξε α) η διερεύνηση σε βάθος δύο παλιότερων στρωματογραφικών τομών (Ε και ΣΤ) στη νότια πλαγιά, για να προσδιοριστεί το πάχος των επιχώσεων της Εποχής του Χαλκού και η νεολιθική κατοίκηση και β) η συνέχιση της διερεύνησης της φάσης των πασσαλόπηκτων οικημάτων της ανατολικής πλαγιάς της τούμπας με την αφαίρεση τριών ακόμα μαρτύρων (ΙΓ-ΙΔ, ΙΓ-Π και Χ-Ω). Η ανασκαφή προχώρησε σε βάθος και στην τομή Φ στην κορυφή του λόφου, όπου επίσης αποκαλύφθηκε η κύρια φάση των πασσαλόπηκτων οικημάτων (σχ. 1).

Η καλή κατάσταση διατήρησης των φετινών ευρημάτων και το είδος τους μας βοήθησαν να επανεκτιμήσουμε τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα που αφορούν τις πηλοκατασκευές που βρέθηκαν στον οικισμό και των οποίων ο συνολικός αριθμός υπερβαίνει πια τις 100. Από αυτές 60 περίπου ανήκουν στον ορίζοντα κατοίκησης των πασσαλόπηκτων οικημάτων, έκτασης σχεδόν 300 τ.μ. Το 83% περίπου των κατασκευών της φάσης αυτής διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση και έτσι μπορούμε να διακρίνουμε 5 τύπους με βάση μορφολογικά και κατασκευαστικά κριτήρια.

Α) ΦΟΥΡΝΟΙ (εικ. 1, 2). Οι φούρνοι που αποκαλύφθηκαν φέτος είναι ίσως από τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα στον ευρύτερο βορειοελλαδικό χώρο. Ο πρώτος βρέθηκε στο μάρτυρα ΙΓ-Π και αποτελεί ανακατασκευή ενός παλιότερου με την ίδια μορφή, αλλά διαφορετικό προσανατολισμό (εικ.

1. Για την ανασκαφή του 2000 στο Αρχοντικό βλ. Α. Παπανθίμου – Α. Πιλάλη – Ε. Παπαδοπούλου – Ε. Τσαγκαράκη – Ι. Φάππας – Δ. Μπασογιάννη, *ΑΕΜΘ* 14 (2000), υπό δημοσίευση.

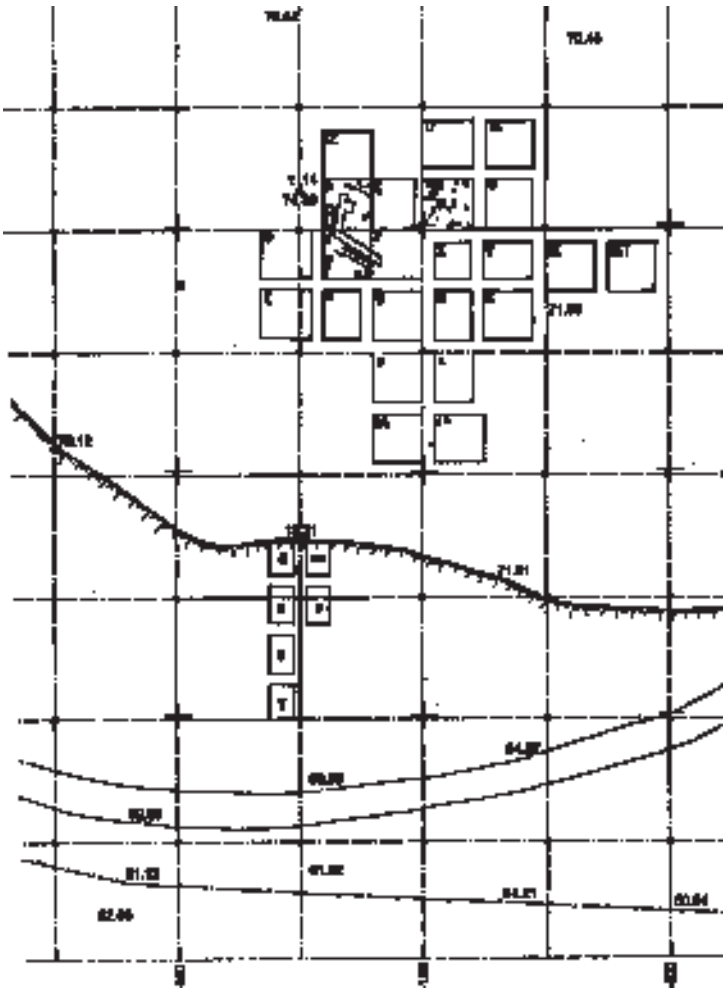

Σχ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο της ανασκαφής στο Αρχοντικό Γιαννιτσών.

1)[2]. Στο δεύτερο φούρνο, από το μάρτυρα Χ-Ω, εκτός από το γεγονός της καλής κατάστασής του ενδιαφέρον παρουσιάζει το αρχαιολογικό σύνολο που τον πλαισιώνει, δηλ. πλήθος σπασμένων αγγείων και ο σκελετός ενός γου-

2. Για τον παλιότερο φούρνο βλ. Α. Παπανθίμου – Α. Πιλάλη – Ε. Παπαδοπούλου – Ε. Τσαγκαράκη – Ι. Φάππας, «Αρχοντικό 1999», *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 468. Φέτος ολοκληρώνοντας τον καθαρισμό του, διαπιστώθηκε ότι και αυτός έχει πλατφόρμα και προσανατολισμό Ν-Β (με την πλατφόρμα του στο Β) και όχι όπως αρχικά είχε θεωρηθεί Α-Δ.

Εικ. 1. Πήλινος φούρνος στο Αρχοντικό Γιαννιτσών (μάρτυρας ΙΓ-Π).

Εικ. 2. Πήλινος φούρνος με συνευρήματα στο μάρτυρα Χ-Ω, στο Αρχοντικό Γιαννιτσών.

ρουνιού, ο οποίος βρέθηκε ακριβώς πλάι στο φούρνο (εικ. 2). Οι φούρνοι στο Αρχοντικό είναι πεταλοειδείς κατασκευές με θολωτή κάλυψη και στόμιο στη μια στενή πλευρά. Το μήκος τους είναι περίπου 65 εκ. και το πλάτος τους 60 εκ. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν με βεβαιότητα τέσσερα τουλάχιστον παραδείγματα, από τα οποία τα τρία έχουν συμφυή πλατφόρμα μπροστά στο στόμιό τους. Είναι κατασκευασμένα από καλής ποιότητας πηλό, λειασμένο με πολύ επιμέλεια.

Σχετικά με τη χρήση τους έχει ήδη υποστηριχτεί ότι εξυπηρετούσαν τις τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες των νοικοκυριών και κυρίως το ψήσιμο του φαγητού[3]. Η άποψη αυτή στηρίζεται στη μορφή και στο μέγεθός τους, αλλά και στα προκαταρκτικά αποτελέσματα της πυροτεχνολογικής ανάλυσης που γίνεται από το τμήμα Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος»[4].

Στο μάρτυρα ΙΓ-ΙΔ αποκαλύφθηκε μια κατασκευή που αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση. Σώζεται σχεδόν ολόκληρη με διαστάσεις 50 × 43 εκ. Έχει πεταλοειδές σχήμα με στόμιο στη μια στενή πλευρά και κάθετα τοιχώματα. Το ύψος των τοιχωμάτων είναι 12,5 εκ. Ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή της είναι καθαρός και έχει λειανθεί. Στο εσωτερικό της δε διαπιστώθηκαν ίχνη καύσης. Πάνω στο δάπεδό της, στην περιοχή του στομίου, βρέθηκαν όστρακα ενός αγγείου. Η ιδιαιτερότητά της έγκειται στο γεγονός ότι διαθέτει στόμιο, ενώ είναι ανοιχτή και στο επάνω μέρος της. Ίσως η κάλυψη στην περίπτωση αυτή να γινόταν με άλλο τρόπο, π.χ. με κάποιο αγγείο. Παρά τις μορφολογικές της ομοιότητες με τους φούρνους, η απουσία θολωτής κάλυψης ίσως υποδηλώνει μια διαφορετική λειτουργία.

Έξι ακόμα πηλοκατασκευές με τα ίδια χαρακτηριστικά ως προς το σχήμα, το μέγεθος και την ύπαρξη στομίου, δε σώζουν τα τοιχώματά τους σε αρκετό ύψος, ώστε να καταλάβουμε αν ανήκουν στην προηγούμενη περίπτωση ή αν σχημάτιζαν θόλο. Ωστόσο, η μορφή τους καθώς και η εμφάνιση καύσης και απανθρακωμένων σπόρων σε κάποιες από αυτές υποδεικνύουν πως μάλλον πρόκειται για φούρνους.

Β) ΠΛΑΤΦΟΡΜΕΣ (Σχ. 2). Οι πλατφόρμες αποτελούν το δεύτερο τύπο.

---

3. Βλ. ενδεικτικά Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, «Οικήματα στην Προϊστορική Τούμπα του Αρχοντικού Γιαννιτσών», *Αρχαία Μακεδονία* VI.2 (1996) 887-892.

4. Γ. Μανιάτης – Γ. Φακορέλλης, «Διερεύνηση της πυροτεχνολογίας σε πηλοκατασκευές του Αρχοντικού Γιαννιτσών», *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 317-325.

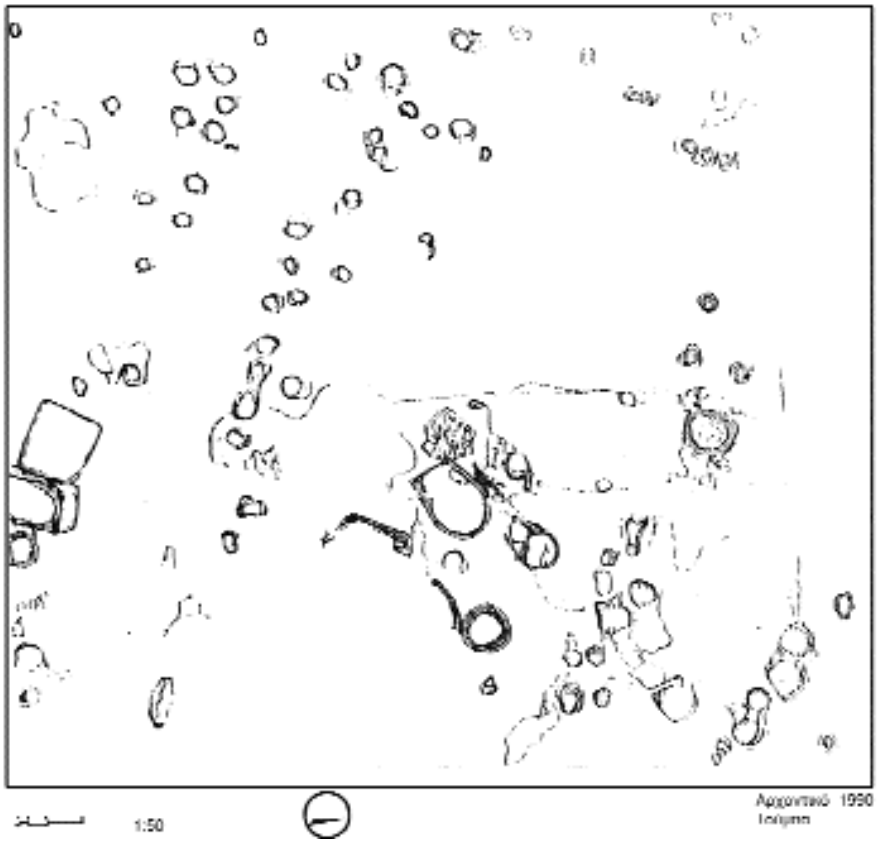

Σχ. 2. Αρχοντικό Γιαννιτσών. Σχέδιο τομών χ, ω, λ, ψ, μ. Στο αριστερό άκρο διακρίνεται πλατφόρμα σε συνδυασμό με φούρνο και μικρό σιρό.

Χαρακτηρίζονται με τον όρο αυτό πηλοκατασκευές με επίπεδη επιφάνεια χρήσης, χωρίς τοιχώματα. Τα καλά διατηρημένα παραδείγματα είναι πέντε. Έχουν συνήθως σχήμα τετράπλευρο και μόνο σε μια περίπτωση διαπιστώθηκε ημικυκλικό. Οι διαστάσεις τους είναι περίπου 60-70 εκ. και είναι κατασκευασμένες από συμπαγή πηλό πάχους 5-6 εκ. Στην υποδομή τους, σε δύο περιπτώσεις διαπιστώθηκε υπόστρωμα οστράκων και σε μία πλέγμα καλαμιών. Σχετίζονται και αυτές με τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες και μπορούν να χαρακτηριστούν ως πάγκοι εργασίας.

Γ) ΚΥΚΛΙΚΕΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ. Εδώ περιλαμβάνονται μεγάλου μεγέθους κυκλικές ή ελαφρά ελλειψοειδείς κατασκευές διαμέτρου περίπου 1-

Εικ. 3. Αρχοντικό Γιαννιτσών. Μεγάλη πήλινη κυκλική κατασκευή στην τομή Φ.

1, 5 μ. Έχουν κάθετα τοιχώματα που διατηρούνται σε ύψος μέχρι και 24 εκ. και το πάχος τους είναι 5-7 εκ. Η μεγαλύτερη πηλοκατασκευή αυτού του τύπου αποκαλύφθηκε κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο στην τομή Φ της κορυφής της τούμπας (εικ. 3). Έχει διάμετρο 1, 56 μ. και σωζόμενο ύψος τοιχωμάτων 24 εκ. Δίπλα της εντοπίστηκε μια μικρότερη, της οποίας ωστόσο τα τοιχώματα διατηρούνται σε ύψος 32 εκ.

Συνολικά ως τώρα έχουν βρεθεί επτά δείγματα αυτού του τύπου. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε πηλόχωμα με πολλές προσμείξεις (άχυρο, χαλικάκια, θραύσματα οστρέων κ.ά.). Σε μια περίπτωση παρατηρήθηκε και υπόστρωμα οστράκων.

Ίσως οι κατασκευές αυτές να εξυπηρετούσαν αποθηκευτικές ανάγκες[5], άποψη που μπορεί να στηριχθεί κυρίως στις μεγάλες διαστάσεις τους, στη μορφή τους, αλλά και σε αρχαιολογικά παράλληλα από άλλες θέσεις[6]. Πι-

5. Βλ. επίσης Παπανθίμου – Πιλάλη κ.ά., *ό.π.* (σημ. 2).

6. C. Renfrew et al., *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece* I, Los Angeles 1986, 191, εικ. 8. 10, πίν. XXVII (Bin 1, 2: Burnt House), 187, πίν. XX 3 (Bin Complex). Παρόμοιες κυκλικές αποθηκευτικές κατασκευές έχουν βρεθεί και σε άλλες θέσεις όπως π.χ. στο Karanovo (Karanovo II): S. Hiller – V. Nikolov, *Karanovo. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992*» I 1, Salzburg-Sofia1997, 70-71, 63, πίν. XV 3.

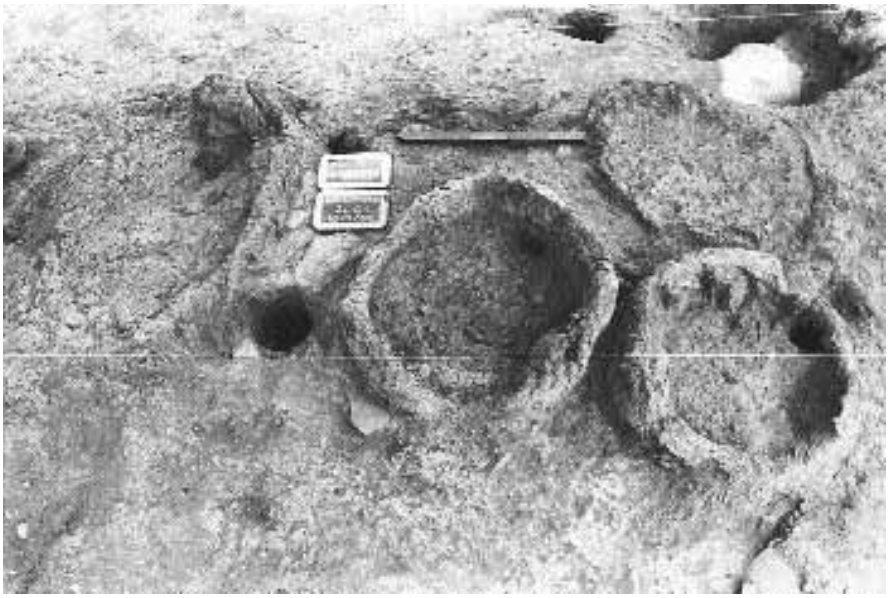

Εικ. 4. Αρχοντικό Γιαννιτσών. Μικρές πήλινες κατασκευές.

στεύουμε ότι η ερμηνεία τους ως σιρών θα επιβεβαιωθεί και από την παλαιοβοτανική ανάλυση.

Δ) ΚΥΚΛΙΚΕΣ ΜΙΚΡΕΣ. Και εδώ περιλαμβάνονται επίσης κυκλικές ή ελαφρά ελλειψοειδείς πηλοκατασκευές, μικρότερων ωστόσο διαστάσεων, με διάμετρο που κυμαίνεται μεταξύ 40 και 60 εκ. (εικ. 4). Τα σωζόμενα τοιχώματα είναι κάθετα (μέγ. σωζ. ύψ. 15-20 εκ., μέγ. πάχ. 4-8 εκ.). Στην ομάδα αυτή ανήκουν με βεβαιότητα δεκατρία δείγματα. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε πηλόχωμα, αλλά και σε μερικές περιπτώσεις πιο καθαρός πηλός. Στις περισσότερες από αυτές διαπιστώθηκαν ίχνη καύσης, πράγμα που θα δικαιολογούσε τη χρήση τους ως εστιών. Ωστόσο ορισμένες μπορεί να είχαν αποθηκευτική χρήση και άλλες να λειτουργούσαν σαν θήκες για τη στήριξη αγγείων.

Ε) ΣΥΝΘΕΤΕΣ ΠΗΛΟΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ. Εδώ εντάσσονται τέσσερα διαφορετικά παραδείγματα, τα οποία χαρακτηρίστηκαν ως «σύνθετες» πηλοκατασκευές καθώς συνδυάζουν διάφορα μορφολογικά στοιχεία. Οι τρεις αποκαλύφθηκαν στις φετινές ανασκαφικές έρευνες. Η πρώτη βρέθηκε στην τομή Φ. Είναι από συμπαγή πηλό και εμφανίζει μια επίπεδη επιφάνεια χρήσης (73 × 65 εκ.), στη μια πλευρά της οποίας διαμορφώνεται κυκλική κοιλότητα με έντονα ίχνη καύσης (βάθ. 10 εκ. και διάμ. 28 εκ.) καθώς και μια ημικυκλικού

σχήματος βάθυνση (διάμ. 39 εκ.). Πιθανό να σχετίζεται με μια εξειδικευμένη οικοτεχνική δραστηριότητα.

Σε μικρή απόσταση από την προηγούμενη αποκαλύφθηκε μια διπλή κατασκευή με έντονα ίχνη καύσης. Αποτελείται από μια σχεδόν κυκλική κατασκευή με τοιχώματα (διάμ. 37 εκ., ύψ. τοιχ. 3 εκ., πάχ. 3,5 εκ.) και μια συμφυή πεταλοειδή. Η μορφή της παραπέμπει σε παρόμοιο παράδειγμα από το Bin Complex των Σιταγρών, το οποίο σχετίζεται με την επεξεργασία των σιτηρών[7].

Η τρίτη σύνθετη πηλοκατασκευή αποκαλύφθηκε στο μάρτυρα ΙΓ-Π και συνίσταται σε τρεις μικρού μεγέθους κατασκευές με κοινά τοιχώματα. Οι δύο από αυτές είναι κυκλικές με περιχείλωμα, ενώ η τρίτη πεταλοειδής (διαμέτρου 25-30 εκ.). Φαίνεται πως η λειτουργία τους σχετίζεται με το φούρνο που βρίσκεται ακριβώς δίπλα.

Η τέταρτη σύνθετη κατασκευή, που είχε αποκαλυφθεί παλιότερα[8], είναι κυκλική με μια προέκταση που πιθανώς όριζε τη θέση ενός ταφικού αγγείου.

Σχετικά με την ανάλυση της κατανομής του κάθε τύπου στο χώρο διαπιστώνεται πως οι φούρνοι πρώτα πρώτα αντιπροσωπεύονται από τέσσερα μόνο βέβαια παραδείγματα, τα οποία εμφανίζουν αραιή κατανομή. Κάθε φούρνος πλαισιώνεται από πλατφόρμες και μικρού μεγέθους κυκλικές πήλινες κατασκευές. Η σειρά από πασσαλότρυπες που διαπιστώθηκε κοντά σε δύο φούρνους φανερώνει πως αυτοί βρίσκονταν κοντά σε τοίχους και όχι στο μέσον ενός δωματίου. Μια άλλη παρατήρηση είναι πως πολύ πιο συχνή είναι η χρήση μικρών κυκλικών κατασκευών, οι οποίες συνήθως εμφανίζονται η μια κοντά στην άλλη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κατανομή των μεγάλων κυκλικών κατασκευών (σιροί), γιατί οι τέσσερις από τις επτά αποκαλύφθηκαν σ' ένα σημείο του οικισμού, οργανωμένες σε συστάδα. Πρόκειται για τα ευρήματα του μάρτυρα ΙΓ-ΙΔ. Δύο μάλιστα από αυτές συνυπήρχαν με μικρές κυκλικές.

Η ανασκαφική εικόνα των πηλοκατασκευών συμπληρώνεται από τα αρχαιολογικά τους συμφραζόμενα. Γύρω από αυτές βρίσκουμε ολόκληρα αγγεία, κυρίως αμφορίσκους με υπερυψωμένες λαβές και πιθοειδή, μυλόπετρες, αλλά και αρκετές αγνύθες. Κατά τη φετινή περίοδο μάλιστα διαπιστώθηκε η ύπαρξη πηλόκτιστων αγγείων μεγάλου μεγέθους. Η σύσταση του πηλού τους μοιάζει πολύ μ' αυτή των κατασκευών (Χ-Ω, ΙΓ-ΙΔ).

---

7. C. Renfrew, *ό.π.* (σημ. 6) 187-188, πίν. XXI 1 (Feature C/D trench PO).

8. Βλ. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, «Ανασκαφή Αρχοντικού 1994 (Τομέας Β)», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) 86.

Στην τομή ΣΤ, στη νότια κλιτύ της τούμπας, αποκαλύφθηκε παιδική ταφή, λίγα μόνον εκατοστά (6 εκ.) κάτω από μια πλατφόρμα. Πρόκειται για ενταφιασμό βρέφους ενός έτους σχεδόν, σε ύπτια θέση, με τα πόδια έντονα λυγισμένα και ανασηκωμένα στο ύψος των πλευρών. Σειρά από λίθους οριοθετούσε την ταφή στα νότια. Σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους αποκαλύφθηκαν άλλες τέσσερις παιδικές ταφές, όλες ενταγμένες μέσα σε σύνολα κατασκευών[9].

Ένα από τα δυσκολότερα ζητήματα που μας απασχόλησε κατά τη φετινή περίοδο αφορά στην οργάνωση και ένταξη των πηλοκατασκευών στο χώρο. Η εκτεταμένη ανάπτυξη του οικισμού στην κύρια φάση των πασσαλόπηκτων οικημάτων, που τοποθετείται με σειρά ραδιοχρονολογήσεων στο 2300-1900 π.Χ., μας επιτρέπει να ενοποιήσουμε τον ανασκαμμένο χώρο, προσπάθεια που ξεκίνησε κατά την περυσινή ανασκαφική περίοδο. Έτσι μπορούμε να προχωρήσουμε σε μερικές παρατηρήσεις σχετικές με τη χωροοργάνωση, παρατηρήσεις που ξεκινούν από τις πηλοκατασκευές και τις πασσαλότρυπες, μοναδικά σταθερά αρχιτεκτονικά στοιχεία του οικισμού.

Από τις μέχρι τώρα παρατηρήσεις διαπιστώνεται η οργάνωση των πηλοκατασκευών σε συστάδες σε διάφορα σημεία του οικισμού. Και κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο παρατηρήθηκε πυκνή συγκέντρωση κατασκευών στην τομή Ε της νότιας πλαγιάς, από την οποία ωστόσο ακόμα δεν έχουμε αποτελέσματα ραδιοχρονολόγησης. Μια συστάδα με αντιπροσωπευτικά δείγματα σχεδόν όλων των πηλοκατασκευών βρίσκεται σ' ένα χώρο πλάτους 4 μ. και μήκους περίπου 6,5 μ., ο οποίος οριοθετείται από δύο παράλληλες σειρές πασσαλοτρυπών. Η μια σειρά, μήκους 5,30 μ., αποκαλύφθηκε φέτος (ΙΓ-Π) με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ και σχετίζεται με άλλη που είχε εντοπισθεί πέρυσι. Τα κινητά ευρήματα στην περιοχή αυτή, που αποτελούν κλειστό σύνολο, συνδυαζόμενα με τη διάταξη των πηλοκατασκευών υποδηλώνουν έναν οικιακό χώρο. Η πυκνή συγκέντρωση των μεγάλων κυκλικών κατασκευών μαρτυρεί μια αποθηκευτική δραστηριότητα σε οικιακό επίπεδο, που συνδυάζεται και με τροφοπαρασκευαστικές πρακτικές, όπως φαίνεται μέσα από το φούρνο, τις πλατφόρμες και την υπόλοιπη οικοσκευή.

Αναγνωρίζονται τουλάχιστον τέσσερις ακόμα ανάλογοι χώροι με ίδιο προσανατολισμό, χωρίς όμως ακόμα να είναι δυνατή η σύνδεσή τους με αντί-

9. Για τις τέσσερις προηγούμενες ταφές βλ. Α. Πιλάλη-Παπαστερίου – Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 150. *Οι ίδιες*, *ΑΕΜΘ* 8 (1994) 86. *Οι ίδιες*, *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 168 και *οι ίδιες*, *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 469.

στοιχα οικήματα. Επίσης μας απασχολεί ακόμα το ερώτημα αν κάθε οίκημα διέθετε μία ή περισσότερες συστάδες κατασκευών. Άλλο ένα θέμα που παραμένει ακόμα ανοιχτό είναι η σύνδεση των συστάδων αυτών με νοικοκυριά. Κάθε συστάδα αντιστοιχούσε σε ένα νοικοκυριό ή σε περισσότερα που συστεγάζονταν στο ίδιο οίκημα; Ερωτήματα που σχετίζονται άμεσα με την κοινωνική οργάνωση του οικισμού.

Μελλοντικός στόχος της ανασκαφικής έρευνας στο Αρχοντικό είναι η οριζόντια επέκταση της ανασκαφής στα βόρεια και δυτικά, για να μελετηθεί η οργάνωση των ήδη ανασκαμμένων οικιακών συνόλων, αλλά και ο εντοπισμός των ορίων του οικισμού. Επίσης θα συνεχιστεί η στρωματογραφική διερεύνηση της νότιας πλαγιάς με τις υπάρχουσες τομές και τη διάνοιξη νέων.

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ

ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΜΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΚΔΡΟΜΗ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ (ΙΟΥΝΙΟΣ 2000)

Αφορμή για την παρουσίαση αυτή έδωσε μία εκδρομή στη Μικρά Ασία η οποία πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 2000 με τη συμμετοχή διδασκόντων και μεταπτυχιακών από τον υποτομέα της Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου μας[1]. Θα αρχίσω με κάτι κοινότυπο γράφοντας ότι είναι ασφαλώς πολύ δύσκολο, αν όχι ακατόρθωτο, να χωρέσει κανείς μέσα σε λίγες σελίδες τις εντυπώσεις και τα συναισθήματα που γεννά ένα εκπαιδευτικό ταξίδι δεκατριών ημερών. Η αμηχανία μου έγινε μεγαλύτερη, όταν συνειδητοποίησα ότι θα έπρεπε να σταχυολογήσω τα κυριότερα σημεία από μια έντονη όσο και γοητευτική πορεία σε ορισμένα από τα σημαντικότερα αστικά κέντρα της μικρασιατικής ακτής και ενδοχώρας κατά την αρχαιότητα. Για τη γράφουσα αλλά και τους περισσότερους μεταπτυχιακούς φοιτητές αυτή ήταν η πρώτη επαφή με την τουρκική πραγματικότητα και ταυτόχρονα ένα ανεπανάληπτο βάπτισμα πυρός στην ιστορία, αρχαία και σύγχρονη, και στη μνημειακή τοπογραφία της Μικράς Ασίας (σχ. 1). Με γνώμονα τα παραπάνω, θα παρουσιάσω πιο κάτω όλες τις αρχαίες θέσεις-σταθμούς του ταξιδιού μας μέσα από ορισμένα αντιπροσωπευτικά τους μνημεία.

---

1. Μία συντομότερη μορφή του κειμένου ανακοινώθηκε στο Στ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας (Θεσσαλονίκη, 26-28/11/2000) και σε ημερίδα της Ε.Λ.Μ.Ε. Νομού Καστοριάς για το Μικρασιατικό Ελληνισμό (Καστοριά, 17/2/2001). Για ορισμένες χρήσιμες υποδείξεις ευχαριστώ την αναπληρώτρια καθηγήτρια Β. Schmidt-Δούνα.

Επιμέρους παραπομπές γίνονται μόνο στη δημοσίευση, εφόσον υπάρχει, ορισμένων σημαντικών μνημείων. Η βιβλιογραφία στο τέλος του κειμένου επικεντρώνεται στη μνημειακή τοπογραφία των περιοχών που επισκεφτήκαμε. Στις συντομογραφίες ακολουθείται το σύστημα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (βλ. Archäologischer Anzeiger 1997, 611 κε. καθώς και http://www.dainst.de/de/richtlinien.html). Όλες οι φωτογραφίες που συνοδεύουν το κείμενο έχουν γίνει από τη γράφουσα, εκτός από την εικ. 12 (λήψη Μ. Χρηστάκου-Τόλια).

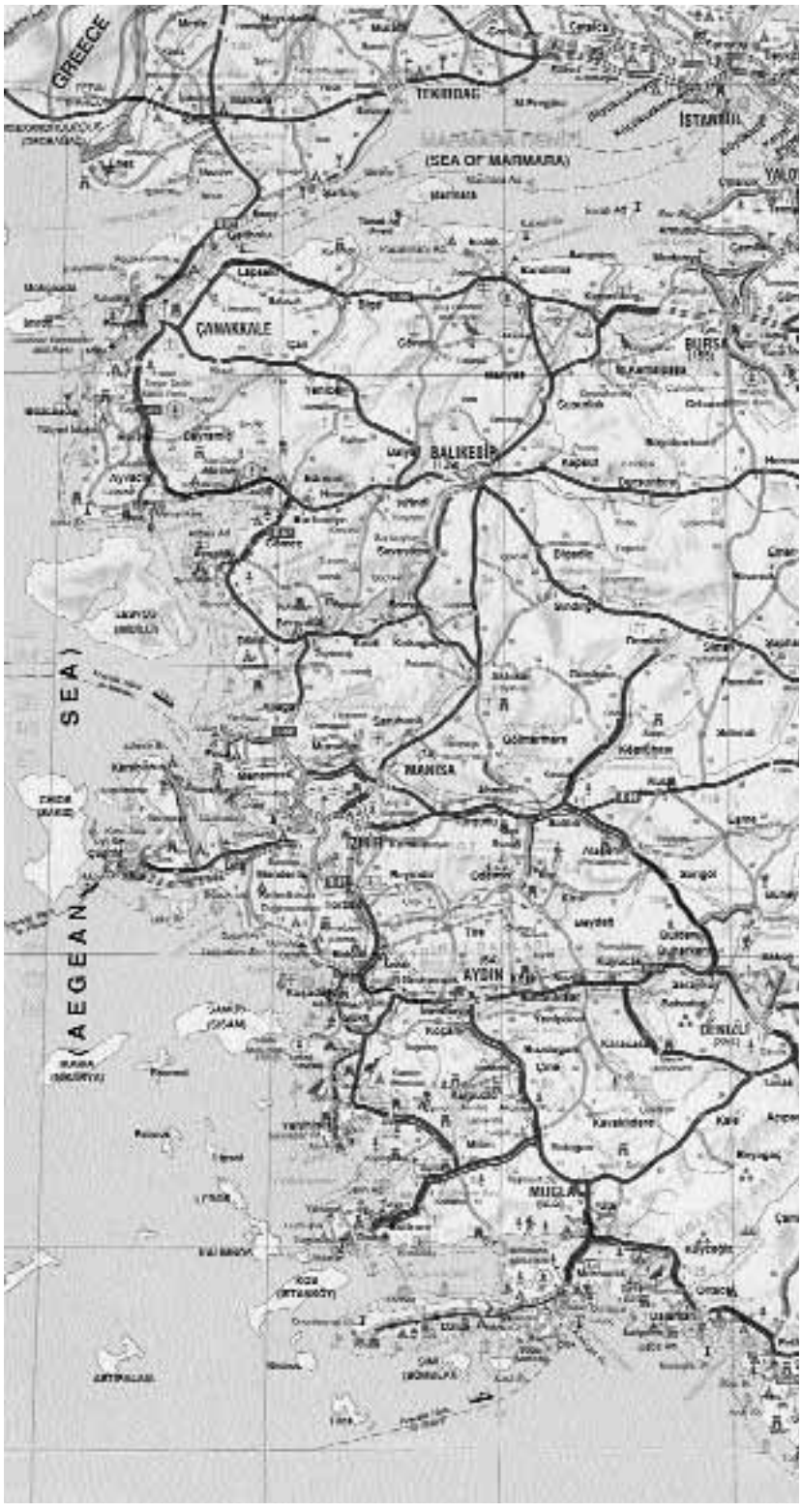
GREECE
TEKIRDAG
ISTANBUL
(SEA OF MARMARA)
ÇANAKKALE
BURSA
BALIKESIR
MANISA
AYDIN
DENIZLI
MUGLA
(AEGEAN SEA)

Σχ. 1.
Χάρτης της Μικράς Ασίας.

Η διαδρομή, μέσω της Ανατολικής Θράκης, μας έφερε στη Χερσόνησο της Καλλιπόλεως και από εκεί στα στενά του Ελλησπόντου. Διασχίζοντας το θαλάσσιο πέρασμα με το μικρό πορθμείο της γραμμής Eçeabat-Çanakkale, ή αλλιώς των γνωστών αρχαιοελληνικών πόλεων Μαδύτου και Αβύδου, δε μπορεί να μη σκεφτεί κανείς δύο διάσημους κολυμβητές της διαδρομής αυτής: το μυθιστορηματικό ήρωα Λέανδρο με το άδοξο τέλος, που κολυμπούσε τα βράδια από τη μια ακτή στην άλλη για να συναντήσει την αγαπημένη του Ηρώ (ιέρεια της Εστίας) και ένα ριψοκίνδυνο μιμητή του το 19ο αιώνα, τον Λόρδο Byron.

Ο πρώτος σταθμός του ταξιδιού μας, μετά τη διανυκτέρευση στο Çanakkale, ήταν 30 χιλιόμετρα ΝΑ: πάνω στο ύψωμα της πεδιάδας που εκτείνεται ανάμεσα στους ποταμούς Σκάμανδρο και Σιμόεντα ήρθαν και συνεχίζουν να έρχονται στο φως τα ερείπια των εννέα διαδοχικών πόλεων της **Τροίας**. Δεν πρόκειται να κάνω εδώ οποιαδήποτε αναφορά στο χρονικό των μακροχρόνιων ανασκαφών και στα πολυάριθμα ευρήματα από τις πρώτες συστηματικές έρευνες του E. Schliemann και του W. Dörpfeld έως τις πιο πρόσφατες των Αμερικανών και των Γερμανών αρχαιολόγων. Τα λείψανα των προϊστορικών φάσεων (Τροία I-VII) είναι πράγματι εντυπωσιακά, όπως της φάσης II

Εικ. 1. Η είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο της Τροίας με άποψη της οχύρωσης από τη φάση Τροία VI (1800-1300 π.Χ.).

(2500-2300 π.Χ., που θεωρήθηκε λανθασμένα από τον Schliemann ως η Τροία του Πριάμου) και εκείνα της φάσης VI (1800-1300 π.Χ.) που περιλαμβάνουν εκτεταμένα τείχη με πύλες (εικ. 1), πλακόστρωτους δρόμους και ράμπες, μεγαρόσχημα κτίρια και ανάκτορα.

Οι δύο τελευταίες φάσεις (Τροία VIII-IX) χρονολογούνται στους ιστορικούς χρόνους: η μία από την επανίδρυση της πόλης γύρω στα μέσα του 8ου αι. π.Χ. από τους Αιολείς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους και η τελευταία από την ανοικοδόμησή της με το όνομα «Νέον Ίλιον» μετά το 85 π.Χ., όταν καταστράφηκε από τον Gaius Flavius Fimbria, μέχρι και τον 5ο μεταχριστιανικό αιώνα. Αξίζει να σταθούμε σε ορισμένα μνημεία αυτών των δύο φάσεων. Στη θέση του φημισμένου ιερού της Αθηνάς —το οποίο επισκέφθηκε ο Μέγας Αλέξανδρος και ανακαίνισε ο Αύγουστος— δε σώζονται παρά ελάχιστα σκόρπια αρχιτεκτονικά μέλη από το δωρικό ναό (ανέγερση επί Λυσιμάχου 3ος αι. - επισκευή 1ος αι. π.Χ.)[2]. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κτίσματα δύο πρόσφατα ανασκαμμένων ιερών, αφιερωμένων ίσως στη Δήμητρα και την Κυβέλη, με αλλεπάλληλες φάσεις από τα αρχαϊκά έως τα ρωμαϊκά χρόνια, με βωμούς, βόθρους προσφορών και βαθμιδωτή εξέδρα. Καλά διατηρημένα σώζονται επίσης το στεγασμένο ωδείο και το βουλευτήριο της πόλης.

Συνεχίζοντας νοτιότερα το ταξίδι μας σταματήσαμε μέσα στο καυτό μεσημέρι στο χωριό Gülpinar, την αρχαία **Χρύσην**, για να δούμε το ναό του Απόλλωνος Σμινθέως. Τα αναστηλωμένα μέλη ανήκουν στο κτίσμα των ελληνιστικών χρόνων (τέλη 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.). Πρόκειται για έναν από τους μνημειακούς ιωνικούς ναούς της Μικράς Ασίας, ο οποίος ανήκει στη διαδεδομένη στην περιοχή κατηγορία των ψευδοδίπτερων. Αυτό σημαίνει ότι το διάστημα που απέχουν οι κίονες της περίστασης από τους τοίχους του σηκού είναι διπλάσιο από τη μεταξύ τους απόσταση. Ξεχωρίζουν τα πλούσια διακοσμημένα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού, όπως οι ανάγλυφοι σπόνδυλοι στους κίονες, ένα είδος columnae caelatae με ανάλογα παραδείγματα γνωστά και από το Αρτεμίσιο της Εφέσου, και τα ανάγλυφα επιστύλια.

Ακολουθώντας έναν επαρχιακό δρόμο με αρκετές στροφές προς το εσωτερικό, είδαμε να εμφανίζεται στο βάθος ο επιβλητικός όγκος της ακρόπολης της αρχαίας **Άσσου** (εικ. 2), πάνω από το σημερινό χωριό Behramkale. Το θέαμα είναι πραγματικά εντυπωσιακό, καθώς παντού κυριαρχεί ο γκριζοκόκκινος ηφαιστειακός ανδεσίτης λίθος, ο οποίος έρχεται σε έντονη αντίθεση με το γαλάζιο της θάλασσας που απλώνεται από κάτω (εικ. 2). Η Άσσος ήταν και

2. F.W. Goethert - H. Schleif, *Der Athenatempel von Ilion*, Berlin 1962. W. Hoepfner, «Zum Entwurf des Athena-Tempels in Ilion», *AM* 84 (1969) 165-181.

Εικ. 2. Άσσος: γενική άποψη από την ακρόπολη.

αυτή αιολική αποικία των Μυθημναίων από τη γειτονική Λέσβο και γνώρισε ιδιαίτερη ακμή κατά τον 4ο αι. π.Χ. Γνωστή είναι η φιλοσοφική της σχολή, όπου δίδαξαν ο Αριστοτέλης, ο Ξενοκράτης και ο Θεόφραστος. Η πανοραμική θέα από την ακρόπολη μας αποζημίωσε για τη δύσκολη και κάπως επικίνδυνη ανάβαση. Στην κορυφή δεσπόζει ο δωρικός ναός της Αθηνάς[3] (γύρω στο 530 π.Χ.) με αρκετά κακότεχνα αναστηλωμένους ορισμένους κίονες. Λίγο πιο κάτω εκτείνονται κλιμακωτά, πάνω σε άνδηρα, τα ερείπια της ελληνιστικής αγοράς με διώροφη και τριώροφη στοά, βουλευτήριο, ηρώο και δεξαμενές. Ακόμη χαμηλότερα βρίσκονται το γυμνάσιο και το θέατρο από τον 3ο αι. π.Χ. Ο οχυρωματικός περίβολος σώζεται πολύ καλά σε περίμετρο 3 περίπου χιλιομέτρων, με ισχυρές πύλες και 12 πύργους. Ανατολικά του τείχους εκτείνονται τα νεκροταφεία με ταφικά μνημεία και τις περίφημες σαρκοφάγους από τον ντόπιο λίθο, κυρίως των ρωμαϊκών χρόνων.

Το απόγευμα μας βρήκε στο **Αϊβαλί** να περιπλανιόμαστε στην προκυμαία, αναζητώντας τις ελληνικές μνήμες της πόλης στα παλιά σπίτια και τα εγκα-

3. B.D. Wescoat, *The Architecture and Iconography of the Temple of Athena at Assos*, Διδ. Διατριβή Oxford 1983. U. Finster-Hotz, *Der Bauschmuck des Athenatempels von Assos*, Rom 1984.

ταλειμμένα εργοστάσια σαπουνιού.

Μια μέρα δεν είναι σίγουρα αρκετή για να γνωρίσει κανείς ή έστω να περιηγηθεί όλα τα μνημεία της πρωτεύουσας του βασιλείου των Ατταλιδών. Ο λόγος είναι βέβαια για την **Πέργαμο**, χτισμένη σε επιβλητικό λόφο (ύψους 335 μ.) πάνω από την κοιλάδα του ποταμού Κάικου (σημερ. Bakir Çay). Δυστυχώς, παρά την πυκνή προσέλευση τουριστών, ο χώρος δεν έχει αξιοποιηθεί όσο θα έπρεπε. Με εξαίρεση τα γνωστότερα και ορισμένα αναστηλωμένα μνημεία, τα ερείπια των περισσότερων κτισμάτων, κυρίως στην άνω ακρόπολη, ήταν κρυμμένα μέσα στα χόρτα. Τέτοια κατάσταση επικρατούσε, για παράδειγμα, στα κτίρια των ανακτόρων, στα οπλοστάσια, ακόμη και στη βιβλιοθήκη, όταν τα επισκεφθήκαμε. Στο τέμενος της Αθηνάς, επίσης, ελάχιστα ίχνη απομένουν από το δωρικό ναό και τις στοές, ενώ το διώροφο πρόπυλο του ιερού βρίσκεται αναστηλωμένο στο Pergamonmuseum στο Βερολίνο. Αντίθετα, σταθήκαμε αρκετά στο ναό του Τραϊανού και σχολιάσαμε τα θετικά και αρνητικά σημεία των σύγχρονων αναστηλώσεων στα αρχαία κτίσματα. Το Τραϊαναίον[4] χτίστηκε από τον αυτοκράτορα Αδριανό προς τιμήν του πατέρα του Τραϊανού. Είναι κορινθιακού ρυθμού και υψώνεται πάνω σε πόδιο, το οποίο στηρίζεται σε ισχυρή θολωτή υποκατασκευή.

Λόγω έλλειψης χώρου, το θέατρο (χωρητικότητας 10.000 θεατών) έχει λαξευτεί στην απόκρημνη πλαγιά του λόφου (εικ. 3). Αρκεί να αναφέρω ότι η υψομετρική διαφορά των εδωλίων είναι 37,5 μέτρα ανάμεσα στην ψηλότερη και τη χαμηλότερη σειρά. Μετά το πέρας της σκηνής σώζονται τα ερείπια του κομψού ιωνικού ναού του Διονύσου. Λίγο πιο κάτω, κοντά στη σημερινή είσοδο του αρχαιολογικού χώρου, βρέθηκαν τα λείψανα της άνω αγοράς με δωρικές στοές, καταστήματα και ένα μικρό ναό αφιερωμένο στον Δία Σωτήρα. Από τον παρακείμενο μνημειακό βωμό του Διός, ανάθημα του Ευμένη Β΄, δε σώζεται πλέον στη θέση του παρά ένα τμήμα του ψηλού βάθρου του. Οι ανάγλυφες πλάκες του μνημείου μεταφέρθηκαν ήδη στα τέλη του 19ου αιώνα (1878-1890) στο Pergamonmuseum στο Βερολίνο όπου και εκτίθενται.

Προχωρώντας πάνω στον αρχαίο πλακόστρωτο δρόμο περάσαμε στη λεγόμενη κάτω ακρόπολη. Πολύ καλή είναι η διατήρηση ενός μικρού γυμνασίου με θέρμες. Από το συγκρότημα αυτό ξεχωρίζουν το μικρό στεγασμένο ωδείο και η διπλανή αίθουσα με το μαρμάρινο και ανάγλυφο διάκοσμο, όπου λατρευόταν ένας ευεργέτης της πόλης, ο Διόδωρος Πάσπαρος (70 μ.Χ.)[5]. Κατεβαίνοντας προς την κωμόπολη Bergama περάσαμε από το μεγάλο τέμενος

4. H. Stiller, *Altertümer von Pergamon V 2: Das Traianeum*, Berlin 1895.
5. M.N. Filgis – W. Radt, *Altertümer von Pergamon XV 1: Das Heroon*, Berlin 1986.

Εικ. 3. Το ελληνιστικό θέατρο της Περγάμου, στο βάθος τα σύγχρονα Bergama.

της Δήμητρας, το δωρικό ναό της Ήρας και το συγκρότημα των μεγάλων γυμνασίων, τα οποία διακρίνονται στο άνω, μέσο και κάτω γυμνάσιο για την άθληση των νέων.

Στην απογευματινή μας επίσκεψη στο **Ασκληπιείο**[6] σταθήκαμε τυχεροί και ήμασταν οι μόνοι περιηγητές στο χώρο, όπου και παραμείναμε μέχρι να μας διώξουν οι φύλακες. Πρόκειται για ένα από τα διασημότερα θεραπευτικά κέντρα των ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων (κυρίως από την εποχή του Αδριανού και εξής), το οποίο υπήρξε παράλληλα και πνευματικό κέντρο. Έτσι δε μας παραξενεύει το γεγονός ότι το ιερό διέθετε το δικό του θέατρο και μια βιβλιοθήκη (ανάθημα της Φλαβίας Μελητινής). Επιβλητική είναι και η είσοδος στο χώρο από μνημειακό πρόπυλο μέσω της αρχαίας πλακόστρωτης οδού που πλαισιωνόταν από στοές και μαγαζιά, ενώ υπάρχει και μια στεγασμένη οδός, γνωστή ως via tecta. Μεγάλες ιωνικές στοές χρησίμευαν ως εγκοιμητήρια και για την παραμονή των πιστών.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο κυκλικός ναός του Διός και του Ασκληπιού (ανάθημα του προξένου Rufinus το 140 μ.Χ.) και ένα επίσης κυ-

6. O. Ziegenaus – G. de Luca, *Altertümer von Pergamon XI 1-4: Das Asklepieion*, Berlin 1968, 1975, 1981, 1984.

κλικό διώροφο θεραπευτήριο-ιερό. Η είσοδος σε αυτό είναι υποβλητική, ακόμη και για το σημερινό επισκέπτη, καθώς γίνεται από έναν υπόγειο θολωτό διάδρομο. Από εκεί καταλήγει κανείς στους κυκλικούς διαδρόμους του κτιρίου που μοιάζει με λαβύρινθο. Η παρουσία πολλών σωληνώσεων και λουτήρων φανερώνει άφθονη χρήση νερού σε αυτόν το χώρο. Ιαματικό ρόλο είχε και το νερό της ιερής πηγής που υπάρχει στο κέντρο της αυλής. Γλαφυρές περιγραφές της ζωής στο ιερό και των θεραπευτικών μεθόδων που εφαρμόζονταν εκεί μας άφησε ένας ρήτορας του 2ου αι. μ.Χ., ο Αίλιος Αριστείδης, με αφορμή τα προσωπικά του βιώματα.

Την άλλη μέρα οδεύσαμε στα ίχνη της αρχαίας **Σμύρνης**. Ο παλαιότερος οικισμός, γνωστός στην αρχαιολογική βιβλιογραφία ως Παλαιά Σμύρνη, εντοπίστηκε στη σημερινή συνοικία Μπαϊρακλί και τα αρχαία λείψανα βρίσκονται μέσα σε ένα δημόσιο αμπελώνα. Η κατοίκηση των ιστορικών χρόνων ξεκινά από τα πρωτογεωμετρικά χρόνια, δηλαδή κατά το 10ο αιώνα π.Χ. Ο οικισμός διέθετε ισχυρό τείχος ήδη από τα μέσα του 9ου αιώνα. Στα αρχαϊκά χρόνια χρονολογούνται τα ανασκαμμένα μέγαρα και οι φάσεις του πρωτοϊωνικού ναού της Αθηνάς με τα ιδιόμορφα κιονόκρανα[7], αν και σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές πρόκειται για βάσεις κιόνων. Οι καταστροφές του οικισμού από το Λυδό βασιλιά Αλυάττη το 600/590 π.Χ. και από τους Πέρσες το 546 π.Χ. αποτελούν σημεία αναφοράς για το χρονολογικό σύστημα της αρχαϊκής εποχής.

Τον 4ο αι. π.Χ. η αύξηση του πληθυσμού επέβαλε την ίδρυση μιας νέας, μεγαλύτερης πόλης στους πρόποδες του όρους Πάγος, με την οποία συνδέεται και ο Μέγας Αλέξανδρος. Τα ερείπια της τμηματικά ανασκαμμένης ρωμαϊκής αγοράς στο κέντρο της σύγχρονης Σμύρνης και τα γλυπτά που βρέθηκαν εκεί επιβεβαιώνουν τη σημασία της πόλης στην αυτοκρατορική εποχή. Η ορθογώνια αυλή περιβάλλεται από διώροφες τρίκλιτες στοές (εικ. 4), από τις οποίες η βόρεια, γνωστή ως βασιλική, λειτουργούσε ως δικαστήριο. Κάτω από τις στοές υπάρχει σύστημα υπόγειων καμαροσκέπαστων στοών που επικοινωνούν μεταξύ τους (εικ. 5). Μετά την καταστροφή της από σεισμό το 178 μ.Χ., η αγορά επισκευάστηκε στα χρόνια του Μάρκου Αυρηλίου και από τότε χρονολογείται ένα μικρό τόξο με την προτομή της Φαυστίνας. Τόσο η διαμόρφωση της ρωμαϊκής αγοράς όσο και η αμφιθεατρική δόμηση της Σμύρνης φέρνουν έντονα στο νου τη Θεσσαλονίκη.

Η σύγχρονη Σμύρνη είναι μια αχανής και μάλλον χαοτική μεγαλούπολη

7. E. Akurgal, «Früharchaische Kapitelle vom Tempel der Athena im Alt-Smyrna», *ASAtene* 59 (1981) 127-132.

Εικ. 4-5. Στοά με κορινθιακούς κίονες και cryptoporticus κάτω από αυτή στη ρωμαϊκή αγορά της Σμύρνης.

με ορισμένα γραφικά σημεία στο κέντρο, όσο προλάβαμε να δούμε το μοναδικό βράδυ που μείναμε εκεί. Αντίθετα, η κοντινή παραλιακή κωμόπολη των Βουρλών διατηρεί τη γοητεία ενός ξεχασμένου από το χρόνο θερέτρου. Η Σκάλα Βουρλών, σημερινή Urla Iskele, δεν είναι άλλη από τις αρχαίες **Κλαζομενές** και εκεί μας οδήγησε η προθυμία των Τούρκων συναδέλφων από το Πανεπιστήμιο της Σμύρνης. Μας ξενάγησαν στις ανασκαφές τους στη θέση Liman Tepe, όπου αποκαλύπτεται σημαντικός οικισμός της εποχής Χαλκού (3200-1600 π.Χ.), και στην πιο πρόσφατη ανασκαφή μιας ελαιουργικής μονάδας των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Με ανάλογο ζήλο μας παρουσίασαν την επόμενη μέρα ορισμένα από τα σημαντικότατα και ακόμη αδημοσίευτα ευρήματα των ανασκαφών τους στις Κλαζομενές, τα οποία φυλάσσονται στο Πανεπιστήμιο.

Επόμενος σταθμός του ταξιδιού μας ήταν η **Έφεσος**. Φτάνοντας στην είσοδο του πιο πολυσύχναστου αρχαιολογικού χώρου της Μικράς Ασίας, φοβηθήκαμε ότι δε θα μας αρκούσε ο χρόνος που είχαμε στη διάθεσή μας, αλλά τελικά κατορθώσαμε το ακατόρθωτο: να επισκεφτούμε δηλαδή σε μία μέρα τα κυριότερα ερείπια της ελληνιστικής-ρωμαϊκής πόλης, να δούμε τα ελάχιστα λείψανα του Αρτεμισίου και να ανεβούμε στο λόφο του Ayasoluk με την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου.

Τα μνημεία που είδαμε βρίσκονται μέσα στην πόλη που ιδρύθηκε από το βασιλιά Λυσίμαχο (301-281 π.Χ.) ανάμεσα στους λόφους Κορησσός και Πίων και ήταν παραθαλάσσια, με σημαντικό λιμάνι. Τα περισσότερα από τα κτίσματα χρονολογούνται στους 1ο και 2ο μεταχριστιανικούς αιώνες, όταν η Έφεσος άκμαζε ως πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας και ήταν έδρα ανθυπάτου (proconsul). Δε θα αναφερθώ καθόλου στην πολυκύμαντη ιστορία της πόλης και τις προσωπικότητες που τη διαμόρφωσαν, αλλά θα σταθώ μόνο σε ορισμένα χαρακτηριστικά οικοδομήματα.

Ξεκινώντας από τη σημερινή είσοδο του αρχαιολογικού χώρου κατευθυνθήκαμε πρώτα στο χώρο της πολιτικής αγοράς, γύρω από την οποία οργανώνονται τα κτίρια της διοίκησης, όπως το αναστηλωμένο βουλευτήριο ή ωδείο, με 1500 θέσεις για τις δημόσιες συγκεντρώσεις (χτίστηκε επί Μάρκου Αυρηλίου και Λουκίου Βήρου), το πρυτανείο για τα δημόσια γεύματα, η βασιλική στοά και άλλα. Ακριβώς δίπλα στην αγορά βρίσκεται ένας ναός του Δομιτιανού (82-96 μ.Χ.) με αναστηλωμένο μέρος της διώροφης πρόσοψης του ανδήρου πάνω στο οποίο ήταν χτισμένος. Μετά τη damnatio memoriae του Δομιτιανού πρέπει να πέρασε στη λατρεία του πατέρα του Βεσπασιανού.

Το εν μέρει αναστηλωμένο μνημειακό νυμφαίο της εποχής του Τραϊανού (ανάθημα του Ασιάρχη Tib. Claudius Aristion το 114 μ.Χ.) βρίσκεται πάνω σε έναν από τους σημαντικότερους δρόμους της πόλης, την οδό των Κουρητών.

Το όνομά της οφείλεται στους Κουρήτες, ιερείς της Εστίας, ενώ στην αρχαιότητα πρέπει να λεγόταν Έμβολος, επειδή εμβάλλει λοξά στον πολεοδομικό ιστό. Αν και ήταν αμαξιτή οδός, στην ύστερη αρχαιότητα έγινε πεζόδρομος με την προσθήκη πεσσών με ανάγλυφα του Ηρακλή. Ένα από τα ωραιότερα κτίσματα στο δρόμο αυτό είναι ο επίσης αναστηλωμένος ναός του Αδριανού, ο οποίος δέχτηκε πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις. Το συστηματικό αναστηλωτικό έργο των Αυστριακών ανασκαφέων της Εφέσου βρίσκει την κορύφωσή του στη βιβλιοθήκη του Κέλσου. Το σύνθετο αυτό κτίριο ήταν ταυτόχρονα και μαυσωλείο του αναθέτη του, του συγκλητικού και ανθύπατου Tiberius Julius Celsus Polemeanus (α΄ τέταρτο 2ου αι. μ.Χ.), και ολοκληρώθηκε από το γιο του Julius Aquila. Το επισκέψιμο εσωτερικό της διώροφης βιβλιοθήκης δίνει μια πολύ καλή εικόνα της διαμόρφωσης αυτών των σύνθετων οικοδομημάτων.

Από την παρακείμενη νότια πύλη (ανάθημα των Ρωμαίων απελεύθερων Μαζαίου και Μιθριδάτη το 3 μ.Χ., προς τιμήν του Αυγούστου και της Λιβίας) μπαίνει κανείς στην εμπορική αγορά της πόλης. Εμείς σταματήσαμε λίγο πιο κάτω, στο τέρμα της μαρμάρινης οδού, όπου ξεχωρίζει ένα απέριττο ελληνιστικό νυμφαίο. Ακριβώς πίσω του ακουμπά ο τοίχος της τριώροφης σκηνής του μεγάλου ρωμαϊκού θεάτρου της πόλης (2ος αι. μ.Χ.). Εδώ διαδραματίστηκε και η γνωστή ιστορία του αποστόλου Παύλου με το εξαγριωμένο πλήθος των Εφεσίων, οι οποίοι κάτω από παρότρυνση του αργυροκόπου Δημητρίου φώναζαν: «Μεγάλη η θεά των Εφεσίων!». Ακριβώς μπροστά από το θέατρο ξεκινά η Αρκαδιανή οδός (διαμορφωμένη επί Αρκαδίου) που κατέληγε στο λιμάνι.

Σε ένα σχεδόν ειδυλλιακό τοπίο με στάσιμα νερά και άφθονη βλάστηση, στις εκβολές του Καΰστρου, υψώνεται σήμερα ο μοναδικός, και αυτός αναστηλωμένος, κίονας του ναού της Αρτέμιδος, που θεωρούνταν κάποτε ένα από τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου. Η θεά είχε εδώ ανατολική υπόσταση και παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την Κυβέλη, όπως φαίνεται και από δύο ρωμαϊκά αντίγραφα του λατρευτικού της αγάλματος που βρέθηκαν μπροστά από το πρυτανείο της Εφέσου.

Τέλος επισκεφτήκαμε τον αναστηλωμένο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου πάνω στο λόφο Ayasoluk. Πρόκειται για πεντάτρουλη σταυροειδή βασιλική των χρόνων του Ιουστινιανού (6ος αι. μ.Χ.) με άφθονα μαρμάρινα μέλη από αρχαιότερα κτίσματα.

Η επίσκεψη της **Πριήνης** ήταν αντάξια της φήμης της. Η εύνοια της τύχης να μην οικοδομηθεί στα νεότερα χρόνια η περιοχή όπου εκτεινόταν η αρχαία πόλη μας επιτρέπει να απολαμβάνουμε σήμερα ένα ελληνιστικό πόλισμα με την οχύρωση, τη ρυμοτομία, τα δημόσια οικοδομήματα και τις κατοικίες του

σε πλήρη ανάπτυξη. Η Πριήνη αποτελεί τυπικό παράδειγμα πόλης χτισμένης σύμφωνα με το λεγόμενο «ιπποδάμειο» σύστημα, δηλαδή με ίσα οικοδομικά τετράγωνα που ορίζονται από κάθετα τεμνόμενους δρόμους. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι για να καλυφθούν οι υψομετρικές διαφορές δημιουργήθηκαν άνδηρα με κλίμακες, που συνδέουν τα επίπεδα μεταξύ τους και διασχίζονται από πλατείς δρόμους. Εξίσου ενδιαφέρον παρουσιάζει η οικιστική αρχιτεκτονική, καθώς τα σπίτια ανήκουν στο χαρακτηριστικό τύπο της «οικίας με προστάδα»[8].

Στο κέντρο της πόλης εκτείνεται η αγορά[9] με τα κυριότερα δημόσια οικοδομήματα, όπως το τετράγωνο βουλευτήριο χωρητικότητας 700 ατόμων, το πρυτανείο, το ιερό του Ολυμπίου Διός και τη λεγόμενη «ιερή στοά» (χτίστηκε από τον Αριαρράθη ΣΤ΄ της Καππαδοκίας στα τέλη του 2ου αι. π.Χ.). Σε περίοπτο σημείο βρίσκεται το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος με το διάσημο, ήδη στην αρχαιότητα, ιωνικό ναό του αρχιτέκτονα Πύθεου, ο οποίος είχε σχεδιάσει νωρίτερα και το Μαυσωλείο στην Αλικαρνασσό. Η διαφορά των δύο φάσεων στην οικοδόμηση του ναού (η πρώτη στα τέλη του 4ου αι., η δεύτερη στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.) γίνεται προφανής στην εκτέλεση των αρχιτεκτονικών μελών και των διακοσμητικών τους στοιχείων[10]. Άλλο ιερό είναι αυτό της Δήμητρας, κρυμμένο μέσα στα πεύκα, που παρουσιάζει ιδιαίτερη αρχιτεκτονική μορφή. Το ελληνιστικό θέατρο (εικ. 6) της Πριήνης αξίζει ιδιαίτερης μνείας, ως το καλύτερα διατηρημένο του είδους του στη Μικρά Ασία. Σώζεται το ισόγειο της ελληνιστικής σκηνής και μπροστά του οι πεσσοί-ημικίονες του προσκηνίου, το οποίο το 2ο αι. π.Χ. έγινε διώροφο[11]. Το κοίλο χωρούσε 6.500 θεατές και έχει στην πρώτη σειρά πέντε θρόνους για προεδρίες και το βωμό του Διονύσου.

Η ξενάγησή μας στη **Μίλητο** περιορίστηκε στο τοπικό μουσείο και στο ρωμαϊκό θέατρο της πόλης. Πρόκειται για το μεγαλύτερο μικρασιατικό θέατρο, χωρητικότητας 15.000 θεατών, που μετασκευάστηκε στα χρόνια του Τρα-

---

8. H. Drerup, «Prostashaus und Pastashaus», *MarbWPr* 1967, 6-8. W. Hoepfner – E.-L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, München 1994, 208-225.

9. W. Koenigs, «Planung und Ausbau der Agora von Priene», *IstMitt* 43 (1993) 381-397.

10. J.C. Carter, *The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polias at Priene*, London 1983. F. Rumscheid, *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus*, Mainz 1994, 42-45.

11. A. von Gerkan, *Das Theater von Priene. Als Einzelanlage und in seiner Bedeutung für das hellenistische Bühnenwesen*, München 1921. *Του ιδίου*, «Zum Szenengebäude des Theaters von Priene», *IstMitt* 9/10 (1959/60) 97-108. *Του ιδίου*, «Nochmals die Szene des Theaters von Priene», *IstMitt* 13/14 (1963/64) 67-79. S. Gogos, «Bemerkungen zu den Theatern von Priene und Epidauros sowie zum Dionysostheater in Athen», *ÖJh* 67 (1998) Beiblatt 65 κε.

Εικ. 6. Το ελληνιστικό θέατρο της Πριήνης.

ϊανού (98-117 μ.Χ.). Τότε απέκτησε και επιβλητική τριώροφη σκηνή με διόδους ανάμεσα στην πρόσοψη που είναι διαμορφωμένη σε ναΐσκους (aediculae) και κοσμείται με ανάγλυφες ζωφόρους.

Μια **ιερά οδός**, μήκους 22 χιλιομέτρων, ένωνε το ιερό του Δελφινίου Απόλλωνος στη Μίλητο με ένα άλλο φημισμένο ιερό και μαντείο στα **Δίδυμα**, αυτό του Διδυμαίου Απόλλωνος, το οποίο και ήταν ο αμέσως επόμενος σταθμός μας. Κατά μήκος της ιεράς οδού ανασκάφηκαν σχετικά πρόσφατα ένα ιερό της Αρτέμιδος, το λατρευτικό τέμενος ενός αριστοκρατικού γένους της Μιλήτου στολισμένο με αγάλματα ανδρικά, γυναικεία και σφιγγών (π. 530 π.Χ.), καθώς και καταστήματα και ενδιαιτήματα των ρωμαϊκών χρόνων. Η πλακόστρωση που πατάμε σήμερα έγινε το 2ο μεταχριστιανικό αιώνα.

Ο κολοσσικών διαστάσεων **ναός του Διδυμαίου Απόλλωνος** δεσπόζει σήμερα στο κέντρο του χωριού Yenihisar (του ελληνικού Γέροντα). Το σωζόμενο οικοδόμημα περιλαμβάνει τμήματα και αρχιτεκτονικά μέλη από την κυρίως οικοδομική φάση του τέλους του 4ου αι. π.Χ. καθώς και από τις ρωμαϊκές μετασκευές του στα χρόνια του Καλιγούλα και του Αδριανού, αν και η λατρεία εδώ είναι πολύ αρχαιότερη. Ο ναός ανήκει βέβαια στον τύπο των ιωνικών δίπτερων (δηλαδή με δύο σειρές κιόνων στο πτερό), αλλά παρουσιάζει πολλές ιδιαιτερότητες. Στο βάθος του προνάου με τους 12 κίονες ανοίγονται τρεις θύρες: μια τεράστια στο μέσο —με μονόλιθο κατώφλι ύψους 1,45 μ.—

Εικ. 7. Ο ελληνιστικός ναός του Διός Λεψύνου στον Εύρωμο.

και δύο πλαϊνές που οδηγούν μέσω καμαροσκέπαστων διαδρόμων στον υπαίθριο σηκό. Πίσω από τον πρόναο υπάρχει ένας χώρος με πρόσβαση σε δύο κλιμακοστάσια. Ο σηκός αποτελούσε στην ουσία ένα άδυτον, όπου η είσοδος επιτρεπόταν πιθανόν μόνο στους ιερείς. Στο βάθος του σώζονται τα θεμέλια του ναΐσκου που στέγαζε το λατρευτικό άγαλμα. Πρέπει να τονιστεί ότι ο ναός παρέμεινε ημιτελής, παρά τα υπέρογκα ποσά που ξοδεύτηκαν για το κτίσιμό του στην αρχαιότητα, όπως μαρτυρούν και οι χαραγμένοι στους τοίχους του οικοδομικοί λογαριασμοί. Για παράδειγμα αναφέρω ότι ο ναός είχε συνολικά 120 κίονες και ότι τον 3ο αι. π.Χ. (223/2) η δαπάνη για την κατασκευή ενός κίονα ήταν 39.000 δραχμές, σε μια εποχή που ο μισθός ενός διδασκάλου στο γυμνάσιο της Μιλήτου ήταν 30-40 δραχμές.

Αφήνοντας πίσω μας την Ιωνία και λίγο πριν φτάσουμε στην Αλικαρνασσό, κάναμε μια παράκαμψη το ίδιο απόγευμα, για να επισκεφτούμε το ναό του Διός Λεψύνου (εικ. 7, 2ος αι. μ.Χ.)[12] στην καρική πόλη **Εύρωμο**. Το αξιομνημόνευτο εδώ είναι ότι ορισμένοι από τους κορινθιακούς κίονες του ναού φέρουν δέλτους με επιγραφές (tabulae ansatae) που μνημονεύουν τους αναθέτες τους. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι σπάνιο και το γνωρίζουμε από άλλους

12. F. Rumscheid, «Vom Wachsen antiker Säulenwälder. Zur Projektierung und Finanzierung antiker Bauten in Westkleinasien und anderswo», *JdI* 114 (1999) 32-35.

μικρασιατικούς ναούς, όπως του Διός στα Μύλασα, του Απόλλωνα στην Κλάρο, της Αφροδίτης στην Αφροδισιάδα και αλλού.

Από την αρχαία **Αλικαρνασσό**, την καρική πρωτεύουσα των Εκατομνιδών με την έντονη ελληνική παρουσία, λίγα πράγματα σώζονται σήμερα. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει το ελληνιστικό θέατρο με το ερειπωμένο διώροφο προσκήνιο και το βωμό του Διονύσου στο μέσο της ορχήστρας. Το περίφημο Μαυσωλείο, ο τάφος του δυνάστη Μαύσωλου και της αδελφής του Αρτεμισίας (360-350 π.Χ.), ένα από τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου, δεν είναι σήμερα παρά ένας ταπεινός σωρός από ογκόλιθους. Από τον πλούσιο γλυπτό διάκοσμο του μνημείου, όπου εργάστηκε μια πλειάδα των διασημότερων γλυπτών του 4ου αι. π.Χ. (Σκόπας, Λεωχάρης, Τιμόθεος και Βρύαξις), βρέθηκαν ορισμένα τμήματα που φυλάσσονται κυρίως στο Βρετανικό Μουσείο στο Λονδίνο. Στο χώρο του μνημείου οι παλιότερες ανασκαφές των Άγγλων και οι πιο πρόσφατες των Δανών αρχαιολόγων αποκάλυψαν τα θεμέλια από πρασινωπό ηφαιστειακό λίθο και αρκετά σκόρπια αρχιτεκτονικά μέλη. Άφθονο αρχαίο υλικό χρησιμοποιήθηκε κατά το 15ο αιώνα για την κατασκευή του φρουρίου των Ιωαννιτών Ιπποτών, όπου στεγάζεται σήμερα ένα ετερόκλητο αρχαιολογικό και εθνογραφικό μουσείο.

Η επόμενη καρική πόλη που επισκεφτήκαμε ήταν η **Καύνος**. Η αρχαία θέση είναι σήμερα προσιτή μόνο με πλοιάριο που ξεκινά από το τουριστικό χωριό Dalyan. Διασχίζοντας τον ποταμό Κάλβιν (σημερινό Dalyan Çay) βλέπει κανείς συστάδες από λαξευτούς στο βράχο τάφους, άλλους με απλή και άλλους με ναόσχημη πρόσοψη. Σε ορισμένους διακρίνονται τα περίτεχνα σκαλισμένα θυραία πλαίσια. Λόγω των προσχώσεων του ποταμού η πόλη απέχει πλέον τρία χιλιόμετρα από την ακτή και ό,τι απέμεινε από το λιμάνι της έχει τη μορφή μικρής λίμνης. Αν και φημιζόταν για το κακό της κλίμα, η Καύνος είχε ανεπτυγμένη εμπορική και καλλιτεχνική, όπως φαίνεται, κίνηση. Οι ανασκαφές είναι σε εξέλιξη και μπορέσαμε να δούμε αρκετά μνημεία που ακόμη αποκαλύπτονται. Αρκετά καλά σώζονται επίσης τα τείχη της πόλης που περιέβαλλαν και το διπλό λόφο της ακρόπολης (Ηράκλειον και Περσικόν). Στην κάτω πόλη έχουν έρθει στο φως ο δωρικός ναός του Διός Καυνίου, ένα κυκλικό κτίριο άγνωστης χρήσης[13], μία ελληνιστική στοά, ένα νυμφαίο και στην πλαγιά της ακρόπολης το θέατρο.

Γοητευμένοι αφήσαμε πίσω μας την Καύνο και περάσαμε, το απόγευμα της έβδομης μέρας του ταξιδιού μας, στα εδάφη της αρχαίας **Λυκίας**. Θα αναφερθώ με συντομία σε ορισμένα χαρακτηριστικά της χώρας των Λυκίων ή

13. B. Schmaltz, «Der Rundbau am Theater in Kaunos», *AA* 1997, 1-44.

Τερμίλων, όπως τους αποκαλούσαν οι γείτονες λαοί σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (Ι 173, 13-15). Χώρα κυρίως ορεινή, με βραχώδεις κοιλάδες και μικρά ποτάμια (Ξάνθος, Λίμυρος, Αρύκανδος), διατηρούσε αρκετές παραδοσιακές δομές στην κοινωνική και πολιτική της οργάνωση. Αν και επισκεφτήκαμε μόνον οκτώ λυκικές πόλεις —ας σημειωθεί ότι στη Λυκική Ομοσπονδία των ρωμαϊκών χρόνων ανήκαν 23 πόλεις—, πιστεύω ότι σχηματίσαμε μια αρκετά καλή εικόνα της πολιτιστικής και καλλιτεχνικής φυσιογνωμίας αυτής της βαρβαρικής επικράτειας με έντονα, ωστόσο, τα ελληνικά στοιχεία και τις επαφές με τον ελληνικό κόσμο.

Η πρωινή μας ξενάγηση στην αρχαία **Τελμησσό**, σημερινό Fethiye (τη Μάκρη των Ελλήνων), ήταν μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία για να μελετήσουμε από κοντά τη λυκική ταφική αρχιτεκτονική[14]. Λαξευμένοι σε μια ψηλή πλαγιά βρίσκονται αρκετοί τάφοι διαφορετικών τύπων. Επιβλητικότερος είναι ο τάφος του Αμύντα (4ος αι. π.Χ.) με ναόσχημη πρόσοψη αποτελούμενη από δύο ιωνικούς κίονες ανάμεσα σε παραστάδες, επιστύλιο με γεισίποδες και αέτωμα με ανθεμωτά ακρωτήρια. Από την κεντρική θύρα μπήκαμε στο θάλαμο, όπου υπάρχουν θρανία για την τοποθέτηση των νεκρών.

Οι γειτονικοί τάφοι είτε είναι απλές θήκες ανοιγμένες στο βράχο είτε έχουν διαμορφωμένη πρόσοψη που μιμείται εκείνη των λυκικών σπιτιών, με τα ξύλινα στοιχεία τους—όπως φατνώματα, δοκάρια στέγης, επίπεδη στέγνα αντιγράφονται στην πέτρα. Οι παλαιότεροι τάφοι αυτού του τύπου, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν εντοπιστεί στα Μύρα και τα Λίμυρα, χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. Ορισμένοι κοσμούνται με ανάγλυφες παραστάσεις, που μαρτυρούν ελληνικές επιδράσεις τόσο στο θεματολόγιο όσο και στην τεχνοτροπία.

Υπάρχουν, βέβαια, και διάφοροι τύποι ελεύθερων στο χώρο ταφικών μνημείων, όπως είναι οι ταφικοί πεσσοί (τουλάχιστον από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.), τα ναόσχημα ταφικά κτίσματα και οι σαρκοφάγοι (από τον 4ο αι. π.Χ.). Δύο αντιπροσωπευτικά μνημεία της τελευταίας κατηγορίας είδαμε από κοντά στο Fethiye (Τελμησσός) και το Kaş (Αντίφελλος): η σαρκοφάγος, που ονομάζεται «σωρός», είτε πατά στο έδαφος είτε είναι τοποθετημένη πάνω σε ψηλό βαθμιδωτό βάθρο, το «υποσώριον», στο οποίο υπάρχει ο ταφικός θάλαμος. Επιστέφεται από σαμαρωτό κάλυμμα που μπορεί να φέρει αετώματα και λεοντοκεφαλές στις μακρές πλευρές ή ανάγλυφες σκηνές. Και σε αυτά τα μνη-

14. J. Zahle, «Lykische Felsgräber mit Reliefs aus dem 4. Jh. v. Chr.», *JdI* 94 (1979) 245 κε. Ch. Bruns-Özgan, *Lykische Grabreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr.*, IstMitt Beiheft 33 (1987). B. Jacobs, *Griechische und persische Elemente in der Grabkunst Lykiens zur Zeit der Achämenidischen Herrschaft*, SIMA 78 (1987).

μεία είναι προφανής η μίμηση των ξύλινων στοιχείων της οικιστικής αρχιτεκτονικής.

Πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα ταφικών πεσσών συναντήσαμε στην πρωτεύουσα της Λυκίας, την **Ξάνθο**: πάνω στο συμπαγή πεσσό υψώνεται ο κτιστός ταφικός θάλαμος που στεγάζεται με βαθμιδωτή πλάκα[15]. Πάνω από το θέατρο ορθώνονται το λεγόμενο μνημείο των Αρπυιών (480/70 π.Χ.), οι μαρμάρινες ανάγλυφες πλάκες του οποίου βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο, και ένας άλλος πεσσός με σαρκοφάγο. Λίγο πιο πέρα, στη ΒΑ γωνία της αγοράς, εντυπωσιάζει ο λεγόμενος «οβελίσκος» (5ος αι. π.Χ.), ένας πεσσός με ταφικό θάλαμο που φέρει επιγραφή 250 στίχων στη λυκική γλώσσα[16]. Αυτού του είδους τα μνημεία θεωρούνται τυπικά για την ταφή των Λυκίων δυναστών και φαίνεται πως ήταν πρωτότυπη λυκική επινόηση. Στην πόλη υπάρχουν επίσης τάφοι με πιο μνημειακή μορφή, οι οποίοι μοιάζουν με μικρά ναόσχημα κτίσματα.

Η Ξάνθος (σημερ. Kinik) είναι χτισμένη στην κοιλάδα του ομώνυμου ποταμού. Η πόλη, με το λυκικό όνομα Άρνα, που ιδρύθηκε από το μυθικό Σαρπηδόνα ή τον ήρωα Ξάνθο, γνώρισε σημαντικές περιόδους ακμής αλλά και πολλές καταστροφές. Δυστυχώς, και παρά τις πολύχρονες γαλλικές ανασκαφές, με εξαίρεση τα μνημεία γύρω από το θέατρο και τμήματα της οχύρωσης, τα περισσότερα κτίσματα σώζονται μόνο ως το ύψος των θεμελίων τους και αυτά πάλι είναι σχεδόν θαμμένα στο χώμα και στα ξερά χόρτα δημιουργώντας ένα κάπως απογοητευτικό θέαμα. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρείται το θέατρο, χτισμένο το 2ο αι. μ.Χ. στη θέση παλιότερου ελληνιστικού[17]. Την κατασκευή της διώροφης πρόσοψης της σκηνής, που κείτεται σήμερα σε ερείπια, χρηματοδότησε ο ηγεμόνας της Ροδιάπολης Οπραμόας, όπως έκανε και στα γειτονικά Μύρα και τα Λίμυρα.

Πριν φτάσουμε στην Ξάνθο, σταματήσαμε στο εθνικό ιερό των Λυκίων, το **Λητώον**, όπου λατρεύονταν η Λητώ, ο Απόλλων και η Άρτεμις. Το ιερό περιλαμβάνει τρεις ναούς[18]: έναν ιωνικού ρυθμού αφιερωμένο στη Λητώ, ένα δωρικού ρυθμού αφιερωμένο στην Άρτεμη και έναν αρχαιότερο ανάμεσά τους

15. P. Demargne, *Fouilles de Xanthos 1: Les piliers funéraires*, Paris 1958. C. Deltour-Levie, *Les piliers funéraires de Lycie*, Louvain-la-Neuve 1982.

16. P. Demargne, «Le pilier inscrit de Xanthos», *REA* 62 (1960) 41-47. H.H. Nieswandt, «Zum Inschriftenpfeiler von Xanthos», *Boreas* 18 (1995) 19-44.

17. E. Frézouls, «L' exploration du théâtre de Xanthos», *CRAI* 1990, 875-890.

18. Chr. Le Roy – E. Hansen, «Au Létôon de Xanthos: Les deux temples de Léto», *RA* 1976, 317-336. E. Hansen, «Le temple de Létô au Létôon de Xanthos», *RA* 1991, 323-340. Chr. Le Roy, «Le développement monumental du Létôon de Xanthos», *RA* 1991, 341-351.

με ενσωματωμένο έναν ιερό βράχο στο βόρειο τμήμα του. Ένα μνημειακά διαμορφωμένο νυμφαίο με φάσεις από τα ελληνιστικά και τα αυτοκρατορικά χρόνια, ιωνικές στοές και ένα ελληνιστικό θέατρο συμπληρώνουν το συγκρότημα του ιερού. Η είσοδος στο θέατρο γίνεται από δύο θολωτούς διαδρόμους, η πρόσοψη ενός από τους οποίους φέρει ζωφόρο με θεατρικά προσωπεία. Το κοίλο σώζεται αρκετά καλά, ενώ η σκηνή είναι τελείως κατεστραμμένη.

Κατεβαίνοντας ξανά προς τα παράλια, φτάσαμε στα **Πάταρα**, λιμάνι της Λυκίας με εμπορική και στρατιωτική σημασία και έδρα φημισμένου μαντείου του Απόλλωνα. Τα ερείπια της πόλης είναι σκορπισμένα σε αρκετή έκταση μέσα στον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο, ο οποίος πρέπει, ωστόσο, να είναι περισσότερο γνωστός στους τουρίστες για την παραλία του. Το θέατρο των Πατάρων, χτισμένο επί Βεσπασιανού, είναι σχεδόν θαμμένο στην άμμο, αλλά η θέα από τις ψηλότερες κερκίδες μας αποζημίωσε για την ανάβαση. Το ίδιο ισχύει και για όσα μνημεία εντοπίσαμε περπατώντας ανάμεσα στα ψηλά χόρτα: ένα ρωμαϊκό ναό με κορινθιακούς κίονες, ένα σύμπλεγμα θερμών, τον κεντρικό πλακόστρωτο δρόμο και μια πύλη της πόλης (εικ. 8, ανάθημα του Metius Modestus, διοικητή της Λυκίας-Παμφυλίας το 100 μ.Χ.).

Εκείνο το βράδυ διανυχτερεύσαμε στο παραλιακό Kaş, την αρχαία **Αντίφελλο**, ακριβώς απέναντι από το Καστελλόριζο. Αυτή η μικρή κωμόπολη δια-

Εικ. 8. Η ρωμαϊκή πύλη στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου των Πατάρων.

τηρεί ακόμη τη γοητεία και τη γραφικότητα της ελεγχόμενης τουριστικής ανάπτυξης. Δεν παραλείψαμε να επισκεφτούμε και εδώ το αρχαίο θέατρο, το κοίλο του οποίου ανοίγεται προς τη θάλασσα. Αξιομνημόνευτο είναι ότι δε σώθηκε κανένα ίχνος κτιστής σκηνής, γεγονός που υποδηλώνει ίσως την ύπαρξη ξύλινης κατασκευής. Λίγο ψηλότερα, στην πλαγιά της ακρόπολης, αναρριχηθήκαμε για να παρατηρήσουμε από κοντά ένα πολύ καλά διατηρημένο ταφικό κτίσμα με ανάγλυφα στο εσωτερικό του θαλάμου.

Συνεχίζοντας τη διαδρομή μας προς τα νοτιοανατολικά, σταματήσαμε στα **Μύρα**, την πόλη με το ευωδιαστό όνομα και τον τάφο του αγίου Νικολάου. Από τα λείψανα της αρχαίας πόλης σταθήκαμε μόνο στο εντυπωσιακό ρωμαϊκό θέατρο με την ερειπωμένη σκηνή και το καλοδιατηρημένο κοίλο (2ος αι. μ.Χ., επισκευή από τον Οπραμόα το 141 μ.Χ.). Η είσοδος των θεατών γίνεται από δύο επιβλητικούς θολωτούς διαδρόμους με κλίμακες, στα πλάγια του κοίλου. Τμήματα από το γλυπτό διάκοσμο της σκηνής με θεατρικά προσωπεία υπάρχουν διάσπαρτα στο γύρω χώρο. Η όψη του βράχου δυτικά του θεάτρου προσφέρει ένα μοναδικό θέαμα, καθώς είναι κατάστικτη από λαξευτούς τάφους (εικ. 9). Εδώ εκπροσωπούνται σχεδόν όλες οι κατηγορίες που προαναφέραμε και ορισμένα δείγματα έχουν μνημειακή μορφή, όπως ο λεγόμενος «τάφος με τη μάχη για την ασπίδα».

Εικ. 9. Γενική άποψη των λαξευτών βράχων στη δυτική νεκρόπολη των Μύρων.

Στη συνέχεια επισκεφτήκαμε το ναό του Αγίου Νικολάου[19], που βρίσκεται μισο-ερειπωμένος, μισο-αναστηλωμένος στο σημερινό χωριό Demre. Πρόκειται για σταυροειδή βασιλική με τρούλο και πολλά προσκτίσματα. Τα δάπεδα κοσμούνται με πολύχρωμα μαρμαροθετήματα, σε ορισμένους τοίχους σώζονται τοιχογραφίες, ενώ εντύπωση προξενούν και οι τοποθετημένες σε διάφορα σημεία ρωμαϊκές σαρκοφάγοι.

Μετά τα Μύρα κατευθυνθήκαμε στα **Λίμυρα**, που βρίσκονται στη λυκική ενδοχώρα, στους πρόποδες της οροσειράς του Ταύρου. Η πόλη, που ιδρύθηκε από διωγμένους κατοίκους των Μύρων, γνώρισε ιδιαίτερη ακμή στα χρόνια του τοπικού δυνάστη Περικλή τον 4ο αιώνα π.Χ. Δεν είχαμε χρόνο να επισκεφτούμε τη σημαντική νεκρόπολη που είναι σκαρφαλωμένη στο βράχο της ακρόπολης. Αρκεστήκαμε να μελετήσουμε από κοντά ένα ενδιαφέρον ταφικό μνημείο του 4ου αι. π.Χ., που ανήκει σε κάποιον Xñtabura, ίσως συγγενή του Περικλή. Αποτελείται από σαρκοφάγο, η οποία είναι τοποθετημένη πάνω στο υποσώριο. Αυτό έχει τη μορφή λαξευτού ταφικού θαλάμου και φέρει στις πλευρές του ανάγλυφες παραστάσεις από τη ζωή του νεκρού. Το σαμαρωτό κάλυμμα της σαρκοφάγου κοσμούν ανάγλυφοι γρύπες[20].

Από τα κτίσματα της αρχαίας πόλης ελάχιστα ερείπια σώζονται, και αυτά πνιγμένα μέσα στη βλάστηση, γύρω από τις όχθες του ομώνυμου ποταμού. Ξεχωρίζει το πρόσφατα ανασκαμμένο Πτολεμαίον, δηλαδή ένας ναός αφιερωμένος στη λατρεία των ελληνιστικών μοναρχών της Αιγύπτου. Από το άλλοτε επιβλητικό οικοδόμημα σώζεται κατά χώραν τμήμα του μαρμάρινου βάθρου, πάνω στο οποίο υψωνόταν μια θόλος με εξωτερική κιονοστοιχία. Βόρεια της αγοράς υψώνεται ένα άλλο ναόσχημο ηρώο του 1ου αι. μ.Χ., που ήταν κενοτάφιο για τον αγαπημένο αλλά άτυχο εγγονό του Αυγούστου, τον Γάιο Καίσαρα, που πέθανε εδώ. Την κατασκευή του ρωμαϊκού θεάτρου χρηματοδότησε ο γνωστός μας Οπραμόας το 2ο αι. μ.Χ. Πίσω από το διάζωμα υπήρχε θολωτή στοά και από ανάλογους διαδρόμους γινόταν η είσοδος των θεατών στο κοίλο.

Τελευταίος σταθμός μας για εκείνη τη μέρα ήταν η **Φάσηλις**. Αυτή η παραλιακή πόλη είναι η μοναδική ελληνική αποικία στην περιοχή, ιδρυμένη από Ροδίους. Αν και διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τους περιοίκους και με αρκετές ελληνικές πόλεις —όπως τη Χίο—, αντιστάθηκε στον Κίμωνα, όταν πέρασε από εκεί το 466 π.Χ. Υπέφερε επίσης από τους πειρατές της Κιλικίας,

19. U. Peschlow, «Die Kirche des Hl. Nikolaos in Myra», *AW* 6 (1975) 15-28.

20. J. Borchhardt – G. Neumann – K. Schulz, «Ein Totengericht in Lykien. Zum Grabmal des Xñtabura in Limyra», *IstMitt* 19/20 (1969/70) 187-222.

όπως άλλωστε και οι περισσότερες παραλιακές πόλεις της Λυκίας. Δεν θα ήταν υπερβολή να χαρακτηρίσουμε τη θέση της πόλης ειδυλλιακή. Χτισμένη σε ένα επίπεδο ακρωτήριο, περιβρέχεται από τη θάλασσα, γεγονός που εξηγεί την ύπαρξη των τριών λιμανιών της. Την υποβλητική εικόνα επιτείνουν σήμερα τα πεύκα μέσα από τα οποία αναδύονται τα ερείπια.

Μια πλατιά πλακόστρωτη οδός διασχίζει την πόλη κατά μήκος, οδηγώντας από το βόρειο και το κεντρικό προς το νότιο λιμάνι. Διάφορα κτίρια, όπως τα προσκτίσματα και οι στοές της τετράγωνης αγοράς, μια βασιλική, θέρμες και βάθρα αγαλμάτων πλαισιώνουν το δρόμο, που καταλήγει στο ένα άκρο του σε μια πύλη χτισμένη με αφορμή την επίσκεψη του Αδριανού (129 ή 131 μ.Χ.). Σε κεντρικό σημείο, στην ένωση με έναν κάθετο δρόμο, βρίσκεται το μικρό ρωμαϊκό θέατρο (2ος αι. μ.Χ.). Και εδώ, η είσοδος γινόταν από εν μέρει θολωτό διάδρομο. Ο πίσω τοίχος της σκηνής ενσωματώθηκε στα βυζαντινά χρόνια στην οχύρωση. Ένα ρωμαϊκό υδραγωγείο συμπληρώνει την εικόνα της πόλης, που περιηγηθήκαμε αρκετά βιαστικά.

Η επόμενη μέρα του ταξιδιού μας ήταν αφιερωμένη σε δύο πόλεις της Παμφυλίας, την Πέργη και την Άσπενδο. Ορμητήριό μας είχαμε την τουριστική **Αττάλεια** (σημ. Antalya), το αρχαιολογικό μουσείο της οποίας είναι ένα μεγάλο σχολείο για τη μελέτη της ελληνιστικής και ρωμαϊκής γλυπτικής.

Η **Πέργη**, αν και βρίσκεται στην πεδιάδα της ενδοχώρας, όφειλε τη σημασία της στη στρατηγική θέση της κοντά στον ποταμό Κέστρο (σημερινό Aksu Çay), που ήταν πλωτός στην αρχαιότητα. Ως εποχή ακμής της θεωρούνται τα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά χρόνια, όπως μαρτυρούν τα ποικίλα οικοδομήματα, αρκετά από τα οποία σώζονται μάλιστα σε σχετικά καλή κατάσταση. Η ισχυρή οχύρωση ανάγεται στα χρόνια του Αντιόχου Β΄ (223-187 π.Χ.). Μπήκαμε στον αρχαιολογικό χώρο από μια μνημειακή πύλη με κόγχες εσωτερικά (χτισμένη το 2ο αι. μ.Χ. με μετασκευές από τον 4ο αι. μ.Χ.). Λίγα μέτρα πιο πέρα ορθώνονται δύο κυκλικοί τετραώροφοι πύργοι, το σήμα κατατεθέν της πόλης, κατάλοιπα της ελληνιστικής οχύρωσης. Ανάμεσά τους σώζονται ίχνη μιας πύλης[21] και στην εσωτερική πλευρά τους σχηματίζεται περίκλειστη αυλή. Στις κόγχες των τοίχων που την περιβάλλουν ήταν στημένα αγάλματα. Όταν ο χώρος διαμορφώθηκε εκ νέου το 121 μ.Χ., οι κόγχες και τα αγάλματα αυξήθηκαν. Στα βάθρα που βρέθηκαν υπάρχουν επιγραφές με ονόματα θεών, οικιστών ηρώων (Κάλχας, Μαχάων, Λεοντεύς, Μόψος κ.ά.) και μελών της οικογένειας μιας πλούσιας ευεργέτιδας της πόλης, της Placidia Magna. Δικό της έργο ήταν επίσης το θριαμβικό τόξο στο ίδιο σημείο, καθώς και δύο

21. H. Lauter, «Das hellenistische Südtor von Aspendos», *BJb* 172 (1972) 1-11.

μνημειακά διαμορφωμένα νυμφαία[22]. Λείψανα του ενός βρέθηκαν κοντά στην πύλη, μαζί με αγάλματα του Σεπτιμίου Σεβήρου και της Ιουλίας Δόμνας. Το άλλο νυμφαίο δεσπόζει στο τέρμα της κεντρικής οδού και ήταν διώροφο, με πλούσιο γλυπτό διάκοσμο, από τον οποίο ξεχωρίζει το ανακεκλιμένο άγαλμα του ποταμού Κέστρου.

Απέναντι από τους πύργους εκτείνεται η εμπορική αγορά της πόλης (macellum) με κυκλικό οικοδόμημα στο κέντρο —ίσως ναός της Fortuna. Από τα πιο ενδιαφέροντα κτίσματα της πόλης είναι το στάδιο, για 12.000 θεατές, όπου σώζονται όλες οι σειρές των κερκίδων και ο μηχανισμός της άφεσης. Εξωτερικά εντυπωσιάζουν οι θολωτοί χώροι, οι οποίοι στην ουσία στηρίζουν τις κερκίδες. Τρεις από αυτούς χρησίμευαν ως είσοδοι στο στάδιο και οι άλλοι ήταν καταστήματα. Το συγκρότημα των νοτίων θερμών με την καλή διατήρηση μας επιτρέπει να ανασυνθέσουμε με πληρότητα την κάτοψη και τη χρήση όλων των χώρων του.

Το πιο χαρακτηριστικό και πολυσύχναστο μνημείο της **Ασπένδου** είναι ασφαλώς το θέατρο, από όπου και ξεκινήσαμε την περιήγησή μας. Την εξαιρετική του διατήρηση οφείλει στο ότι στα νεότερα χρόνια χρησιμοποιήθηκε ως φρούριο από τους Σελτζούκους. Από τις επιγραφές που βρέθηκαν στο κοίλο μαθαίνουμε ότι χτίστηκε στα χρόνια του Μάρκου Αυρηλίου (161-180 μ.Χ.) ως δωρεά των αδελφών Crispius και Curtius Auspicatus και ήταν έργο του αρχιτέκτονα Ζήνωνα. Το κοίλο χωρούσε περίπου 15.000 θεατές και χωρίζεται σε δύο διαζώματα. Στο ψηλότερο σημείο του υπάρχει καμαροσκέπαστη στοά. Παρόμοια μικρότερη στοά περιτρέχει το κάτω διάζωμα. Ίσως αυτές οι στοές, εκτός από τη διευκόλυνση της κυκλοφορίας στο κοίλο, να συντελούν και στη βελτίωση της ακουστικής του θεάτρου. Υπάρχουν και θεωρεία με ξεχωριστή είσοδο από τη σκηνή. Η επίπεδη διώροφη σκηνή φέρει πέντε θύρες ανάμεσα σε ναΐσκους (aediculae) με δωρικούς κάτω και κορινθιακούς επάνω κίονες. Οι άδειες σήμερα κόγχες έφεραν αγάλματα.

Ανεβαίνοντας προς την ακρόπολη είδαμε από ψηλά το στάδιο, που έχει παρόμοια μορφή με εκείνο της Πέργης αλλά πολύ χειρότερη διατήρηση. Αυτή την πεδιάδα διασχίζει ο ποταμός Ευρυμέδων, γνωστός από τις επιχειρήσεις του Κίμωνα εναντίον των Περσών. Περπατώντας στον αρχαίο πλακόστρωτο δρόμο περάσαμε κάτω από μνημειακή τοξωτή πύλη και φτάσαμε στην κορυφή του χαμηλού λόφου της ακρόπολης. Εκεί μας περίμενε μια έκπληξη: οι τοίχοι των κτισμάτων σώζονται σε αρκετό ύψος και η διάταξή τους γύρω

22. A. Mansel, «Die Nymphäen von Perge», *IstMitt* 25 (1975) 367-372.

Εικ. 10. Νυμφαίο ρωμαϊκών χρόνων στην αγορά της Ασπένδου.

από την πλατεία της αγοράς[23] δημιουργεί ένα μοναδικό σκηνικό. Νεότερες έρευνες έφεραν στο φως έναν ελληνιστικό δωρικό ναό (2ος αι. π.Χ.) και τμήματα του δρόμου που διασχίσαμε, ενώ έδειξαν ότι και η δημιουργία της αγοράς ανάγεται στην ίδια περίοδο. Αναφέρω απλώς την ύπαρξη ενός στεγασμένου βουλευτηρίου, ενός νυμφαίου με διώροφη πρόσοψη διαμορφωμένη με κόγχες (εικ. 10) και μιας βασιλικής, όπου οι τοίχοι στο chalcidicum, δηλαδή την αίθουσα ακροάσεων, σώζονται σε ύψος 15 μέτρων.

Για να μην παραλείψω κανένα από τα μέρη που επισκεφτήκαμε, αρκούμαι να αναφέρω το σύντομο απογευματινό μας περίπατο στην παραλιακή **Σίδη** με την πλούσια ιστορική και αρχαιολογική παράδοση. Εκεί, δίπλα στη θάλασσα, βρίσκεται ο αναστηλωμένος ναός του Απόλλωνα.

Παίρνοντας το δρόμο προς το εσωτερικό, κάναμε μια στάση στην ορεινή **Τερμησσό**, πόλη ακόμη ανεξερεύνητη και κρυμμένη μέσα στα βουνά της Πισιδίας. Όλη η περιοχή με την πυκνή βλάστηση στις πλαγιές του όρους Güblük είναι κηρυγμένος εθνικός δρυμός και έτσι η ανάβαση στην πόλη γίνεται μόνο με τα πόδια. Πριν πάρουμε το ανηφορικό μονοπάτι, είδαμε τη λεγόμενη πύ-

23. H. Lauter, «Die hellenistische Agora von Aspendos», *BJb* 170 (1970) 77-101.

Εικ. 11. Το ωδείο-βουλευτήριο της Τερμησσού.

λη του Αδριανού, που αποτελούσε μέρος του προπύλου ενός ναού. Περιττό να πούμε ότι η μνημειακή κλίμακα που οδηγεί στην πύλη ήταν ολότελα σκεπασμένη από τα βάτα. Ανεβαίνοντας η θέα γινόταν όλο και πιο επιβλητική και σε πολλά σημεία διακρίναμε τμήματα της οχύρωσης. Αν και τα κτίσματα μέσα στην πόλη σώζονται σε μεγάλο ύψος, η προσπέλαση στο εσωτερικό των περισσότερων ήταν αδύνατη. Έτσι αρκεστήκαμε να τα παρατηρούμε για ώρα από έξω, όπως το ωδείο-βουλευτήριο (εικ. 11) και το γυμνάσιο.

Στην αγορά εντύπωση προξενούν πέντε μεγάλες υπόγειες δεξαμενές νερού και ένα παρακείμενο ηρώο λαξευμένο στο βράχο, με κλίμακα, κόγχες και ημικυκλική εξέδρα, πάνω από τον τάφο κάποιου σημαντικού ήρωα της πόλης. Οι ναοί, αν και έχουν εντοπιστεί, είναι σωριασμένοι σε ερείπια, όπως του Διός Σολυμέως, του Αγαθήμερου και δύο της Αρτέμιδος. Το καλοδιατηρημένο θέατρο (εικ. 12), χτισμένο στην άκρη του γκρεμού, γεννά παράξενα συναισθήματα όχι μόνο για τη θέση του, αλλά και για το είδος των θεαμάτων που προσφέρονταν εδώ στους κατοίκους αυτής της απομονωμένης πόλης. Τελευταίον αναζητήσαμε τον τάφο ενός Μακεδόνα εταίρου, του Αλκέτα[24], που θανα-

24. A. Pekridou-Gorecki, *Das Alketas-Grab in Termessos*, IstMitt Beiheft 32 (1986).

Εικ. 12. Το θέατρο της Τερμησσού.

τώθηκε εδώ το 319 π.Χ. αντιστεκόμενος στον Αντίγονο και θάφτηκε από τους συντρόφους του Τερμησσείς. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο του λαξευτού στο βράχο τάφου είναι τα ανάγλυφα που παριστάνουν έναν ιππέα, πιθανόν το νεκρό, τα όπλα του, έναν αετό που κρατά φίδι, αγγεία για προσφορές και ένα στέγαστρο.

Μετά την Τερμησσό άρχισε ουσιαστικά το ταξίδι της επιστροφής. Οδεύοντας λοιπόν προς τα βόρεια, αυτή τη φορά από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, σταματήσαμε στην καρική **Αφροδισιάδα**, που βρίσκεται στην κοιλάδα του Μαιάνδρου (Büyük Menderes). Το όνομα της πόλης μαρτυρείται για πρώτη φορά τον 3ο αι. π.Χ., ενώ παλιότερα ίσως λεγόταν Νινόη και στα βυζαντινά χρόνια είναι γνωστή ως Σταυρόπολις. Γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση στα αυτοκρατορικά χρόνια, ως civitas libera, αλλά και πολλές καταστροφές από φυσικά φαινόμενα (σεισμούς και πλημμύρες). Για δύο πράγματα φημιζόταν η Αφροδισιάς: το ιερό της Αφροδίτης και τα εργαστήρια γλυπτικής με τη μακραίωνη παράδοση και την ευρεία διάδοση των έργων τους από τον 1ο π.Χ. έως και τον 5ο μ.Χ. αιώνα.

Αφού επισκεφτήκαμε με την ησυχία μας το τοπικό μουσείο, αναγκαστήκαμε να περιδιαβούμε σχεδόν τροχάδην το χώρο εξαιτίας της περιορισμένης ώρας που είχαμε στη διάθεσή μας. Το τοπίο είναι εξαιρετικά ήπιο, φροντι-

σμένο και κατάφυτο με λεύκες, αναδεικνύοντας τα συντηρημένα και προσεκτικά αναστηλωμένα μνημεία. Στο ιερό μπήκαμε, όπως και οι αρχαίοι προσκυνητές, από ένα τετράπυλο με πλούσιο γλυπτό διάκοσμο. Στη συνέχεια κατευθυνθήκαμε προς το στάδιο (1ος αι. μ.Χ.), ίσως το καλύτερα διατηρημένο μνημείο του είδους του από την αρχαιότητα[25]. Οι κερκίδες του σε σχήμα έλλειψης χωρούσαν περίπου 30.000 θεατές. Ο ναός της Αφροδίτης (χτίστηκε επί Αυγούστου, το τέμενος διαμορφώθηκε επί Αδριανού) μετατράπηκε τον 5ο αιώνα σε χριστιανική βασιλική.

Οι νεότερες έρευνες του Πανεπιστημίου της Ν. Υόρκης (από το 1961 κ.ε.) έφεραν στο φως σημαντικά στοιχεία για την οργάνωση και την καλλιτεχνική ανάπτυξη της πόλης στα ύστερα ελληνιστικά, αυτοκρατορικά και βυζαντινά χρόνια. Στις ανασκαφικές επιτυχίες συγκαταλέγονται η αποκάλυψη του Σεβαστείου, της λεγόμενης στοάς του Τιβερίου και μιας ωοειδούς δεξαμενής στην αγορά —κατά το πρότυπο του Κανώπου στην έπαυλη του Αδριανού στο Tivoli—, και του θεάτρου στην ακρόπολη. Η ανάθεση του τελευταίου στην Αφροδίτη και το δήμο από τον ευεργέτη της πόλης Ζωΐλο[26] μαρτυρείται επιγραφικά.

Προτελευταίος σταθμός του ταξιδιού μας ήταν η **Ιεράπολις** στη ΝΔ Φρυγία. Η ίδρυση της πόλης ανάγεται στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια και οπωσδήποτε σχετίζεται με την εκμετάλλευση των θερμών πηγών που αναβλύζουν εδώ μέχρι σήμερα. Το όνομα του σύγχρονου χωριού Pamukkale, δηλαδή κάστρο του βαμβακιού, αντανακλά τη γεωλογική ιδιαιτερότητα της περιοχής με τα ασβεστούχα ιαματικά νερά που έχουν σχηματίσει λευκόχρυσες ιζηματογενείς αποθέσεις στους βράχους, δημιουργώντας ένα απροσδόκητο θέαμα. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια τα νερά δε ρέουν πλέον ελεύθερα, γιατί συγκρατούνται στις δεξαμενές και τις πισίνες των πολυάριθμων ξενοδοχείων.

Στον ηφαιστιογενή χαρακτήρα της περιοχής οφείλεται και ένα άλλο χαρακτηριστικό, που αξίζει να μνημονευθεί: γύρω από μια ρωγμή της γης βγαίνουν δηλητηριώδεις αναθυμιάσεις και εκεί δημιουργήθηκε ένα ιερό με χθόνια στοιχεία, το Πλουτώνειον (Στράβων, 629-30). Μια τετράγωνη αυλή και σειρά δωματίων μαρτυρούν σήμερα τη θέση του ιερού. Δίπλα σε αυτό σώζονται τα λιγοστά λείψανα του ναού του Απόλλωνος, όπου παρατηρούνται ανάλογες ρωγμές με αέρια. Καθώς το μουσείο, το οποίο στεγάζεται σε τμήμα των αρχαίων θερμών, ήταν κλειστό, επισκεφθήκαμε το πολυσύχναστο θέατρο. Χτισμένο το 2ο αι. μ.Χ., ξεχωρίζει για τη διαμόρφωση και το γλυπτό διά-

25. K. Welch, «The Stadium of Aphrodisias», *AJA* 102 (1998) 547-569.

26. R.R.R. Smith, *Aphrodisias I: The Monument of C. Julius Zoilos*, Mainz 1993.

κοσμο της πρόσοψης της σκηνής (αγάλματα και ανάγλυφα με μυθολογικά θέματα)[27]. Σε μεταγενέστερη φάση, επί Σεβήρων, η σκηνή επεκτάθηκε προς το χώρο της ορχήστρας, πάνω σε μια σειρά τόξων. Ωστόσο, πολλά αρχιτεκτονικά μέλη και διακοσμητικά στοιχεία παρέμειναν ημιτελή.

Η διατήρηση των άλλων ρωμαϊκών κτισμάτων είναι εξίσου εντυπωσιακή. Μια κεντρική οδός πλαισιωμένη από κιονωτές στοές διασχίζει κατά μήκος την πόλη ξεκινώντας από την τριαψιδωτή πύλη, που χτίστηκε προς τιμήν του Δομιτιανού από τον ανθύπατο Frontinus (84/6 μ.Χ.) και πλαισιώνεται από δύο κυκλικούς πύργους. Κατάλοιπα κιόνων από μια άλλη οδό και ένα νυμφαίο διακρίνονται ακόμη και μέσα στην πισίνα ενός μοτέλ. Τέλος, έξω από την πύλη που προανέφερα εκτείνεται η ρωμαϊκή νεκρόπολη[28] με εκατοντάδες σαρκοφάγους, ταφικά κτίσματα και τύμβους.

Βρισκόμασταν πλέον στην περιοχή της αρχαίας Φρυγίας και διασχίζαμε για αρκετές ώρες τις ήμερες, λοφώδεις περιοχές της με τις πράσινες πλαγιές και τα μαλακά περιγράμματα. Πλησιάζαμε στους **Αιζανούς**, στη θέση του σημερινού χωριού Çavdarhisar, τελευταίο αρχαιολογικό σταθμό του ταξιδιού μας. Αν και η περιοχή κατοικήθηκε ήδη από την Ύστερη εποχή του Χαλκού και αποτελούσε κοιτίδα των Φρυγών γύρω από τον ποταμό Πενκαλά (Koca Çay) με μυθικό οικιστή τον Αρκάδα ήρωα Αζάνα, ωστόσο τα παλιότερα στοιχεία για την ίδια την πόλη ανάγονται μόλις στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. Ο ναός του Διός, χτισμένος πάνω σε βαθμιδωτό βάθρο, αποτελεί ένα από τα καλύτερα διατηρημένα ρωμαϊκά μνημεία της Μικράς Ασίας. Οικοδομήθηκε στο δεύτερο τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ. μετά από πολλές συνεννοήσεις ανάμεσα στον αυτοκράτορα Αδριανό και τους κατοίκους των Αιζανών για την παραχώρηση της γης. Αυτές οι επιστολές βρίσκονται εντοιχισμένες στη βόρεια πλευρά του προνάου.

Ο ναός ανήκει στην κατηγορία των ιωνικών ψευδοδίπτερων, όπως και εκείνος του Απόλλωνος στη Χρύση, και παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα: κάτω από το σηκό υπάρχει υπόγειος καμαροσκέπαστος χώρος, προσιτός με σκάλες από τον οπισθόδομο. Παλαιότερα, οι ερευνητές του μνημείου πίστευαν ότι εδώ λατρευόταν ξεχωριστά η φρυγική Μητέρα Στευηνή ως Μητέρα των θεών. Σε αυτό συνηγορούσε και η εύρεση ενός τεράστιου ακρωτηρίου με γυναικεία προτομή (εικ. 13) στημένου μπροστά από το ναό. Σήμερα, ωστόσο, η συλλατρεία Διός και Μεγάλης Μητέρας δε γίνεται δεκτή και θεωρείται επικρατέ-

27. F. D' Andria – T. Ritti, *Hierapolis. Scavi e ricerche 2: Le sculture del teatro. I rilievi con i cicli di Apollo e Artemide*, Roma 1985.

28. E. Equini Schneider, «La necropoli di Hierapolis di Frigia. Contributi allo studio dell' architettura funeraria di età romana in Asia Minore», *MonAnt* 48 (1971-73) 95-138.

Εικ. 13. Ακρωτήριο με γυναικεία προτομή μπροστά από το ναό του Διός στους Αιζανούς.

Εικ. 14. Ρωμαϊκή γέφυρα στο χωριό Çavdarhisar (αρχ. Αιζανοί).

στερη η άποψη ότι το υπόγειο ήταν ένα είδος μαντείου ή και χώρος αποθήκευσης της περιουσίας του ιερού. Στο κτίσιμο του ναού, καθώς και του σταδίου και μιας γέφυρας (εικ. 14), συνέβαλε ο ευεργέτης της πόλης Μ. Απουλήιος Ευρυκλής (M. Ulpius Apuleius Eurykles), γνωστός από επιγραφές.

Αν και έχουν ανασκαφεί αρκετά δημόσια κτίρια —όπως η αγορά (macellum), ένα ηρώον, θέρμες και ένα κυκλικό κτίριο—, επισκεφτήκαμε μόνο το συγκρότημα του σταδίου με το θέατρο, που είναι στην ουσία συνδεδεμένα το ένα με το άλλο[29]. Τα εδώλια, οι κερκίδες και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη κείτονται διαλυμένα από τους αλλεπάλληλους σεισμούς συνιστώντας έναν εκτεταμένο ερειπιώνα.

Τελειώνοντας, θέλω να πιστεύω ότι με τη σύντομη περιδιάβαση που επεχείρησα στις προηγούμενες σελίδες μπόρεσα να δώσω μια μικρή έστω γεύση από αυτές τις πλούσιες σε μνημεία και μνήμες περιοχές της Μικράς Ασίας που επισκεφτήκαμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
(με έμφαση στη μνημειακή τοπογραφία της Μικράς Ασίας)

Γενικά:

I. Akşit, *Blue Journey to Lycia and Pamphylia*, Istanbul 1984.

E. Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, Istanbul [2]1970 και αναθεωρ. έκδοση 1983.

E. Akurgal, *Griechische und römische Kunst in der Türkei*, München 1987.

G.E. Bean, *Aegean Turkey. An Archaeological Guide*, London 1966.

G.E. Bean, *Turkey's Southern Shore. An Archaeological Guide*, London 1968.

G.E. Bean, *Turkey Beyond the Maeander*, London 1971.

D. De Bernardi Ferrero, *Teatri classici in Asia Minore 2: Città di Pisidia, Licia e Caria*, Roma 1969.

D. De Bernardi Ferrero, *Teatri classici in Asia Minore 3: Città dalla Troade alla Pamfilia*, Roma 1970.

J. Dimitriou, *Die türkische Westküste*, Wien 1976.

W. Hoepfner (επιμ.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28-29/7/1988*, Mainz 1990.

W. Hoepfner – E.-L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, München 1994, 17-22 [Μίλητος], 188-225 [Πριήνη], 226-234 [Αλικαρνασσός].

W. Hotz, *Die Mittelmeerküste Anatoliens*, Darmstadt 1989.

C. Foss, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Aldershot 1996.

29. C. Rohn, «Die Arbeiten am Theater-Stadion-Komplex von Aizanoi», *AA* 2001, 303-317.

W. Koenigs, *Westtürkei. Von Troia bis Knidos*, Zürich 1984 και München 1991.

S. Lloyd, *Ancient Turkey. A Traveller's History of Anatolia*, London 1989.

A.W. Nicoll – N.P. Milner, *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates*, Oxford 1997.

H.W. Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, London 1985.

S.R.F. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge 1984.

L. Robert, *Villes de l' Asie Mineure*, Paris ^{2}1962.

J. Steele, *Hellenistic Architecture in Asia Minor*, London 1992.

H. Stierlin, *Kleinasiatisches Griechenland. Klassische Kunst und Kultur von Pergamon bis Nimrud Dagh*, Stuttgart/Zürich 1996.

C. Toksöz, *Ancient Cities of Western Anatolia: Ephesus, Priene, Miletus, Didyma, Aphrodisias*, Istanbul 1973.

Τρωάς-Αιολίς (Άσσος, Τροία, Χρύση):

O. Bingöl, «Die problematischen Bauglieder des Smintheion», *RA* 1991, 115-128.

B. Brandau, *Eine Stadt und ihr Mythos. Die neuesten Entdeckungen*, Berg. Gladbach 1997.

J.M. Cook, *The Troad. An Archaeological and Topographical Study*, Oxford 1973.

I. Gamer-Wallert (επιμ.), *Troia. Brücke zwischen Orient und Okzident*, Tübingen 1992.

Ι. Κοντής, *Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή.* Αρχαίες ελληνικές πόλεις 24 (1978).

M. Korfmann – D. Mannsperger, *Troia. Ein historischer Überblick und Rundgang*, Stuttgart 1998.

M. Korfmann, *Führer durch Troia*, Istanbul ^{2}1999.

F. Rumscheid, «Vom Wachsen antiker Säulenwälder. Zur Projektierung und Finanzierung antiker Bauten in Westkleinasien und anderswo», *IstMitt* 45 (1995) 25-55 [ναός Απόλλωνος Σμινθέως].

Ü. Serdaroğlu, *Ausgrabungen in Assos*, Asia Minor Studien 2 (1990).

Ü. Serdaroğlu – R. Stupperich, *Ausgrabungen in Assos 1990*, Asia Minor Studien 5 (1992).

Ü. Serdaroğlu – R. Stupperich, *Ausgrabungen in Assos 1991*, Asia Minor Studien 10 (1993).

Ü. Serdaroğlu, *Behramkale/Assos*, Istanbul 1995.

Ü. Serdaroğlu – R. Stupperich, *Ausgrabungen in Assos 1992*, Asia Minor Studien 21 (1996).

M. Siebler, *Troia-Homer-Schliemann. Mythos und Wahrheit*, Mainz 1990.

M. Siebler, *Troia. Geschichte, Grabung und Kontroversen*, Mainz 1994.

E. Schwertheim – H. Wiegartz (επιμ.), *Neue Forschungen zu Neandria und Alexandria Troas*, Asia Minor Studien 11 (1994).

E. Schwertheim – H. Wiegartz (επιμ.), *Neue Forschungen zu Neandria und Alexandria Troas*, Asia Minor Studien 22 (1996).

F. Utili, *Die archaische Nekropole von Assos*, Asia Minor Studien 31 (1999).

H. Weber, «Zum Apollon Smintheus-Tempel in der Troas», *IstMitt* 16 (1966) 100-114.

Πέργαμον:

W. Hoepfner, «Hermogenes und Epigonos», *JdI* 112 (1997) 110-148.

T. Kekeç, *Pergamon*, Istanbul 1989.

E. Ohlemutz, *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*, Darmstadt 1968.

W. Radt, *Pergamon: Geschichte und Bauten, Funde und Erforschung einer antiken Metropole*, Köln 1988.

Παλαιά Σμύρνη:

E. Akurgal, *Alt Smyrna I: Wohnschichten und Athenatempel*, Ankara 1983.

J.M. Cook – R.V. Nicholls – D.M. Pyle, *Old Smyrna Excavations. The Athena Temples*, London 1998.

G. Kuhn, «Der äolische Tempel in Alt-Smyrna», *MarbWPr* 1986, 39-80.

A. Streily, «Alt-Smyrna Graben H: Zur griechischen Hausarchitektur des 9. und 8. Jhs. v. Chr.», *Thetis* 4 (1997) 63-84.

Έφεσος και Αρτεμίσιον Εφέσου:

W. Alzinger, *Die Ruinen von Ephesos*, Berlin/Wien 1972.

A. Bammer, *Die Architektur des jüngeren Artemision von Ephesos*, Wiesbaden 1972.

A. Bammer, *Ephesos. Stadt am Fluß und Meer*, Graz 1988.

A. Bammer, *Das Heiligtum der Artemis von Ephesos*, Graz 1984.

A. Bammer – U. Muss, *Das Artemision von Ephesos. Das Weltwunder Ioniens in archaischer und klassischer Zeit*, Mainz 1996.

S. Erdemgil, *Ephesos, Ruinen und Museum*, Istanbul ^{4}1997.

F. Huebner, *Ephesos. Gebaute Geschichte*, Mainz 1997.

St. Karwiese, *Groß ist die Artemis von Ephesos*, Wien 1995.

U. Muss, *Die Bauplastik des archaischen Artemisions von Ephesos*, Wien 1994.

U. Muss, *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*, Wien 2001.

A. Rügler, *Die columnae caelatae des jüngeren Artemisions von Ephesos*, IstMitt Beiheft 34 (1988).

P. Scherrer (επιμ.), *Ephesos. Der neue Führer, 100 Jahre österreichische Forschungen 1895-1995*, Wien 1995.

G. Wiplinger – G. Wlach (επιμ.), *Ephesos. 100 Jahre österreichische Forschungen*, Wien 1995.

Πριήνη - Μίλητος - Δίδυμα:

S. Bayhan, *Priene-Miletos-Didyma*, Ankara 2000.

J. Kleine (επιμ.), *Führer durch die Ruinen von Milet-Didyma-Priene*, Ludwigsburg 1980.

G. Kleiner, *Die Ruinen von Milet*, Berlin 1968.

W. Müller-Wiener (επιμ.), *Milet 1899-1980. Ergebnisse, Probleme und Perspektiven einer Ausgrabung. Kolloquium Frankfurt 1980*, IstMitt Beiheft 31 (1986).

R. Naumann, *Didyma Führer*, Istanbul, χωρίς χρονολ. έκδοσης.

J. Raeder, *Priene. Funde aus einer griechischen Stadt*, Berlin 1984.

R. Rumscheid – W. Koenigs, *Priene. Führer durch das Pompeji Kleinasiens*, Istanbul 1998.

M. Schede – G. Kleiner – W. Kleiss, *Die Ruinen von Priene*, Berlin ^{2}1964.

K. Tuchelt, *Branchidai-Didyma. Geschichte und Ausgrabung eines antiken Heiligtums*, Mainz 1992.

K. Tuchelt, «Drei Heiligtümer von Didyma und ihre Grundzüge», *RA* 1991, 85-98.

Καρία (Αλικαρνασσός, Αφροδισιάς, Καύνος):

J. de La Genière (επιμ.), *Aphrodisias de Carie. Colloque du Centre de recherches archéologiques de l' Université de Lille III, 13-11-1985*, Paris 1987.

G.E. Bean – J.M. Cook, «The Carian Coast III», *BSA* 52 (1957) 58-146.

Colloquium Caricum. Akten der internationalen Tagung über die karisch-griechische Bilingue von Kaunos. 31-10/1-11-1997 im Feusisberg bei Zürich, Kadmos 37 (1998) 1-238.

K. Erim, *Aphrodisias. City of Venus Aphrodite*, London 1986.

K. Erim, *Aphrodisias, Ein Führer durch die antike Stadt und das Museum*, Istanbul ^{4}1997.

W. Hoepfner, «Zum Maussolleion von Halikarnassos», *AA* 1996, 95-114.

K. Jeppesen, «Neue Ergebnisse zur Wiederherstellung des Maussolleions von Halikarnassos», *IstMitt* 26 (1976) 47-99.

K. Jeppesen, «Zur Gründung und Baugeschichte des Maussolleions von Halikarnassos», *IstMitt* 27/8 (1977/8) 169-211.

K. Jeppesen, «Tot operum opus. Ergebnisse der dänischen Forschungen zum Maussolleion von Halikarnass seit 1966», *JdI* 107 (1992) 59-102.

K. Jeppesen – F. H¿ jlund – K. Aaris-S¿ rensen, *The Maussolleion at Halikarnassos. Reports of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum 1: The Sacrificial Deposit*, Copenhagen 1981.

K. Jeppesen – A. Luttrell, *The Maussolleion at Halikarnassos 2: The Written Sources and their Archaeological Background*, Aarhus 1986.

K. Jeppesen, *Das Maussolleion in Halikarnassos der Antike*, Ankara, χωρίς χρονολ. έκδοσης (και στα αγγλικά).

J. Isager (επιμ.), *Hecatomnid Caria and the Ionian Renaissance. Acts of the International Symposium at the Department of Greek and Roman Studies, Odense University 28-29/11/1991*, Odense 1994.

F. Işik, *Das Brunnenhaus an der Hafenagora*. Kaunische Forschungen 2 (1994).

F. Işik – C. Marek, *Das Monument des Protogenes in Kaunos*. Asia Minor Studien 26 (1997).

T. Linders – P. Hellström (επιμ.), *Architecture and Society in Hecatomnid Caria. Proceedings of the Uppsala Symposium 1987*. Acta Universitatis Upsaliensis, Boreas 17 (1989).

R.T. Marchese, *The Historical Archaeology of Northern Caria. A Study in Cultural Adaptations*, Oxford 1989.

B. Öğün, «Kaunos 1966-1967», *TürkAD* 16 (1967) 121-131.

B. Öğün, «Excavations at Kaunos 1966», *Belleten* 32 (1968) 139-160.

B. Öğün, «Die Grabungen in Kaunos 1968-70», *TürkAD* 19 (1970) 195-202.

P. Pedersen, *The Maussolleion at Halikarnassos 3: The Maussolleion Terrace and Accessory Structures*, Aarhus 1991.

P. Roos, *Survey of Rock-Cut-Tombs in Caria 1, South-Eastern Caria and the Lyco-Carian Borderland*, Studies in Mediterranean Archaeology 72 (1985).

C. Roueché (επιμ.), *Aphrodisias papers 1. Recent work on architecture and sculpture. Including the papers given at the Second International Aphrodisias Colloquium held at King's College London on 14 November 1987*, JRA Suppl. series 1 (1990).

B. Schmaltz, «Kaunos 1988-89. Aktivitäten der deutschen Mitarbeiter», *Belleten* 55 (1991)

121-177.

B. Schmaltz, «Kaunos 1988-1991», *AA* 1994, 185-237.

R. R. R. Smith (επιμ.), *Aphrodisias papers 2. The theater, a sculptor's workshop, philosophers, and coin types. Including the papers given at the Third International Aphrodisias Colloquium held at New York University on 7 and 8 April 1989*, JRA Suppl. series 2 (1991).

R. R. R. Smith – C. Roueché (επιμ.), *Aphrodisias papers 3. The setting and quarries, mythological and other sculptural decoration, architectural development, portico of Tiberius and tetrapylon. Including the papers given at the Fourth International Aphrodisias Colloquium held at King's College London on 14 March 1992*, JRA Suppl. series 20 (1996).

Λυκία (Λίμυρα, Μύρα, Ξάνθος, Πάταρα, Τελμησσός, Φάσηλις):

Actes du Colloque sur la Lycie antique, Paris 1980.

G.E. Bean, *Lycian Turkey. An Archaeological Guide*, London 1978.

G.E. Bean, *Kleinasien 4: Lykien*, Stuttgart 1980.

D.J. Blackmann – H. Bremmer, *Phaselis. Beiträge zur Topographie und Geschichte der Stadt und ihrer Häfen*, IstMitt Beiheft 24 (1981).

J. Borchhardt – O. Feld – G. Neumann, *Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, IstForsch 30 (1975).

J. Borchhardt - G. Dobesch (επιμ.), *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposions, Wien 6-12/5/1990*, Wien 1993.

J. Borchhardt, *Die Steine von Zemuri. Archäologische Forschungen an den verborgenen Wassern von Limyra*, Wien 1993.

T.R. Bruce, *The Lycians 1: The Lycians in Literary and Epigraphic Sources*, Copenhagen 1986.

P. Demargne – H. Metzger, *Guide de Xanthos*, Ankara 1966.

F. Işik, «Patara», *TürkAD* 29 (1991) 35-69.

F. Işik, «Patara: Eine lykische Metropole erwacht aus ihrem Dornröschenschlaf», *AW* 30 (1999) 477-493.

F. Kolb – B. Kupke, *Lykien*, Mainz 1992.

S. Kunar, *Myra*, Istanbul 1996.

Ü. Önen, *Lycia. Western Section of the Southern Turkey*, Istanbul ^{4}1997.

G.K. Sams, «Investigations at Patara in Lycia», *Archaeology* 28 (1975) 202-205.

H. Schläger – J. Schäfer, «Phaselis. Zur Topographie der Stadt und des Hafengebietes», *AA* 1971, 542-561.

C. Toksöz, *Ancient Cities of Lycia*, Istanbul 1988.

Παμφυλία-Πισιδία (Άσπενδος, Πέργη, Τερμησσός):

H. v. Aulock, *Münzen und Städte Pisidiens I*, IstMitt Beiheft 19 (1977).

H. v. Aulock, *Münzen und Städte Pisidiens II*, IstMitt Beiheft 22 (1979).

G.E. Bean, *Kleinasien 2: Türkische Küste von Antalya bis Alanya*, Stuttgart 1970.

H. Brandt, *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum*. Asia Minor Studien 7 (1992).

J. Inan, «Perge», *TürkAD* 26 (1983) 1-20.

M. Pehlivaner κ.ά., *Antalya Pamphylia, Perge-Aspendos-Side*, Antalya 1997.

E. Schwertheim (επιμ.), *Forschungen in Pisidien. Kolloquium Münster 18-20/3/1991*, Asia Minor Studien 6 (1992).

M. Uysal – A. Buyruk, *Termessos*, Antalya [4]1990.

J. Wagner, *Pamphylien. Antikes Leben an der türkischen Riviera*, Dortmund 1992.

Φρυγία (Αιζανοί, Ιεράπολις):

R. Naumann, *Der Zeustempel zu Aizanoi*, Berlin 1979.

K. Rheidt, «Römischer Luxus – Anatolisches Erbe: Aizanoi in Phrygien», *AW* 28 (1997) 479-499.

K. Rheidt, *Aizanoi Guide*, Ankara [2]1998.

S. Türkoğlu, *Pamukkale/Hierapolis*, Istanbul [4]1987.

H. Weber, «Der Zeus-Tempel von Aezani: Ein panhellenisches Heiligtum der Kaiserzeit», *AM* 84 (1969) 182-201.

Τιμητικοί τόμοι:

F. Blakolmer – K.R. Krierer – Fr. Krinzinger (επιμ.), *Fremde Zeiten. Festschrift für J. Borchhardt zum 60. Geburtstag am 25.2.1996*, Wien 1996.

D. French (επιμ.), *Studies in the History and Topography of Lycia and Picidia. In Memoriam A.S. Hall*, British Institute of Archaeology at Ankara, London 1994.

Studien zum antiken Kleinasien. Fr.-K. Dörner zum 80. Geburtstag gewidmet, Asia Minor Studien 3 (1991).

Σειρές με δημοσίευση ανασκαφών και αρχαιολογικών μελετών:

Altertümer von Pergamon
Aphrodisias
Aphrodisias Papers
Asia Minor Studien
Die Denkmäler von Priene
Didyma
Ephesos
Halicarnassian Studies
Forschungen in Ephesos
Fouilles de Xanthos
Hierapolis. Scavi e ricerche
Kaunische Forschungen
Milet
Milesische Forschungen
Pergamenische Forschungen
Studia Troica

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΧΑΤΖΗΤΑΚΗ-ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ

ΤΟ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ JOHN K. CAMPBELL*

Αισθάνομαι την ανάγκη να ομολογήσω εξαρχής τη δυσκολία που αντιμετώπισα να αποτιμήσω σε όλες του τις διαστάσεις ένα τόσο σημαντικό και αξεπέραστο από πολλές απόψεις έργο, όπως είναι το εθνογραφικό έργο του καθηγητή Campbell. Η προσπάθειά μου να ανταποκριθώ σε αυτόν τον ρόλο μού έφερνε συνεχώς στο νου το θέμα της ομιλίας του τιμωμένου («Η κλέφτικη παράδοση στους Σαρακατσάνους»), και ειδικότερα το κλέφτικο τραγούδι και το μοτίβο της άνισης μάχης και ήττας απέναντι σε μια υπέρτερη δύναμη. Μόνο που η δική μου εμπλοκή στην άνιση μάχη δεν είναι απόδειξη γενναιότητας.

Από την άλλη πλευρά, αισθάνομαι πολύ τυχερή: σπάνια τυπωμένος λόγος μού δημιούργησε ανάλογη έξαρση, διανοητική εγρήγορση, αλλά και απόλαυση, όπως τις προηγούμενες μέρες, όπου είχα αποκλειστική συντροφιά την επιστημονική σκέψη του καθηγητή Campbell· μια σκέψη διεισδυτική, εμβριθή, αλλά διατυπωμένη με εξαιρετική σαφήνεια και απλότητα λόγου.

Ο John Campbell και ο Julian Pitt-Rivers είναι αυτοί που διακόπτουν την παράδοση της αγγλικής ανθρωπολογικής σχολής, τη στραμμένη προς τους απομακρυσμένους λαούς, και στρέφονται προς τη μελέτη των λαών της Μεσογείου και ειδικότερα προς τους λαούς της νότιας Ευρώπης· έναν χώρο που ως τότε θεωρούνταν πολύ οικείος στους Ευρωπαίους ανθρωπολόγους για να ασχοληθούν με αυτόν· έναν χώρο όμως, που μετά την έρευνα των δύο αυτών επιστημόνων καθιερώνεται ως ξεχωριστή πολιτισμική περιοχή και ταυτόχρονα ως αυτόνομος κλάδος της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Έτσι, η δομικήλειτουργική προσέγγιση της αγγλικής σχολής μεταφέρεται σε ένα νέο εθνο-

* Το παρόν δοκίμιο αποτέλεσε την τιμητική προσφώνηση κατά την αναγόρευση στις 23 Μαρτίου του 2000 του John K. Campbell σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

γραφικό πεδίο. Ο Campbell στην εργασία του «Fieldwork among the Sarakatsani» (1992) σημειώνει ότι ένα από τα ελάχιστα βιβλία που πήρε μαζί του, όταν ξεκίνησε την επιτόπια έρευνα στην Ήπειρο, ήταν το βιβλίο του Evans-Pritchard —ενός από τους κύριους εκπροσώπους της αγγλικής δομικής-φονξιοναλιστικής σχολής— για τους Nuer, ημινομαδικό πληθυσμό στο νότιο Σουδάν. Εκ προοιμίου λοιπόν μπορεί να σημειωθεί ότι το έργο του καθηγητή Campbell και η παράδοση που αυτό κληροδότησε αποτέλεσαν τον θεμέλιο λίθο για την εθνογραφία της Μεσογείου.

Δεν είναι τυχαίο ότι μια γεωφυσική ιδιομορφία έδωσε το όνομά της σε μια ευρεία γεωγραφική περιοχή, στους λαούς της περιοχής και στον πολιτισμό τους. Η Μεσόγειος θάλασσα, η mare nostrum των Ρωμαίων, το κέντρο του κόσμου, όπως πίστευαν, υπήρξε το ενοποιητικό στοιχείο, το συνεκτικό σχήμα δια του οποίου διαφορετικοί μεταξύ τους λαοί ήρθαν σε επαφή. Η πολιτισμική ενότητα των λαών της Μεσογείου υποστηρίχθηκε τόσο από τους ιστορικούς —οι μελέτες του Braudel για τη Μεσόγειο είναι το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα— όσο και από τους ανθρωπολόγους. Όπως σημειώνει ένας από αυτούς, άντρες και γυναίκες γύρω από την κλειστή αυτή θάλασσα δούλεψαν σκληρά για να λύσουν παρόμοια προβλήματα της παραγωγής κάτω από συγκρίσιμες φυσικές συνθήκες.

Η οικολογική ομοιογένεια της περιοχής, το κλίμα, η διαμόρφωση του εδάφους με την εναλλαγή εύφορων πεδιάδων, απόκρημνων βουνών και παραθαλάσσιων περιοχών, αλλά και η πολιτισμική κληρονομιά που κληροδότησαν μερικοί από τους μεγαλύτερους πολιτισμούς του κόσμου, ο αιγυπτιακός, ο ελληνικός, ο ρωμαϊκός και ο ισλαμικός, έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτού του κοινού πολιτισμικού υπόβαθρου.

Η πιο εντυπωσιακή συμβολή της εθνογραφίας της Μεσογείου στην κατανόηση της συνάρθρωσης και του ισομορφισμού σε πολλά επίπεδα, των διαφορετικών, ωστόσο, μοντέλων ζωής που εκπροσωπεί κάθε λαός αυτής της περιοχής είναι ο προσδιορισμός και η λεπτομερής επεξεργασία των λεγόμενων μεσογειακών αξιών: της τιμής και της ντροπής (*honour and shame*). Αυτό το διάσημο, αν μου επιτρέπεται η έκφραση, ζευγάρι προσδιορίζεται και περιγράφεται λειτουργικά για πρώτη φορά από τον John Campbell στο βιβλίο του *Honour, Family and Patronage* και με υπότιτλο *A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community* (1964). Πρόκειται για μελέτη που συγγράφεται ύστερα από επιτόπια έρευνα που πραγματοποίησε ο Campbell από το 1954 έως το 1955 ανάμεσα στους ημινομάδες Σαρακατσάνους στο Ζαγόρι της Ηπείρου. Χρησιμοποιώ σκόπιμα τη λέξη «ανάμεσα» στους Σαρακατσάνους, γιατί διαβάζοντας κανείς το βιβλίο έχει την αίσθηση της παρουσίας του Campbell ανάμεσά τους.

Η μελέτη, κλασικό δείγμα εθνογραφικής μονογραφίας, αποτελεί μια συγχρονική και ολιστική προσέγγιση της κοινωνίας των Σαρακατσάνων στο τότε εθνογραφικό παρόν. Παρ' όλα αυτά, η ιστορική προοπτική δεν απουσιάζει. Εκτός από την «Ιστορική και γεωγραφική εισαγωγή», όπως την ονομάζει, που προτάσσεται, σε πολλές περιπτώσεις η ιστορία ενσωματώνεται στην ανθρωπολογική ερμηνεία που δίνει ο συγγραφέας στα κοινωνικά φαινόμενα. Με αφορμή αυτή την αναφορά στην παράμετρο του χρόνου, θα ήθελα να σημειώσω εδώ ότι η χρήση της μεταβλητής του χρόνου γίνεται εμφανέστερη σε μια διάδοχη μελέτη του Campbell με τίτλο «Traditional Values and Continuities in Greek Society», δημοσιευμένη το 1983 στον συλλογικό τόμο *Greece in the 1980's* με εκδότη τον ιστορικό Richard Clogg, όπου ο Campbell παρακολουθεί τη μεταβαλλόμενη κοινωνία των Σαρακατσάνων και προσδιορίζει τις συνέχειες και τις ασυνέχειες του πολιτισμού τους, αλλά και της νεοελληνικής κοινωνίας γενικότερα, στο πλαίσιο της εξόδου των αγροτών προς τις πόλεις, της αστυφιλίας, της εκβιομηχάνησης κ.λπ.

Μια ακόμη γενική παρατήρηση που θα ήθελα να κάνω για το συγκεκριμένο βιβλίο είναι ότι, παρόλο που εκ πρώτης όψεως θα το χαρακτήριζε κανείς «μελέτη σε τρίτο πρόσωπο», αυτό που συχνά αναφέρεται ως ετική (etic) προσέγγιση μιας κοινωνίας, όταν δηλαδή ο εθνογράφος στηρίζεται στη δική του παρατήρηση χωρίς να συνυπολογίζει τις απόψεις και τις ερμηνείες που δίνουν οι ίδιοι οι παρατηρούμενοι, εντούτοις, στην προκειμένη περίπτωση το υλικό εκ των ένδον, η γλώσσα, οι παροιμιακές εκφράσεις, τα τραγούδια των Σαρακατσάνων, χρησιμοποιούνται συχνότατα για να επαληθεύσουν την ανάλυση που επιχειρεί ο συγγραφέας, κάτι που δεν είναι και τόσο σύνηθες στις εργασίες ανθρωπολογικού περιεχομένου.

Η έρευνα του Campbell στους Σαρακατσάνους έβαλε τη σφραγίδα της σε όλη τη μεταγενέστερη επιστημονική του γραφή, ακόμη και στις εργασίες με ιστορικό περιεχόμενο, όπως τη δεύτερη μεγάλη εργασία του με τίτλο *Modern Greece* (1968), που συνέγραψε με τον Philip Sherrard. Θα ήθελα, λοιπόν, να αφιερώσω λίγο χρόνο στο βιβλίο για τους Σαρακατσάνους.

Ο κώδικας της τιμής, που συνδέεται με τον ανδρισμό, σε συνδυασμό με τον κώδικα της ντροπής, που σχετίζεται με τη γυναικεία σεξουαλική συμπεριφορά, ο θεσμός της οικογένειας και, τέλος, ο πελατειακός χαρακτήρας των σχέσεων της τοπικής ορεινής κοινωνίας των Σαρακατσάνων με τα πρόσωπα που διαχειρίζονται την εξουσία της αγοράς και του κράτους αποτελούν τον καμβά πάνω στον οποίο υφαίνεται το μοντέλο ζωής των Σαρακατσάνων, όπως άλλωστε διαφαίνεται και από τον τίτλο της μελέτης.

Ο Campbell χρησιμοποιεί τον όρο «*fragmented community*», κατατετμημένη κοινότητα, για να χαρακτηρίσει την κοινωνία των Σαρακατσάνων εξαιτίας

της οργάνωσής της σε όλα τα επίπεδα —κοινωνικό, οικονομικό, ηθικό, θρησκευτικό— με βάση την οικογένεια. Πρόκειται γι' αυτό που ορισμένοι ανθρωπολόγοι ονόμασαν «κυταρική κοινωνία», όταν αναφέρονται σε κοινωνίες που αποτελούνται από μη οργανικά συνδεδεμένα, αυτοτελή τμήματα. Δεν παραλείπει ωστόσο ο συγγραφέας να αναλύσει και τις καταστάσεις που συσπειρώνουν όλη την κοινότητα των Σαρακατσάνων και αυτό αφορά κυρίως την τοποθέτησή τους απέναντι σε άλλες κοινωνικές ομάδες· κάτι, όμως, που δεν αναιρεί τον χαρακτηρισμό «κατατετμημένη».

Οι ημινομάδες Σαρακατσάνοι της Ηπείρου αριθμούσαν την περίοδο της επιτόπιας έρευνας περίπου 4.000 ανθρώπους. Το καλοκαίρι, από τον Μάιο και μέχρι τις αρχές του Νοεμβρίου, έβοσκαν τα κοπάδια τους στα βουνά του Ζαγορίου εγκαθιστώντας τις καλύβες τους σε μια ευρεία έκταση περίπου 600 τετραγωνικών χιλιομέτρων ανάμεσα στα ντόπια χωριά ή στις παρυφές των χωριών. Κάθε σαρακατσάνικος οικισμός, που αποτελούνταν από 100 έως 300 μέλη (άνδρες, γυναίκες και παιδιά), εκμεταλλευόταν τους βοσκοτόπους ενός χωριού. Από το 1938 με μεταξικό νόμο υποχρεώθηκαν να εγγραφούν στα δημοτολόγια των χωριών —χωρίς αυτό να εξαλείψει τις εντάσεις και τις αντιπάθειες μεταξύ ντόπιων και Σαρακατσάνων— και απέκτησαν δικαιώματα στην εκμετάλλευση των βοσκοτόπων, που μέχρι τότε ήταν υποχρεωμένοι να νοικιάζουν από τους ντόπιους. Η αλλαγή όμως αυτή δεν συνετέλεσε στο να πάψουν οι κοινότητες των Σαρακατσάνων να λειτουργούν έκκεντρα.

Ο χρόνος για τους Σαρακατσάνους οριοθετούνταν από τις γιορτές του αγίου Γεωργίου και του αγίου Δημητρίου, που όριζαν τη μεταναστευτική τους κίνηση ανάμεσα στα βουνά και στους κάμπους. Τον χειμώνα οι κοινότητες σκορπίζονταν στα χειμαδιά, σε μια ευρεία έκταση που εκτεινόταν από τα αλβανικά σύνορα μέχρι την Άρτα και την Πρέβεζα ή και νοτιότερα. Στους κάμπους η ζωή γινόταν δύσκολη· ένα είδος εξορίας, όπως αναφέρει ο Campbell, αφού η κοινότητα διαλυόταν και ο αγώνας για την εξεύρεση βοσκοτόπων, τους οποίους νοίκιαζαν σε υψηλές τιμές από τις πεδινές κοινότητες ή από ιδιώτες, ήταν αγωνιώδης, ιδιαίτερα μετά τη μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων και την εκμηχάνιση της γεωργίας, παράγοντες οι οποίοι περιόρισαν δραστικά τα βοσκοτόπια.

Η κρίσιμη σχέση ανάμεσα στους νομαδικούς ποιμενικούς πληθυσμούς και τους μόνιμα εγκατεστημένους, κυρίως τους γεωργικούς, και ιδιαίτερα κατά τη χειμερινή περίοδο, αποτέλεσε ένα κοινωνικό φαινόμενο που αφορούσε γενικότερα τους μεσογειακούς λαούς, εξαιτίας των περιορισμών που επέβαλλε το μεσογειακό περιβάλλον.

Η επιστροφή την άνοιξη στα βουνά του Ζαγορίου ήταν επιστροφή στο σπίτι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται. Ένας πραγματικός νόστος. Παρόλο

που και στα βουνά σκορπίζονταν για τις ανάγκες της βοσκής των κοπαδιών τους, η ζωή γινόταν κοινωνική με την ανταλλαγή επισκέψεων ανάμεσα σε συγγενείς, με τις γιορτές, τα πανηγύρια, τους γάμους κ.λπ. Ένας επιπλέον λόγος ήταν το γεγονός ότι στα βουνά κάθε διευρυμένη οικογένεια άμεσων συγγενών φρόντιζε τις δικές της υποθέσεις και τα δικά της κοπάδια χωρίς την ανάγκη της ευρύτερης συνεργασίας που απαιτούσε το τσελιγκάτο. Στους Σαρακατσάνους διαπιστώνει κανείς ένα ακόμη παράδειγμα, κοντά στα άλλα που έχουν καταγραφεί από τους ανθρωπολόγους —η περίπτωση των Nuer που προανέφερα είναι ένα από αυτά— της επίδρασης που ασκούν οι οικολογικές συνθήκες στις κοινωνικές σχέσεις, στην κοινωνική ζωή γενικότερα, εξαιτίας της μετακίνησης των νομάδων. Δυστυχώς, ο περιορισμένος χρόνος δεν μου επιτρέπει να αναφερθώ εδώ στη συναρπαστική περιγραφή της καθημερινής ζωής των Σαρακατσάνων, ιδιαίτερα στο κεφάλαιο με τίτλο «Of Sheep and Shepherds». Συναρπαστική η περιγραφή, αλλά όχι και η δύσκολη, γεμάτη αντιξοότητες και κινδύνους ζωή των νομάδων.

Η κοινωνική οργάνωση των Σαρακατσάνων χαρακτηρίζεται ως εξαιρετικά απλή. Η στοιχειώδης μονάδα είναι και η πιο σημαντική, όπως αναφέρει ο Campbell. Αυτή είναι η οικογένεια είτε στην απλή της μορφή, τη λεγόμενη πυρηνική που αποτελείται από ένα ζεύγος-πυρήνα με τα ανύπαντρα παιδιά, είτε στη διευρυμένη, που είναι και η συνηθέστερη και περιλαμβάνει και τις οικογένειες των έγγαμων αγοριών που μετά τον γάμο συνενώνουν την οικογένειά τους με την πατρική. Πρόκειται για τη λεγόμενη ανδρο-πατροτοπική εγκατάσταση ενός ζευγαριού. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται καλύτερη διαχείριση της κοινής περιουσίας μέσω του καταμερισμού της εργασίας. Να σημειωθεί εδώ ότι άλλοι επιστήμονες συσχετίζουν τη διευρυμένη οικογένεια με την απουσία του θεσμού της κοινότητας.

Η διάσπαση της διευρυμένης οικογένειας, αναφέρει ο Campbell, επέρχεται μετά από μερικά χρόνια κοινής συμβίωσης των ζευγαριών και αφού το κάθε ζευγάρι έχει αποκτήσει τουλάχιστον δύο παιδιά και έχουν αντιμετωπιστεί οι υποχρεώσεις απέναντι στις αδερφές, δηλαδή η προικοδότηση και ο γάμος τους. Η φροντίδα των γονιών μένει στον μικρότερο αδερφό. Επιπλέον, η υπέρτατη υποχρέωση για έναν Σαρακατσάνο, που είναι η ευημερία και η ευτυχία των παιδιών του, αναγκάζει τη διευρυμένη οικογένεια να διαχωρίσει το κοινό ως τότε κοπάδι και τα κοινά υπάρχοντα και το κάθε ζευγάρι να συγκροτήσει ανεξάρτητο νοικοκυριό, χωρίς ωστόσο να διακόπτεται η συνεργασία στη διαχείριση των κοπαδιών. Ενώ πριν από τον γάμο οι άμεσοι συγγενείς αισθάνονται ότι συνδέονται με άρρηκτους δεσμούς και υποχρεώσεις ο ένας απέναντι του άλλου, κυριότερη από τις οποίες είναι η διαφύλαξη της τιμής και του γοήτρου όλων, μια αξία για την υπεράσπιση της οποίας κατα-

φεύγουν ακόμη και σε πράξεις βίας, μετά τον γάμο, σκοπός του οποίου είναι η τεκνοποίηση, αυτή η αιτιώδης συγγενειακή και ηθική συνάφεια σταδιακά ατονεί. Τώρα ο Σαρακατσάνος πατέρας τοποθετεί το συμφέρον της δικής του οικογένειας πάνω από το συμφέρον των υπόλοιπων μελών της αρχικής ομάδας, όπως για παράδειγμα του αδερφού.

Στην πραγματικότητα η οικογένεια αποτελεί έναν απομονωμένο και αυτόνομο σχηματισμό, παρόλο που η κοινωνική συσπείρωση της εστιακής ομάδας επεκτείνεται και στους άλλους αμφιπλευρικούς συγγενείς μέχρι του βαθμού του δεύτερου ξαδέρφου. Ο Campbell στην ανάλυσή του χρησιμοποιεί συχνά τις λέξεις που χρησιμοποιούν οι ίδιοι Σαρακατσάνοι για να ορίσει τη λειτουργία και τη σημασία δύο ξεχωριστών κόσμων: «οι δικοί και οι ξένοι».

Έχει τονιστεί επανειλημμένα η βαρύτητα του θεσμού της συγγένειας στην κοινωνική οργάνωση των παραδοσιακών κοινωνιών. Γι' αυτό άλλωστε και η «συγγένεια» αποτέλεσε ένα κατεξοχήν πεδίο μελέτης της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Ας μην ξεχνούμε άλλωστε ότι πρώτος ο Ηρόδοτος εντόπισε τις διαφορές μεταξύ των πολιτισμών σε δύο κυρίως σημεία: στα συστήματα συγγένειας και στον τρόπο πορισμού της τροφής. Τόσο στο βιβλίο για τους Σαρακατσάνους όσο και στην εργασία με τίτλο «*The Kindred in a Greek mountain community*» (1963), ο Campbell αναλύει με ευσύνοπτο και προπαντός εύληπτο τρόπο, χωρίς περίπλοκα διαγράμματα όπως γίνεται συνήθως, το σύστημα συγγένειας των Σαρακατσάνων και την παρεμβολή του σε όλα τα επίπεδα της ζωής τους.

Η περιγραφή αυτού του συστήματος και η λειτουργία του χρησιμοποιήθηκε ως παράδειγμα αναφοράς στις μελέτες της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Το σύστημα χαρακτηρίστηκε ως αμφιπλευρικό, αφού υπολογίζονται ισότιμα οι συγγενείς που προέρχονται και από τη μεριά του πατέρα και της μητέρας. Ωστόσο, από την ανάλυση του Campbell διαφαίνεται μια έμφαση στις πατροπλευρικές σχέσεις εξαιτίας του ανδρο-πατροτοπικού χαρακτήρα του γάμου αλλά και των διακρίσεων υπέρ των αρσενικών παιδιών. Το αμφιπλευρικό σύστημα θεωρήθηκε ότι αποτελεί χαρακτηριστικό των λαών του βορειοδυτικού τμήματος της περιοχής της Μεσογείου. Δεν είναι μόνο η ισότιμη οικονομική συνεργασία των μελών της διευρυμένης οικογένειας που ευθύνεται για τον χαρακτηρισμό της ως απομονωμένου και αυτόνομου σχήματος. Άλλωστε, επί οικονομικής βάσης η συνεργασία αφορούσε όχι μόνο την άμεση οικογένεια αλλά δύο ή τρεις ή και περισσότερες συγγενικές οικογένειες, επειδή η φροντίδα των ζώων απαιτούσε πολλά χέρια. Οι οικογένειες που δεν συνδέονταν συγγενικά σπανιότατα μετείχαν σε αυτήν την εργασιακή ομάδα —οι Σαρακατσάνοι την ονομάζουν «παρέα» ή «στάνη»—, εξαιτίας της βαθιάς δυσπιστίας που αισθάνεται κάθε Σαρακατσάνος απέναντι σε κάθε μη συγγενικό πρόσω-

πο. Οι ξένοι είναι σχεδόν εχθροί. Συνιστούσε αδυναμία ή ανοησία να τους εμπιστευθεί κανείς. Θα αποτελούσε ακόμη και έλλειψη ανδρισμού αν δεν τους εκμεταλλευόταν, όταν δινόταν η ευκαιρία, μέσα στα κοινώς επιτρεπτά όρια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ζωοκλοπή, η «αρνητική αμοιβαιότητα», όπως ονομάστηκε. Η ενδεχόμενη στενή φιλία κάποιου ατόμου με μη συγγενικό πρόσωπο νοούνταν ως ένα είδος προδοσίας. Αλλά και η αντιμετώπιση των συγγενών ποικίλλει. Οι εξ αίματος είναι αγαπητά πρόσωπα που πρέπει εκ προοιμίου να τα εμπιστεύεται κανείς απόλυτα χωρίς να επιδιώξει ποτέ να τα αδικήσει ή να τα εξαπατήσει. Αντίθετα, οι εξ αγχιστείας συγγενείς αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη. Μπορεί η συνεργασία να θεωρείται αυτονόητη, όχι όμως και η εμπιστοσύνη. Η ισχύς της εξωγαμίας δημιουργούσε εντάσεις. Και δεν εννοώ εξωγαμία με μη Σαρακατσάνους, γιατί στην περίπτωση αυτή ίσχυε σχεδόν απόλυτα η ενδογαμία· εννοώ την αναζήτηση συζύγων στην ευρύτερη σαρακατσάνικη κοινωνία, ανάμεσα στους «ξένους», όπως έλεγαν. Ο «ξένος» έπρεπε να γίνει «δικός» και αυτό δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Ως παράδειγμα της αμφίθυμης στάσης απέναντι στους εξ αγχιστείας συγγενείς θα μπορούσε να αναφερθεί η τελετουργία του γάμου. Ο Campbell περιγράφει τη στιγμή που οι πράτιμοι του γαμπρού επιδιώκουν να φτάσουν θορυβωδώς και έφιπποι μέχρι το κατώφλι της νύφης τρομάζοντας τους συγγενείς της, οι οποίοι αντιδρούν προσπαθώντας να τους κατεβάσουν από τα άλογα με τη βία —παλαιότερα ακόμη και με πυροβολισμούς— γελοιοποιώντας τους. Εμείς θα μπορούσαμε να μνημονεύσουμε δύο στίχους από ένα γαμήλιο τραγούδι που χαρακτηρίζει τον γαμπρό και φίλο και εχθρό: «Απόψε, κυρά νύφη, της πεθεράς σου ο γιος/θα μπει ξεσπαθωμένος σαν φίλος σαν εχθρός». Άλλωστε, και μετά τον γάμο η νύφη στο νέο σπιτικό θεωρούνταν ξένη μέχρι να αποκτήσει παιδιά.

Ο κώδικας της τιμής μιας οικογένειας και του γοήτρου έπρεπε να προστατευθεί και να κατοχυρωθεί από τα ίδια τα μέλη της οικογένειας και προπαντός από τις γυναίκες. Η έννοια της τιμής στην περίπτωση των Σαρακατσάνων δεν είναι εύκολο να ορισθεί, αφού ο ορισμός της είναι συνάρτηση ολόκληρου του πλέγματος των σχέσεων κάθε ατόμου με την οικογένεια, της οικογένειας με την υπόλοιπη σαρακατσάνικη κοινωνία, τη μη σαρακατσάνικη, την εξουσία, τους μεσάζοντες, τη θρησκεία. Ο Campbell τονίζει μάλιστα ότι η λέξη *honour* αφήνει απέξω ορισμένες σημασιολογικές αποχρώσεις της λέξης *τιμή*, όπως την έννοια της ακεραιότητας και του αλώβητου ενός χαρακτήρα, την έννοια του φιλότιμου που ωθεί τα άτομα να ενεργούν έντιμα, την έννοια της ντροπής από τον φόβο μιας αποτυχίας. Έτσι, στην ανάλυσή του καταφεύγει συχνά στην ελληνική λέξη «*τιμή*».

Η τιμή μιας οικογένειας ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τη συμπεριφορά

και την υπόληψη των γυναικών της οικογένειας. Οι γυναίκες όφειλαν να διατηρήσουν την υπόληψή τους επιδεικνύοντας πάνω από όλα ένα αίσθημα ντροπής, απόρροια της γυναικείας τους υπόστασης. Η ντροπή έπρεπε πρωτίστως να επιδεικνύεται στον δημόσιο χώρο, όπου η παρουσία της γυναίκας δεν έπρεπε να είναι συχνή, γιατί ο χώρος της ήταν το σπίτι. Μια παρουσία που στην πραγματικότητα ήταν απουσία, αφού η γυναίκα όφειλε να παραμένει σιωπηλή και να κατεβάζει το κεφάλι της, όταν συναντούσε έναν άνδρα. Η σιωπή στην περίπτωση αυτή αποδεικνύεται εξίσου αποκαλυπτική με τον λόγο. Η ανάλυση του Campbell για τη θέση της γυναίκας τόσο μέσα στο σπίτι όσο και στον δημόσιο χώρο, ένα θέμα με το οποίο ασχολήθηκαν κατά κόρον οι ανθρωπολόγοι, είναι αξεπέραστη.

Η ντροπή των γυναικών εξασφάλιζε την τιμή των ανδρών. Ο άνδρας, από τη μεριά του, έπρεπε να κατοχυρώσει την τιμή του με την επίδειξη ανδρισμού, πολλές φορές μέσα από πράξεις βίας ακόμη και κατά των οικείων, εφόσον παραβίαζαν τον κώδικα τιμής· και αυτό αφορούσε κυρίως τις γυναίκες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Campbell επιλέγει αρκετές φορές να χρησιμοποιήσει την ελληνική λέξη «ανδρισμός».

Στην πραγματικότητα, όμως, η έννοια της τιμής και της ντροπής συνέδεε τα άτομα με την ευρύτερη κοινωνία, το ανταγωνιστικό περιβάλλον, τους «ξένους», τους «εχθρούς». Από τη δική τους ετυμηγορία έπρεπε να κατοχυρωθούν οι δύο αξίες· και αυτό δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση σε μια κοινωνία που κυριαρχούνταν από την ιδεολογία της εξ αίματος συνάφειας και της αντιπαλότητας προς τους έξω.

Έχει ήδη αναφερθεί ότι το διπολικό σύστημα της τιμής και της ντροπής αποδόθηκε από τους ανθρωπολόγους στους μεσογειακούς λαούς γενικότερα. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένοι αμφισβήτησαν αυτήν τη γενικευτική ισχύ του. Κάποιοι μάλιστα που εργάσθηκαν στον ελλαδικό χώρο υποστήριξαν και το αντιθετικό μοντέλο: της γυναικείας συμπεριφοράς που επιβάλλεται· όπου η παρουσία της γυναίκας δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με το σπίτι. Όπως και να έχει το πράγμα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ερέθισμα που έδωσε ο Campbell λειτούργησε θεμελιακά και δημιουργικά για την εθνογραφία της Μεσογείου.

Το ηθικό σύστημα της τιμής και της ντροπής, όμως, συνδέθηκε και με το σύστημα πατρονίας και των πελατειακών σχέσεων που δημιουργούνται μεταξύ κάποιων «αδυνάτων», όπως θα έλεγαν οι Βυζαντινοί, με κάποιους «δυνατούς», που θεωρούνται ότι είναι σε θέση να παράσχουν υπηρεσίες και υποστήριξη στο οικονομικό, πολιτικό, αλλά και κοινωνικό επίπεδο. Το μοντέλο που περιγράφει ο Campbell στο βιβλίο για τους Σαρακατσάνους αλλά και στο άρθρο «Two Case Studies of Marketing and Patronage in Greece» (1963) κα-

θιερώθηκε και αυτό ως ένα μείζον θέμα της εθνογραφίας της Μεσογείου, αφού το σύστημα της πατρονίας θεωρήθηκε επίσης χαρακτηριστικό των μεσογειακών λαών. Άλλο ένα διάσημο λοιπόν ζευγάρι: *patrons and clients*.

Η υποστήριξη που επιδιώκουν οι πελάτες από τους πάτρονες κινείται σε ένα προσωπικό επίπεδο. Πρόκειται για μια προσωπική σχέση ανταλλαγής υπηρεσιών και αμοιβαίας συναλλαγής. Ο πρώτος προσφέρει δώρα ή πολιτική υποστήριξη και ο πάτρονας διευκολύνσεις στη διεκπεραίωση υποθέσεων, οικονομικής ή άλλης υφής —τα κοινώς ρουσφέτια. Ωστόσο, πρόκειται για συναλλαγή η οποία χαρακτηρίστηκε ασυμμετρική, παρότι εκ πρώτης όψεως ήταν επωφελής και για τις δύο πλευρές. Στην πραγματικότητα, όμως, μετατρεπόταν σε σχέση εκμετάλλευσης.

Οι Σαρακατσάνοι, εξαιτίας της οργάνωσης της ζωής τους με βάση το συγγενειακό σύστημα και του περιχαρακωμένου τρόπου ζωής τους γύρω από την οικογένεια και την κοινότητά τους, ήταν εξαρτημένοι από πολλούς. Καταρχάς, εξαρτώνταν από τους προέδρους των ντόπιων χωριών, την εύνοια των οποίων έπρεπε να εξασφαλίσουν προκειμένου να έχουν απρόσκοπτη πρόσβαση στα βοσκοτόπια, και μάλιστα στα καλύτερα από αυτά. Από τα ίδια πρόσωπα εξαρτώνταν και για τη διεκπεραίωση των γραφειοκρατικών υποθέσεών τους (έκδοση αδειών κ.ά.). Από τους μαγαζάτορες των χωριών προσδοκούσαν πιστώσεις σε περιόδους οικονομικής δυσπραγίας· το ίδιο και από τους εμπόρους με τους οποίους συναλλάσσονταν για την πώληση των γαλακτοκομικών προϊόντων τους. Στα πρόσωπα αυτά προστίθενται και οι δικηγόροι και οι υπάλληλοι των τραπεζών, τη βοήθεια των οποίων είχαν άμεση ανάγκη, όταν συναλλάσσονταν με το κράτος. Ο Campbell περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο οι Σαρακατσάνοι επεδίωκαν να συμπεριλάβουν σε αυτό που ονομάζει «ηθική κοινότητα» (*moral community*) τα πρόσωπα που συνδέονταν με την κρατική διοίκηση ή άλλα κέντρα εξουσίας. Ένας τέτοιος τρόπος που αποσκοπούσε να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ των δύο κόσμων ενσωματώνοντας τα ξένα στοιχεία στις εσωτερικές δομές ήταν η καθιέρωση δεσμών πνευματικής συγγένειας: η κουμπαριά. Οι σχέσεις αυτές ήταν ηθικά φορτισμένες. Ο πελάτης αποκτούσε κύρος και τιμή όταν μπορούσε να συνδεθεί μέσω πλασματικής συγγένειας —που επικυρωνόταν μάλιστα με θρησκευτικές και εθιμικές τελετουργίες— με τα πρόσωπα της εξουσίας. Το ίδιο και ο πάτρονας: η πελατειακή δικτύωσή του και οι όσο το δυνατόν περισσότερες κοινωνικές συμμαχίες απεδείκνυαν το κύρος και την ανωτερότητά του.

Η σχέση πάτρονα-πελάτη, ως σχέση προσωπική, αμφισβητήθηκε από τους μαρξιστές, οι οποίοι υποστήριξαν ότι πρόκειται για σχέση ταξική. Με άλλα λόγια, πρόκειται για δομικό χαρακτηριστικό μιας κοινωνίας. Άλλοι πάλι υποστήριξαν τον ενοποιητικό ρόλο της πατρονίας και ορισμένα ότι αποτελεί

απότοκο της δυσλειτουργίας του κρατικού μηχανισμού, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τη σικελική μαφία, η οποία εμφανίστηκε στα τέλη του 19ου αι. και λειτούργησε στις παρυφές του κράτους ως μεσάζων μεταξύ των γαιοκτημόνων και των αγροτών. Για άλλη μια φορά όμως διαπιστώνει κανείς τη συμβολή του Campbell και σε αυτό το μείζον θέμα της εθνογραφίας της Μεσογείου.

Στην εργασία του με τίτλο «Regionalism and Local Community» (1976) ο Campbell περνά από το μικροσύστημα στο μακροσύστημα και προβάλλει τα συμπεράσματα που αποκόμισε από την εμπειρία του στην Ήπειρο στην ευρύτερη νεοελληνική κοινωνία, για να εξηγήσει τους λόγους για τους οποίους σε αυτήν επικρατεί η τοπική συνείδηση και όχι η περιφερειακή. Η δεύτερη φαίνεται να αποτελεί επίσης χαρακτηριστικό των μεσογειακών λαών, όπως είναι η περίπτωση της Ισπανίας ή της Ιταλίας (λ.χ. συσπείρωση Καταλανών, Βάσκων, Καλαβρίων κ.λπ.). Παρόλο που δέχεται ότι η περιφερειακή συνείδηση δεν είναι φαινόμενο άγνωστο στην Ελλάδα (παράδειγμα, ορισμένα νησιά), υποστηρίζει ότι γεωγραφικοί παράγοντες, ιστορικοί, πολιτικοί, αλλά κυρίως κοινωνικοί, όπως η οικογενειοκρατία, το ιδανικό της προσωπικής καταξίωσης μέσω του κώδικα της τιμής και τα δίκτυα των πελατειακών σχέσεων, δημιουργούν καταστάσεις όπου το άτομο λειτουργεί με βάση το ατομικό ή το στενό τοπικό συμφέρον. Δεν παραλείπει βέβαια να αναφερθεί σε περιόδους και σε ιστορικά γεγονότα που αποδεικνύουν ότι οι Έλληνες συσπειρώνονται. Γρήγορα, όμως, παλινδρομούν από τη νομιμοφροσύνη και την αφοσίωση στους ευρείς σχηματισμούς στις στενότερες υποχρεώσεις. Ο Έλληνας είναι «τοπικιστής» και αφοσιωμένος «εις την μικράν πατρίδα», κατά την εκφράση του Ίωνα Δραγούμη, την οποία ο Campbell επικαλείται.

Αποτιμώντας κανείς γενικά το εθνογραφικό έργο του Campbell θα μπορούσε να παρατηρήσει ότι αποφεύγει τη συγκριτική προσέγγιση που επιχειρούν ορισμένοι μεσογειολόγοι. Ωστόσο, στην εξαιρετικά ενδιαφέρουσα εργασία «The Greek Hero» (1992) επιχειρεί να δώσει ένα ιστορικό βάθος στην έννοια της τιμής, και γενικότερα στα χαρακτηριστικά της «ηρωϊκής κοινωνίας» (*heroic society*), με αναφορές στους ομηρικούς ήρωες και στους κλέφτες. Δηλώνει εξαρχής ότι πρόθεσή του δεν είναι να προσδιορίσει κάποιες άμεσες σχέσεις μεταξύ των δύο, αφού οι διαφορές είναι πολλές και αφορούν πρώτα από όλα δύο διαφορετικούς κόσμους. Παρ' όλα αυτά πιστεύει ότι ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά του μοντέλου συμπεριφοράς των δύο, του «επικού μοντέλου», όπου η τιμή είναι ιερότερη από τη ζωή, δεν μπορούν να περάσουν απαρατήρητα. Ως τέτοια κοινά χαρακτηριστικά αναφέρει την αναζήτηση από τους αγωνιστές ενός ένδοξου θανάτου, ο οποίος διαιωνίζει την ηρωϊκή προσωπικότητα και νοείται ως μόνιμος συντρόφος. Ακόμη, την έγνοια των δύο

ηρώων να μη πέσει το σώμα τους στα χέρια του εχθρού. Το «δράμα της ψυχής» (*the drama of soul*) ηρώων που αγωνίζονται να ξεπεράσουν τα ανθρώπινα όρια. Την επίκληση στη βοήθεια των θεών στη μια περίπτωση και στους αγίους στην άλλη. Επικαλείται και άλλες σχέσεις, όμως δεν θα ήθελα να αδικήσω την εμβριθή ανάλυση και τη διεισδυτική σκέψη του Campbell μνημονεύοντάς τες με αυτόν τον παρατακτικό τρόπο. Εκείνο μόνο που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι από την ανάλυσή του αποκαλύπτεται και η ευρεία αρχαιογνωστική παιδεία του.

Τέλος, θα ήθελα να παρατηρήσω ότι, παρόλο που σήμερα οι ανθρωπολόγοι έχουν μετακινηθεί από τις λεγόμενες εθνογραφικές μονογραφίες με την ολιστική και συγχρονική προσέγγιση προς την ανάλυση μεμονωμένων και συγκεκριμένων πολιτισμικών και πολιτικών φαινομένων, η συμβολή του Campbell και σε αυτόν τον τομέα δεν είναι μικρή. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελλάδας, τέτοιου είδους έρευνες, όπως η ανάλυση των αξιών του ανδρισμού ή της αμφίσημης γυναικείας υπόστασης που ενσαρκώνει ταυτόχρονα τις αρετές της Παναγίας, ως μητέρας, αλλά και της Εύας, ως γυναίκας, έχουν την αφετηρία τους στην εθνογραφική έρευνα του Campbell. Ο γνωστός μεσογειολόγος John Peristiany στο βιβλίο *Honour and Grace in Anthropology* (1992) παρατηρεί ότι θέματα πολύ επίκαιρα στην εθνογραφία της Μεσογείου, όπως ο ρόλος του συμβολισμού ή η σημασία της θρησκείας και η εμπλοκή της στη διαμόρφωση αντιλήψεων και συμπεριφορών, αποτέλεσαν καθυστερημένα αντικείμενο έρευνας· με εξαίρεση τον Campbell, όπως τονίζει. Γιατί πράγματι, ο Campbell, στο βιβλίο του για τους Σαρακατσάνους αλλά και στην εργασία του «Honour and the Devil» (1965), αναλύει τον τρόπο με τον οποίο συμφιλιώνονται δύο αντιθετικά συστήματα αξιών: ο κοινωνικός κώδικας με τον θρησκευτικό· η ατομιστική συμπεριφορά, πάνω στην οποία στηρίζεται η οικογενειοκρατεία και το σύστημα της τιμής, με τις χριστιανικές αξίες. Έτσι, γίνεται ανάδοχος και ενός τρίτου παιδιού της ανθρωπολογίας της Μεσογείου: *honour and grace* (τιμή και χάρη). Με τις δύο αυτές λέξεις θα ήθελα να κλείσω την προσφώνησή μου προς τον καθηγητή John Campbell.

Μελέτες του John K. Campbell

— «The Kindred in a Greek Mountain Community», στον τόμο: *Mediterranean Countrymen*, επιμ. J. Pitt-Rivers, Paris 1963, 73-96.

— «Two Case Studies of Marketing and Patronage in Greece», στον τόμο: *Mediterranean Rural Communities and Social Change*, επιμ. J. G. Peristiany, Αθήνα 1963.

— *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Οξφόρδη 1964.

— «Honour and the Devil», στον τόμο: *Honour and Shame: The Values of Mediteranean So-*

ciety, επιμ. J. G. Peristiany, Λονδίνο 1965, 141-170.

— (μαζί με τον P. Sherrard), *Modern Greece*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1968.

— «The Greek Civil War», στον τόμο: *The International Regulation of Civil Wars*, επιμ. Evan Luard, Λονδίνο 1972, 53-59.

— «Regionalism and Local Community», στον τόμο: *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspective on the Ethnography of Greece*, επιμ. M. Dimen και E. Friedl, Νέα Υόρκη 1976, 18-27.

— «Traditional Values and Continuities in Greek Society», στον τόμο: *Greece in the 1980s*, επιμ. R. Clogg, Λονδίνο 1983, 184-207.

— «The Greek Hero», στον τόμο: *Honour and Grace in Anthropology*, επιμ. J. G. Peristiany και J. Pitt-Rivers, Cambridge 1992, 129-149.

— «Fieldwork among the Sarakatsani, 1954-1955», στον τόμο: *Europe Observed*, επιμ. J. de Pina Carbal και J. K. Campbell, Λονδίνο 1992, 148-166.

Άλλες βιβλιογραφικές αναφορές

F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας, Α΄. Ο ρόλος του περίγυρου*, Αθήνα 1993.

Του ιδίου, Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας, Β΄. Συλλογικά πεπρωμένα, Αθήνα 1997.

J. H. R. Davis, *The People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology*, Λονδίνο 1977.

E. E. Evans-Pritchard, *The Nuer: A Discription of Models of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη ^{2}1969 (α΄ έκδ. 1940).

Α. Κυριακίδου-Νέστορος, «Προσχέδιο (Blue Plan) για τη μελέτη της Μεσογείου. Μελέτη αρ. 10: Πολιτισμική κληρονομιά και διαπολιτισμικές σχέσεις», στον τόμο: *Λαογραφικά μελετήματα ΙΙ*, Αθήνα 1993, 185-224.

J. G. Peristiany, *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*, Λονδίνο 1965.

J. G. Peristiany και J. Pitt-Rivers, *Honour and Grace in Anthropology*, Cambridge 1992.

J. Pitt-Rivers, *Mediterranean Countrymen: Essays in Social Anthropology of the Mediterranean*, Παρίσι 1963.